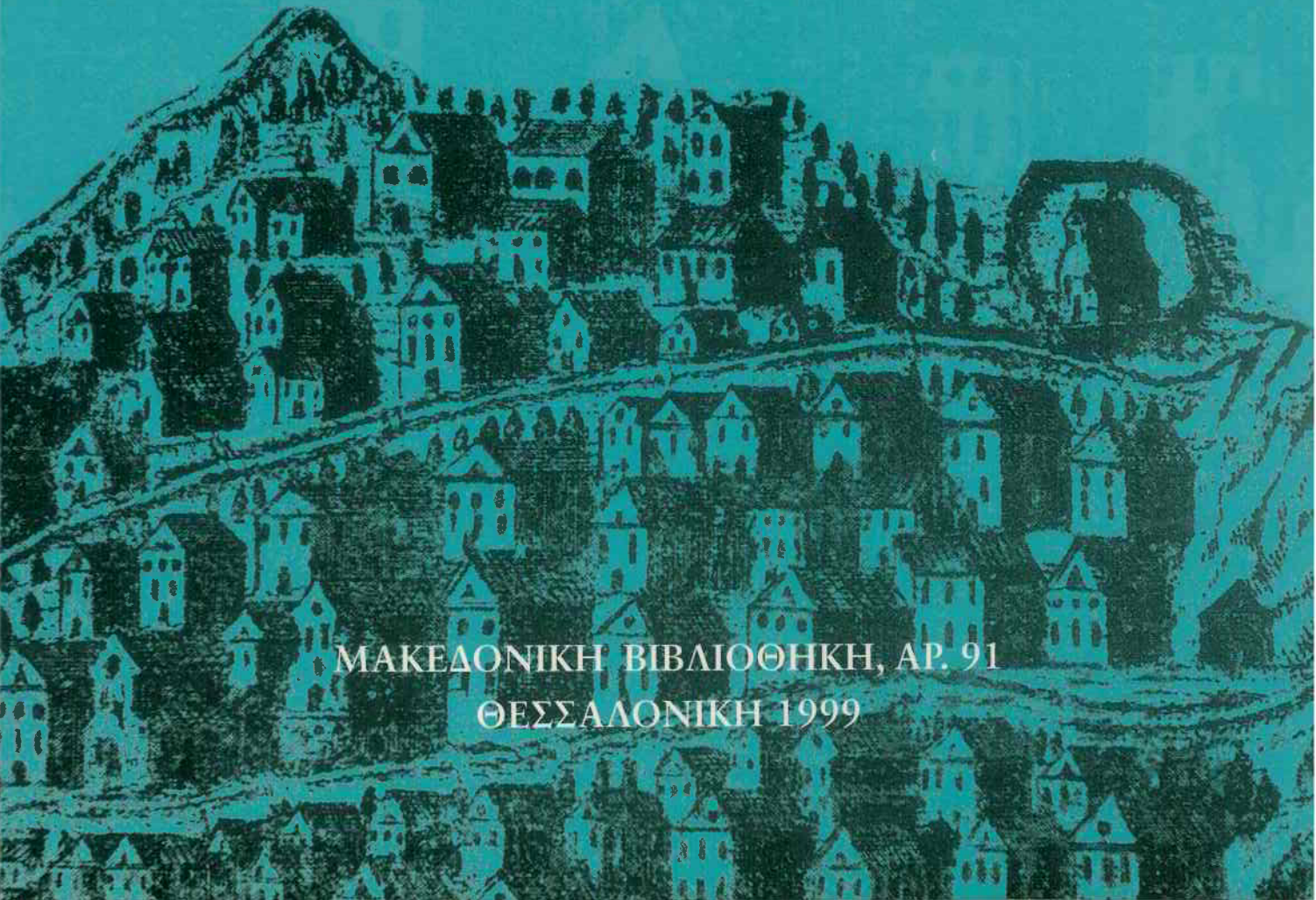


ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ - 1 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1996



ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΡ. 91

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1999

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος : Κωνσταντίνος Βαβοῦσκος
Ἀντιπρόεδρος : Βασίλειος Πάππας
Γεν. Γραμματέας : Γεώργιος Στεργιάδης
Ταμίας : Ἀλέξανδρος Χατζηδήμος
Ἐφορος Βιβλιοθήκης : Ἀθανάσιος Καραθανάσης
Σύμβουλοι : Ἰωάννης Ἀγγελίδης
 Ἀνδρέας Βαβρίτσας
 Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαᾶ
 Γεώργιος Τζαρίδης

Ἐπιμέλεια ἔξωφύλλου:
Βασιλική Ἀλτιντζή

ISBN 960-7265-42-4

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΣ

Θεσσαλονίκη 31 Ὀκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1996

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ, ΑΡ. 91
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1999

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΠΕΤΣΑΛΛΗΝΙΚΟΣ, Υπουργός Μακεδονίας-Θράκης
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ, Δήμαρχος Θεσσαλονίκης
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΝΤΗΣ, Πρύτανης Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΕΚΟΥΡΑΣ, Πρύτανης Πανεπιστημίου Μακεδονίας
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ, Πρόεδρος Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών,
Όμοτιμος Καθηγητής Α.Π.Θ.
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΧΡΙΜΑΝΗΣ, Δήμαρχος Μετσόβου
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΕΡΤΖΟΣ, Δημοσιογράφος, Πρόεδρος Κοινότητας Νυμφαίου
ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΛΑΖΑΡΟΥ, Ρωμανιστής-Βαλκανιολόγος

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τά μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Έταιρείας
ΑΝΔΡΕΑΣ ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ, Αντιπρόεδρος
ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΑΛΑ, Γενική Γραμματέως
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΕΡΓΙΑΔΗΣ, Έφορος Βιβλιοθήκης
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΓΓΕΛΙΔΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΑΠΠΑΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΖΑΡΙΔΗΣ

Ειδική Γραμματέως: ΜΑΡΙΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	7
<i>Εὐαγγελία Βίττη</i> , Βλάτσι (ἢ Βλάτση): Τόπος καταφυγῆς καὶ ἀφετηρία Μοσχοπολιτῶν	9
<i>Ἀπόστολος Γλαβίνας</i> , Ἡ συμβολὴ τοῦ Μοσχοπολίτη ἱερομονάχου Νεκταρίου Τέρπου στὴν ἀνάσχεση τῶν ἐξισλαμισμῶν	29
<i>Πύρρος Θῶμος</i> , Οἱ ἐκκλησίες τῆς Μοσχόπολης	45
<i>Kliti Kallamata</i> , Constantin Ieromonachou. An icon painter in Moschopolis (1693-1726)	65
<i>Ἀθανάσιος Ε. Καραθανάσης</i> , Προσωπογραφικά Μοσχοπολιτῶν (18ος-19ος αἰώνας)	71
<i>Στάθης Ν. Κεκριδης</i> , Ἡ Νέα Ἀκαδημία τῆς Μοσχοπόλεως καὶ ἡ ἀκτινοβολία της στὸν Βαλκανικὸ χῶρο	79
<i>Φώτης Κιλιπίρης</i> , Μοσχοπολίτες ἔμποροι στὴ Βενετία καὶ στὶς χῶρες τῆς Αὐστροουγγαρίας (18ος-19ος αἰώνας)	97
<i>Ἀντώνης Μιχ. Κολτσιδης</i> , Οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες τῶν Μοσχοπολιτῶν ὡς παράγοντας διαφωτιστικῆς καὶ πολιτισμικῆς μετακένωσης στὸν Ἑλληνισμό	109
<i>Εὐανθία Κωνσταντίνου ἢ Τέγου-Στεργιάδου</i> , Οἱ ναοὶ καὶ τὸ μοναστήρι τῆς Μοσχόπολης	123
<i>Ἀχιλλεύς Γ. Λαζάρου</i> , Ἐθνολογικά καὶ δημογραφικά Μοσχοπόλεως	139
<i>Ἀντώνιος Δ. Μπουσμπούκης</i> , Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μορφολογίας τοῦ μοσχοπολίτικου ὀνόματος	171
<i>Ἰωάννης Α. Παπαδριανός</i> , Ἡ Μοσχόπολη καὶ ἡ συμβολὴ της στὸν οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ βίον τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης - Βαλκανικῶν χωρῶν (18ος-19ος αἰώνας)	183
<i>Χαράλαμπος Κ. Παπαστάθης</i> , Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Μοσχοπολιτῶν ἐμπόρων	191
<i>Max Demeter Peyfuss</i> , The Printing Shop of Moschopolis	199

<i>Nikolla Simaku</i> , History and Voskopoja today	207
<i>Miroslav Timotijević</i> , The Moshopolis Silversmith Georgije Argiri	213
<i>Μιχάλης Γ. Τρίτος</i> , Νεκτάριος Τέρπος. Ὁ Μοσχοπολίτης διδάσκαλος τοῦ Γένους	227
<i>Γεώργιος Π. Τσότσος</i> , Ἡ γεωγραφική ἐξάπλωση ὀρισμένων μορφολογικῶν στοιχείων τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν βλαχοφώνων οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς πρώην Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος	253
<i>Δέσποινα Τσούρκα-Παπαστάθη</i> , Κοινωνική διαστρωμάτωση καί διοικητική ὀργάνωση Μοσχοπόλεως (17ος-18ος αἰώνας)	273

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἐπιστημονικῆς τῆς δράσεως διωργάνωσε μεταξύ ἄλλων καί τό συνέδριον περί Μοσχοπόλεως.

Ἡ ἱστορία καί ὁ ρόλος, τόν ὁποῖον διεδραμάτισεν ἡ περίβλεπτος αὐτή πόλις τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ, εἶχον ἐπανελημμένως ἐπισημανθῆ καί πολλαί μελέται εἶχον ἀφιερωθῆ εἰς αὐτήν καί παλαιότερον καί προσφάτως.

Οἱ κάτοικοί τῆς ἦσαν μέν βλαχόφωνοι, πλήρως δέ ἀφωσιωμένοι εἰς τόν Ἑλληνισμόν, τοῦ ὁποῖου ἐπίλεκτον τμήμα, ὡς οἱ ἴδιοι ἐδήλουν, ἀπετέλεσαν. Τό γεγονός αὐτό προσδίδει ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τό συγκληθέν συνέδριον, τοῦ ὁποῖου τὰ Πρακτικά παραδίδονται εἰς τήν δημοσιότητα. Διότι, πράγματι, οἱ βλαχόφωνοι ἐν γένει ὑπῆρξαν οἱ μεγάλοι εὐεργέται τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους, οἱ χορηγοί καί προστάται τῆς ἑλληνικῆς παιδείας κατά τούς σκοτεινοῦς χρόνους τῆς τουρκοκρατίας καί οἱ δημιουργοί τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως οὐχί μόνον εἰς τήν Ἑλλάδα. Πράγματι, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τήν Μοσχόπολιν, εἰς αὐτήν ἐλειτούργησαν περιώνυμος σχολή τοῦ ὑποδοῦλου ἑλληνικοῦ Γένους καλουμένη Ἀκαδημία, καί τό ἐν ἐκ τῶν δύο τυπογραφείων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας (τό ἕτερον, ὡς γνωστόν, ἐλειτούργησεν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν).

Μετά τήν καταστροφὴν τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς ἀπό πάσης ἀπόψεως (πολιτιστικῆς, οικονομικῆς, ἐμπορικῆς, παιδευτικῆς) πόλεως, ὑπό ὀρδῶν Ἀλβανῶν, οἱ ὁποῖοι, ἀπό ληστρικά ἐνστικτα ὠθούμενοι, ἐπωφθαλμιοῦσαν πάντοτε τήν ἀρχοντικὴν αὐτὴν πόλιν, οἱ κάτοικοί τῆς διεσκορπίσθησαν εἰς τόν ὑπόλοιπον ἑλληνικόν χῶρον, καί οὐχί μόνον, εἰς τόν ὁποῖον ἐγένοντο οἱ πυρῆνες νέων, ἐπίσης λαμπρῶν, πόλεων, ὡς ἦσαν τό Κρούσοβον, ἡ Νιζόπολις, ἡ Βλάστη κλπ. Ἐκεῖ ἀνέδειξαν ἄρχοντας, ἐπιστήμονας, καλλιτέχνας καί φυσικά καί ἐμπόρους, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν καί διεκρίθησαν καί εἰς τὰς τότε μεσουρανούσας μεγάλας κεντροευρωπαϊκάς πόλεις. Ἀπλοῦν παράδειγμα ὁ πολὺς βαρῶνος Σίνας, ὁ ὁποῖος καί πρεσβευτὴς τῆς νεαρᾶς τότε Ἑλλάδος διετέλεσε τιμητικῶς εἰς τήν πρωτεύουσαν τῶν καισαροβασιλέων, τήν Βιέννην.

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος τόμου θά ἐντυφῆσθῆ εἰς τὰς διαφόρους ἀνακοινώσεις καί θά γνωρίσῃ τόν πολιτισμόν τῆς περιωνύμου αὐτῆς πόλεως, ὁ ὁποῖος ἀπετυπώθη εἰς τούς περικαλλεῖς ναοὺς μέ τὰς ἐξαιρετοῦς τοιχογραφίας, εἰς τὰ ἀρχοντικά τῆς, εἰς τὰς ἐπιδόσεις εἰς τόν τομέα τῆς παιδείας καί ἐν γένει εἰς τόν ἀρχοντικόν τρόπον διαβιώσεως!

Ὡς καταγόμενος μητρόθεν ἐκ τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς πόλεως χαίρω διὰ τήν ἔκδοσιν ταύτην καί νομίζω ὅτι ἡ ἐξ αὐτῆς καταγωγὴ μου δέν ἐπηρέασε τήν περί αὐτῆς κρίσιν μου.

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 16ῃ Μαρτίου 1999

Ὁ Πρόεδρος
Κωνσταντῖνος Ἄν. Βαβούσκος

Εὐαγγελία Βίττη

ΒΛΑΤΣΙ (Ἡ ΒΛΑΤΣΗ): ΤΟΠΟΣ ΚΑΤΑΦΥΓΗΣ ΚΑΙ ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΩΝ

Ὅταν τὴν ἀποφράδα ἐκείνη ἡμέρα τῆς 2ας Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1769 ἄρχισε ἡ τραγικὴ ἔξοδος τῶν κατοίκων τῆς Μοσχοπόλεως, τότε οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκαταλείποντας γιὰ πάντα τὶς πατρογονικὰς τοὺς ἐστίας διεσκορπίσθησαν, ὡς γνωστόν, σὲ διάφορα μέρη τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, κυρίως στὴ (Δυτικὴ) Μακεδονία, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἑξωελλαδικοῦ ἀναζητώντας ἐκεῖ καταφύγιο¹. Οἱ τόποι καταφυγῆς σήμαιναν γιὰ πολλοὺς τόπο ὀριστικῆς ἐγκαταστάσεως, γιὰ ἄλλους πάλι πέρασμα προσωρινὸ ἢ διαρκέστερο καὶ κατόπιν ὀρμητήριο γιὰ μετακίνηση πρὸς προσφορότερα γιὰ τοὺς ἴδιους μέρη.

Τόπος καταφυγῆς καὶ ἐγκαταστάσεως προσωρινῆς ἢ μονιμότερης, πιθανὸν ὅμως καὶ μόνιμης, ὑπῆρξε καὶ τὸ ὀρεινὸ Βλάτσι (ἢ ἡ ὀρεινὴ Βλάτση —ἐπὶ τὸ λογιώτερον—) τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴν ῥῆσιν τοῦ Dusan Ρορονιτς ἀπέβη σὲ ἓν *μικρογραφία Μοσχόπολιν*. Σχολιάζοντας τὸν χαρακτηρισμὸ αὐτὸν ὁ μελετητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Βλατσιοῦ Μιχαὴλ Καλινδέρης ἀποδίδει τὸ γεγονός εἰς τὸ ἐπικρατεστέρως ὀνομαστὸν τῆς Μοσχοπόλεως², ἐρμηνεῖα ἡ ὁποία ὑπὸ μίαν ἔποψιν μπορεῖ νὰ εἶναι σωστὴ ἀνταποκρινόμενη στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, ὑπὸ ἄλλην ἔποψιν ὅμως δὲν καλύπτει πλήρως κάποια ἐρωτηματικά, ὅπως διαπιστώνεται.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ Μοσχοπολίτες ἐπέλεξαν ὡς τόπο ἐγκαταστάσεώς τους ἀστικά κέντρα κυρίως, τὰ ὁποῖα καὶ σχετικὰ μεγαλύτερη ἀσφάλεια παρείχαν καὶ ἐπαρκέστερους ὁρους πρὸς διαβίωσιν ὑπόσχονταν. Προβάλλουν λοιπὸν εὐθὺς ἐξαρχῆς ὀρισμένα συγκεκριμένα ἐρωτήματα ὡς πρὸς τὴν καταφυγὴν τους στὸ Βλάτσι, τὰ ὁποῖα καλοῦμαστε νὰ θίξουμε στὸ πλαίσιο αὐτὸ καὶ νὰ ἐξετάσουμε παράλληλα ποῖα ἢ ἀντιμετώπισή τους ἐκ μέρους τῶν εἰδικῶν, Βλατσιωτῶν κατ' ἐξοχὴν, ἀσχοληθέντων μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς ἰδιαιτέρας τους πατρίδας.

1. Ἱστορικὲς πηγές

Ἐναφέρω ὡς πρῶτο τὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ —ἱκανῶν— ἱστο-

1. Πρβλ. Ἰωακείμ Μαρτινιανός, Μητροπολίτης Ξάνθης, *Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957· βλ. ἰδιαίτερα σσ. 182-183 καὶ 184 κ.ἐξ· πρβλ. ἐπίσης Ἰ. Τσικόπουλος, «Θεόδωρος Δούμπας», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (1910) 123-129, ὅπου: *Τῶν κατοίκων αὐτῆς* (δηλ. τῆς Μοσχοπόλεως) *διασκορπισθέντων ἄλλων ἀλλαχοῦ, ἀπόμωρα αὐτῶν προσέφυγεν εἰς τὴν ὀρεινὴν κωμόπολιν Βλάτσην* (σ. 125).

2. Βλ. πρὸ κάτω σ. 15 καὶ σημ. 80 καὶ 82.

ρικών πηγών και ἐν γένει ἱστορικών μαρτυριῶν, ποὺ διαφωτίζουν τὴν ἱστορικὴ γνώση ὡς πρὸς τὸ ἴδιο τὸ Βλάτσι κατὰ τὸν 18ο και 19ο αἰῶνα, καθὼς και τὸν βαθμὸ ἀξιολογήσεως ἢ ἀξιοποιήσεώς τους ἀπὸ τοὺς μέχρι τώρα μελετητές.

Ἐνῶ ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ἀρχίζει νὰ συγκεκριμενοποιεῖται ἡ ἱστορικὴ εἰκόνα τοῦ Βλατσιοῦ και μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου νὰ γίνεται σαφέστερη χάρις στὴ διαπιστωθεῖσα γραπτὴ κυρίως παράδοση, ἡ ἱστορικὴ μας γνώση γιὰ τὸν τόπο αὐτὸ ὡς πρὸς τὸν 18ο αἰῶνα, ὁ ὁποῖος και μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἰδικότερα, χάνεται στὴν ἀχλὺ τοῦ χρόνου και στὴν ἔλλειψη ἐπαρκῶν ἱστορικών μαρτυριῶν. Στὴν ἔλλειψη αὐτὴ προστίθεται και ἡ πιθανὸν μὴ ἔγκαιρη ἀξιοποίηση στὸ μεταξὺ καταστραφέντων ἐγγράφων και ἐν γένει ἀρχεακοῦ ὑλικοῦ και τοῦ ἴδιου τοῦ Βλατσιοῦ και ἄλλων δυτικομακεδονικῶν κοινοτήτων κατὰ τοὺς ποικίλους πολέμους και ἰδίως κατὰ τὸν Β΄ Παγκόσμιο, καθὼς και στὴ μὴ ἐπαρκῆ χρῆση ἱστορικών πηγῶν προερχομένων ἀπὸ ἄλλες κωμοπόλεις λ.χ. τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας ἢ και ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς ἐντὸς και ἐκτὸς Ἑλλάδος, ὅπου ἔζησαν και ἔδρασαν Βλατσιοῦτες.

Βεβαίως τὸ θέμα τῶν ἱστορικών πηγῶν ἀπασχόλησε σοβαρὰ ἤδη πρὸ πολλοῦ στὸ παρελθὸν ἐπιφανεῖς Βλατσιοῦτες ἐπιστήμονες κατὰ τὴν ἔρευνα και μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ Βλατσιοῦ, ὅπως τὸν Ἄντωνιο Κεραμόπουλλο³, τὸν Ἰωάννη Βασδραβέλλη⁴ και τὸν ἤδη ἀναφερθέντα Μιχαὴλ Καλινδέρη⁵, οἱ ὁποῖοι και σὲ ἀναζήτηση προέβησαν και στὸν ἐντοπισμὸ σοβαρῶν ἱστορικών πηγῶν και στὴν ἀνάλογη ἀξιοποίησή τους. Μᾶς διέσωσαν ἕμμεσα μέρος ἱκανὸ ἀπὸ ἐν τῷ μεταξὺ καταστραφέντα ἀρχεῖα⁶, ἔτσι ὥστε τὸ συγγραφικὸ και ἐκδοτικὸ ἔργο τῶν ἐρευνητῶν αὐτῶν και ὑπὸ τὴν ἐποψὴ αὐτῆ, ὅπως και ἐν γένει, νὰ ἀποτελεῖ σήμερα τὴ βάση τόσο γιὰ τὴν ἱστορικὴ γνώση τῆς Κοινότητος Βλάτσης, ὅσο και γιὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα και μελέτη τοῦ παρόντος θέματος. Τονίζω μάλιστα ἰδιαίτερα πὼς ἡ χρῆση και ἀντιμετώπιση τοῦ ἐπιστημονικοῦ συγγραφικοῦ ἔργου τῶν ἐπιφανῶν αὐτῶν ἀνδρῶν γίνεται μὲ βαθύτατο σεβασμὸ και ἀμέριστη εὐγνωμοσύνη, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κριτικὴ στάση και τὴν ἐνδεχόμενη ἀσυμφωνία μου ὡς πρὸς ὀρισμὲνα σημεῖα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐξᾶλλου και γιὰ τὸν ἐκλαϊκευτικὸ —θὰ λέγαμε— τόμο τοῦ Ζήκου Τσίρου⁷, καθὼς και γιὰ τὰ λογοτεχνίζοντα δημοσιεύματα τοῦ Φώτη Βίττη⁸, οἱ ὁποῖοι παράλληλα πρὸς τοὺς ἄλλους μᾶς διέσωσαν πολυτιμότητα

3. Ἄ. Κεραμόπουλλος, «Ἀρχιερατικὴ ἐπιστολὴ και πρὸς Σέρβους σχέσεις τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας», *Μακεδονικά* 3 (1953-1955) 8-26.

4. Ἰ. Βασδραβέλλης, «Τὸ Ἀρχεῖον τῶν ἀδελφῶν Γραμματικοῦ», *Μακεδονικά* 4 (1955-1960) 163-231.

5. Μ. Καλινδέρης, *Ὁ βίος τῆς Κοινότητος Βλάτσης ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὸ πλαίσιο τοῦ Δυτικομακεδονικοῦ περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982· πρβλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Σημειώματα ἱστορικὰ ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας*, Πτολεμαῖς 1939· *Γραπτὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας*, Χρόνιον Τουρκοκρατίας, Πτολεμαῖς 1940· ἐπ' αὐτῶν βλ. Ἄ. Κεραμόπουλλος, «Βιβλιοκρισίαι», *Ἄθηνά* 56 (1952) 324-344.

6. Τὰ κατὰστιχα τῶν σχολείων και οἱ κώδικες τῆς Κοινότητος Βλάτσης πυρπολήθηκαν τὸ 1944· βλ. Μ. Καλινδέρης, *Ὁ βίος τῆς κοινότητος Βλάτσης*, σσ. 99-100 και 141. Τὸ ἴδιο συνέβη και μὲ τμήμα τοῦ ἀρχείου τοῦ Βασδραβέλλη· βλ. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἀρχεῖον*, σ. 165. Τὰ τουρκικὰ ἀρχεῖα Καστοριάς εἶχαν τὴν ἴδια τύχη τὸ 1943· βλ. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1967³, σ. 32 σημ. 4.

7. Ζ. Τσίρος, *Ἡ Βλάστη (τ. Μπλάτσι)*, Θεσσαλονίκη 1964.

8. Φ. Βίττης, *Σταχυολογήματα, Λαογραφικὰ - Παραδοσιακὰ - Θρυλικά - Ἐκκλησιαστικὰ - Ἀρχαιολογικὰ τῆς Βλάτσης και Ἐπαρχίας Ἐορδαίας*, Πτολεμαῖδα 1981.

λαογραφικὸ κυρίως ὕλικό, ἀλλὰ καὶ ἱστορικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ Βλάτσι, μάλιστα δὲ ὁ Τσίρος μᾶς παραδίδει πλῆθος ὀνομάτων Βλατσιοτῶν καὶ ἀπὸ τῆ νεώτερη ἐποχῆ, τὰ ὅποια μπορεῖ νὰ ἔχουν καὶ ἀναδρομικὴ ἰσχὺ, ὅπωςδῆποτε ὁμως ἀποτελοῦν θησαυρὸ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἐρευνα τοῦ τόπου⁹.

Θὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ ὁμως ἔξω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ νὰ παρατηρήσω ὅτι δὲν ἀξιοποιήθηκε δεόντως μία βασικὴ πηγὴ: ἡ προφορικὴ ἱστορικὴ παράδοση τοῦ Βλατσιοῦ, οἱ ἱστορικὲς μνῆμες, τὰ βιώματα καὶ οἱ ἀναμνήσεις τῶν κατὰ καιροὺς γεροντοτέρων Βλατσιοτῶν· καὶ αὐτὸ βαρύνει ὄλους ἐμᾶς τοὺς Βλατσιοῦτες ποὺ ἀσχολούμαστε μὲ τὴν ἱστορία ἢ μὲ παρεμφερεῖς πρὸς αὐτὴν κλάδους, βαρύνει ὁμως περισσότερο τοὺς λογίους τοῦ τόπου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας καὶ τοὺς παλαιότερους. Τὸ Βλάτσι ὑπῆρξε στὴ διαχρονικὴ του ἱστορία —τουλάχιστον ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰῶνα— τόπος εὐνοημένος: καὶ λογίους διέθετε ἱκανούς, ἀλλὰ ἀπὸ ὅσο γνωρίζω καὶ αἰωνοβίους γέροντες. Ἄν εἶχε καταγραφεῖ καὶ ἀποθησαυρισθεῖ ἡ βιωμένη ἱστορία ἐγκαίρως καὶ οἱ ἀναμνήσεις οἱ ἱστορικὲς τοῦ τόπου, οἱ κληροδοτημένες προφορικὰ ἀπὸ παπποῦδες καὶ γονεῖς —ἀντίστοιχα κάθε φορὰ—, ἤδη ἡ γνώση θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὶς ἀρχές τοῦ περασμένου αἰῶνα καὶ νωρίτερα ἀκόμη, τότε ποὺ τὰ ἱστορικὰ συμβάντα καὶ τὰ ἐπακόλουθα τῆς καταστροφῆς τῆς Μοσχοπόλεως θὰ ἦταν πιὸ νωπὰ στὴ θύμηση καὶ στὴν παράδοση τῶν ἀνθρώπων τοῦ Βλατσιοῦ.

Βεβαίως τὰ ἐρωτήματα ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν στὴ συνέχεια εἶναι ἀλληλένδετα καὶ τὰ ὄρια μεταξὺ τους ὄχι σαφῆ, ἔτσι ὥστε ἡ ἀπάντηση τοῦ ἐνὸς νὰ ἀποτελεῖ καὶ ἀπάντηση (τῶν) ἄλλων ἢ νὰ διαφωτίζει καὶ αὐτὰ.

2. Ἱστορικὴ ὑπόσταση καὶ κοινωνικὴ δομὴ τοῦ Βλατσιοῦ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1769

Ἐπῆρξε ἄραγε τὸ Βλάτσι τόπος καταφυγῆς Μοσχοπολιτῶν τυχαῖος καὶ ὑποχρεωτικός λόγῳ ἀμέσου ἀνάγκης ἢ τόπος κατὰ κάποιον τρόπο ἐλεύθερης ἐπιλογῆς καὶ ἀνάλογος ὑπὸ μίαν ἔποση πρὸς τοὺς ἄλλους τόπους καταφυγῆς;

Ἡ ἀπάντηση στὸ δευτέρω ἐρώτημα ποὺ θέτουμε ἐδῶ προϋποθέτει τὴ γνώση ὀρισμένων συγκεκριμένων ἱστορικῶν στοιχείων ἀφορώντων στὸ Βλάτσι, δηλαδὴ στὴν ὑπόστασή του ὡς οἰκισμοῦ ἢ χωριοῦ καὶ στὴν πολιτισμικὴ καὶ κοινωνικὴ του δομὴ πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1769. Περὶ αὐτῶν ἐνδείξεις ἔχουμε ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἡ ἐρμηνεία τῶν

9. Ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλος τῶν ἀδελφῶν μου Ζήκος Τσίρος, παρὰ τὴν καλὴ προαίρεση ποὺ τὸν διέπει, δὲν ἀκολουθεῖ στὴν παράδοση τῶν στοιχείων αὐτῶν κάποιο σύστημα, ὅπως λ.χ. τὴν ἀλφαβητικὴ διάταξη τῶν ὀνομάτων στὴν ἀπαρίθμησή τους κ.ἄ., ἢ δὲ ἀναφορὰ στὶς πηγές καὶ ἡ ἀπόδοση χωρίων καὶ ὀνομάτων ξενόγλωσσων δὲν γίνονται μὲ ἀκρίβεια καὶ δημιουργοῦν μέγα πρόβλημα στὸν ἐπιστημονικὸ χρήστη.

Ὁφείλω μὲ δέος νὰ τονίσω ὅτι ὁ ἀναφερθεὶς ἀείμνηστος καὶ λίαν ἀγαπητὸς μας θεῖος Φώτης Στεργίου Βίττης καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ἐμπορικῆς του σταδιοδρομίας καὶ συγγραφικῆς ἐνασχολήσεώς του στὴν Πτολεμαῖδα ἀδιάλειπτα συνέλεγε ἀπὸ συγγενεῖς, φίλους καὶ πελάτες καὶ συνάμα διοχέτευε σ' αὐτοὺς στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ Βλατσιοῦ καὶ τῆς εὐρύτερης περιοχῆς. Ὅμως ἡ κάποια ὑπερβολὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀφήγησή του μυθοποιεῖ πολλές φορές τὸ πραγματικὸ, τὸ ἱστορικὸ, ἐνῶ συνήθως λείπει ἡ τεκμηρίωση καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ ἐπώνυμους μάρτυρες καὶ σὲ ἐπώνυμες πηγές. Ἐν τούτοις τόσο τοῦ Ζήκου Τσίρου τὰ γραπτά, ὅσο καὶ ἐκεῖνα τοῦ Φώτη Βίττη τέρπουν καὶ τρέφουν τὶς ψυχές τῶν Βλατσιοτῶν καὶ κρατοῦν ἄσβεστη τὴ μνήμη τοῦ παλαιοῦ ἀρχοντικοῦ χωριοῦ.

όποιων οδηγεί σὲ συμπεράσματα ἐμμέσως διαφωτιστικά. Ἔτσι ἡ ἀρχαιότερη ἀναφερόμενη χρονολογία εἶναι τὸ ἔτος 1652, κατὰ τὸ ὁποῖο μνημονεύονται Βλατσιῶτες στὴ διασπορά, ἐνῶ οἱ ἀμέσως ἐπόμενες ἀντίστοιχες ἀναφορές, ἐπίσης σὲ πρόσωπα, ἀνέρονται στὰ ἔτη 1692 καὶ 1726, καθὼς καὶ στὸ ἔτος 1737, συνδέονται δὲ μὲ τὸ ὄνομα Στογιάννοβιτς καὶ τὴ Σεμέντρια¹⁰. Σὲ λίγο μεταγενέστερες ἀναφορές γίνεται μνεῖα τῶν ἐλθόντων ἀπὸ τὸ Βλάτσι στὴ Μητροβίτσα Δημητρίου Πόποβιτς τὸ 1762 ἀφ' ἐνός καὶ τῶν ἀδελφῶν Μπαίκου τὸ 1769 ἀφ' ἑτέρου —γιὰ νὰ μείνουμε σὲ ὀρισμένα μόνον χαρακτηριστικὰ παραδείγματα¹¹.

Ἐὰν τὸ ἔτος 1652 ἀνταποκρίνεται πράγματι στὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια, τότε διασφαλίζεται τουλάχιστο ἓνα *terminus ante quem* ὡς πρὸς τὴν ἱστορικὴ ὑπόσταση τοῦ Βλατσιοῦ, διαφωτίζεται παράλληλα καὶ ἡ γνώση περὶ κινητικότητας τῶν Βλατσιωτῶν, γεγονός ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ σχέση τοῦ τόπου μὲ ἄλλες περιοχὲς καὶ μάλιστα ἀπόμακρες.

Ἐνδείξεις ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεση περὶ καταφυγῆς κατοίκων τοῦ παλαιοῦ γειτονικοῦ οἰκισμοῦ —ἡ χωριοῦ— Πεκρεβενίκου στὸ Βλάτσι ὡς σὲ χώρο ἀσφαλέστερο καὶ περὶ συνοικήσεως τοῦ χώρου. Τὸ ἔτος 1661 ὑπάρχει ὁ Πεκρεβενίκος κατὰ πληροφορία τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεπῆ, πιθανὸν ἀκόμη καὶ τὸ 1697 κατὰ σχετικὴ μαρτυρία, ὅποτε τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔτος μπορεῖ νὰ ἐκληφθεῖ στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὡς *terminus post quem* τῆς ἐν λόγω καταφυγῆς καὶ τῆς συνοικήσεως τοῦ Βλατσιοῦ¹².

Τοῦ χώρου τὸ ἀσφαλὲς ἢ ἀσφαλέστερον σὲ σχέση πρὸς ἄλλους τῆς περιοχῆς μπορούμε νὰ τὸ συμπεράνουμε καὶ ἀπὸ ἄλλα συναφῆ παραδείγματα, ὅπως λ.χ. ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ οἰκογένεια Χατζηκωνσταντίνου ἢ Χατζηκώστα ἀπὸ τὴ Ζέρμα τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας κατέφυγε στὸ Βλάτσι γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀκριβῶς, ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1765-1770. Τὸ ἐπιφανέστερο μέλος τῆς οἰκογενείας, ὁ Δημήτριος Χατζηκωνσταντίνου, γεννήθηκε στὸ Βλάτσι περὶ τὸ 1765/1770 καὶ εἶναι γνωστός γιὰ τὰ καθήκοντά του ὡς γραμματέας στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ Τεπελενλῆ στὰ Γιάννενα κατὰ τὸ διάστημα 1798-1807¹³. Πρὶν ἀπὸ τὸ 1769 ἀναφέρονται οἱ Βλατσιῶτες ἀρματολοὶ Βράκας καὶ Ντόκος (ἢ Δόκος) καὶ ἡ δράση τους στὴ Δυτικὴ Μακεδονία¹⁴, ἐνῶ κατὰ τὴν παράδοση ἀναφέρεται ὡς συμπράξας μὲ τὸν Γεώργιο Παπαζώλη στὴν Πελοπόννησο ὁ Βλατσιῶτης Γιάννης Φαρμάκης. Τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἀνεπιὸς ὑπῆρξε ὁ περίφημος Φιλικὸς καὶ Ἀγωνιστὴς τοῦ '21 Γιάννης Γεωργίου Φαρμάκης, γεννημένος στὸ Βλάτσι τὸ 1772¹⁵, ὅπου τὸν ἴδιο ἀκριβῶς χρόνο γεννήθηκε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Βέλ(λ)ιος, ὁ μετέπειτα Βαρῶνος τῆς Αὐστρουγγαρίας καὶ μέγας εὐεργέτης τῆς γενέτειράς του καὶ τοῦ Ἔθνους μας. Ἡ οἰκογένεια τοῦ Βέλ(λ)ιοῦ (ἢ Μπέλ(λ)ιοῦ) εἶχε κα-

10. Μ. Καλινδέρης, *Ὁ βίος τῆς κοινότητος Βλάτσης*, σσ. 51 καὶ 62.

11. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 63.

12. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 45.

13. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἀρχεῖον*, σσ. 164-168· ἐπίσης διάφορα ἔγγραφα τοῦ ἴδιου Ἀρχεῖου· πρβλ. καὶ Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 76, 94 καὶ 112-114.

14. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Μακεδόνες*, σσ. 32 καὶ 69· Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 306· Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 73, 146 καὶ 151.

15. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ὁ Φιλικὸς καὶ Ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης, Ἡ ἠρωϊκὴ ἄμυνα στὴ Μολδαβία*, Θεσσαλονίκη 1972· Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 147-160· βλ. καὶ Φ. Βίττη, *ὁ.π.*, σσ. 38-41.

ταφύγει στοὺς Βλάτσι προερχόμενη ἀπὸ τὸ Λινοτόπι τοῦ Γράμμου, ὅπως καὶ ἄλλες οἰκογένειες¹⁶.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλου εἶδους μαρτυρίες περὶ Βλατσιωτῶν ἐπιφανῶν (ὄχι μόνο στὴν ἱστορία τοῦ τόπου, παρὰ καὶ στὴ γενικὴ Ἱστορία τοῦ Ἔθνους) καὶ τὶς σχετικὲς χρονολογίες διασώζονται καὶ μαρτυρίες μνημείων· εἶναι ἐκεῖνες τῶν παλαιῶν ναῶν τοῦ Βλατσιοῦ, ὅπου φυλάσσονται εἰκόνες μὲ ἡμερομηνίες ἀναγόμενες στὰ ἔτη 1756, 1760, 1761, 1766, καθὼς καὶ ἡ ἁγία Τράπεζα τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μὲ τὴν ἐγγάρακτη ἐπιγραφή σὲ μάρμαρο, ποὺ φέρει χρονολογία ,αψξα´ = 1761 —ἐνδείξεις ὅλα αὐτὰ ἱστορικῶν χρονικῶν ὁρίων καὶ ἀπήχηση πολιτισμικῆς παράδοσης τοῦ τόπου¹⁷.

3. Σχετιζόταν τὸ Βλάτσι μὲ τὴ Μοσχόπολη πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1769;

Τὸ τρίτο κατὰ σειρὰ ἐρώτημα εἶναι ἂν ὑπῆρχε παλαιότερη σχέση καὶ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στοὺς Βλάτσι καὶ τὴ Μοσχόπολη πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς, ἔτσι ὥστε νὰ ἀποτελέσει αὐτὸ φυσικῶς τῶν λόγων χωρὸ ὑποδοχῆς τῶν προσφύγων κατοίκων τῆς.

Ἡ εἰδικὴ ἱστορικὴ βιβλιογραφία ἢ ὀφειλόμενη στοὺς ἀναφερθέντες Βλατσιῶτες μελετητὲς δὲν καλύπτει τὸ σημεῖο αὐτὸ προφανῶς ἀπὸ ἔλλειψη ἀμέσων πηγῶν ἢ πιθανόν ἀπὸ μὴ διαπίστωση ἐνδεχομένως ὑπαρχόντων. Κάποια συμπεράσματα ἐξάγονται ἐμμέσως ἀπὸ ἐπικρατοῦσα τοπικὴ προφορικὴ παράδοση τοῦ Βλατσιοῦ καὶ ἀπὸ ὁρισμένα ἱστορικὰ δεδομένα. Κατὰ τὴν παράδοση λοιπὸν τὸ τέμπλο τοῦ παλαιοτάτου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τὸ ὁποῖο σώζεται καὶ σήμερον, τὸ μετέφεραν Μοσχοπολίτες πρόσφυγες ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καὶ τὸ τοποθέτησαν ἐκεῖ. Ἐπίσης κατὰ τὴν παράδοση χρησίμευσαν τὰ κελλιά τοῦ ἴδιου ναοῦ ὡς προσωρινὸ τους κατάλυμα. Καὶ ὁ μὲν Βασδραβέλλης θεωρεῖ τὴ μεταφορὰ τοῦ τέμπλου ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη ἱστορικὸ γεγονός¹⁸, ὁ Καλινδέρης ἀντίθετα ἀμφισβητεῖ τὴν ἱστορικότητά τῆς ὑποστηρίζοντας τὴν ἄποψη, ὅτι τὸ τέμπλο πρέπει νὰ ἔχει κατασκευασθῆ ἐπὶ τόπου, εἰδικὰ γιὰ τὸν ναὸ αὐτόν, ἀπὸ τεχνίτες προερχομένους ἀπὸ τὰ *περὶ τὸν Γράμμον-Μοσχόπολιν* μέρη, ὅπως χαρακτηριστικὰ σημειώνει ὁ ἴδιος¹⁹. Πάντως ὅποια καὶ νὰ εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, τὸ γεγονός ἀπηχεῖ νομίζω σχέση προηγούμενη τῶν δύο τόπων μεταξύ τους.

Καὶ ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος καὶ ὁ Μιχαὴλ Καλινδέρης στηριζόμενοι σὲ εἶδηση ὀφειλόμενη στὸν Ρορονιῆ ἀναφέρουν συνύπαρξη Μοσχοπολιτῶν καὶ Βλα-

16. Μ. Καλινδέρης, *Ὁ Βαρῶνος Κωνσταντῖνος Βέλιος, 1772-1838, Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ὑπὲρ τοῦ Ἔθνους προσφορά του*, Θεσσαλονίκη 1973· πρβλ. καὶ πιδὸ κάτω σημ. 43.

17. Α. Κεραμόπουλος, *Βιβλιοκρισίαι*, σ. 330· Μ. Καλινδέρης, *Ὁ βίος τῆς κοινότητος Βλάτση*, σσ. 33 καὶ 87-89. Ἡ ἄποψη τοῦ Καλινδέρη ὅτι ἡ χρονολογία ,αψξα´ ἔμπορεῖ νὰ ἀναγνωσθῆ ἐνδεχομένως ὡς 1661 —λόγω ἰδιοτυπίας τοῦ δευτέρου ψηφίου—, δὲν μὲ βρῖσκει σύμφωνη. Νομίζω ὅτι πρόκειται σαφῶς γιὰ τὸ ψηφίο ψ καὶ ὄχι χ (πρβλ. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 88, εἰκόνα 4)· βλ. ἐπίσης Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 51 καὶ 87.

18. Ἰ. Βασδραβέλλης, «Ἡ ἱστορία καὶ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως», *Νέα Ἑστία* 29 (1941) 203-204· βλ. σ. 203.

19. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 87· πρβλ. ἐπίσης σσ. 58-59 μὲ σημ. 8 καὶ σσ. 88-92· βλ. ἐπίσης Ζ. Τσίρος, *ὁ.π.*, σσ. 149-151· Γ. Τζιαφέτας, «Μπλάτσι. Ἡ γενέτειρα ἐθνικῶν Ἀγωνιστῶν Εὐεργετῶν», *Μακεδονικὴ Ζωὴ* 306 (1991) 22-25· βλ. ἰδιαίτερα σ. 23.

τσιωτῶν κατὰ τὸ ἔτος 1770 στὸ Σρέμ, Σεμλίνο, Βελιγράδι, Ζέμουν κ.ά.²⁰. Σημαντικὴ ἢ πληροφορία καὶ γιὰ τὴ γενικότερη ἱστορία τῆς Μακεδονίας καὶ γιὰ τὴν εἰδικότερη τῆς Μοσχοπόλεως καὶ τοῦ Βλατσιοῦ, ἢ ὁποία ὅμως δὲν διευκρινίζει ὅπωςδήποτε καὶ τὸ ἐρώτημα ὡς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ προηγουμένων σχέσεων ἀνάμεσα στὶς δύο γενετικὲς. Τὸ ἐρώτημα παραμένει συνεπῶς ἀνοιχτὸ ἐπὶ τοῦ παρόντος βάσει τῶν δεδομένων καὶ ἡ ἀναζήτησις ἀμέσων μαρτυριῶν εἶναι κατὰ τὴν ἄποψή μου ἐπιβεβλημένη καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ ἄλλου —ὄχι βέβαια ὅπωςδήποτε καὶ ἐφικτὴ— γιὰ τὴν καταξίωσις τῆς ὑποθέσεως ἐνδεχομένως. Βέβαια ἡ ἱστορικὰ ἀποδεδειγμένη κινητικότητα τῶν Βλατσιωτῶν κατὰ τὴ συγκεκριμένη ἐκείνη ἐποχὴ καὶ ἡ ἐπικοινωνία τους μὲ τὸς ἀπόμακρους ἀφ' ἑνός, ἀλλὰ καὶ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς καταφυγῆς τῶν Μοσχοπολιτῶν στὸ Βλάτσι ἀφ' ἑτέρου δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐνισχύουν τὴν ὑποτιθέμενη σχέση πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 1769²¹.

4. Ποιοὶ καὶ πόσοι κατὰ προσέγγισις οἱ καταφυγόντες στὸ Βλάτσι Μοσχοπολίτες;

Οἱ Κεραμόπουλλοι καὶ Καλινδέρης ἀναφέρονται σὲ προφορικὴ παράδοσις τοῦ Βλατσιοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ χωριὸ ἀποτελοῦνταν μονάχα ἀπὸ δεκαῆξι σπίτια, ὅταν κατέφυγαν σ' αὐτὸ κάτοικοι τῶν χωριῶν τοῦ Γράμμου καὶ τῆς Μοσχοπόλεως²².

Ἡ εἶδησις αὐτὴ ἐξυπακούει βέβαια ἀρκετὰ μεγάλο ἀριθμὸ καταφυγόντων τότε στὸ Βλάτσι οἰκογενειῶν, ὅποτε θὰ πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ συνετέλεσαν ἀποφασιστικὰ στὴν ἐπαύξησίν του, ἂν ληφθοῦν ὑπ' ὄψη τὸ μέγεθος καὶ ἡ σπουδαιότητα ποὺ ἀπέκτησε ἡ Κοινότης Βλάτσης ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου, ἰδίως ὅμως ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ γραπτὲς μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης²³. Ἀλλὰ πάλι καὶ οἱ μαρτυρίες ποὺ ἀφοροῦν στὸ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὸ 1769 ἢ στὸ ἀμέσως μετὰ χρονικὸ διάστημα, 1770/1772, ὑποδηλώνουν ὑπαρξὴ σημαντικοτέρου οἰκισμοῦ, ὅπως-δήποτε μὲ περισσότερα ἀπὸ δεκαῆξι σπίτια καὶ θέτουν κατὰ τὴ γνώμη μου ὑπὸ ἀμφισβήτησις τὴν προφορικὴ αὐτὴ εἶδησις. Καὶ ὁ Καλινδέρης τὴν ἀμφισβητεῖ ἐπίσης ὡς πρὸς τὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ, τὴ συσχετίζει ὅμως πρὸς ἄλλα, παραπλήσια γεγονότα, μεταγενέστερα, παρ' ὅτι δὲν ἐκφράζεται σαφῶς. Χαρακτηριστικὰ ἐν τούτοις ὡς πρὸς τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐνδιαφέρει πρὸς στιγμὴ παρατηρεῖ ὅτι ὁ πυρήνας τῶν καταφυγόντων δὲν μπορεῖ νὰ προσδιορισθῆ ἀριθμητικῶς, *ἐπειδὴ... διὰ τοὺς εὐθὺς μετὰ τὸ 1769 προσελθόντας μετοίκους τὸ συγκεκριμένον ἀναζητεῖται καὶ ἐξάγεται ἐξ ὀλίγων ἐπωνύμων*²⁴. Καὶ πράγματι, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη τοὺς τρεῖς κυρίως ἀναφερθέντες Βλατσιῶτες ἐπιστήμονες, Κεραμόπουλλο, Βασδραβέλλη καὶ Καλινδέρη²⁵, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀνομάτων οἰκογενειῶν ταυτιζομένων μὲ Μοσχοπολίτες εἶναι πολὺ περιορισμένος καί, μὲ ἐλά-

20. Α. Βακαλόπουλος, *ὁ.π.*, σσ. 360-361· Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 62-63.

21. Πρβλ. πληρεξούσιον ἔτος 1791 (Γ. Βασδραβέλλης, *Ἀρχεῖον*, σσ. 167-168)· ἀντίθετα: Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 30-32 (ἐπιγαμίαι).

22. Α. Κεραμόπουλλοι, *ὁ.π.*, σ. 330· Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 33.

23. Πρβλ. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 32 καὶ 33.

24. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 33.

25. Βεβαίως καὶ οἱ τρεῖς Βλατσιῶτες ἐπιστήμονες ἔχουν ὑπ' ὄψη ὅπωςδήποτε καὶ τὴν τοπικὴν παράδοσις καὶ ἀπόψεις ἄλλων μελετητῶν, στοὺς ὁποίους καὶ ἐμεῖς κατὰ τὸ δυνατόν καταφεύγουμε καὶ ἀναφερόμαστε.

χιστες ἀποκλίσεις, συνοψίζεται κατ' ἐξοχὴν στὰ ἑξῆς ὀνόματα:

4.1. Δόσιος: Ὁ Βασδραβέλλης μόνον ἀνάγει τὴν προέλευση τῆς οἰκογενείας Δόσιου στὴ Μοσχόπολη, χωρὶς ὅμως περαιτέρω σχόλια²⁶, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἀσχοληθέντες δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὸν τόπο καταγωγῆς τῆς πρὶν ἀπὸ τὴ μετοίκησής τῆς στὸ Βλάτσι. Κατὰ τὸν Καλινδέρη διέθετε ἡ οἰκογένεια ιδιόκτητη οἰκία στὸ Βλάτσι πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰῶνα²⁷, ἐπιφανέστατα δὲ μέλη τῆς ὑπῆρξαν οἱ ἑξῆς: Κωνσταντῖνος Δόσιος (*1810 Βλάτσι - †1871 Ἀθήνα), νομικός, Ὑπουργὸς Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ἑλλάδος²⁸, μὲ τρεῖς γιούς, τὸν Ἀριστείδη (*1844 Ἀθήνα - †1881 Ἀθήνα), τὸν Λέανδρο (*1847 Ἀθήνα - †1883 Ἀθήνα) καὶ τὸν Ἀλέξανδρο²⁹. Γιὸς τοῦ τελευταίου ὑπῆρξε ὁ Κωνσταντῖνος Δόσιος (*1874 Ἀθήνα), Χημικός, Πλωτάρχης τοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ³⁰.

4.2. Δούμπας: Στὸ περὶ Θεοδώρου Δούμπα δημοσίευσμά του στὸ Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο (1910) γράφει ὁ Ἰωάννης Τσικόπουλος: *Τῶν κατοίκων αὐτῆς* (δηλ. τῆς Μοσχόπολεως) *διασκορπισθέντων ἄλλων ἄλλαχού, ἀπόμοιρα αὐτῶν προσέφυγεν εἰς τὴν ὄρεινὴν κωμόπολιν τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας Βλάτσην. Μεταξὺ τούτων συγκατελέγετο καὶ ἡ βραδύτερον εἰς πανελλήνιον κλέος ἀρθεῖσα οἰκογένεια Δούμπα*³¹.

Τὴ Μοσχόπολη θεωροῦν τόπο προελεύσεως τῆς οἰκογενείας Δούμπα ἐπίσης ὁ Μητροπολίτης Ξάνθης Ἰωακείμ Μαρτινιανός³², ὁ Βασδραβέλλης³³ καὶ ὁ Βακαλόπουλος³⁴,

26. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχόπολεως*, σ. 203.

27. Πάρα πολὺ σημαντικό θεωρῶ τὸν πίνακα Καλινδέρη (= Πίναξ ἐμφαινῶν ἀλφαβητικῶς τὰ ἐπώνυμα τῶν ιδιοκτητῶν οἰκιῶν ἐν Βλάτση κατὰ τὸ α' τέταρτον τοῦ αἰῶνός μας), βλ. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 36-41, ἐπίσης σ. 42, ὅπου καὶ τοπογραφικὸ σχεδιάγραμμα.

Ἐννοεῖται ὅτι ἡ χρονολογία τοῦ τίτλου κυριότητος τῆς ἐκάστοτε οἰκίας δὲν ἐμπίπτει ὑποχρεωτικὰ στὰ χρονικὰ ὅρια 1900-1925, παρὰ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ σὲ (πολύ) προγενέστερη ἐποχὴ. Ἔτσι λ.χ. ἡ οἰκία Στεργίου Λώνα, ἡ Τέγου Λόνα κατὰ τὸν Καλινδέρη (*ὁ.π.*, σ. 38, αὐξ. ἀριθ. 181 / ἀριθ. σχεδ. 38 — ὅπου ὁ τελευταῖος ἀριθ. προτείνω νὰ διορθωθεῖ σὲ 46), ἔφερε στὴν πρόσοψη ἐπιγραφή μετ' ἔτος ἰδρύσεως 1865, ὅπως αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ ἀδελφοῦ μου Ρωμύλου Βίττη (Θεσσαλονίκη), ἀνῆκε δὲ ἀνεκαθεν στὴν ἴδια οἰκογένεια, κατὰ μαρτυρία τῆς θείας μου Ἐλένης Ἰωάννου Λώνα (Πτολεμαΐδα/Βλάτσι). Θεωρῶ πολὺ σκόπιμη τὴν ἀναζήτηση καὶ ἀναφορὰ σὲ ἄλλα παραδείγματα —σὲ ἄλλο πλαίσιο βέβαια—, διότι μποροῦν νὰ καταστήσουν καταφανές σὲ κάποια ἐπώνυμο τὸ *terminus ante quem* τῆς ὑπάρξεώς τους ὡς οἰκητόρων τῆς Κοινότητος Βλάτσης. Βέβαια τὸ ἐπώνυμο Λώνας ὡς οἰκητορὸς μαρτυρεῖται ἤδη σὲ ἐπίσημο κατάλογο τῆς Κοινότητος ἀπὸ τὴν 15 Αὐγούστου 1828 (βλ. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἀρχεῖον*, σ. 222, ὅπου: Γιωργι Λονα).

Ἡ οἰκία Δόσιου στὸ Βλάτσι ἀναφέρεται στὸν πίνακα Καλινδέρη μετ' αὐξ. ἀριθ. 22 καὶ ἀριθ. διαγρ. 62 (= 22/62) (Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 36· πρβλ. ἐπίσης Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 142).

28. Χ.δ., «Κωνσταντῖνος Δόσιος», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (1911) 49-59· Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 142-143· Ζ. Τσίφος, *ὁ.π.*, σσ. 123-126.

29. Τοῦ Ἀλεξάνδρου Δόσιου μᾶς εἶναι ἄγνωστες μέχρι στιγμῆς οἱ χρονολογίες γεννήσεως καὶ θανάτου. Γιά τοὺς τρεῖς ἀδελφοὺς βλ. Ζ. Τσίφος, *ὁ.π.*, σσ. 127-128.

30. Ὁ.π., σσ. 128-129 (ὅπου δὲν γίνεται μνεῖα τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ Κωνσταντῖνου Α. Δόσιου, διότι θὰ εὐρίσκετο τότε προφανῶς ἀκόμη ἐν ζωῇ. Μέχρι στιγμῆς δὲν κατέστη δυνατὴ καὶ σὲ μένα ἡ ἐξακριβωσὴ τῆς ἡμερομηνίας θανάτου).

31. Ἰ. Τσικόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 125· Φ. Βίττης, *ὁ.π.*, σσ. 19-22.

32. Ἰ. Μαρτινιανός, *ὁ.π.*, σ. 147.

33. Ἰ. Βασδραβέλλης, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχόπολεως*, σ. 203.

34. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Οἱ Δυτικομακεδόνες Ἀπόδημοι*, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 18· ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη κατάγεται ἡ οἰκογένεια Δούμπα καὶ κατὰ τὸν Τσίφο (*ὁ.π.*, σ. 28).

ἐνῶ ὁ Κεραμόπουλλος τὸ Ἑλληνοτόπιον (= Λινοτόπι) τῆς Πίνδου³⁵, ἄποψη τὴν ὁποία ὑποστηρίζει καὶ ὁ ἱστορικός, Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βιέννης Max Demeter Peyfuss (μὲ προγόνους καὶ Μοσχοπολίτες Ἕλληνες), καθὼς μοῦ ἐδήλωσε ὁ ἴδιος προσωπικά σὲ συζήτησή μας στὴ Θεσσαλονίκη στὸ πλαίσιο τοῦ Συνεδρίου περὶ Μοσχοπόλεως³⁶.

Ὁ Καλινδέρης ἀρκεῖται στὴν ἀναφορὰ ἀπόψεων ἄλλων μελετητῶν καὶ δὲν ἐκφράζει ἰδίαν γνώμη ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴ πατρίδα τῆς οἰκογενείας Δούμπα, γράφει ἐν τούτοις χαρακτηριστικά: *Πόσον δυσχερὴς εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ τόπου προελεύσεως ἐκάστης οἰκογενείας ἀρκεῖ ὡς παράδειγμα ἢ τοῦ Δούμπα*³⁷.

Ὡς καταφυγὼν στὸ Βλάτσι μαρτυρεῖται ἱστορικά ὁ Μιχαὴλ Δούμπας, ἐπιφανέστατα δὲ μέλη τῆς οἰκογενείας ὑπῆρξαν ὁ γιὸς του Στέργιος Μιχαὴλ Δούμπας (*1794 Βλάτσι - †1870 Βιέννη), μεγαλέμπορος, Πρὸξενος στὴ Βιέννη καὶ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν ἔφορος τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Βιέννης³⁸, καθὼς καὶ ὁ Θεόδωρος Νικολάου Δούμπας (*1818/1820 Βλάτσι - †1880 Βιέννη), ἐπίσης μεγαλέμπορος στὴ Βιέννη³⁹. Γιὸι τοῦ Στεργίου ὑπῆρξαν ὁ Μιχαὴλ Δούμπας (Βιέννη) καὶ ὁ ἰδιαίτερα διακριθεὶς Νικόλαος Δούμπας (*1830 Βιέννη - †1900 Βουδαπέστη) μὲ σπουδὲς καὶ στὴν Ἀθήνα, Γερουσιαστής καὶ Μυστικοσύμβουλος τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Αὐστρίας Ἰωσήφ Β΄⁴⁰. Τοῦ Θεοδώρου ἀναφέρονται τρεῖς γιοί, οἱ Ἀστέριος, Νικόλαος καὶ Κωνσταντῖνος.

Στὸ Βλάτσι ἦταν ὀνομαστὸ τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Δούμπα ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα, παρέμεινε δὲ στὴν ἰδιοκτησία τῆς οἰκογενείας, μέχρις ὅτου πυρπολήθηκε στὰ 1944⁴¹. Γιὰ τὸ φερώνυμο σχολεῖο στὴ γενέτειρα Βλάτσι θὰ γίνῃ λόγος πιὸ κάτω.

4.3. *Κυριαξῆς ἢ Κυριάξης καὶ Τσιγκρίκης-Κυριάξης*: Πιθανὸν πρῶν Δοσίδης κατὰ τὸν Καλινδέρη, ὁ ὁποῖος ἀμφισβητεῖ τὴν προέλευση τῆς οἰκογενείας ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, ὑποθέτει δὲ ὅτι μόνο κάποια προμάμη τῆς οἰκογενείας ἔλκει τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴν περίπυστο πόλη⁴².

Ἡ Καλλιρρόη Τσέτση, σύζυγος τοῦ Νικολάου Τσέτση, θυγατέρα τοῦ Ἡλίου Κυ-

35. Α. Κεραμόπουλλος, *Ἀρχιερατικὴ Ἐπιστολή*, σ. 17. Κατὰ τὸν Ρορονιὲ ἡ οἰκογένεια Δούμπα ἔλκει τὴν καταγωγὴ ἢ ἀπὸ τὴ Νικολίτσα ἢ ἀπὸ τὶς Σέρρες (Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 57 καὶ 57 σημ. 6).

36. Ὁ Μ. D. Peyfuss μοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ ὡς πρὸς σχετικὸ δημοσίευμα, τὸ ὁποῖο ὁμως δυστυχῶς δὲν μοῦ κατέστη προσιτὸ μέχρι καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ παρόντος πρὸς δημοσίευση (15.01.97). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ ἐν λόγῳ: Max D. Peyfuss (Hg.), *Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769, Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien 1996² (Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas, Bd. 13) (Böhlau Verlag).

37. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σ. 57.

38. Χ. Πούλιος, «Στέργιος Δούμπας», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (1909) 269-270· Α. Κεραμόπουλλος, *δ.π.*, σ. 17· Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 100 καὶ 133-136· Ζ. Τσίρος, *δ.π.*, σσ. 105 καὶ 115-118.

39. Ι. Τσιγκόπουλος, *δ.π.*, σσ. 123-129· Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 102 καὶ 133-136· Ζ. Τσίρος, *δ.π.*, σσ. 105 καὶ 121-122.

40. Ι. Δ., «Νικόλαος Δούμπας», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* (1909) 271-272· Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σ. 135· Ζ. Τσίρος, *δ.π.*, σσ. 105 καὶ 119-121.

41. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 37, 84/207· πρβλ. ἐπίσης σσ. 108 καὶ 134· βλ. καὶ Φ. Βίττη, *δ.π.*, σσ. 19-22.

42. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σ. 58.

ριαζῆ (sic), μοῦ ἐτόνισε ρητὰ καὶ κατηγορηματικὰ πὼς οἱ γονεῖς τοῦ πατέρα της, Κυριαζῆς Κυριαζῆ (sic) καὶ Καλλιρρόη Μαρκοπούλου-Κυριαζῆ, ἦσαν καὶ οἱ δύο Μοσχοπολίτες. Ἔτσι, στὴν προκειμένη περίπτωση διαθέτουμε μία μαρτυρία ἀμέσου καὶ ἀξιοπίστου ἐκπροσώπου τῆς οἰκογενείας Κυριαζῆ⁴³. Σημειῶνω ὅτι ιδιόκτητες οἰκίες τῆς οἰκογενείας ὑπῆρχαν στὸ Βλάχοι ἀπὸ παλαιὰ⁴⁴.

4.4. *Μιλιγγέρης*: Πολὺ ἀμυδρὰ ἢ ἀνάμνησις περὶ ὑπάρξεως οἰκογενείας Μιλιγγέρη, ἐκεῖ εἰς τὸ ἄκρον, ὅπου ἡ ὁμώνυμος βρούσις, γράφει ὁ Καλινδέρης ἀναφερόμενος συγχρόνως στὸν Μητροπολίτη Ἰωακείμ Μαρτινιανό, στὸ βιβλίον τοῦ ὁποῦο γίνεται μνεῖα τοῦ ἀρχοντος Μιλιγγέρου ἀπὸ τῆ Μοσχόπολη⁴⁵. Ὁ Τσίρος ἀντίθετα ὁμιλεῖ περὶ ὑπαρχόντων στὸ Βλάχοι ἀπογόνων τῶν Γεωργίου Κούτζου ἢ Μιλιγγέρου καὶ Μιχαῆλ Μιλιγγέρου⁴⁶ στηριζόμενος πιθανὸν σὲ παράδοση προφορικῆ. Πάντως τὸ ὄνομα Μιλιγγέρης (ἢ Μιλιγγέρος) οὔτε στὸν πίνακα ιδιοκτητῶν οἰκιῶν στὸ Βλάχοι ἀναφέρεται, οὔτε μεταξὺ τῶν μέχρι στιγμῆς γνωστῶν μας ἐγγράφως παραδοθέντων οἰκογενειακῶν ὀνομάτων τοῦ Βλατσιοῦ περιλαμβάνεται, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὅτι ἡ ἔλλειψη ἀποτελεῖ κριτήριον ἀποφασιστικὸ γιὰ κάποιο πόρισμα.

4.5. *Μισιρλῆς*: Ὁ Καλινδέρης ἀναφέρει ἐπὶ λέξει ὅτι πρόκειται γιὰ οἰκογένεια μὲ προέλευση ἀπὸ τῆ Μοσχόπολη⁴⁷. Σὲ πράξη τοῦ 1872 (ἢ 1873;) ἀναφέρεται ὁ Ζῆκος Κ. Μισιρλῆ (sic) ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐφόρους τῶν σχολείων τῆς Κοινότητος Βλάχοι καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιτρόπους τῶν ἐκκλησιῶν της⁴⁸. Ὑπῆρχε ιδιόκτητη οἰκία τῆς οἰκογενείας στὸ Βλάχοι κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ αἰῶνα μας⁴⁹.

4.6. *Μουσιῶκος*: Καὶ τῆς οἰκογενείας Μουσιῶκου τὴν προέλευση ἀνάγει ὁ Καλινδέρης στὴ Μοσχόπολη⁵⁰. Σὲ λογαριασμὸ τοῦ 1822 τοῦ Ἀρχείου τῶν Ἀδελφῶν Γραμματικοῦ ἀναγράφεται ὁ Γεώργιος Μουσιῶκος, στὸν πίνακα δὲ Καλινδέρη ἀναφέρεται ιδιόκτητη οἰκία στὸ Βλάχοι πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ αἰῶνα μας⁵¹.

Ἐπιφανέστατον μέλος τῆς οἰκογενείας ὑπῆρξε ὁ Δημήτριος Μουσιῶκος (*; Βλάχοι - †

43. Ἡ Καλλιρρόη Νικολάου Τσέτση εἶναι ἐξαδέλφη μου καὶ ζεῖ στὴν Πτολεμαῖδα, ἡ δὲ σχετικὴ πληροφορία της μοῦ ἐδόθη σὲ πρόσφατη τηλεφωνικὴ μας ἐπικοινωνία (13.01.97). Ἡ ἴδια χρησιμοποιεῖ τὸν τύπον «Κυριαζῆ» καί, ὅπως μοῦ ἀνέφερε, ἡ μητέρα τοῦ πατέρα της ὑπῆρξε ἐγγονὴ τῆς Καλλιρρόης Βέλλιου, πρώτης ἐξαδέλφης τοῦ Βαρόνου Κωνσταντίνου Βέλλιου (πρὸβλ. καὶ Φ. Βίττης, *ὁ.π.*, σ. 45). Τὸ προσωνύμιον «Τσιρκίης» εἶχε προσδοθεῖ ἀρχικὰ σὲ μέλος τῆς οἰκογενείας, κατὰ τὴν Κ. Τσέτση, γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν κινήτικότητα ἢ σβελτοσύνην του (πρὸβλ. καὶ Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*). Ἔτσι ἐξηγεῖται προφανῶς καὶ τὸ γεγονός ὅτι μόνον κλάδος τῆς οἰκογενείας Κυριαζῆ ἢ Κυριάκη φέρει καὶ τὸ ἐπίθετον αὐτό. Περὶ Κυριαζῆ Κυριαζῆ, βλ. καὶ Ζ. Τσίρος, *ὁ.π.*, σ. 101.

44. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 38, 164/328 καὶ 165/327· βλ. ἐπίσης σ. 40: οἰκίαι Τσιρκίη. Ἡ οἰκία Ἠλ(ία) καὶ Χρυσ(οῦ) Κυριάκη εἶναι τὸ πατρογονικὸ ἀρχοντικὸν τῆς Καλλιρρόης Ν. Τσέτση, στὸ ὁποῖον ἀναφερόμαστε πιὸ κάτω (βλ. σημ. 60).

45. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 58 καὶ 58 σημ. 5, ἐπίσης 484.

46. Ζ. Τσίρος, *ὁ.π.*, σ. 28.

47. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 58.

48. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 106.

49. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 38, 201/161· πρὸβλ. καὶ Ζ. Τσίρος, *ὁ.π.*, σσ. 43 καὶ 46 (ὅπου ἡ γραφὴ *Μυσιρλῆς*).

50. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σ. 58.

51. Ι. Βασδραβέλλης, *Ἀρχεῖον*, σσ. 200 καὶ 203. Γιὰ τὴν οἰκίαν «πρώτην Μουσιῶκου» βλ. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 39, 260/105.

περὶ τὸ 1870 Ρουμανία), μεγαλέμπορος στὴ Ρουμανία καὶ μέγας εὐεργέτης τῆς ἰδιαίτερας τοῦ πατρίδας, ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω⁵².

4.7. Μπόντης: Ὁ Μπόντης ἐκ προγόνων ἦτο, κατὰ τὸν Ρορονιῆ, ἐκ Μοσχοπόλεως, παρατηρεῖ ὁ Καλινδέρης, ὁ ἴδιος ὁμως ἀμφισβητεῖ τὴν προέλευση αὐτῆ τῆς οἰκογενείας Μπόντη καὶ ὑποθέτει ἀρχικὴ πατρίδα τῆς τῆ Γριάτσιανη⁵³, ὅπως θὰ σχολιάσουμε πιὸ κάτω. Στὸ Βλάτσι ἀναφέρεται ἰδιόκτητη οἰκία τῶν Μπόντη πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 20οῦ αἰώνα⁵⁴, ἐπιφανέστατα δὲ μέλη τῆς οἰκογενείας ὑπῆρξαν ὁ Γούσιος Μπόντης (*1821 Βλάτσι - †1875 Βελιγράδι), ὁ πλουσιώτερος ἔμπορος Βελιγραδίου καὶ Σερβίας τῆς ἐποχῆς του, ὁ Δημήτριος Μπόντης, Πρόξενος Γιουγκοσλαβίας στὸ Μοναστήρι περὶ τὸ 1889, ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Μπόντης καὶ ὁ Μιχαὴλ Τέγου Μπόντης (*; Βλάτσι - †1872 Βελιγράδι)⁵⁵.

4.8. Σίνας: Ἡ καταφυγὴ καὶ ἐγκατάσταση στὸ Βλάτσι μελῶν τῆς οἰκογενείας Σίνα ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη θεωρεῖται γεγονός ἱστορικό, καταξιωμένο καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὸ χωριὸ τῆς οἰκίας Σίνα πρὶν ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰώνα μας⁵⁶.

Καὶ ὁ μὲν Καλινδέρης ὁμιλεῖ ἀπλῶς περὶ κλάδου τῆς οἰκογενείας⁵⁷, ὁ Τσίρος ἐν τούτοις ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένα ὀνόματα Σίνα ὡς οἰκητόρων τοῦ Βλατσιοῦ, τῶν ἀδελφῶν Εὐαγγέλου καὶ Νικολάου Σίνας⁵⁸, χωρὶς νὰ ἐπικαλεῖται ὁμως κάποια προφορικὴ παράδοση ἢ ἄλλη ἱστορικὴ πηγὴ. Διεξοδικότερος στὴν ἀναζήτηση καὶ παροχὴ πληροφοριῶν ἀποδεικνύεται σὲ εἰδικὸ ἄρθρο του γιὰ τὸ «Μπλάτσι» ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς τοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου Βλατσιώτης Γιώργος Τζιαφέτας, κατὰ τὸν ὁποῖο:

α. Ἡ κυριότερη ἔνδειξη τῶν δεσμῶν τῆς οἰκογενείας Σίνα μὲ τὴ Βλάστη εἶναι ἡ ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ Σίμωνος Σίνα στὸ χρυσοποίκιλτο Εὐαγγέλιο τοῦ Ἁγίου Μάρκου στὴ Βλάστη ποὺ ὑπάρχει μέχρι σήμερα (φερμένο προφανῶς ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη). Ἐπίσης

β. Ὑπάρχουν μαρτυρίες γερόντων στὴ Βλάστη γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ παπά-Σίνα, κοντὰ στὸν Ἱ. Ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κατὰ μαρτυρίες τῶν γερόντων, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ παπα-Σίνα, πατέρα τοῦ Σίμωνος, τὸ οἰκόπεδο τεμαχίσθηκε γιὰ νὰ ἐξοφληθεῖ τὸ «μπόρτζι» (χρέος) ποὺ ἐπέβαλαν τότε οἱ πρόκριτοι (μουχτάρηδες) σὰν ἓνα εἶδος κληρονομικοῦ δημοτικοῦ φόρου⁵⁹.

Στὰ ἀνωτέρω, τὰ ὁποῖα θεώρησα σκόπιμο νὰ παραθέσω αὐτούσια, προστίθεται

52. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 144-145· Ζ. Τσίρος, ὁ.π., σσ. 133-134.

53. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 58 καὶ 58 σημ. 4.

54. Γιὰ τὴν οἰκία «πρώην Μπόντη» βλ. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 36, 15/96.

55. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 63, 101 καὶ 138.

56. Γιὰ τὴν οἰκία «πρώην Σίνα» βλ. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 36, 11/247.

57. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 35 καὶ 58.

58. Ζ. Τσίρος, ὁ.π., σ. 28.

59. Γ. Τζιαφέτας, ὁ.π., σ. 23. Καταφανὴς ἡ ἀξιοποίηση καὶ τεκμηρίωση βάσει μνημείων καὶ ζωντανῆς προφορικῆς παραδόσεως ἐκ μέρους τοῦ λαμπροῦ ἐπιστήμονα, ἀξέχαστου συγγενοῦς καὶ φίλου Γιώργου Τζιαφέτα. Μεγάλη ἡ στέρηση τοῦ τόπου μας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρευνας ἀπὸ τὸν πρόωρο χαμό του.

Ὁδυνηρὴ γιὰ ὅλους μας καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ τόπου μας καὶ ἡ (ἀνεξήγητη!) ὀλοσχερῆς καταστροφὴ τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1994· φυλάσσονταν ἐκεῖ «ὡς σὲ χωρὸ ἀσφαλῆ» ἀμύθητος ἀξίας κειμήλια, τὸ ἀναφερθὲν Εὐαγγέλιο, τὸ δισκοπότηρο Δούμπα κ.ἄ.

και μιá άλλη μαρτυρία που ενισχύει την άποδοχή της ιδιαίτερης σχέσης της οικογενείας Σίνα με τó Βλάτσι. Είναì αυτή που μάς παραδίδει ó Φώτης Βίττης:

Μιά άρκετά πετυχημένη ζωγραφιά με τή σκηνή του χορού της Μαρίας Σίνα με συνοδό τόν πεθερό της (Σίμωνα Σίνα) βρίσκονταν προπολεμικά στο άρχοντικό τών αδελφών Ήλία και Χρυσού Κυριαζή Τσικρίκη στή Βλάτση, τήν όποία θυμάται καλά και ή κόρη του πρώτου και άνεψιά μου Καλλιρρόη Ν. Τσέτση. Δυστυχώς όμως με τά πολεμικά γεγονότα και τή γερμανική κατοχή χάθηκε⁶⁰.

4.9. Τζιαχάνης και 4.10. Ζντοῦκος: Πιθανόν νά κατάγονται από τή Μοσχόπολη και οί δύο αυτές γνωστές οικογένειες. Στο Βλάτσι πάντως ήλθαν από τή γειτονική Πιπιλίστα (Νάματα), όπως είναι γνωστό στους Βλατσιώτες και όπως σημειώνει και ó Καλινδέρης, σύμφωνα με τόν πίνακα του όποιου ή οικογένεια Τζιαχάνη διέθετε ιδιόκτητη οίκια στο Βλάτσι κατά τó πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα⁶¹.

Ó Γεώργιος Λάιος στο όγκώδες έργο του περι Σίμωνος Σίνα αναφέρει κάπου περιστασιακά τó όνομα της γυναικαδέλφης του τελευταίου, της Μαρίας Βρέττα Τσεχάνη, που ζούσε στις Σέρρες περι τó 1783. Στο ίδιο έργο αναφέρεται και ó Χατζή-Γεώργιος Τσεχάνης, Μοσχοπολίτης, έγκατεστημένος στή Βιέννη στα 1761⁶². Από τó σύγγραμμα «Μοσχόπολις» του Μητροπολίτου Ξάνθης Ίωακείμ Μαρτινιανού προκύπτει ότι τó έπωνυμο Βρέτ(τ)ας άπαντá στή Μοσχόπολη διαχρονικά, τουλάχιστον από τήν έποχή της καταστροφής της ως και τó 1904. Αναφέρονται λ.χ. ó άρχων Θεόδωρος Βρέττας Ζουπάν, ό όποιος *πρό και μετά τήν έρήμωσιν της πόλεως επί σειράν έτών διετελεί ... επί κεφαλής της πόλεως*, καθώς και ó πρωτότοκος γιός του Κωνσταντίνος Βρέττας Ζουπάν, ιατρός, σύγχρονος και αυτός της καταστροφής της Μοσχοπόλεως⁶³, σύγχρονοι συνεπώς και οί δύο της Βρέττα-Τσεχάνη και του Τσεχάνη. Ως γνωστόν, οί Σέρρες υπήρξαν τόπος καταφυγής Μοσχοπολιτών άμεσα, αλλά και έμμεσα με πέρασμα τó Βλάτσι. Η συγγένεια της Μαρίας Βρέττα-Τσεχάνη με τόν Σίνα, αλλά και τά δύο έπωνυμά της συνηγορούν σέ καταγωγή και της ίδιας από τή Μοσχόπολη. Μέχρι στιγμής δέν έχω διαπιστώσει έπωνυμο Βρέττας μεταξύ τών (παλαιών) οίκτηόρων του Βλατσιού, όπου όμως συνυπήρχαν οί τύποι Τσεχάνης/Τζιαχάνης⁶⁴, όποτε Τσεχάνης/Τζεχάνης μπορεί νά άποτελούν φωνητική παραλλαγή του αυτού έπωνύμου· παρεμφερή παραδείγματα έχουμε⁶⁵.

4.11. Χινοβίτης: Λέγουν ότι και ή οικογένεια Χινοβίτου ήλθεν εκ Μοσχοπόλεως, μάλλον όμως προέρχεται από τους Χιονάδες, Χιοναδίτης-Χινοβίτης, σημειώνει επί

60. Φ. Βίττης, *ό.π.*, σ. 28. Τή μαρτυρία αυτή μου τήν έπιβεβαίωσε και προσωπικά ή Καλλιρρόη Ν. Τσέτση (13.01.97) (βλ. και σημ. 43).

61. Μ. Καλινδέρης, *ό.π.*, σ. 58· βλ. επίσης *ό.π.*, σσ. 40, 317/281.

62. Γ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, σσ. 6 και 15.

63. Ίωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 201· βλ. επίσης λήμμα «Βρέτ(τ)ας» στο εύρετήριο του έν λόγω έργου. Βλ. επίσης Γ. Λάιος, *ό.π.*, σ. 6.

64. Φ. Βίττης, *ό.π.*, σ. 24· Ζ. Τσίρος *ό.π.*, σ. 31.

65. Πρβλ. Μιλιγγέρης/Μιλιγγέρος (πρβλ. σημ. 45-46)· πρβλ. επίσης συνυπάρχοντες τύπους: Καραμίτζιο(ς)/Καραμήςτος (Ι. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σ. 201 και 201 σημ. 2)· Τζέτζι(ς)/Τσέτσης (Ι. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σ. 182· Μ. Καλινδέρης, *ό.π.*, σ. 40 (349 και 350)· πρβλ. Μπλάτσι/Μπλάτζι· Καλιαντέρ(η)(ς)/Καλιαντέρ(η)(ς) (Ι. Βασδραβέλλης, *ό.π.*, σσ. 176 και 180).

λέξει ὁ Καλινδέρης⁶⁶. Τὸ ἐπώνυμο Χιοναδήτης καὶ Χιοναδίτις (sic) ἀναφέρεται σὲ πληρεξούσια τῶν ἐτῶν 1787 καὶ 1791 τοῦ Ἀρχείου τῶν Ἀδελφῶν Γραμματικοῦ⁶⁷, ὅπως ἔχω διαπιστώσει, ἡ ἐτυμολογικὴ συσχέτιση ὅμως τοῦ Χινοβίτη μετὰ τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ δὲν μετρίκει σύμφωνη, τὴ στιγμὴ ποὺ δὲν μοῦ εἶναι γνωστὸς κάποιος ἐνδιάμεσος μεταβατικὸς τύπος. Ἐκτὸς τούτου ἔχω τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Βλατσιώτη φίλου Λεωνίδα Τσιγαρίδα, Ναυάρχου ἐ.ἀ. τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ (Θεσσαλονίκη), ὅτι ἡ οἰκογένεια Χινοβίτη ἔλκει τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη. Ἡ μητέρα του Ἀγγελικὴ Ἀγγελῆ-Τσιγαρίδα ὑπῆρξε θυγατέρα τῆς Πηνελόπης Χινοβίτη-Ἀγγελῆ καὶ ἐγγονὴ τοῦ ἱατροῦ Κωνσταντίνου Μιχαήλ Χινοβίτη. Ἡ οἰκογένεια διέθετε ιδιόκτητες οἰκίαις κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας στὸ Βλάτσι⁶⁸.

Ἀπὸ τὴ σύντομη ἐπισκόπηση τῶν οἰκογενειακῶν ὀνομάτων τῶν θεωρουμένων ὡς Μοσχοπολιτῶν διαπιστώνεται πράγματι ἓνας ἐντυπωσιακὰ περιορισμένος ἀριθμὸς Βλατσιωτῶν ἐλκόντων τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη. Βέβαια ἡ παρατήρηση τοῦ Καλινδέρη ἀλλ' ἐγκαίρως καὶ πρὶν ἢ παράδοσις ἐξασθενήσῃ τείνουσα πρὸς ἀπόσβεσιν δὲν ἐδόθη ἢ δέουσα προσοχὴ πρὸς κάλυψιν οὐσιωδῶν σημείων ἀφορῶντων εἰς τὸ ἐρώτημα: Ποῖαι οἰκογένειαι κατέφυγον εἰς Βλάτσην τότε, πόσαι (τοῦλάχιστον) καὶ ἐκ τίνος τόπου ἐκάστη⁶⁹ εἶναι πάρα πολὺ σωστὴ καὶ ἐμπίπτει στὴν ἄποψη, τὴν ὁποία ἐξέφρασα διευρυμένη στὴν ἀναφορὰ μου ὡς πρὸς τὶς πηγές· ἐν τούτοις διακρίνω μία ἀντινομία γενικὰ στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ Καλινδέρη, γεγονὸς στὸ ὁποῖο θὰ ἐπανέλθουμε πιὸ κάτω.

5. Σχέση τῶν ἀποδήμων Μοσχοπολιτῶν-Βλατσιωτῶν πρὸς τὴ γενέτειρά τους (ἢ γενέτειρα τῶν γονέων τους) Βλάτσι

Κάποιες οἰκογένειες Μοσχοπολιτῶν-Βλατσιωτῶν ἐγκαταλείπουν τὸ Βλάτσι καὶ αὐτὸ συμβαίνει στὴ δευτέρη συνήθως ἢ καὶ στὴν τρίτη γενιὰ τῶν προσφύγων. Μετοικοῦν στὶς Σέρρες, κυρίως ὅμως στὸ Βελιγράδι, στὴ Βιέννη, στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες κ.ἀ. Ἐξακολουθοῦν οἱ μετοικήσαντες νὰ διατηροῦν κατόπιν σχέση πρὸς τὸ ὄρημηριό τους Βλάτσι καὶ πῶς τὸ θεωροῦν;

Νομίζω πῶς ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ ἀναφερθέντες κυρίως Βλατσιῶτες μελετητὲς ὑπῆρξαν σαφεῖς καὶ ἀρκετὰ διεξοδικοί, βέβαια πάντα σὲ σχέση πρὸς ὀρισμένα ὀνόματα⁷⁰. Εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ Μοσχοπολίτες-Βλατσιῶτες, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ Βλατσιῶτες ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πατρογονικὲς ρίζες, σὲ ὅλα τὰ μέρη τῆς διασπορᾶς εὐδοκιμοῦν στὸν οἰκονομικὸ, πολιτικὸ, διπλωματικὸ, πνευματικὸ καὶ κοινωνικὸ τομέα τῆς δευτέρας πατρίδας τους καὶ διατηροῦν παράλληλα ἀλώβητο τὸ ἐνδιαφέρον τους καὶ τὸν σύνδεσμό τους πρὸς τὴ γενέτειρά τους ἢ γενέτειρα τῶν γονέων τους Βλάτσι καὶ ἐκφράζουν ἔμπρακτα τὰ συναισθήματά τους εὐεργετώντας το. Πρωτοστατοῦν κατὰ κύ-

66. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 58.

67. Ι. Βασδραβέλλης, ὁ.π., σσ. 167 καὶ 168.

68. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 36, 1/276: «(οἰκία) Ἀγγελῆ Κ. (πρῶην Χινοβίτη)»· πρβλ. ἐπίσης: 41 (381-383).

69. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 57.

70. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 59-65, 99-107 καὶ 127-145· Α. Βακαλόπουλος, ὁ.π., σσ. 381, 383 καὶ 412.

ριο λόγο στην ίδρυση σχολείων στο Βλάτσι (άλλα και άλλου) και φροντίζουν με χρηματικές προσφορές σεβαστές ή με κληροδοτήματα για τη συντήρηση και διατήρηση των ιδρυμάτων αυτών και συντελούν άμεριστα στην προώθηση και την καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων και στη συνέχιση της έθνικης μας πολιτισμικής παραδόσεως.

Για τις ευεργεσίες τους προς το Βλάτσι διακρίνονται από τους Μοσχοπολίτες Βλατσιώτες ιδιαίτερα ο Στέργιος Μιχαήλ Δούμπας και ο Θεόδωρος Νικολάου Δούμπας, οι όποιοι, όπως εξάγεται από τα κατάστιχα της Κοινότητας Βλάτσης, χρηματοδοτούν το 1843 την ίδρυση φερωνύμου σχολείου στη γενέτειρα (Σκουλειό τ' Ντούμπα) και από το 1846 και μετά και ειδικότερα κατά το 1860-1881 ενισχύουν τα εκεί σχολεία με ύψηλά χρηματικά ποσά. Ο σύνδεσμος του Στεργίου Δούμπα προς τη γενέτειρα, όπου διδάχθηκε και τα πρώτα γράμματα, αντανakλάται και στην επανειλημμένη, την πλήρη σεβασμού μνεία του εκεί διδασκάλου του παπα-Κύρου, άπαθανατίσθηκε όμως και στην εγχάρακτη επιτύμβια επιγραφή στη Βιέννη, την όποία κατέγραψε ο Κεραμόπουλλος και παραθέτουμε και εδώ:

Stergio Dumba ... / Chef der Firma Gebr. M. Dumba /
Kaiserl. Türkischer / Generalconsul ... /
geb. zu Blaci / Macedonien 1794 / gest. zu Wien 1870⁷¹.

Άνεκτίμητη ύπηρξε ή προσφορά του Δημητρίου Μουσίκου, έμπορευομένου στη Ρουμανία, ό όποιος ευεργετεί το Βλάτσι με το φερώνυμο κληροδοτήμα το έτος 1870, με το όποιο ιδρύεται το «Μουσικειον Παρθηναγωγείον»⁷². Τέλος, ως ευεργέτες των σχολείων του Βλατσιού φέρονται και οι Κωνσταντίνος Μ. Μπόντης και Κωνσταντίνος Δόσιος⁷³. Άναφέρω εδώ επίσης τον νεώτερο ευεργέτη της Κοινότητας Βλάτσης Νικόλαο Κωνσταντίνου Θεμελή, περιό του όποιου θα γίνει λόγος στο επόμενο κεφάλαιο. Διατήρηση των οικογενειακών σχέσεων της οικογενείας Μπόντη με το Βλάτσι μνημονεύει ό Κεραμόπουλλος ως προς το έτος 1889 και διατήρηση της άνάμνησης του Βλατσιού ως γενέτειράς τους ως προς το έτος 1934⁷⁴.

6. Ποιές οικογένειες Μοσχοπολιτών παρέμειναν (όριστικά) στο Βλάτσι;

Μετά το κύμα της μετοικεσίας από το Βλάτσι προς άλλα μέρη με την έναρξη του 19ου αιώνα παρέμειναν όπωσδήποτε κάποιες οικογένειες Μοσχοπολιτών και στο Βλάτσι. Άπό τις άναφερθείσες οικογένειες εξακολούθησαν νά κατοικούν στο χωριό ή νά διατηρούν έντονο το σύνδεσμό τους προς αυτό ποικιλοτρόπως ως και τις μέρες μας οι Ζντούκου, Κυριαζή ή Κυριάξη-Τσιρκίκη, Μισιολή, Τζιαχάνη, Χινοβίτη.

Χάρη στο Άρχείο των Άδελφών Γραμματικού και τα κατάστιχα της Κοινότητας Βλάτσης καθίσταται έμφανές ότι ή μετοίκηση κάποιων άλλων οικογενειών από τις επίσης άναφερθείσες συνετελέσθη μάλλον σταδιακά. Έτσι το έτος 1820 μνημονεύεται ό

71. Α. Κεραμόπουλλος, *δ.π.*, σ. 17· πρβλ. επίσης Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 100, 102 και 133-136.

72. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 102-103, 139 και 144-145· Ζ. Τσίρος, *δ.π.*, σσ. 133-134.

73. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 101 και 138.

74. Α. Κεραμόπουλλος, *δ.π.*, σσ. 12 και 14.

Θεόδωρος Δούμπας και τὸ 1822 ὁ Νικόλαος Δούμπας (δὲν ταυτίζονται μὲ τοὺς προηγουμένους) ὡς διαμένοντες στὸ Βλάτσι. Ἐξ ἄλλου ὁ προαναφερθεὶς Θεόδωρος Ν. Δούμπας, ὁ ὁποῖος γεννήθηκε στὸ Βλάτσι τὸ 1818/1820, καθὼς ἤδη σημειώσαμε, ἔφυγε κατὰ τὸν Καλινδέρη δωδεκαετῆς ἀπὸ τὴ γενέτειρα γιὰ τὶς Σέρρες καὶ κατόπιν γιὰ τὴ Βιέννη, ὅπου καὶ παρέμεινε μόνιμα ἀπὸ τὸ 1850 καὶ ἐξῆς. Τελευταία μνεία κατόχων τοῦ ἐπωνύμου Δούμπα ὡς ἀκόμη κατοίκων τοῦ Βλατσιοῦ γίνεται σὲ δημῶδες στιχοῦργημα τοῦ Δημητρίου Χατζηκωνσταντίνου τοῦ ἔτους 1826⁷⁵. Μέλη τῆς οἰκογενείας Μουσίκου ἀναφέρονται ὡς κάτοικοι τοῦ Βλατσιοῦ τὸ 1820, μάλιστα δὲ ὁ Γεωργάκης Μουσίκος καὶ τὸ 1822⁷⁶.

Ὁ Κεραμόπουλλος μαρτυρεῖ ὑπαρξὴ τῆς οἰκογενείας Μπόντη στὸ Βλάτσι κατὰ τὸ ἔτος 1862, ἀφηγεῖται δὲ χαρακτηριστικὰ περιστατικά, ὅπως εἶπαμε καὶ πιὸ πάνω, σχέση ἔχοντα μὲ τὸν Δημήτριο Μπόντη καὶ τὴν ἐπίσκεψή του τὸ 1889 στὸ Βλάτσι σὲ ἐκεῖ διαμένοντες συγγενεῖς του⁷⁷. Τῆς οἰκογενείας Μπόντη τὴν καταγωγὴ ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη τὴν ἀμφισβητεῖ ὁ Καλινδέρης, ὅπως παρατηρήσαμε καὶ πιὸ πάνω καὶ συνδέει τὸ ὄνομα μὲ ἐκεῖνο τοῦ Μπόγδη ἀπὸ τὴ Γριάτσιανη, ὁ ὁποῖος ἔζησε περὶ τὸ 1688 κατὰ τὸν Ρορονιῆ. Μάλιστα δὲ σὲ σχετικὸ σχόλιό του ὁ Καλινδέρης σημειώνει χαρακτηριστικὰ *περὶ διατεινομένων ὅτι ἔλκουν τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν περιώνυμον Μοσχόπολιν διὰ φαντασίαν*⁷⁸. Βέβαια στὴν περίπτωσι τῶν Μπόντη πρόκειται γιὰ ἐπιφανὲς ὄνομα τοῦ Βλατσιοῦ, διαπιστώνω ὅμως κατὰ τὰ ἄλλα στὸν Καλινδέρη κάποια ὑπερβολικὴ φειδῶ ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ οἰκογενειῶν τοῦ Βλατσιοῦ ὡς Μοσχοπολιτῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παραμένει ὁ κύκλος αὐτὸς σχεδὸν ἐρμητικὰ κλειστὸς καὶ ἀριθμητικὰ ἐλάχιστος. Καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἅς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παρατηρήσω ὅτι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται κυρίως σὲ ἔλλειψη μαρτυριῶν. Διέπει τὶς μελέτες, ἰδιαίτερα τοῦ Καλινδέρη, κάποιος —διακριτικὸς μὲν, ἐν τούτοις— ἀριστοκρατικὸς ἐκλεκτισμὸς, ἔτσι ὥστε Μοσχοπολίτες νὰ εἶναι ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον οἰκογένειες ἐπιφανεῖς, οἱ ὁποῖες τελικὰ ἐγκαταλείπουν τὸ Βλάτσι ἀνεπιστρεπτι⁷⁹.

75. I. Βασδραβέλλης, *δ.π.*, σσ. 195 καὶ 200· Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σσ. 60 καὶ 66.

76. I. Βασδραβέλλης, *δ.π.*, σσ. 197, 200 καὶ 203.

77. Α. Κεραμόπουλλος, *δ.π.*, σσ. 12 καὶ 14.

78. Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σ. 58.

79. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ «ἀφαιρετικὴ» (σ)τάσι τοῦ Μιχαῆλ Καλινδέρη προκάλεσε τὴ δυσaréσκεια πολλῶν Βλατσιοτῶν, τὴν ὁποία μοῦ ἐξέφρασαν κατὰ καιροὺς, εἰδικότερα ὅμως κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Συνεδρίου περὶ Μοσχοπόλεως. Ὅφειλω λοιπὸν νὰ τονίσω καὶ πάλι ὅτι ἡ ἀντικειμενικὴ ἐπιστημοσύνη καὶ ὁ ἄγραφος ἠθικὸς νόμος ἐπιβάλλουν τόσο τὴν ἀμέριστη ἀναγνώρισι τῆς ὑψίστης ἐπιστημονικῆς προσφορῆς τοῦ ἀειμνήστου Βλατσιοῦ Φιλολόγου καὶ Ἱστορικοῦ στὴν ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα τῆς Κοινότητος Βλάτσης, ὅσο καὶ τὴν ἀναφορὰ στὸ ἔργο του καὶ τὴν ἀξιοποίησή του. Οἱ ἴδιες ὅμως ἀρχές ἐπιβάλλουν παράλληλα τὴν κριτικὴ θεώρησι καί, εἰ δυνατόν, τὴν ἀναίρεσι τῶν σημειῶν ἐκείνων, ὅπου διατάσσεται ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια ἢ διαφαίνεται κάποια ἀβασάνιστη πληροφόρησι ἐκ μέρους του.

Ἐπὶ τὴν ἔννοια αὐτὴ θὰ μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἀναφερθῶ κατ' ἀρχὴν σὲ ἓνα μόνον σημεῖο καὶ νὰ ἀνασκειάσω τὴν ἐξῆς πληροφορία: «Ἀσυνήθης ἦτο καὶ ἡ εἰς Θεσσαλονικὴν παραμονὴ καὶ ἐγκατάστασις. Ὁ Βίτης (sic) μνημονεύεται παλαιότερον ἐργαζόμενος ὡς παραγγελιοδόχος» (Μ. Καλινδέρης, *δ.π.*, σ. 64). Ἐδῶ πρόκειται σαφῶς περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Δημητρίου Βίττη, ἀδελφοῦ τοῦ παπποῦ μου Στεργίου Βίττη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐγκατασταθεῖ πράγματι στὴ Θεσσαλονικὴ (περὶ τὸ 1878), ὅπου σταδιοδρόμησε ὡς μεγαλέμπορος, γεγονός τεκμηριωμένο καὶ ἀπὸ σχετικὸ ἔγγραφο τοῦ ἐμπορικῶν συναταίρου τοῦ Κλεισουργιώτη Κόκκου, τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στὸ οἰκογενειακὸ μας ἀρχεῖο. Πέραν τούτου διετέλεσε ὁ Κωνσταντίνος Βίττης

Ἐπανερχόμαστε στὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Βλατσιοῦ ἀπὸ τὸν Ρορονιῆ ὡς ἐν μικρογραφία Μοσχόπολιν καὶ στὴν ἀναγωγή τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὸν Καλινδέρη εἰς τὸ ἐπικρατεστέρως ὀνομαστὸν τῆς Μοσχοπόλεως⁸⁰. Ἄν λάβουμε ὑπ' ὄψη ὅτι τὸ Βλάτσι ἀνέδειξε ἐπιφανεῖς ἄνδρες καὶ μὴ Μοσχοπολίτες, ὅπως τὸν Φαρμάκη, τὸν Βέλ(λ)ιο, τοὺς Γερμάνηδες, τὸν Θωμαΐδη, τὸν Κεραμόπουλλο κ.ἄ., τότε παρατηρεῖται μία ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὴν ἄποψη τοῦ Καλινδέρη καὶ τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα τοῦ Βλατσιοῦ, ὅπου ἡ πρώτη κλονίζεται ἀπὸ τὴ δευτέρη⁸¹. Ἄν ἐπίσης λάβουμε ὑπ' ὄψη τὸ γεγονὸς ὅτι, ὅπως ἐξάγει ὁ ἴδιος ὁ Καλινδέρης ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Σιατίστης, τὸ Βλάτσι εἶχε προαχθεῖ ἤδη τὸ 1797 σὲ κωμόπολη καὶ σ' αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη του συνέβαλε τὰ μέγιστα ἡ μετοικεσία κατοίκων ἐκ τῶν περὶ τὸν Γράμμιον χωρίων καὶ κωμοπόλεων ὡς καὶ ἐκ τῆς περιπύστου Μοσχοπόλεως⁸², τότε, συσχετίζοντας τὸ γεγονὸς μὲ τὴν προηγούμενη διαπίστωση, νομίζω πὼς ἡ ρῆση τοῦ Ρορονιῆ πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὄχι μόνο «ποιοτικά», παρὰ καὶ «ποσοτικά» καὶ νὰ ὑποθέσουμε ἰκανότερο ἀριθμὸ Μοσχοπολιτῶν καταφυγόντων στὸ Βλάτσι, ὅποτε νὰ «ἀναζητηθῆ» τὸ «συγκεκριμένον» καὶ σὲ ἄλλα ἐπώνυμα οἰκογενειῶν τοῦ Βλατσιοῦ, ἐὰν βέβαια ὑπάρχει ἀκόμη κάποια δυνατότητα.

Παίρνοντας καὶ πάλι ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ Ἄρχειο τῶν Ἀδελφῶν Γραμματικοῦ ἀναφέρομαι σὲ κάποιο ἐπώνυμο τοῦ Βλατσιοῦ, τὸ ὁποῖο δὲν συγκαταλέγεται μέχρι στιγμῆς μεταξὺ ἐκείνων τῶν ἐκ Μοσχοπόλεως, ὅμως μία ἐπιμελῆς ἐξέταση καὶ διασταύρωση πληροφοριῶν νὰ μπορούσε πιθανὸν νὰ τὸ ἐντάξει. Σὲ ὅλους ἐμᾶς τοὺς Βλατσιοῦτες εἶναι γνωστὴ ἡ οἰκογένεια Θεμελῆ, μὲ ἐξέχον μέλος τὸν εὐεργέτη τῆς Κοινότητος Βλάτσης Νικόλαο Κ. Θεμελῆ. Στὸν Α΄ Κώδικα τοῦ Βλατσιοῦ ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ Ἄρχειο ἀναφέρονται ὁ Γιάννης Θεμελῆς τὸ ἔτος 1822 καὶ ὁ Γιάννης Θυμελῆ (sic) τὸ ἔτος 1828 ὡς κάτοικοι τοῦ Βλατσιοῦ. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο. Ὁ Κ. Θεμελῆς φέρεται κατόπιν ὡς ἰδιοκτῆτης οἰκίας στὸ Βλάτσι κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ αἰῶνα μας στὸν πίνακα Καλινδέρη καὶ μάλιστα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τῆς οἰκίας του ὡς «πρῶην σχολεῖον Δούμπα». Ἐπίσης κατὰ τὸν ἴδιο πίνακα ὑπῆρχε καὶ δεύτερος Θεμελῆς ἰδιοκτῆτης οἰκίας στὸ Βλάτσι⁸³.

Τὸ ἴδιο Ἄρχειο μᾶς διασώζει ἐπιστολὴ ἀπὸ τὶς 3 Μαΐου 1844, τὴν ὁποία ἀπευθύνει ὁ Ἰωάννης (sic) Γ. Μάος ἀπὸ τὸ Βελιγράδι στὸν πατέρα του Γεόργιο (sic) Μάο στὴ Βοσκόπολη ἢ Μοσκόπολη (ὑπάρχουν ἐναλλάξ καὶ οἱ δύο γραφές). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ μᾶς ἐδῶ παρOUSιάζουν οἱ φράσεις:

μέλος τῆς Ἑλληνικῆς Δημογεροντίας Θεσσαλονίκης μέχρι καὶ τὸν πρόωρο θάνατό του τὸ 1904 (πρβλ. καὶ Φ. Βίττης, ὁ.π., σ. 6).

80. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 58 μὲ σημ. 7.

81. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σσ. 127-167· Ζ. Τσίρος, ὁ.π., σσ. 101-128 κ.ἄ.

82. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 56.

83. Γιὰ τὸν εὐεργέτη Νικόλαο Κ. Θεμελῆ βλ. Ζ. Τσίρος, ὁ.π., σσ. 136-137. Γιὰ τὸν Γιάννη Θεμελῆ/Θυμελῆ βλ. Ι. Βασδραβέλλης, ὁ.π., σσ. 200 καὶ 214. Ὡς ἰδιοκτῆτες οἰκιῶν στὸν ἐν λόγῳ πίνακα· βλ. Μ. Καλινδέρης, ὁ.π., σ. 37 (Θεμελῆ: 101/73, Θεμελῆ Κ., Πρῶην σχολεῖον Δούμπα: 102/109).

πάτερ σὰς ἡδοπηὸ ὅτι σὰς ἔστηλα με τὸν Θεμελί 6: φλορία
καὶ
μανθάνοντας διὰ τὸν κύρ Θεμελί ὅτη ἔκουρσεφθη⁸⁴

Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς δὲν ἐξάγεται ὅτι ὁ «κύρ Θεμελὶς» εἶναι ὁπωσδήποτε Μοσχοπολίτης, ἐν τούτοις δὲν ἀποκλείεται· ἀποτελεῖ κάποιον στοιχεῖο σημαντικό, ὅπως σημαντικό στοιχεῖο εἶναι καὶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιστολὴ διασώζεται σὲ οἰκογενειακὸ Ἄρχεῖο Βλατσιώτη. Τὸ πρῶτον ἐρώτημα εἶναι πῶς βρέθηκε στὸ Ἄρχεῖο αὐτὸ ἡ ἐπιστολὴ καὶ τὸ δεύτερον ἂν πρόκειται γιὰ ἀπλὴ ὁμωνυμία προσώπων μετὰ τὸ οἰκογενειακὸ Θεμελῆς ἢ ἂν πρόκειται γιὰ μέλη τῆς ἰδίας οἰκογενείας. Τὸ ἐπώνυμο Θεμελῆς ὑπῆρχε στὴ Μοσχόπολη; Ἄν ναι, μήπως ἡ οἰκογένεια τοῦ Βλατσιοῦ Θεμελῆ ἔλκει τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τὴν περιώνυμο πόλη;

Πάντως κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Συνεδρίου περὶ Μοσχοπόλεως ἡ Κυρία Βαλαούρη-Γερμάνη, Μοσχοπολίτισσα διαμένουσα στὴν Κορυτσά, μοῦ διεβεβαίωσε ὅτι τὸ ἐπώνυμο Θεμελῆς ὑπῆρχε ὄντως στὴ Μοσχόπολη⁸⁵. Ἡ ἴδια μοῦ ἐτόνισε ἐπίσης ὅτι τὸ ἐπώνυμο τοῦ συζύγου τῆς Γερμάνης —ἐπώνυμο καὶ αὐτὸ μεγάλης οἰκογενείας εὐπατριδῶν τοῦ Βλατσιοῦ καὶ εὐεργετῶν— δὲν εἶναι μοσχοπολίτικο παρὰ συνδέεται μετὰ τὴν περιοχὴ τῶν Πρεσπῶν.

Κατὰ τὴν πρώτη μου αὐτὴ ἐδῶ ἐνασχόληση μετὰ τὸν προβληματισμὸ τοῦ παρόντος θέματος ἐπεχείρησα καὶ μία σύγκριση ὀνομάτων οἰκητόρων τῆς Κοινότητος Βλάτσης, κατὰ τὸ Ἄρχεῖο τῶν Ἀδελφῶν Γραμματικοῦ καὶ κατὰ τὰ μνημονευθέντα συγγράμματα τῶν Βλατσιωτῶν, μετὰ ὀνόματα Μοσχοπολιτῶν, τὰ ὁποῖα ἐμπεριέχονται στὸ εὐρετήριο τοῦ μνημονευθέντος συγγράμματος τοῦ Μητροπολίτου Ἰωακείμ Μαρτινιανοῦ. Μία ἀρχικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι κάποιον ἀπὸ τὰ ὀνόματα ἀπαντοῦν τόσο στὸ Βλάτσι ὅσο καὶ στὴ Μοσχόπολη, ὡς παράδειγμα δὲ παραθέτω ἐδῶ τὰ ἑξῆς:

<i>Βλάτσι</i> ⁸⁶	<i>Μοσχόπολη</i> ⁸⁷
1. Βαλαόρις	(1822) 1. Ναοὺμ Βαλαούρης (1804-1897) τζίτζια μπαλαούρι (1807) κόστη μπαλαούρι (1837) κόστη παλαούρι (1844) Ἰουάνης παλαούρι (1822)

84. I. Βασδραβέλλης, *ὁ.π.*, σσ. 180-181· I. Βασδραβέλλης, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ τέχνη τῆς Μοσχοπόλεως*, σσ. 203-220.

85. Ἐκ τῆς ἐκεῖνα τὰ μέρη πρέπει νὰ καταγόταν καὶ ὁ Παπᾶ-Θεμελῆς, γενάρχη τῆς οἰκογενείας μας, μοῦ ἔλεγε χαρακτηριστικὰ σὲ σχετικὴ συζήτησή μας στὸ Düsseldorf τῆς Γερμανίας (23.11.96) ὁ ἐκλεκτὸς φίλος Στέλιος Παπαθεμελῆς, ὁ γνωστὸς Βουλευτὴς Θεσσαλονίκης καὶ τ. Ὑπουργός.

86. Βλάτσι: βλ. I. Βασδραβέλλης, *Ἄρχεῖον*, σσ. 176, 183 καὶ 204· γιὰ τοὺς οἰκητοροὺς τῆς Κοινότητος Βλάτσης 1900/1925 βλ. Μ. Καλινδέρης, *ὁ.π.*, σσ. 36-41· εἰδικὰ γιὰ τὸ ὄνομα Ντόκος βλ. καὶ σσ. 39, 55, 73, 74, 146 καὶ 151. Πρβλ. ἐπίσης καὶ σημ. 27 τοῦ παρόντος δημοσιεύματος.

87. Μοσχόπολη: βλ. ἀντίστοιχα λήμματα τοῦ εὐρετηρίου: Ἰωακ. Μαρτινιανός, *ὁ.π.*, σσ. 348-366 (ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα καὶ οἱ σχετικὲς παραπομπές).

2. Γκόγκας	(1900/1925)	2. τζηότζα γγόγκα ναοῦμ γκόγκα	(1822) (1844)
3. Δούκας	(1900/1925)	3. Δούκας	(1850)
4. Λάζο Μούρινας (Μούρας-Μούρινας; Μούρας	(1806) (1900/1925)	4. Ἀλύπτης Γκικιάδια Μούρρα Λουκᾶς Γκικιάδια Μούρρα	(1901) (1901)
5. Νούκας	(1900/1925)	5. Λάμπρος Νούκα	(1811)
6. Ντόκος (Δόκος) Ντόκος	(1785/1790) (1900/1925)	6. Σπῦρος Γιανκούση Ντόκου Διονύσιος Γιανκούση Ντόκου	(1901) (1901)
7. Σιδέρυ Σιδέρης	(1824) (1900/1925)	7. Μιχαήλ Γεωργίου Σιδέρης	(1750)
8. Σίμος	(1900/1925)	8. Ἰωάννης Σίμος Χατζῆ Μιχαήλ Σίμος	(1750) (1750)
9. Τέρπας	(1900/1925)	9. Νεκτάριος Τέρπος, ἱερομόναχος (18ος αἰ.) Τέρπος	(18ος αἰ.) (1821)
10. Ζάχος Φοῦντος	(1800)	10. νιτζὰς φοῦντου Φοῦντος	(1822) (1900)

Ἡ συστηματικὴ περαιτέρω ἀναζήτησις ἐπωνύμων καὶ ἡ ἀντιβολὴ ἐνδεχομένων πηγῶν, καθὼς καὶ ἡ διασταύρωσις πληροφοριῶν, ὅπως ἤδη ἐτέθη στὴν ἀρχή, μποροῦν πιθανόν νὰ ὀδηγήσουν στὴ διευκρίνισις τῆς συνυπάρξεως καὶ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων ἐπωνύμων στοὺς δύο τόπους, ὥστε νὰ διευρυνθεῖ τὸ φάσμα τῶν γνώσεών μας —κατὰ προσέγγισις βέβαια— περὶ τῶν καταφυγόντων στὸ Βλάτσι Μοσχοπολιτῶν· ἀπὸ ὑποχρέωσις καὶ διάθεσις συμβολῆς στὴν ἀποκατάστασις τῆς ὄχι σπάνια ἀποσπασματικῆς εἰκόνας ὡς πρὸς τὴν Ἱστορία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἀπὸ σεβασμὸ καὶ ἀγάπη πρὸς τὴν Ἱστορία τοῦ ἴδιου τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1956 πέθανε σὲ ἡλικία πλέον τῶν ἑκατὸ ἐτῶν ὁ πατρικὸς μου παπποὺς Στέργιος Βίττης, γεννημένος στὸ Βλάτσι, ὅπως καὶ ὁ πατέρας του Δημήτριος, ἴσως καὶ ὁ παπποὺς του. Μέχρι καὶ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ὁ Στέργιος Βίττης ἀσκοῦσε ἐμπόριον διαμετακομιστικὸ μὲ καραβάνια καὶ πάμπολλες φορὲς εἶχε διασχίσει τὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου φτάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Βουκουρέστι, στὸ Βελιγράδι καὶ σ' αὐτὴν τὴ Βιέννη. Πολύπειρος, γλωσσομαθῆς, ὅμως λακωνικὸς στὴ φράσι, «Πρῶστος» στὴν ἀκριβεία:

— Εἴμαστε ἀπὸ τὴ Μοσχόπολη, τὸν ἀκουγαν τὰ μεγαλύτερα ἀδελφία μου πολλὰς φορὲς νὰ λέει.

Ἡ θύμησις τοῦ Βλατσιοῦ, ὁ θρύλος τῆς Μοσχόπολης ἦσαν ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα θέματα στὶς ἐπιτραπέζιες συζητήσεις —ὁ ἄρτος ὁ ἐπιούσιος— τοῦ μακαρίτη τοῦ πατέρα μου Νικολάου Βίττη ἀπὸ τὰ παιδικὰ μας χρόνια. Σίγουρα καὶ πολλῶν ἄλλων

πατεράδων Βλατσιοῦτων. Ἔτσι προπαντὸς ἐξηγεῖται καὶ ἡ πυκνὴ προσέλευση Θεσσαλονικέων Βλατσιοῦτων στὸ Διεθνὲς Συνέδριο γιὰ τὴ Μοσχόπολη, ἢ συγκίνησή τους, ἢ εὐγνωμοσύνη πρὸς τὴν Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν καὶ ἰδιαίτερα πρὸς τὸν Πρόεδρό της, ὁμότιμο Καθηγητὴ τοῦ Α.Π.Θ. κ. Κωνσταντῖνο Βαβοῦσκο, ἀλλὰ καὶ πρὸς ὅσους λαμπροὺς ἐρευνητὲς εἶχαν τὴν ἔμπνευση καὶ τὴν πρωτοβουλία.

Ἐκτὸς ἀπὸ καρδιάς θὰ ἤθελα ὡς ἐν κατακλιθεὶς καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐδῶ νὰ εὐχαριστήσω τοὺς ἀναφερθέντες φίλους καὶ συγγενεῖς γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε χρήσιμη πληροφορία τους, ὅπως καὶ τὸν ἐξέχοντα Βαλκανιολόγο καὶ ἐκλεκτὸ φίλο Ἀχιλλέα Λαζάρου γιὰ τὶς συζητήσεις μας καὶ τὶς λίαν διαφωτιστικὰς ἀπόψεις του ὡς πρὸς τὸ πραγματευόμενον θέμα. Ἰδιαίτερα ἀναφέρομαι στὴν κ. Μαρία Τσίρου-Δημητρακοπούλου (Θεσσαλονίκη), καθὼς καὶ στὶς κκ. Μαρία Ροπούλου καὶ Ἄννα Ροπούλου-Βασιλειώρη (Bochum), πὺν χάρι καὶ στὴ δικὴ τους ἀγάπη κατέστη δυνατὸ τὸ παρὸν δημοσίευμα καὶ τὶς εὐχαριστῶ ἐπίσης ἀπὸ καρδιάς.

SUMMARY

Evangelia Vitti

VLATSI: A REFUGE AND A POINT OF DEPARTURE FOR MOSCHOPOLITANS

When the inhabitants of Moschopolis were forced to leave their ancestral homes in 1769, many of them sought refuge in the mountain town of Vlatsi in Western Macedonia. For some it became their permanent home, while for others it was a stopgap, since within a generation or two they had moved on, either partially or entirely, to Vienna, Belgrade, the Principalities, and elsewhere. There they distinguished themselves in the economic, social, and intellectual fields, were generous to their or their parents' birthplace, Vlatsi, and unreservedly assisted its cultural advancement.

Although some serious scholars have applied their minds to the subject of Vlatsi, it has not yet been fully investigated. Various questions remain to be answered, such as: i) Why did Vlatsi in particular present itself as a place of refuge and a place in which to settle anew? ii) What was the town's previous connection with Moschopolis? iii) Approximately how many Moschopolitans sought refuge there? iv) What are the extant historical sources and testimonies in general?

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΣΧΕΣΗ ΤΩΝ ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΩΝ

Οι εξισλαμισμοί στην Ήπειρο και κυρίως στο βόρειο τμήμα της, μέχρι τον Γενούσο ποταμό, δεν ήταν μεγάλης έκτασης στα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας. Οι ομαδικοί εξισλαμισμοί στην αρχή ήταν σποραδικοί και άρχισαν ύστερα από τον θάνατο του Γεωργίου Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη (1468).

Στην αρχή, για δυο περίπου αιώνες, οι Έλληνες και Αλβανοί τιμαριούχοι της Ηπείρου, οι γνωστοί Σπαχήδες, είχαν ακόμη στην κατοχή τους τα κτήματα και δεν έδειχναν καμιά διάθεση, εκτός από μερικές εξαιρέσεις, να απομακρυνθούν από τη χριστιανική πίστη και να προσχωρήσουν στο μουσουλμανισμό. Ύστερα από τη νικηφόρα εκστρατεία κατά των Περσών, το 1635, στην οποία η συμβολή των Σπαχήδων ήταν καθοριστική, ο σουλτάνος Μουράτ Δ' (1623-1640) τους ανάγκασε έμμεσα να εξομώσουν, γιατί αλλιώς, αν παρέμεναν χριστιανοί, θα έχαναν τα τιμάρια και δεν θα εισέπρατταν το φόρο της δεκάτης κλπ. Συνεπώς, από το χρονικό αυτό σημείο άρχισαν ομαδικώς να προσχωρούν στο μουσουλμανισμό *ίνα μη άποστερηθῶσι τήν συντήρησιν τῶν οἰκογενειῶν των*, κατά την έκφραση του Αραβαντινού. Με την αθρόα αυτή προσχώρηση ή την προσποίηση ότι αλλαξοπιστούσαν, οι Σπαχήδες συντέλεσαν στην αλλοίωση του εθνογραφικού χαρακτήρα της Ηπείρου και έδειξαν, ως νεοφώτιστοι, ιδιαίτερο φανατισμό και τρομερή σκληρότητα απέναντι στους φορολογούμενους χριστιανούς.

Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι οι Ηπειρώτες Έλληνες δεν γίνονταν εύκολα μουσουλμάνοι. Οι εξισλαμισμοί ήταν ελάχιστοι ανάμεσά τους, περισσότεροι ήταν στους Ελληνοαλβανούς και συνηθέστεροι στους Αλβανούς Τόσκηδες, που κατοικούσαν στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, στη σημερινή νότια Αλβανία.

Οι πολύμορφες πιέσεις, η βαριά φορολογία, η οικονομική εξαθλίωση, η ανέχεια, οι καθημερινοί εξευτελισμοί, η επιθυμία των υπόδουλων να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσής τους και η διάθεση άλλων να καταλάβουν σημαίνουσες θέσεις στη διοικητική ιεραρχία της οθωμανικής αυτοκρατορίας οδήγησαν στην αρχή μέλη της άρχουσας τάξης και στη συνέχεια μη προνομιούχους χριστιανούς στη μουσουλμανική κοινωνία.

Ο Νεκτάριος Τέρπου, γεννημένος (±1675) στην πλούσια και φημισμένη κατά τους μέσους χρόνους της τουρκοκρατίας Μοσχόπολη, αφιέρωσε τα ώριμα χρόνια της ζωής του στην ανάδειξη της Μονής της Παναγίας της Αρδεύουσας ή Αρδενίτσας, που βρίσκεται στο κέντρο της περιφέρειας για τη γονιμότητα και τον πλούτο της πεδιάδας της Μουζακιάς, σε πνευματικό κέντρο της Βόρειας Ηπείρου. Με ορμητήριο τη Μονή αυτή εργάστηκε, με ζήλο και αυταπάρανηση, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία 1720-1730 για τη διαφώτιση των χριστιανών, τη στήριξή τους στη χριστιανική πίστη και την αποτροπή τους από την αλλαξοπιστία.

Το 1732 εκδόθηκε στη Βενετία για πρώτη φορά το βιβλίο του «Πίστις», το οποίο μέχρι το 1818 γνώρισε άλλες δέκα εκδόσεις και έγινε ιεραποστολικό, διδακτικό και κατηχητικό βοήθημα για τους καταπιεζόμενους χριστιανούς αλλά και τους Ιερείς στο δύσκολο αγώνα τους για τη διατήρηση της πίστης τους: *Τὸ λοιπὸν ἐτοῦτο τὸ Βιβλιάριον, τὸ ἐπονομαζόμενον Πίστις, δὲν τὸ ἐσύνθεσα διὰ τοὺς Σοφούς καὶ γραμματισμένους ἀνθρώπους, ἀλλὰ διὰ τοὺς ἀγραμμάτους ἀνθρώπους καὶ χωρικούς, ἐπειδὴ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη τῆς τουρκίας εὕρισκόμενοι χριστιανοί, πολλοὶ ἐπλανέθησαν, καὶ πλανοῦνται ἀπὸ ὀλίγην ἀνάγκην καὶ δόσιμον τοῦ χαρατζίου, καὶ ἀρνοῦνται (φεῦ) τὸν Χριστόν, καὶ παραδίδονται εἰς τὰς χεῖρας τοῦ διαβόλου, ὅπως σημειώνει ο Νεκτάριος Τέρπου στον πρόλογό του.*

Ο Νεκτάριος με απλότητα δίνει στους ακροατές του και τους αναγνώστες του βιβλίου του «Πίστις», παραστατικά και πολύ κατανοητά, ποια ήταν τα καθημερινά παθήματα των χριστιανών, που στο σύνολό τους συνέθεταν αυτό που ο Νεκτάριος αποκαλεί «στριφογυρισμένη στράτα»:

Λοιπὸν ποία εἶναι ἡ στριφογυρισμένη στράτα; εἶναι τὰ παθήματα καὶ ἄθλα ὅπου παθαίνομεν ἡμεῖς οἱ χριστιανοί. Καὶ ποία εἶναι αὐτά; εἶναι ὅποταν μᾶς βασανίζουν οἱ τοῦρκοι διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, δέρνοντας καὶ ὑβρίζοντας ἡμᾶς, καὶ δίδομεν τὸ Χαράτζι, μᾶς πιάνουν εἰς ταῖς στράτες, καὶ μᾶς ἐνοχλοῦν, μᾶς ἀγκαρεῦουν, καὶ πέρνουν τὰ ἄλογά μας, μᾶς ἀρπάζουν ὅ,τι τοὺς ἀρέσει, ἔρχονται εἰς τὰ σπήτια μας, καὶ μᾶς εὐγάλουν ἀπὸ τὴν γονιάν μας. αὐτοὶ ζεστένονται, καὶ ἡμεῖς τρέμομεν ἀπὸ τὸ κρύος, ἐκεῖνοι τρώγουν καὶ πίνουν ἀπὸ τὸ ἐδικόν μας, καὶ ἡμεῖς πεινώμεν καὶ διψῶμεν. ἐκεῖνοι μοναχοὶ τοὺς παγαίνουν στὰ φαγιτά, καὶ πιωτά, καὶ πέρνουν ὅσα θέλουν, ἢ καὶ πλέον δὲν ἀφήνουν, καὶ τὰ παιδιὰ σας κλαίουں καὶ θρηνοῦں, πεινώντες καὶ διψῶντες. ἐκεῖνοι σᾶς πέρνουν ὄλαις ταῖς βελέντζες, τζέργαις καὶ ἀνδρομίδες, καὶ στρώνουν καὶ σκεπάζονται, καὶ τὰ ἄλλα ὅπου τοὺς περισσεύουν, σκεπάζουν τὰ ἄλογά τους, καὶ τὰ παιδιὰ σας ὄλη νύκτα καταγῆς, τρέμουν καὶ φωνάζουν, τὸ ἄχυρον καὶ τὸ κριθάρι ὄλον σᾶς τὸ ἔφαγαν, καὶ τὰ ἐδικὰ σας ὀλοένα ψοφοῦں, εἰς κάθε χρόνον καὶ καιρὸν εἰς τοὺς τοῦρκους χαρίσματα καὶ πεσχέσια πηγαίνετε, ἢ νὰ εἰπῶ πηγαίνομεν, διατὶ καὶ ἐγὼ μετ' ἐσᾶς πάσχω.

Τὸ φθινόπωρον πηγαίνω μὲ γλυκαῖς οὔρδες καὶ κεφαλοζάχαρο.

Τὸ σαρανταήμερον, μὲ καλὰ ὀψάρια, καὶ παχέα κριάρια.

Ταῖς ἀποκρέαις, μὲ πρῶϊμα ἀρνία, καὶ θρεμμέναις χῆνες.

Τὴν λαμπρὴν μὲ κόκκινα αὐγά, καὶ καλὰ ἀρνία.

Τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μὲ ὄψιμα ἀρνία καὶ χρυσομένα μανδῆλια.

Εἰς τὴν πρώτην τοῦ ῥαμαξανίου, Καφέδες καὶ ἄλλα χαρίσματα.

Καὶ εἰς τὸ παργιάμη, ἄλλα δωρήματα.

Τὰ πρώϊμα σῖκα καὶ γλυκὰ σταφύλια, αὐτοὶ μᾶς τὰ τρώγουν.

Τὰ εὐωδέστατα ἀχλάδια ὅπου καὶ ἂν εἶναι, δι' αὐτοὺς θέλουν νὰ εὗρεθοῦν.

Τὰ γλυκὰ πεπόνια, ἰαούρτι, καὶ κορυφή τοῦ γάλακτος εἰς αὐτοὺς νὰ μὴν λείψη, τόσον ἀποτ' ἐσᾶς, ὡσάν καὶ ἀποτ' ἐμᾶς. ἐτούτη εἶναι ἡ ἄνω, καὶ κάτω στριφογυρισμένη στράτα, κατὰ τοὺς θεῖους Πατέρας (Πίστις, 1732, σσ. 245-246).

Στους δύσκολους αυτούς χρόνους, κατά τους οποίους ὅλο το Γένος δοκιμαζόταν σκληρά, ἡ Εκκλησία καὶ οἱ εκπρόσωποί της καλοῦνταν νὰ ἐπιτελέσουν τὸ βαρὺ ἔργο τῆς στήριξης τῶν συνειδήσεων καὶ τῆς τόνωσης τοῦ ἠθικοῦ τῶν χριστιανῶν, καθὼς καὶ τῆς ανασύνταξης ὅλων τῶν δυνάμεων γιὰ τὸ δυσχερὲς ἔργο τῆς ανασυγκρότησης τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ Νεκτᾶριος Τέρπου ἐπιμένει ἐξακολουθητικὰ στὸ καίριο γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ χριστιανοῦ θέμα τοῦ ἐκούσιου ἐξισλαμισμοῦ καὶ ἡ ἐπιμονή του αὐτὴ ἐκφράζει ἀκριβῶς τὴν ἀγωνία του γιὰ τὴν ἀλλαξοπιστία· ἀγωνία γιὰτί ὁ χριστιανὸς θὰ χάσει τὴν ψυχὴ του, τὴ μακαριότητα τῶν οὐρανῶν καὶ θὰ γίνῃ Τούρκος. Διαβάζοντας κανεὶς τὸ κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν* (Πίστις, 1732, σσ. 206-250) ἀντιλαμβάνεται καλῶς σὲ ποιο βαθμὸ ὁ Νεκτᾶριος εἶναι γνώστης τῆς ψυχολογίας τῶν χωρικῶν Ἡπειρωτῶν, τοὺς οποίους ἡ ἀπόγνωση ἀπὸ τὶς ἐπαναληπτικὲς οικονομικὲς καὶ ἠθικὲς πιέσεις τοῦ κατακτητῆ ὑποχρέωνε νὰ ἀλλαξοπιστήσουν, γιὰ νὰ ἀποφύγουν ἔτσι τὴν καταπίεση καὶ τὴν ἐξαθλίωση καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν γι' αὐτοὺς καὶ τὰ παιδιὰ τοὺς ἡσυχὴ ζωὴ καὶ καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.

Στὴν αὐξηση τοῦ κύματος τῶν ἐξισλαμισμῶν δὲν θὰ πρέπει νὰ παραγνωρισθῆ καὶ ἡ κάμψη τῆς ἀντίστασης τῶν κληρικῶν, ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς οποίους οὔτε σθένος διέθεταν οὔτε μέτοχοι παιδείας ἦταν οὔτε ἦταν ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων χριστιανῶν.

Πολλοὶ κάτοικοι τῆς Μουζιακάς, τῆς Λιαπουργιάς, τῶν Φιλιατῶν, τοῦ Πωγωνίου καὶ τοῦ Κορβελέσι εἶχαν ἐξισλαμισθῆ τὸ 18ο αἰῶνα καὶ τὸ κύμα αὐτὸ συνεχίστηκε ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μᾶς.

Στις 25 Δεκεμβρίου τοῦ 1724 ὁ Νεκτᾶριος Τέρπου βρέθηκε στὸ χωριὸ Τραγότι, στὸ Ἐλβασάν. Μπαίνοντας στὴν ἐκκλησιά του χωριοῦ βρῆκε τὸν Ἱερέα μὲ ἑκατὸν εἰκοσι περίπου γυναῖκες καὶ μόνον δεκαπέντε κοντὰ ἄνδρες. Αὐτὴ ἡ κατάσταση πίκρανε τὸν Νεκτᾶριο ἀφάνταστα, γιὰτί εἶχε πληροφορηθῆ πῶς μπροστά, ὕστερα ἀπὸ δικὸ του ρῶτημα, ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνδρες εἶχαν τουρκέψει. Ὁ Νεκτᾶριος ἀπευθυνόμενος στὸ ἐκκλησίασμα *εἶπε ἐκεῖνα ὅπου ὁ Θεὸς τὸν ἐφώτισεν καὶ προφανῶς ἐψέξε τὴν ἀλλαξοπιστία τῶν ἀνδρῶν, καυτηρίασε τὴ στάση τῶν γυναικῶν καὶ ἴσως τὴν ὀλιγωρία τοῦ Ἱερέα τοῦ χωριοῦ, ἐνῶ δὲν παρέλειψε νὰ κηρύξει ὁμολογῶντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον μητέρα καὶ παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἕναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντιχριστοῦ.*

Ἡ ομιλία τοῦ Νεκταρίου ἐγένετο γνωστὴ σὲ δυο Τούρκους ἀδελφοὺς, ποὺ ἦταν σουπασάδες. Οἱ δυο Τούρκοι πήγαν στὸ σπίτι τοῦ Ἱερέα καὶ ξυλοφόρτωσαν ἄγρια τὸν Νεκτᾶριο σ' ὅλο τὸ σῶμα του. Τὸ κατακόκκινον καὶ στὰ περισσότερα μέρη μαυρισμένο

κορμί του γιατρεύτηκε από τις βεντούζες και τα κέρατα με τη χάρη του Χριστού. Όσο τον έδεχναν οι δυο Αγαρηνοί, ο Νικηφόρος, Διάκονος του Μοναστηριού του, σηκώθηκε να τον βοηθήσει, μα η παπαδιά με τις άλλες γυναίκες δεν τον άφησαν και εις τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον. Ο Νικηφόρος τότε στάθηκε μακριά, κοίταζε τον Νεκτάριο να τον δέρνουν και ένα χρόνο αργότερα, το 1725, όταν έγραψε την περιπέτειά του αυτή ο Νεκτάριος, αναφέρει ότι το αριστερό του μπράτσο ήταν ακόμη σε τέτοια κατάσταση που δεν μπορούσε να κοιμηθεί από την αριστερή πλευρά.

Το κείμενο της περιγραφής αυτής, που μας δίνει κάποια χρήσιμα στοιχεία από τη ζωή του Νεκταρίου και φανερώνει την αγαθότητα, την υπομονή και την ανεξικακία του, παραθέτουμε αυτούσιο, για να το χαρεί ο αναγνώστης σ' όλο το μεγαλείο του και την ομορφιά των ζωηρών χρωμάτων του λόγου και των εκφράσεων: *Πέρσι εις τοὺς .αψκδ´. Δεκεμβρίου κε´ νὰ πηγαίνω εις ξένην ἐπαρχίαν τοῦ Ἀλμπασανίου εις χωρίον Τραγότι; καὶ ἐμπαίνοντας ἐγὼ εις τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἤρρηκα τὸν Παπᾶ με ὡς ἑκατὸν εἴκοσι γυναῖκες, καὶ ἄνδρες ὡς δέκα πέντε, καὶ πολλὰ ἐπικράθηκα διὰ τὴν ὀλιγότητα τῶν ἀνδρῶν, καὶ εἶχα ῥωτήσή προτιήτερα, καὶ μοῦ εἶπαν, πῶς οἱ ἐπίλοιποι ἄνδρες (φεῦ) ὄλοι ἐτούρκεισαν, καὶ ἐγὼ εἶπα τους ἐκεῖνα ὅπου ὁ Θεὸς με ἐφώτισεν, ὕστερον δὲ τὸ ἔμαθαν δύο ἀδελφία ἀγαρινοί, οἱ ὅποιοι ἦσαν σουπασάδες, τὸ πῶς ἐκήρυξα ὁμολογῶντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον μητέρα καὶ παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἕναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντιχριστοῦ. Ἦλθαν καὶ με ἤρραν εις τὸ σπῆτι τοῦ Παπᾶ, καὶ εἶχε ὁ καθ' ἕνας ἀπὸ ἕνα κοντόξυλον ἀπὸ γλατζινά, καὶ κτυπῶντες ἀπάνω μου ἀνελεήμονα, δὲν ἐκοίταζε ἕνας τὸν ἄλλον πῶς καὶ ποῦ νὰ βαροῦν, ἀλλὰ τοῦ κακοῦ με ἔδεχναν ὅπου ἔφθανε καθ' ἕνας. τοῦ Παύλου εἶναι ἄμετρα τὰ βάσανα καὶ θλίψεις ὅπου ἔπαθε διὰ τὸν Χριστόν, καὶ μίαν φορὰν ἐδέχθηκε ῥαβδιαῖς παρὰ μίαν σαράντα, ἀλλὰ λογιάζω αὐταῖς νὰ ἦταν με τάξιν. μὰ ἐτούταις αἱ ξυλιαῖς ἦτον ὡς εἴκοσι πέντε, τρελαῖς καὶ πικρότατες. διατὶ τόσοσιν συγγνὰ με ἔκρουξαν, ὥστε καὶ τὰ ξύλα ἐξεφλουδίσθησαν με τὸ νὰ τύχουν χλωρά. εις ὅλα τὰ μέρη με βάρεσαν, ἀλλοῦ τὸ κορμί μου ἐκοκκίνησε, καὶ εις περισσώτερους τόπους ἐμαύρισε, καὶ ὅτι ἔκαμαν αἱ βενδοῦζες καὶ τὰ κέρατα, καὶ χάριτι Χριστοῦ ἰατρεύθηκα. ὁμως τὸ ζερβόν μου πράττω ἔμεινε βλαμμένο, καὶ ποτὲ δὲν ἤμπορῶ νὰ ἀναπαυθῶ εις αὐτὸ τὸ μέρος, καὶ ὅποταν ἐγὼ ἤμουν εις τὰ χέρια ἐκεινῶν τῶν δύο τυράννων, ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ Μοναστηρίου μας κύρ Νικηφόρος, ἐσκώθη νὰ μοῦ βοηθήσῃ, καὶ ἡ παπαδιά με ταῖς ἄλλαις γυναῖκαις δὲν τὸν ἄφηκαν, καὶ εις τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον, ἀλλὰ ἔστεκε μακρόθεν, καὶ με κοίταζεν, καὶ ἔκλαιε πικρῶς διὰ τὰ βάσανά μου. καὶ τοῦτο δὲν τὸ γράφω διὰ ἔπαινον, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχη τινὰς κάποιον θάρρος καὶ ὑπομονὴν εις ταῖς θλίψαις. Καὶ πολλοὶ φιλόχριστοι φίλοι μου μοῦ εἶπαν νὰ κάμουν τὴν ἐκδίκησιν εις αὐτουνοῦς, καὶ ἐγὼ δὲν ἠθέλησα διὰ νὰ ἔχω κάποιον μισθὸν ψυχικόν (Πίστις, 1732, σσ. 224-227).*

Ένα μέρος από τους χριστιανούς, για να αποφύγουν τα δεινά της δουλείας, προτίμησαν την αποκρυφία, τον κρυπτοχριστιανισμό. Επιφανειακά έδειχναν ότι ήταν μουσουλμάνοι, αφού χρησιμοποιούσαν οθωμανικά ονόματα και επισκέπτονταν το τζαμί ή τον τεκέ, ενώ στο βάθος της ψυχής τους διατηρούσαν τη χριστιανική πίστη και κρυφά συμμετείχαν σε λατρευτικές εκδηλώσεις των χριστιανών ή τελούσαν τα

χριστιανικά μυστήρια.

Ο κρυπτοχριστιανισμός, όπου εμφανίστηκε, δεν μπόρεσε εύκολα να επιζήσει. Οι χριστιανοί, οι οποίοι επέλεξαν ενσυνείδητα τη διέξοδο αυτή με πρόθεση να περιφρουρήσουν τα υλικά τους συμφέροντα, με περιορισμένο, όπως νόμιζαν, συνειδησιακό κόστος, τα κατάφεραν στην αρχή, όπως ίσως και η δεύτερη και η τρίτη γενεά. Οι επόμενες όμως γενεές υπέστησαν τη φθορά του χρόνου, επηρεάστηκαν από τη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις των μουσουλμάνων, συγχρωτίστηκαν με τους μουσουλμάνους, συγγένευσαν με αυτούς και τελικώς αφομοιώθηκαν. Άλλοι έγιναν ορθόδοξοι μουσουλμάνοι και άλλοι ενσωματώθηκαν στους φιλελεύθερους Μπεκτασήδες.

Επιβίωση του κρυπτοχριστιανισμού στην Ήπειρο είχαμε μέχρι τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας στην περιοχή της Σπαθίας, στο βορειότερο τμήμα της Ηπείρου, καθώς και στην περιοχή της Σουλιόβας, βορειότερα από το Βεράτι, μέχρι τα μέσα του περασμένου αιώνα.

Οι Σπαθιώτες, Αλβανοί Τόσκηδες στην καταγωγή, παρά τις προσπάθειές τους να απαλλαγούν από την αποκρυφία, προσπάθειες που άρχισαν το 1832 και έφτασαν μέχρι το 1909/1910, έπαυσαν το 1913 να είναι κρυπτοχριστιανοί και εντάχθηκαν συνειδητά στην αλβανική εθνότητα ως Ορθόδοξοι Αλβανοί.

Ένα φαινόμενο το οποίο συνέβαλε αρκούντως στον κρυπτοχριστιανισμό ήταν και ο Μπεκτασισμός, γιατί βοήθησε τους χριστιανούς να παραμείνουν για ένα διάστημα σε μια μορφή αποκρυφίας.

Μπεκτασήδες υπήρχαν στην Ήπειρο και κυρίως στην επαρχία Βελεγράδων, ανάμεσα στο Βεράτι και το Ελβασάν. Σύμφωνα με απογραφή των Ιταλών, που έγινε το 1942 στην Αλβανία, το 18% των κατοίκων της Αλβανίας ήταν Μπεκτασήδες.

Αυτή την υποκριτική στάση απέναντι στην εξουσία του Τούρκου δυνάστη αλλά και υποκριτική συνάμα απέναντι στο Θεό ο Τέρπου τη θεωρεί ανώφελη και ανάρμοστη για τους χριστιανούς. Και αν λάβει κανείς υπόψη ότι η κατηχητική και κηρυγματική του δραστηριότητα ήταν έντονη στην περιοχή της Σπαθίας, όπου ο κρυπτοχριστιανισμός επέζησε μέχρι τον αιώνα μας, μπορούμε να έχουμε ένα μέτρο της αγωνίας του για την τύχη των χριστιανών στις βορειότερες περιοχές της ενιαίας Ηπείρου, που αποτελούσαν την κατεξοχήν περιοχή της δράσης του: *Ἄλλοι καὶ ἄλλαις ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μοῦ λέγουν, πῶς ὁ ἄνδρας μου νηστεύει, κρατεῖ τὰ τριήμερα, κάμνει τὸν σταυρὸν του, δὲν ἀρτένεται, πηγαίνει τὴν νύκτα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, καὶ μεταλαμβάνει τὸ Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ. ἔρχεται ὁ Παπᾶς τὴν νύκτα, καὶ μᾶς κάμνει τὰ χρειάζόμενα, βαπτίζει τὰ παιδιά μας, στεφανώνει τὸν υἱόν μου. ὄχι ὄχι, δὲν σᾶς ὠφελοῦνε ὅ,τι καὶ ἂν κάμνετε, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Εὐαγγελίου (Πίστις, 1732, σ. 221).*

Ο Νεκτάριος Τέρπου δεν μένει μόνο σε ευχολόγια για τη διατήρηση της χριστιανικής πίστης και σε προτροπές. Δίνει στους ακροατές των κηρυγμάτων του συμβουλές για την αποφυγή της αλλαξοπιστίας. Και οι συμβουλές αυτές αρχίζουν από την καθημερινή πρακτική, δηλαδή περισσότερη δουλειά, αποχή από φαγητά και ποτά και περιορισμοί στην ένδυση και υπόδυση, και φτάνουν μέχρι το θάνατο.

Στο κεφάλαιο *Παραγγελεῖται ὠφέλιμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐκ τῶν ῥητῶν τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου (Πίστις, 1732, σσ. 153-170)* μια από τις πρώτες παραγγ-

γελίες του είναι και αυτή: *ὅτι πρέπει νὰ χύσωμεν τὸ αἷμα μας διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ (Πίστις, 1732, σ. 154),* ενώ στο κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν (Πίστις, 1732, σσ. 206-250)* χαρακτηρίζει την απιστία και ἀρνηση του Χριστοῦ ως *τη χειρότερη καὶ συγχαντερότερη ἁμαρτία ὀμπροστά εἰς τὸν Θεὸν καὶ γι' αὐτὸ παραγγέλλει τοὺς χριστιανούς νὰ μὴ χωρισθῇ τινὰς ἀπὸ τὴν ἀγίαν πίστιν καὶ καθολικὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, διὰ ὀλίγον δόσιμον τοῦ χαρατζίου παρὰ ἄς κυβερνηθῇ ὁ κάθε ἕνας ὡς χριστιανὸς υἱὸς καὶ φίλος τοῦ Χριστοῦ, καὶ Θεοῦ μας, μὲ ὅ,τι τρόπον ἤμπορεῖ. κοπέλη καὶ δουλευτῆς ἄς γένη, καὶ τοῦρκος νὰ μὴ γένη. διὰ νὰ γένη μετὰ ταῦτα αὐθέντης εἰς τὴν ἄλλην ζωὴν, κατὰ τὸν κυριακὸν λόγον (Πίστις, 1732, σ. 211).*

Στη συνέχεια της διήγησής του ο Νεκτάριος συμβουλεύει τους χριστιανούς πῶς θα μπορέσουν να εξοικονομήσουν χρήματα για να ξεπεράσουν τον κεφαλικό φόρο (το χαράτσι). Η πολλή δουλειά και η ολιγαρκεία στα φαγητά, τα ποτά, τα ενδύματα και υποδήματα, κατὰ το Νεκτάριο, θα βοηθήσουν τους χριστιανούς να εξοικονομούν τα χρήματα για να καταβάλλουν το χαράτσι: *Τὸ λοιπὸν ἐγὼ νὰ σοῦ δείξω μίαν τέχνην νὰ εὐγάλης τὸ χαράτζι σου ἐν εὐκολία, καὶ νὰ μὴν γένης τοῦρκος καὶ ἀποστάτης τοῦ Θεοῦ, καὶ ξένος τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἁγίας Ἐκκλησίας, πρῶτον δούλευε περισσότερον ἀπὸ ὅ,τι ἦσουν συνηθεισμένος, καὶ τὸ δεύτερον κρατήσου ἀπὸ τὰ φαγιτὰ καὶ πιωτὰ. καὶ ἂν μελετᾷς νὰ ἀγοράξης μίαν ὀκὰ ὀψάριον, ἢ κρέας, ἢ κρασί, ἢ λάδι, μισῆ μόνον νὰ πάρης διὰ τὸ καλὸν σου ψυχῆς τε καὶ σώματος, καὶ ἢ σκούφχια σου νὰ εἶναι κοντότερη, τὸ ζωνάρι σου ἄς εἶναι βαμπακερένιο, ἢ καὶ λούρινο. καὶ ὄχι μοναχὰ λούρινο ζωνάρι, καὶ κοντὶ σκούφχια νὰ βαστᾷς, ἀλλὰ καὶ μὲ ἕνα βοῦρλο νὰ ζώνεσαι, καὶ τοῦρκος νὰ μὴν γίνεσαι.*

Ἰδὲς τοὺς εὐλογημένους ὑπηκόους τοῦ Χριστοῦ χριστιανούς τῆς ἐπαρχίας Τρικάλους καὶ Μασκουλουρίου, ἢ σκούφχια τοὺς ἀπὸ ἀπὸν καὶ σαϊάκη καὶ ἄσπρες κιόλας, ἀπὸ εὐτὰ ἄσπρα ἀγορασμένα, καὶ τὸ περισσότερον δέκα. τόσον οἱ πτωχοὶ ὡσάν καὶ οἱ βιωτικοί. μὰ ὄλοι εὐλογημένοι καὶ ἁγιασμένοι χριστιανοί, μὲ τὸ νὰ σταθοῦν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ ἐτοῦτοι ὅπου εὐρίσκονται ἐδῶ εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῆς Ἀλβανιτίας καὶ τοῦ Μωρέως, διὰ ὀλίγην ἀνάγκην (φεῦ) ἀρνοῦνται τὸν Κύριον τῆς δόξης, Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ Θεὸν τῶν ὄλων, καὶ διὰ τὸ ῥαχτζίνη του δίδει δύο δοινάτα, καὶ παραπάνω, στὸ (γ)ελέκη καὶ ἄλλη φορεσία καὶ πλατέα βρακία, καὶ συρίτια λαμπρά, μαχαίρια ἀργυρομένα καὶ στρουφοτούφεκα ἀσημένια, εἰς αὐτὰ ποσῶς δὲν τὰ ψηφοῦν τὰ ἄσπρα τοὺς, καὶ διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Παράδεισον, δὲν θέλουν νὰ δώσουν ἕξη γρόσια ἢ καὶ ὀλιγότερον τοῦ χρόνου, μόνον χωρίζονται οἱ ἄθλιοι ἀπὸ τὸν Χριστὸν, πρὸ τοῦ νὰ κάμη ὁ ἴδιος τὴν δικαίαν κρίσιν. ποῦ ὑπᾶς ἄθλιε, ποῦ; δὲν θέλεις γλυτώσει ἀπὸ τὴν κρίσιν τοῦ Θεοῦ. κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀπόφασιν, ἐν Κεφαλαίῳ εἰκοστῷ τοῦ κατὰ Ματθαῖον, λέγοντας. Ὅφεις γεννήματα ἐχιδνῶν, πῶς φύγετε ἀπὸ τῆς κρίσεως τῆς γεέννης; ἢ γουν, ὦ παράνομα φίδια, καὶ παιδία τῆς ὀχέας, πῶς ἠμπορεῖτε νὰ φύγετε νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τὴν κρίσιν, καὶ ἀπόφασιν τῆς αἰωνίου κολάσεως; (Πίστις, 1732, σσ. 211-213).

Οἱ κατακτηθέντες χριστιανικοὶ πληθυσμοὶ τῆς Ηπειροῦ δὲν εἶχαν διάθεση να

αποστούν από την πίστη των πατέρων τους, γιατί η αποστασία αυτή θα τους οδηγούσε και στην απώλεια της εθνικής τους ταυτότητας. Η θρησκευτική και εθνική, όμως, διασφάλιση απαιτούσε μεγάλες θυσίες, οι οποίες κάποτε εξισώνονταν με την ίδια τη ζωή των χριστιανών. Στην επιθυμία τους να παραμείνουν χριστιανοί και Έλληνες, ένα μέρος από τους Ηπειρώτες κατέφυγαν σε ορεινούς όγκους της ηπειρωτικής γης, όπως στις περιοχές Χιμάρας, Ζαγορίων, Πίνδου και Θεσπρωτίας, και άλλοι προτίμησαν να εγκαταλείψουν τα όρια της οθωμανικής αυτοκρατορίας και να αναζητήσουν καλύτερες συνθήκες ζωής και δράσης με τη μετανάστευση. Και ο Νεκτάριος δεν διστάζει να προτρέψει τους χριστιανούς της Ηπείρου να εγκαταλείψουν τη γη τους, να περάσουν την πλατιά θάλασσα, να πάνε σε ξένα σύνορα και σε άλλα βασίλεια, για να διατηρήσουν την πίστη τους και να μην γίνουν Τούρκοι: *λοιπόν φεύγα ὦ ἄνθρωπε, ὅθεν σοῦ βλέπουν τὰ μάτια σου, ἀπέρνα τὴν πλατεῖαν θάλασσαν, ὑπαγε εἰς ξένα σύνορα, καὶ εἰς ἄλλα βασίλεια, καὶ τοῦρκος νὰ μὴν γένῃς. ὅσα πάθῃς, κἄν τε βάσανα, κἄν τε σὲ ξημιώνουν καὶ σοῦ πέρνουν τὸν βίον ὅλον, ἢ σὲ τυραννοῦν διὰ κάτι τι ἀφορμῆ. ἐσὺ στάσου ἀνδρείως εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. καὶ κράζε μεγαλοφώνως μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, καὶ τίς δύναται μὲ χωρῆσαι ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ;* (Πίστις, 1732, σσ. 214-215).

Φαίνεται ότι και ο Νεκτάριος επέλεξε το δρόμο της ξενιτιάς χωρίς επιστροφή. Το 1732 βρίσκεται στη Βενετία για την έκδοση του βιβλίου του «Πίστις» και το επόμενο έτος (1733) επανεκδίδεται το ίδιο βιβλίο στην ίδια πόλη. Η προσθήκη, στη δεύτερη αυτή έκδοση, των κεφαλαίων: *Μέθοδος, ἧγουν τέχνη πανουργικὴ τοῦ διαβόλου* (Πίστις, 1733, σσ. 396-401)· *ΒΟΥΛΛΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑ ΤΟΥ ΠΑ ΠΑ ΛΕΟΝΤΟΣ ΔΕΚΑΤΟΥ Καὶ ἐπικύρωσις εἰς τὴν αὐτὴν τοῦ ἀγιωτάτου ΚΛΗ ΜΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΕΒΔΟΜΟΥ. Τώρα νεωστὶ μεταγλωττισμένη εἰς τὴν κοινὴν καὶ ἀπλὴν φράσιν τῶν Γραικῶν* (Πίστις, 1733, σσ. 423-449, λατινικά και ελληνικά) και ο *ΥΨῆνος Κατὰ ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν Ὑπεραγίαν ΔΕ ΣΠΟΙΝΑΝ ΘΕΟΤΟ ΚΟΝ* (Πίστις, 1733, σσ. 450-452) μας πείθουν ότι συνέχισε να παραμένει στη Βενετία. Φαίνεται ότι πέθανε χωρίς να προλάβει την τρίτη έκδοση του βιβλίου του και πάλι στη Βενετία το 1734, γιατί, προφανώς, αν ζούσε τότε ο Νεκτάριος, θα αποφευγόταν ένα σοβαρό λάθος στην έκδοση: στον τίτλο του βιβλίου αναφέρεται λαθεμένα ότι η έκδοση του 1734 είναι η δεύτερη, ενώ στην πραγματικότητα είναι η τρίτη!

Ο Νεκτάριος σ' ένα αρκετά εκτεταμένο κεφάλαιο, που το τιτλοφορεί *Βίοι μερικῶν Ἀγίων μαρτύρων τῶν δώδεκα μηνῶν ἐν συντομίᾳ, οἵτινες ἄθλησαν διὰ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ* (Πίστις, 1732, σσ. 68-152) δίνει στους αναγνώστες του την ευκαιρία να ζήσουν το κλίμα των αρχαίων μαρτύρων της Εκκλησίας μας και να διδαχθούν από την εμμονή τους στην πίστη τους, η οποία δεν κλονίστηκε ούτε με την απειλή του θανάτου, ούτε με τα παντοειδή μαρτύρια, ούτε με τις υποσχέσεις από την πλευρά των διωκτών να προσφερθούν στους χριστιανούς δώρα, χρήματα, κοσμήματα, φορέματα και δυνατότητες για άνετη, ανέφελη και καλύτερη ζωή.

Η επιλογή του Νεκταρίου δεν είναι έξω από τους στόχους του, δεν είναι επιλογή να προσφέρει ένα κεφάλαιο ιστορικό. Τα στοιχεία κάθε Αγίου που προσφέρει στους αναγνώστες του έχουν διδακτικό σκοπό, γιατί πάνω στα ιστορικά στοιχεία οικοδομεί

τον κατηχητικό του λόγο.

Αναφέρεται ο Νεκτάριος σε άνδρες, σε γυναίκες, σε παιδιά, σε ολόκληρες οικογένειες, που θυσιάστηκαν για την πίστη τους, χωρίς να παραλείψει να αναφερθεί στον αρνησίχριστο Μείρακα, στον Αγαρηνό Νικόδημο και στο Βάκχο, του οποίου ο πατέρας ήταν Τούρκος. Και καταλαβαίνουμε εύκολα τη σκοπιμότητα αυτής της τελευταίας επιλογής. Όταν οδηγείται στο μαρτύριο ένας αρνησίχριστος (ο Μείραξ), που μετάνιωσε και επανήλθε στην Εκκλησία, ένας Αγαρηνός (ο Νικόδημος), που έγινε χριστιανός, ή ένα τουρκοπαίδι (ο Βάκχος), που έλαβε το χριστιανικό βάπτισμα, είναι αδιανόητο για τον Νεκτάριο να αρνείται τον Χριστό ένα χριστιανός Ηπειρώτης, ένας χριστιανός Αλβανός. Αναφέροντας τους βίους και τα μαρτύρια των γυναικών της αρχαίας Εκκλησίας επιδιώκει να νουθετήσει τις γυναίκες της εποχής του ότι δεν πρέπει να συμβουλευουν τους άνδρες τους και τα παιδιά τους να γίνονται Τούρκοι ή το λιγότερο κρυπτοχριστιανοί.

Φαίνεται ότι ο Νεκτάριος είχε να αντιμετωπίσει και κάποιες ευλογοφανείς ενστάσεις από την πλευρά των ρευστής συνείδησης χριστιανών, οι οποίοι αντέτειναν ότι η εποχή τους (ο 18ος αιώνας) δεν ήταν η ίδια με την εποχή των τριών-τεσσάρων πρώτων αιώνων, όταν πολλοί χριστιανοί οδηγήθηκαν στο μαρτύριο. Η απάντηση του Νεκταρίου ήταν σαφέστατη: *Ἐγὼ λέγω, γράφει, ὅτι ὁ καιρὸς δὲν σφάλλει ποτέ, ἀλλὰ μῆτε ὁ τόπος, ἀλλὰ ὁ τρόπος καὶ ἡ κακὴ προαίρεσις τοῦ ἀνθρώπου σφάλλει (Πίστις, 1732, σσ. 127-128).*

Στο κεφάλαιο *Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικὸν (Πίστις, 1732, σσ. 206-250)*, αναφέροντας τα ονόματα Αγίων Μαρτύρων του Οκτωβρίου, υπογραμμίζει το γεγονός ότι ανάμεσά τους, όπως και ανάμεσα στους Αγίους των ένδεκα άλλων μηνών, υπάρχουν συγγενικά πρόσωπα που έχυσαν το αίμα τους, για να δείξει στους συγχρόνους του χριστιανούς ότι δεν θα πρέπει κάποια μέλη μιας οικογένειας να αποστατήσουν και να αλλαξοπιστήσουν: *Βλέπετε εἰς αὐτὸν μόνον τὸν μῆνα ἡῤῥηκα τόσα Αὐταδέλφια καὶ Ἀνδρόγυνα ὅπου ἔμαρτύρησαν διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Σωτῆρος μας Χριστοῦ. σὰν πόσοι ἄλλοι περισσότεροι εἶναι, καὶ εἰς τοὺς ένδεκα ἄλλους μῆνες, Πατέρας καὶ Υἱός, Μήτηρ καὶ Θυγατέρα, Θεῖος, καὶ Ἀνεψιός, νὰ ἔχυσαν τὸ τιμιώτατόν τους, καὶ ἅγιον αἷμα διὰ τὴν ἀγάπην τῆς τοῦ Χριστοῦ πίστεως (Πίστις, 1732, σ. 217).*

Ανάμεσα στους εκατό περίπου Αγίους Μάρτυρες που αναφέρει ο Νεκτάριος περιλαμβάνονται και τρεις Μάρτυρες, οι οποίοι είναι γεννήματα της ηπειρωτικής γης. Ο Δάναξ (Δάνακτος) από την Αυλώνα (*Πίστις, 1732, σ. 87-88*), ο Επίσκοπος του Δυρραχίου Ἄστειος (σ. 127) και ο Νικόδημος από τα Βελέγραδα (σσ. 128-131). Και οι τρεις αποτελούσαν για τον Νεκτάριο μερικά παραδείγματα για να προτρέψει τους χριστιανούς να δείξουν σταθερότητα στην πίστη τους, όση έδειξαν και όπως την έδειξαν οι τρεις συντοπίτες τους Μάρτυρες. *Ἦτον ἐδῶ ἀπὸ τοὺς τόπους μας, ἦγουν ἀπὸ αὐλῶνα, αναφέρει για τον Δάνακτο· ἦτον Ἐπίσκοπος τῆς μεγαλουπόλεως Διῤῥαχίου, ἐδῶ εἰς τοὺς τόπους μας, προσθέτει για τον Ἄστειο.*

Αναφερόμενος στο ζεύγος των Μαρτύρων Τιμοθέου και Μαύρας προσθέτει: *Βλέπετε εὐλογημένοι χριστιανοί τί ἔπαθαν οἱ Ἅγιοι μάρτυρες, διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ ἰδέτε πόσα βάσανα. ἰδέτε πόσας τιμωρίας ὑπέμειναν διὰ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὸ*

ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. καὶ ἡ αὐθεντία σας δὲν ὑπομένετε νὰ φυλακωθῆτε μίᾳ ἡμέρᾳ, μόνον διὰ ἓνα χαράτζι ὅπου εἶστε χρεῶσαι νὰ πλερώνετε τὸν κάθε χρόνον, ὀλιγοψυχᾶτε, καὶ προδίδετε τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ ἀντάμα μὲ τὸν Χριστόν, καὶ προτιμᾶτε τὴν αἰώνιον κόλασιν νὰ εἶστε μὲ τὸν διάβολον, παρὰ μὲ τὸν Χριστόν εἰς τὴν βασιλείαν του (Πίστις, 1732, σ. 119).

Ο μεγάλος καημός του Νεκταρίου είναι να μείνουν οι χριστιανοί ακλόνητοι στην πίστη τους και να αποφύγουν την αιώνια καταδίκη, την αιώνια κόλαση. Σ' αυτό το πνεύμα του αγώνα του ο Νεκτάριος παρεμβάλλει στο βιβλίο του τον Λόγο του Αγίου Κυρίλλου Αλεξανδρείας *περὶ ἐξόδου ψυχῆς, καὶ περὶ τῆς δευτέρας Παρουσίας*, μεταγλωττισμένο στην κοινή γλώσσα των Γραικών από τον Μοσχοπολίτη ιεροδιδάσκαλο Δημήτριο Χαλκέα (Πίστις, 1732, σσ. 251-255 *ὑπόθεσις τοῦ λόγου* σσ. 255-284 ὁ Λόγος), για να πείσει τους χριστιανούς ότι η σωτηρία της ψυχῆς είναι υπόθεση σοβαρή, που συμπορεύεται με την αιωνιότητα, ενώ η αλλαξοπιστία συνδέεται με την πρόσκαιρη μόνο ζωή, οδηγεί στον αιώνιο θάνατο και στη σκληρή κρίση από τον Θεό των αλλαξοπίστων καθώς και στην τιμωρία τους.

Παρά τις σκληρές εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Νεκτάριος, για να καταδικάσει την άρνηση του Χριστού και την αλλαξοπιστία, εντούτοις δεν καταδικάζει αμετάκλητα τους αρνησίχριστους, απέναντι στους οποίους δείχνεται συγκαταβατικός και επιεικής. Σ' εκείνον που ἔγινε τοῦρκος, καὶ ἔλαβε ἐκεῖνο τὸ κατηραμένο σημάδι τοῦ ἀντιχριστοῦ, τοῦ διαβόλου τὸ κόψιμον (Πίστις, 1732, σ. 223), σ' εκείνον δηλαδή που υπέστη την περιτομή και ἔγινε Τούρκος, απευθύνει αγωνιώδη ἐκκλήση να πλησιάσει τον Θεό, να μην αφήσει την αληθινή πίστη, αλλά να τηρήσει το βάπτισμα που ἔλαβε: καὶ ἂν ἐγελάσθης καὶ ἔγινες τοῦρκος, μὴν ἀμφιβάλλης νὰ εἰπῆς πλέον ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ἔχω. Γύρισαι, ὁ ἀφέντης μας Χριστὸς σὲ θέλει καὶ σὲ συγχωρᾷ...

Βάστα λοιπὸν παιδεύσεις, καὶ ἂν σὲ δέσουν μὴν πικρένεσαι, καὶ ἂν σὲ βάλουν εἰς φυλακὴν ἢ εἰς σίδηρα καὶ εἰς τὸ τρομποῦκι, ὑπόφερε χαρούμενος· κάμνοντας τὸν Σταυρόν σου, καὶ κήρυτται τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ Θεὸν τοῦ παντός (Πίστις, 1732, σ. 224).

Για τους φυλακισμένους ο Νεκτάριος δείχνει ξέχωρο ενδιαφέρον και δεν μένει μόνο στην ηθική τόνωσή τους, όπως ιδιαίτερα ευαίσθητος είναι και απέναντι στους αρνησίχριστους. Γι' αυτό προτρέπει τους χριστιανούς να φροντίζουν για την εξαγορά και απελευθέρωση των φυλακισμένων εξαιτίας της αδυναμίας τους να πληρώσουν το φόρο, γιατί, ὄντας φυλακισμένοι, υπάρχει ο κίνδυνος να αλλαξοπιστήσουν. Ο Νεκτάριος θεωρεῖ ἀνδρειοσύνη την προσπάθεια του χριστιανού να ελευθερώσει τον αρνητή και να τον φέρει στην αμόλυντη πίστη του Χριστού: *Ξεχωριστὰ σᾶς παρακαλῶ καὶ ἐγὼ νὰ πηγένωμεν νὰ εὐγάζωμεν ἐκείνους ὅπου κείτονται εἰς τὸ δεσμοτήριον τοῦ ἰωβατζῆ, λέγω τοῦ χαρατζάρι, διὰ νὰ μὴν ἀλλαξοπιστοῦν, (φεῦ) καὶ γίνονται τοῦρκοι, καὶ ἂν ἔχης τέτοιαν ἀνδρείαν, καὶ εὐλογημένην γνῶσιν, νὰ ἐλευθερώσης τὸν ἀρνητὴν, καὶ νὰ τὸν φέρνης εἰς τὴν ἀμόλυντον πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Ἄς ἤξεύρεις, καὶ νὰ εἶσαι βέβαιος, ὅτι ὄλαι σου αἰ ἁμαρτίαι θέλουν συγχωρηθῆ, καὶ θέλεις σταθῆ μέγας καὶ λαμπρὸς εἰς τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ, καθὼς βεβαιώνει ἡ θεία γραφή (Πίστις, 1732, σσ. 363-364).*

Με μια ασυνήθιστα τολμηρή γλώσσα ο Νεκτάριος ασκεί κριτική στο πρόσωπο του Μωάμεθ και στην πίστη του, ευτελίζει την περιτομή, τη νηστεία και το ραμαζάνι, ερμηνεύει την αιτία της παρουσίας των Τούρκων, *Μὴν τολμήσῃ λοιπὸν τινὰς νὰ λέγῃ ὅτι καὶ τοὺς τούρκους ὁ Θεὸς τοὺς ἔκαμε, καὶ τοὺς ἔδωσε βασιλείαν καὶ ἔξουσίαν. Ναὶ καὶ ἐγὼ τὸ λέγω, καὶ δὲν τὸ ἀρνοῦμαι, μὰ διὰ κάποια σφάλματα ὅπου ἐκάμαμεν καὶ κάμνομεν (Πίστις, 1732, σ. 249)*, που είναι η τιμωρία των χριστιανών, και επιχειρεί να τεκμηριώσει την παρουσία των Τούρκων-Μωαμεθανών (*Πίστις, 1732, σσ. 241-250*): *μόνο ἓνας Μπαρπέρης ἔρχεται μὲ ἓνα ψαλλίδι, καὶ τὸν σημαδεύει εἰς τὰ ἀπόκρυφα μέρη, καὶ τὸν κάμει τέλειον τούρκον, καὶ ταῖς γυναῖκες τοὺς παντάπασι δὲν ταῖς μελετοῦν νὰ ταῖς κάνουν τούρκισες. οὔτε εἰς τὸ Μετζίτη δὲν ταῖς ἀφήνουν νὰ ὑπάγουσι, ἀλλὰ εἶναι παντέρημες ἀπὸ παντὸς ἀγαθοῦ, καθὼς καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς. τὸ αὐτὸ κάμουν καὶ ὁπότεν ὑπαντρεῦνται, ὁ κάθε ἓνας πέρνει γυναῖκες ζωνταναῖς ἀπὸ δύο καὶ δις δύο, καὶ περισσότερες (Πίστις, 1732, σσ. 242-243).*

Για τον Νεκτάριο δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία, ότι υπάρχει ταύτιση θρησκείας και εθνότητας. Όποιος χριστιανός αλλαξοπιστήσει και ασπασθεί τον ισλαμισμό γίνεται Τούρκος.

Ἦδη πιο πάνω παραθέσαμε δυο αποσπάσματα από την «Πίστιν» του Νεκταρίου, στα οποία χαρακτηρίζει Τούρκους και Τούρκισες τους χριστιανούς και τις χριστιανές που άλλαξαν την πίστη τους και έγιναν μουσουλμάνοι (*Πίστις, 1732, σ. 224 και 363· πρβλ. και σσ. 219, 223, 392 και 395 καθώς και τις σσ. 400 και 401 της β' έκδοσης της «Πίστεως» του 1733*).

Στην πρώτη έκδοση της «Πίστεως» έχει ο Νεκτάριος και ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο εναντίον του Μωάμεθ (*Ἐγκώμιον ἀληθινὸν εἰς τὸν Λαοπλάνον Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν, Πίστις, 1732, σσ. 392-395· β' έκδοση, 1733, σσ. 392-395 ομοίως*), τον οποίο χαρακτηρίζει *ἀντίχριστον*, όπως το ίδιο κάνει για τον γαμπρό του Αλή και όλους τους μωαμεθανούς: *αὐτοὶ οἱ δύο λέγω ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Ἀλῆς, καὶ ὅσοι πιστεύουν ὡς αὐτοί, εἶναι ἴδιοι ἀντίχριστοι (Πίστις, 1732, σ. 393· β' έκδοση, 1733, σ. 393· και σ. 395, στις δυο εκδόσεις: καὶ πρὸς ἐμένα ἄλλος ἀντίχριστος δὲν εἶναι, μόνον ὁ Μωάμεθ, καὶ ὁ Ἀλῆς, καὶ οἱ πιστεύοντες, ὡς αὐτοί· και σ. 401 στη β' έκδοση του 1733).*

Στη δεύτερη έκδοση του 1733 ο Νεκτάριος προσθέτει ένα ακόμη κεφάλαιο: *Μέθοδος, ἥγουν τέχνη πανουργικῆ τοῦ διαβόλου* (σσ. 396-401). Κατά τον Νεκτάριο ο Διάβολος, ο Βεελζεβούλ και ο Σατανάς συσκεφθέντες από κοινού (στον πίνακα περιεχομένων το κεφάλαιο αυτό έχει τον τίτλο *Συνβούλιον τῶν πονηρῶν πνευμάτων*) αποφάσισαν να χρησιμοποιήσουν τον Μωάμεθ εναντίον των χριστιανών. Σκευός εκλογής του Διαβόλου ο Μωάμεθ εναντίον των χριστιανών, επιλέχτηκε για να οδηγήσει τους χριστιανούς στην αναγκαστική αλλαξοπιστία, μέσα από τη συστηματική και συνεχή φορολογία. Οι χριστιανοί, λέγει ο Νεκτάριος, εξαιτίας της αγάπης για τον Χριστό θα προσφέρουν τα πάντα στον Μωάμεθ και στο τέλος, όταν απομείνουν *πτωχοὶ καὶ παντέρημοι, καὶ τότες θέλωντας καὶ μὴ θέλωντας μοναχοὶ τοὺς ἀρνοῦνται τὸν Χριστόν, καὶ γίνονται τούρκοι εἰς τὴν θρησκείαν του Μωάμεθ (Πίστις, 1733, σ. 400)*, που είναι ο Αντίχριστος, (ὅπως και ο Αλής) σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ιωάννη στην Αποκάλυψη (13, 18) *Ἔωδε ἡ σοφία ἐστίν· ὁ ἔχων νοῦν ψηφισάτω τὸν ἀριθμὸν τοῦ θηρίου·*

ἀριθμὸς γὰρ ἀνθρώπου ἐστὶ· καὶ ὁ ἀριθμὸς αὐτοῦ χξϚ´. Ἄλλωστε, ὅπως αναφέρει ὁ Νεκτάριος, τὸ ὄνομα Ὀσμάνες ἤγουν ὀσμανλῆς δίνει τὸν ἀριθμὸ 666 (Πίστις, 1733, σσ. 400-401).

Ὁ Νεκτάριος Τέρπου, γέννημα θρέμμα τῆς βορειοηπειρωτικῆς γῆς, ἀσκήσε τὸ κηρυγματικὸ καὶ ιεραποστολικὸ τοῦ ἔργο κυρίως ἀνάμεσα στους ὁμοδόξους τοῦ Ἠπειρώτες καὶ με τὸν παραστατικὸ, μέσα στην ἀπλότητα καὶ θερμότητα, λόγο του, ποὺ συχνὰ εμφανίζεται ζωηρὸς καὶ τραχὺς καὶ συμβαδίζει ἔτσι με τὸ ζωηρὸ πνεῦμα τῶν Ἠπειρωτῶν καὶ τὴν τραχύτητα τοῦ βορειοηπειρωτικοῦ εδάφους, ἀναδείχθηκε ικανότατος συνεχιστῆς τοῦ παιδευτικοῦ ἔργου τοῦ Ἐπισκόπου Δρυϊνούπολης Σοφιανού καὶ μαχητικώτατος πρόδρομος καὶ θαυμάσιος πνευματικὸς πατέρας τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ.

Προικισμένος με γνήσια χαρίσματα ἐνὸς ἐκλεκτοῦ λαϊκοῦ δάσκαλου καὶ πνευματικοῦ ἀνθρώπου, ἔμεινε σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, παρὰ τὴν καταγωγὴ του ἀπὸ σημαντικὴ μοσχοπολίτικη οἰκογένεια, ἀπλὸς καὶ ταπεινός, ἓνα ζωντανὸ παράδειγμα ταπεινότητος καὶ σεμνότητος γιὰ τους Μοναχοὺς τοῦ στο Μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς Ἀρδεύουσας ἀλλὰ καὶ ἓνας φωτεινὸς καθοδηγητῆς τῶν ἀπλῶν ἀνθρώπων στους ὁποίους ἀπευθυνόταν εἴτε ὡς κήρυκας εἴτε ὡς συγγραφέας τοῦ κατηχητικοῦ συγγράμματός του «Πίστις».

Παρὸτι αὐτοχαρακτηρίζεται *χυδαῖος, ἀγράμματος* (Πίστις, 1732, σ. 329), *ἄθλιος, σημαντήριον σεσαπισμένον καὶ σκουλικιασμένον* (Πίστις, 1732, σ. 331) *χυδαῖος καὶ ἰδιότης* (Πίστις, 1732, σ. 339) καὶ *ἀνάξιος εἰς τὴν θεϊκὴν ἐπιστάσιαν* (Πίστις, 1732, σ. 344), στὴν ἀσκήση δηλαδὴ τοῦ σοβαροῦ ἔργου τοῦ Πνευματικοῦ (Ἐξομολόγου), ἐντούτοις, με τὸν λόγο του καὶ τὴ γραφίδα του *τὴν κοινὴν γλῶσσαν τῶν Γραικῶν* (Πίστις, 1732, σ. 251), *ἔψεξε* ἀμείλικτα ὅσους ἐβλαπταν τους συνανθρώπους τους, τους προδότες, τους καλπουζάνηδες (παραχαράκτες), τους κουρευτές (αυτοὺς ποὺ μείωναν τὴν τιμὴ τῶν νομισμάτων), τους κλεπταποδόχους, τους πανουκλιαρέους (να μὴ μολύνουν τους συνανθρώπους τους), τους ἀδικητάδες καὶ τους αἰμοπότες, *ἀσκήσε* με δριμύτητα κριτικὴ στους Ἀρχιερεῖς, τους Πνευματικούς καὶ τους Ἱερεῖς, *πάσχισε* νὰ ἐμπεδώσει τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἀγάπη ἀνάμεσα στους χριστιανούς καὶ νὰ συμβάλει στὴ δημιουργία κατάλληλου κλίματος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μέσα στὴν κοινότητα φιλικῶν δεσμῶν ἀνάμεσα στους ἀρχόντες καὶ ἀρχόμενους καὶ *στηλίτευσε* ἐντόνα τους ἀλλαξόπιστους, τους κρυπτοχριστιανούς καὶ τους προσκυνημένους.

Ἀποφεύγοντας τὴν ἀνωθυμία καὶ τὰ ψευδῶνυμα, με περισσὴ τόλμη καὶ ἀσυνήθιστο θάρρος *ἀγωνίστηκε* νὰ στηρίξει τους χριστιανούς στὴν πίστη τους, νὰ μὴν καμφθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνελέγη φορολογία, ποὺ ἀποσκοπούσε τελικὰ στὸν εξισλαμισμό τους, καὶ *κατέβαλε* φιλότιμες προσπάθειες νὰ τους ἀποτρέψει ἀπὸ τὴν ἀλλαξοπιστία εἴτε με τὴν καταβολὴ τοῦ χαρασιοῦ εἴτε με τὸν ξενιτεμὸ στὶς μὴ τουρκοκρατούμενες χώρες, εἴτε, τέλος, με τὸ μαρτυρικὸ θάνατο.

Ὁ πρωταρχικὸς καὶ μεγάλος στόχος ἦταν, ἄλλωστε, ἡ ἀγωνία του νὰ παραμείνουν οἱ χριστιανοὶ σταθεροὶ στὴν πίστη τους με ὁποιοδήποτε τίμημα, καὶ γι' αὐτὸ, με τὴν ἀφοβὴ ἀντιϊσλαμικὴ πολεμικὴ του, ἐπεδίωξε νὰ ἐμπνεύσει μίσος ἀπέναντι στὸν Τούρκο κατακτητῆ, ἀναλαμβάνοντας, με ἀσυνήθιστη τόλμη, τὸ τόσο οὐσιαστικὸ γιὰ τὴν χρι-

στιανική πίστη έργο της ανάσχεσης του ρεύματος των εξισλαμισμών και της αναχαίτισης του απειλητικού κύματος του κρυπτοχριστιανισμού.

Γι' αυτό, με την ιεραποστολική δράση του και με το βιβλίο του «Πίστις», αναδείχθηκε σε κορυφαία μορφή αντίστασης απέναντι στον κατακτητή, προβάλλοντας πρωτοφανή σε αποφασιστικότητα αντίσταση, και απετέλεσε, αυτός ο παραγνωρισμένος και ξεχασμένος μαχητής, μαζί με τον Κοσμά τον Αιτωλό, την ξυνωρίδα των κληρικών της τουρκοκρατίας, που αναφλόγισαν τις αντιστασιακές δυνάμεις της σκλαβωμένης χριστιανοσύνης και ιδιαιτέρως της κατατυραντισμένης Ηπείρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Για τον Νεκτάριο Τέρπου

- Γεωργίου Βενδότη, *Προσθήκη της Εκκλησιαστικής Ιστορίας Μελετίου Μητροπολίτου Αθηνών προς εξακολούθησιν των άλλων τριών Τόμων... Τόμος Περιέχων τα εν τη Εκκλησία Συμβάντα από τους χιλίους επτακοσίους χρόνους της του Χριστού Γεννήσεως άχρι της Σήμερον· δηλαδή όλου του παρόντος αιώνας*, εν Βιέννη της Αουστρίας 1795, σ. 146.
- Γεωργίου Ιωάννου Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Ανατύπωσις Α΄ Εκδόσεως. Επιμέλεια-Εισαγωγή-Ευρετήριον Τάσου Αθ. Γριτσοπούλου, Αθήναι 1972, σσ. 482, 503-504.
- Ανδρέου Παπαδοπούλου-Βρετού, *Κατάλογος των από της πτώσεως της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι του 1821 τυπωθέντων βιβλίων περί Ελλήνων εις την ομιλουμένην ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, Αθήναι 1845, σ. 25.
- *Κατάλογος των από πτώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι εγκαθιδρύσεως της εν Ελλάδι Βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ελλήνων εις την ομιλουμένην, ή εις την αρχαίαν ελληνικήν γλώσσαν*, Μέρος Α΄., εν Αθήναις 1854, σσ. 74, 248.
- Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία. Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων, από της αλώσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, σ. 603.
- Παναγιώτου Αραβαντινού, *Βιογραφική συλλογή λογίων της τουρκοκρατίας*, Εισαγωγή-Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαρά, Ιωάννινα 1960, σ. 202.
- Émile Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix - huitième siècle*, tome premier, Paris 1918, σσ. 237-238, 374, 436-437, 441, 455· tome deuxième, Paris 1928, σ. 299.
- Ευλογίου Κουρίλα (Λαυριώτου), «Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 11 (1933) 45-56.
- «Θεόκλητος Πολυειδής», *Θεολογία* 5 (1934) 102-103.
- «Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών», *Θεολογία* 12 (1934) 72, 324, 334 (και αυτοτελώς, εν Αθήναις 1934, σσ. 8, 48, 59).
- Γ. Βαλέτα, *Ανθολογία της Δημοτικής Πεξογραφίας. Τόμος δεύτερος από τον Σολωμό ως τον Ψυχάρη (1827-1888)*, Αθήνα 1947, σσ. 59-61, 631.
- Μ. Ι. Μανούσακα, «Προσθήκαι και συμπληρώσεις εις την Ελληνικήν Βιβλιογραφίαν του É. Legrand (Συμβολή πρώτη)», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου Ακαδημίας Αθηνών* 7 (1957) 63-64.
- Μιχ. Περάνθη, *Ελληνική Πεξογραφία από την άλωση ως σήμερα*. 2η έκδοσις, (χωρίς τόπο και χρόνο), τόμος πρώτος, σ. 180.

- Börge Knös, *L'histoire de la littérature Néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, Göteborg-Uppsala 1962, σ. 462.
- Ελένης Κακουλίδου, *Νεοελληνικά θρησκευτικά αλφαβητάρια*, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 28-29.
- Γεωργίου Γ. Λαδά και Αθανασίου Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στον δέκατο όγδοο αιώνα*, Αθήνα 1964, σσ. 28-39.
- Γ. Βαλέτα, «Νεκτάριος Τέρπος. Ο αγνοημένος μεγάλος εθνοφωτιστής, πρόδρομος του Κοσμά Αιτωλού (1690-1740)», *Νέα Εστία* 89 (1971) 577-581.
- *Ο Αρματωμένος Λόγος. Οι αντιστασιακές διδαχές του Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στα 1730. Εισαγωγή-Εκλογές*, Αθήνα 1971, σ. 111.
- Κωνσταντίνου Κούρκουλα, *Λεύκωμα διδασκάλων του Γένους. (Ανθολόγιον εκ των διδασκόντων) 1821-1971, 150 δοξασμένα χρόνια*, Αθήνα 1971, σσ. 63-65.
- Αποστόλου Ε. Βακαλοπούλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού. Δ' Τουρκοκρατία 1669-1812. Η οικονομική άνοδος και ο φωτισμός του Γένους*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 360-363.
- Βασίλη Κραψίτη, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1912)*, Αθήνα 1979, σσ. 92-96.
- N. Michael Vaporis, «Defender of the Faith: Nektarios Terpos a Case Study», *Orthodox Theology and Diakonia. Trends and Prospects. Essays in Honor of his Eminence Archbishop Iakovos on the Occasion of His Seventieth Birthday*, ed. Demetrios I. Constantelos, Hellenic College Press Brookline, Massachusetts 1981, σσ. 145-154.
- Αλεξάνδρου Στ. Καριώτογλου, *Η περί Ισλάμ και της πτώσεως αυτού «Ελληνική Χρησολογική Γραμματεία»*. Από την αρχήν του 16ου αι. μέχρι και το τέλος του 18ου αι., Αθήνα 1982, σσ. 115-122.
- Σπύρου Ι. Αδραχά, «Η Οικονομία και οι νοοτροπίες: η μαρτυρία του Χρονικού των Σερρών, του Νεκταρίου Τέρπου και του Αργύρη Φιλιππίδη (Σεμιναριακό μάθημα 5 Οκτωβρίου 1982)» *Τετράδια Εργασίας, 7 Σεμιναριακά Μαθήματα*, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984, σσ. 89-125 (= Σπύρου Ι. Αδραχά, *Οικονομία και Νοοτροπίες*. Νεοελληνικά Μελετήματα, Αθήνα 1988, σσ. 167-210).
- Φώτη Βίττη, «Ο Ιερομόναχος Νεκτάριος Τέρπος», *Χρονικά (Μακεδονικής Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας) ΣΤ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 50-60.
- Θωμά Ι. Παπαδοπούλου, *Ελληνική Βιβλιογραφία (1466 ci.-1800)*, Τόμος πρώτος. Αλφαβητική και χρονολογική ανακατάταξις, Αθήνα 1984, σ. 417, Τόμος δεύτερος (Παράρτημα). Προσθήκαι-Συμπληρώσεις-Διορθώσεις, Αθήνα 1986, σ. 427.
- Παναγιώτη Φ. Χριστόπουλου, «Τα λείψανα και το μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού», *Σύναξις Ευγένιος ο Αιτωλός και η εποχή του (Καρπενήσιον, 12-14 Οκτωβρίου 1984)*. Πρακτικά (Ανάτυπον), Αθήνα 1987, σ. 558.
- Max Demeter Pezfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien-Köln 1989, σ. 81.
- Αχ. Γ. Λαζάρου, «Βόρειος Ήπειρος. Ιστορία-Πολιτισμός», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 12 (1990) 31-33.
- Μαρίας Κελεμένη-Ντούρου, «Νεκτάριος Τέρπος. Απόπειρα προσέγγισης της προσωπικότητας, της εποχής και του έργου του», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 13 (1991) 271-291.
- Αχ. Γ. Λαζάρου, «Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας», *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* (Ιωάννινα 1993-94) 474-476.
- Ευαγγελίας Αμοιρίδου, «Νεκτάριος Τέρπου και το έργο του "Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις"», *Πρακτικά ΙΔ' Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (28-30 Μαΐου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 249-270.

Φιλίππου Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τόμος πρώτος 1801-1818, Αθήνα 1997, σσ. 357, 532-533.

2. Για τη Μοσχόπολη

- Κ. Σακελλαρίδου, «Περί Μοσχοπόλεως», *Πανδώρα* 9 (1859) 44-45.
- Δ. Καλλιμάχου, «Νέαι Ελληνικάι πόλεις. Ο Πολιτισμός της Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια* 26 (1913) 5-11.
- Θεοδ. Α. Βελλιανίτου, «Μία εξαφανισθείσα πόλις: Η Μοσχόπολις της Β. Ηπείρου», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* (1922) 226-239.
- Χαριλάου Γ. Σωτηροπούλου, «Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* (1927) 263-268.
- Σπυρ. Λάμπρου [επιμέλεια Κ. Ι. Δ(υοβουνιώτου)], «Η Μοσχόπολις και η οικογένεια Σίνα», *Νέος Ελληνομνήμων* 21 (1927) 159-164.
- Κων. Χ. Σκενδέρη, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως. Μετά περιγραφής πάντων των υπό διάφορα καθεστώτα γεγονότων, της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, των εν τω κρυπτώ χριστιανών Σπαθιατών, του Βορειοηπειρωτικού αγώνος, της τελευταίας αυτής καταστροφής κτλ. κτλ., έκδοσις δευτέρα επηυξημένη και μετά πολλών εικόνων*, εν Αθήναις 1928.
- Βαλερίου Παπαχατζή, «Οι Μοσχοπολίται και το μετά της Βενετίας εμπόριον κατά τον 18ον αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 (1934) 127-139.
- «Νέαι συμβουλαί εις την ιστορίαν των κατά τον ΙΗ΄ αιώνα εμπορικών σχέσεων των Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935) 270-288.
- Ευλογίου Κουρίλα, «Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία. Η καταγωγή των Κουτσοβλάχων και η εγγραμμάτισις της γλώσσης αυτών», *Θεολογία* 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335.
- Μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχοπόλεως Α΄. Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον εν αυτή κώδικα 1630-1875...*, εν Αθήναις 1939.
- Φάνη Μιχαλοπούλου, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της τουρκοκρατίας 1500-1769*, εν Αθήναις 1941.
- «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* 29 (1941) 105-112.
- Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλη, «Η ιστορία και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* 29 (1941) 203-204.
- Κωνσταντίνου Δ. Μέρτζου, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, (passim).
- Μητροπολίτου Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*. Επιμέλεια Στίλπ. Π. Κυριακίδου, εν Θεσσαλονίκη 1957.
- Τ. Αθ. Γρ(ισσοπούλου), «Μοσχόπολις», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 9 (1966), σσ. 96-97.
- Νίκου Ε. Σκιαδά, «Το τυπογραφείο της Μοσχόπολης και οι εκδόσεις του», *Νέα Εστία* 83 (1968) 802-808.
- Γεωργίου Σ. Λαΐου, *Σίμων Σίνας*, εν Αθήναις 1972.
- Χαράλ. Κ. Παπαστάθη, «Το μοσχοπολίτικο «Συνταγματίον Ορθόδοξον» και η ιταλική του μετάφραση από μαθητή του Νικηφόρου Θεοτόκη», *Ελληνικά* 25 (1972) 192-199.
- Θεοφράστου Γεωργιάδη, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975.
- Σπύρου Ματθ. Γκατσοπούλου, *Μοσχόπολις*, Ιωάννινα 1979.
- Παναγιώτη Φ. Χριστοπούλου, *Το βιβλίο «Η Αλήθεια Κριτής» και η τυχοδιωκτική δράση του*

- συγγραφέα του *Leonardo Lombardi* στον ελληνικό χώρο. Συμβολή στην εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία των μέσων του 17^{ου} αι., Αθήνα 1984.
- Κώστα Σαρδελή, «Η Μοσχόπολη», *Ελληνικός Αστήρ* 9 (1985) 214-220 (=Κώστα Σαρδελή, *Η Μοσχόπολη*, ανάτυπο εκ του περιοδικού «Ελληνικός Αστήρ», Ιωάννινα 1985, σ. 14).
- Α. Κωνσταντοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988.
- Stilian Adhami, *Voskoroja në shekullin e lulëzimit të saj*, Tiranë 1989.
- Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien-Köln 1989.
- Ευσταθίου Ν. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ο διδάσκαλος του Γένους*, Καβάλα 1991.
- Σαράντη Π. Αντωνάκου, «Μοσχόπολη. Σπουδαίο εμπορικό και πνευματικό κέντρο στη μαρτυρική Βόρειο Ήπειρο», *Ιστορία εικονογραφημένη* τ. 273 (Μάρτιος 1991) 26-31.
- Αθανασίου Ν. Κόρμαλη, «Μοσχόπολη», *Ενδοχώρα* 47 (Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1996) 109-115.

SUMMARY

*Apostolos A. Glavinias*THE PART PLAYED BY HIEROMONK NEKTARIOS TERPOU OF MOSCHOPOLIS
IN CURBING CONVERSION TO ISLAM

Nektarios Terpou (b. c. 1675) devoted his mature years to making the Monastery of the Panayia Ardevoussa or Ardenitsa one of the finest spiritual centres in Northern Epirus.

With the monastery as his base, he worked zealously and selflessly in the decade 1720-30 to enlighten the Christians, support them in the Christian faith, and dissuade them from changing their faith. His book *Faith*, containing the elements of the Christian faith and sermons, went through ten editions between 1732 and 1818 and helped not only the oppressed Christians but also the priests in their struggle to preserve their faith and national identity.

In pursuit of this goal, he strove with great determination, launched fearless polemical attacks on the Moslem faith, and sought to inspire hatred for the religion of the Turkish conqueror, urging the Christians either to pay the poll-tax, or to emigrate, or to endure prison and torture even unto martyrdom.

Nektarios thus helped to curb conversion to Islam and crypto-Christianity and became one of the leading lights of resistance in Epirus under Turkish oppression.

ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΗΣ (Αρχιτεκτονική ανασκόπηση)

Από τα λίγα που έχουν σωθεί μέχρι τις μέρες μας και μας τεκμηριώνουν την πολιτιστική λάμψη και την οικονομική δύναμη της Μοσχόπολης στη διάρκεια του 18ου αιώνα, του πιο λαμπρού αιώνα της πόλης, είναι οι εκκλησίες της, χωρίς την έρευνα των οποίων η ιστορία της Μοσχόπολης δεν θα ήταν ολοκληρωμένη.

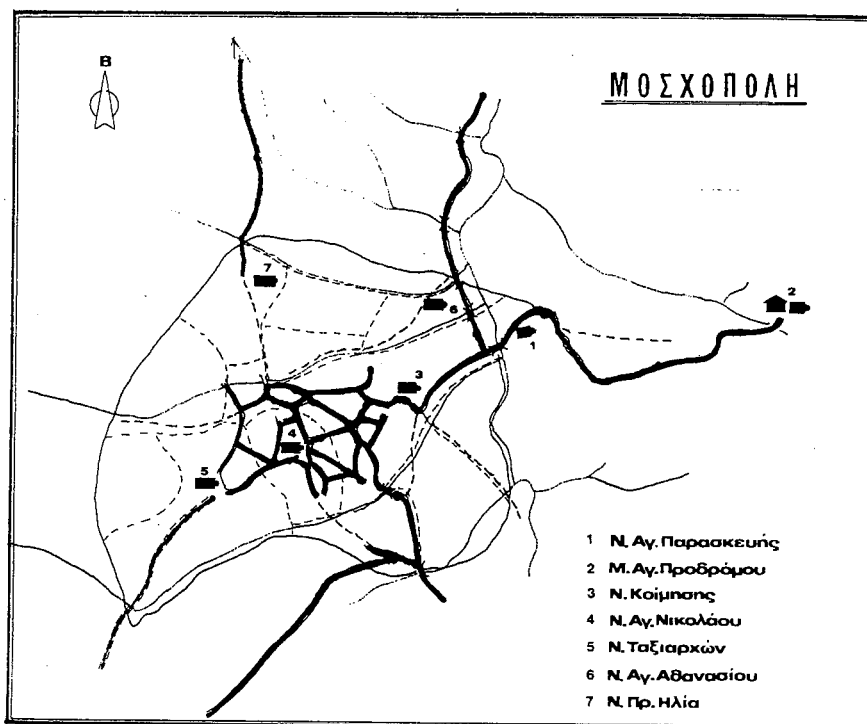
Από περίπου είκοσι εκκλησίες που λειτουργούσαν στην πόλη, έχουν σωθεί μόνο πέντε και μια μονή, όμως αυτές είναι και τα πιο αξιόλογα μνημεία που ιδρύθηκαν σ' αυτήν την περίοδο (Σχ. 1).

Η πιο παλαιά εκκλησία της πόλης ήταν ο ναός της Αγίας Παρασκευής, ο οποίος θεωρείται σύγχρονος με την ίδρυση του οικισμού. Με την πάροδο του χρόνου ο οικισμός επεκτάθηκε προς τα νοτιοδυτικά. Στις αρχές του 18ου αιώνα η πόλη είχε δεκατέσσερις συνοικίες, από τις οποίες έξι ήταν οι πιο σημαντικές. Οι συνοικίες επεκτείνονταν σε τέσσερις ζώνες, χωρισμένες από χειμάρρους που διαπερνούν την πόλη, έτσι όπως αναπαράσσεται σε μια ξυλογραφία του έτους 1742.

Το επίκεντρο των συνοικιών αποτελούσαν τα συγκροτήματα των θρησκευτικών κτισμάτων, από τα οποία μερικές πήραν και την ονομασία τους. Ένα άλλο σημαντικό συγκρότημα ήταν η αγορά, η οποία βρισκόταν στον κεντρικό χώρο της πόλης, μεταξύ των συνοικιών της Παναγίας και του Αγίου Νικολάου. Τα άλλα πολιτιστικά και εκπαιδευτικά κτήρια, όπως η «Νέα Ακαδημία», το Τυπογραφείο, το Ορφανοτροφείο και το Νοσοκομείο, αποτελούσαν το κέντρο της συνοικίας του Αγίου Ιωάννου. Ένα πυκνό οδικό δίκτυο απλωνόταν στην πόλη, ενώ σε διάφορα σημεία έχουν σωθεί και βρύσες που τροφοδοτούσαν με νερό την πόλη.

Περίπου δυο ώρες βορείως της πόλης υψώνεται η *μονή του Αγίου Προδρόμου*, σε μια ωραία φυσική τοποθεσία, μέσα σε ένα πευκόδασος και με ευρεία θέα προς το τοπίο που την περιβάλλει (Εικ. 1). Στη σημερινή κατάσταση λίγα έχουν απομείνει από την παλαιά όψη της μονής, όμως οι παλαιές φωτογραφίες μας δίδουν μια σχεδόν πλήρη αναπαράστασή της. Τα κτίσματα της μονής περιέβαλλαν στις τρεις πλευρές την εσωτερική αυλή. Η είσοδος προς τη μονή γινόταν από τα δυτικά, διαμέσου μιας μεγάλης τοξωτής πύλης, πάνω από την οποία υψωνόταν ο πύργος του κωδωνοστασίου.

Το καθολικό της μονής είναι το αρχαιότερο σωζόμενο μνημείο της Μοσχόπολης (Εικ. 2). Σύμφωνα με την επιγραφή, η ανέγερση του ναού χρονολογείται το 1632, ενώ

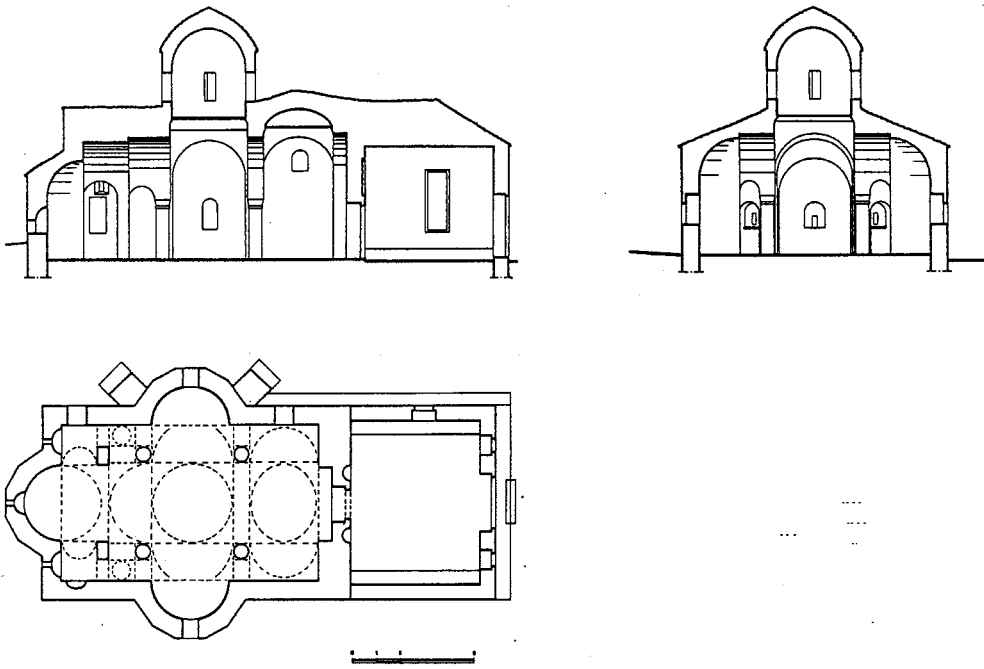


Σχ. 1. Ο χάρτης της Μοσχόπολης.

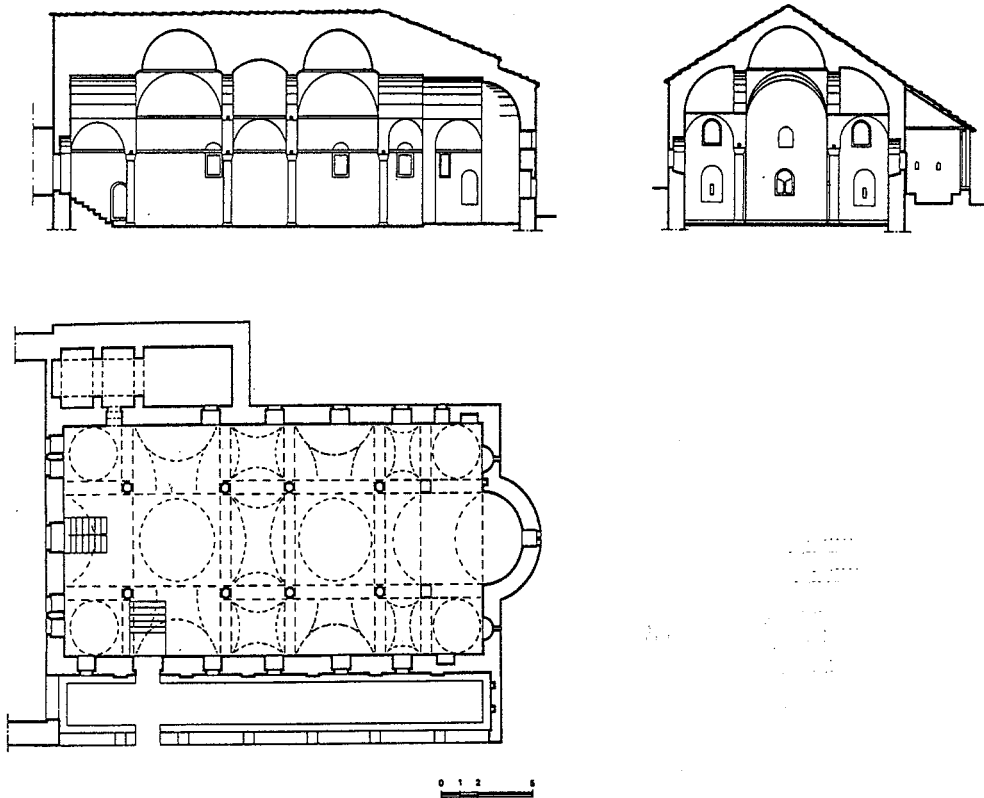
η εικονογράφηση του το 1659. Το καθολικό αποτελείται από τον κυρίως ναό και τον νάρθηκα, που έχει προστεθεί μεταγενέστερα (Σχ. 2). Ως προς τον τύπο, ο ναός είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο και πλάγιες κόγχες (αγιορείτικος τύπος), με εσωτερικές διαστάσεις 10,70x6,50 μ. Ανήκει στη σύνθετη παραλλαγή του τύπου αυτού, όπου το Ιερό Βήμα μέσω δυο πεσσών ξεχωρίζει από τη σταυροειδή δομή. Τέσσερις κεντρικοί κίονες σχηματίζουν το κεντρικό τετράγωνο που καλύπτεται με τρούλο. Διαφέροντας από τους ναούς αυτού του τύπου, η δυτική κεραία του σταυρού δεν καλύπτεται με κυλινδρική καμάρα, αλλά με θολίσκο.

Έπρεπε να περάσουν περίπου εβδομήντα χρόνια για να αναζωπυρωθεί η οικοδομική δραστηριότητα των θρησκευτικών κτισμάτων, και αυτή η δραστηριότητα ήταν τόσο έντονη, που σε ένα πολύ μικρό χρονικό διάστημα ανεγέρθηκαν τέσσερις μεγάλες βασιλικές.

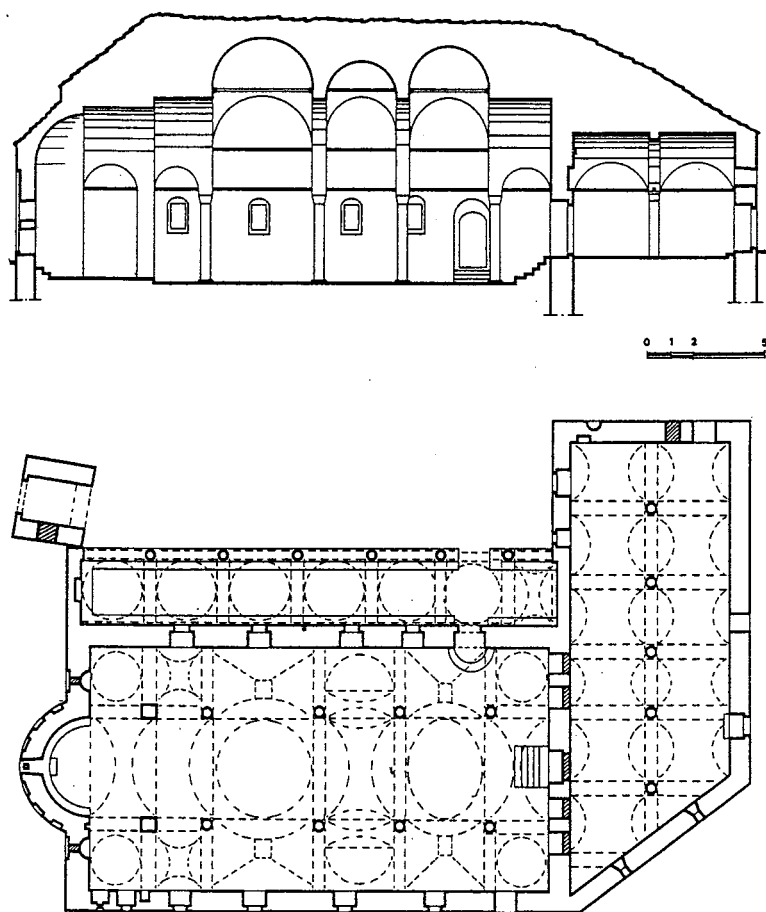
Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου βρίσκεται στην συνοικία της Παναγίας (ή Σίαρτσας) (Εικ. 3, 4). Είναι η μεγαλύτερη εκκλησία της πόλης, με εσωτερικές διαστάσεις 22,5x11 μ., και έχει χρησιμοποιηθεί ως καθεδρικός ναός (Σχ. 3). Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι η οικοδόμηση και εικονογράφηση του ναού τελείωσε το 1712 από τους Αγραφιώτες ζωγράφους Θεόδωρο, Αναγνώστη και Στεριανό. Δίκαια θεωρείται ότι η ανέγερση του ναού έγινε πριν το 1712, και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι στην επιγραφή αναφέρεται ο Μητροπολίτης της Κορυτσάς και Σελασφόρου Δανιήλ, τοποθετείται προς τα έτη 1694-1699, χρόνο επισκοπείας του.



Σχ. 2. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Προδρόμου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.



Σχ. 3. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

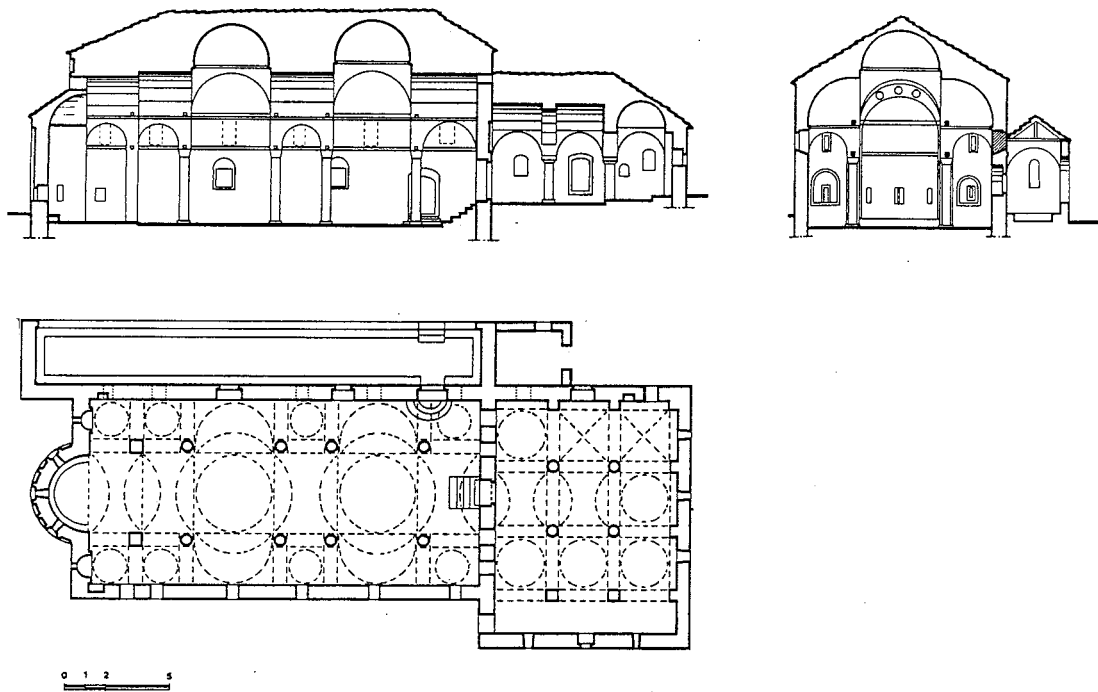


Σχ. 4. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος.

Οι παλιές φωτογραφίες και τα σωζόμενα ίχνη αποδεικνύουν ότι στο μέρος αυτό υπήρχε ένα συγκρότημα κτισμάτων, το οποίο αποτελούνταν από το κτήριο της προσωρινής Μητροπολιτικής Έδρας, το παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων κλπ. Η είσοδος από τα νότια έχει τονιστεί κατά μνημειώδη τρόπο, με τόξα και καμάρες, πάνω στα οποία υψώνεται ο πύργος του κωδωνοστασίου, πράγμα που δημιουργούσε κάθετη επισήμανση όχι μόνο στο αρχικό συγκρότημα, αλλά και στην πολεοδομική διάθρωση της πόλης. Από την επιγραφή πληροφορούμαστε ότι ο πύργος αυτός οικοδομήθηκε το 1887 από τους μαστόρους Νίκο, Κόλη και Αναστάσιο από τη Βέροια (Εικ. 5).

Ο Ναός του Αγίου Νικολάου είναι το πιο ολοκληρωμένο μνημείο της Μοσχόπολης (Εικ. 6, 7), παρά το γεγονός ότι δεν σώζονται τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος, όπως τα καταλύματα και το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου. Ο ναός αποτελείται από τον κυρίως ναό, με εσωτερικές διαστάσεις 19,70x11,0 μ., τον νάρθηκα, το προστώο και τον πύργο του κωδωνοστασίου (Σχ. 4).

Η ανέγερση του ναού διήρκησε δεκαπέντε μήνες και συγκεκριμένα από τον Ιούνιο του έτους 1721 έως τον Σεπτέμβριο του 1722. Τοιχογραφήθηκε τον μήνα Οκτώβριο



Σχ. 5. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

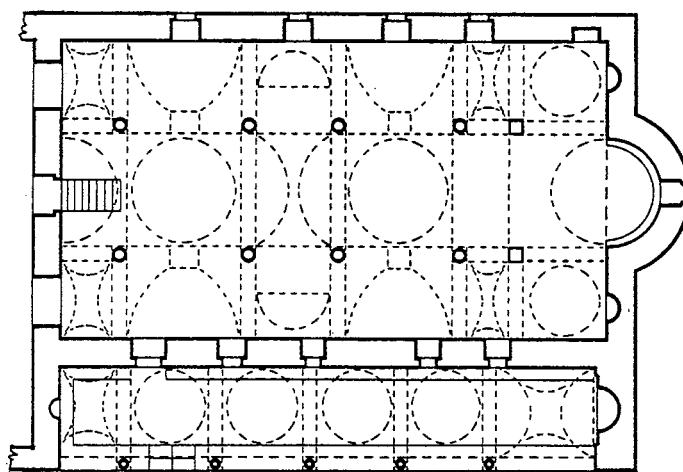
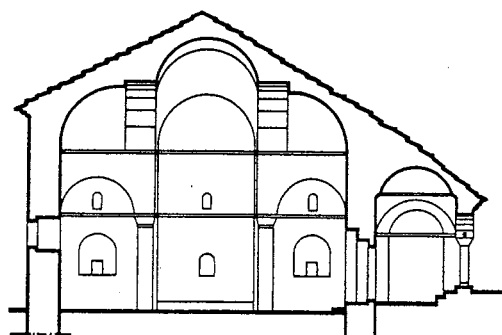
του 1726 από τον ζωγράφο Δαβίδ, γνωστό από τα έργα του στο Άγιον Όρος, στην Καστοριά, στη Θεσσαλονίκη κ.α., και από τους μαθητές του Κωνσταντίνο και Χρήστο. Ο κήτορας του ναού ήταν ο Χατζηγιώργης, το πορτραίτο του οποίου έχει τοποθετηθεί σε μια τοιχογραφία με θέμα «Δωρεά του ναού Αγίου Νικολάου» (Εικ. 8). Οι τοιχογραφίες του προστώου είναι έργα των άλλων γνωστών ζωγράφων του 18ου αιώνα, των Κορυτσαίων αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανασίου (Εικ. 9).

Ο Ναός των Ταξιαρχών βρίσκεται στην παλαιά συνοικία του Αγίου Μιχαήλ, στα νοτιοδυτικά της πόλης. Και εδώ υπήρχε ένα συγκρότημα κτισμάτων, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και τα παρεκκλήσια του Αγίου Σπυρίδωνα και της Αγίας Βαρβάρας. Ο ναός έχει εσωτερικές διαστάσεις 20,80x9,70 μ. (Σχ. 5 - Εικ. 10, 11, 12).

Σύμφωνα με την επιγραφή η οικοδόμηση και η εικονογράφηση του ναού τελείωσαν το 1722. Μολονότι η επιγραφή αναφέρεται στην «ανέγερση εκ θεμελίων», το έτος 1722 πρέπει να θεωρηθεί ως έτος ολοκλήρωσης της τοιχογραφίας, με αποτέλεσμα να θεωρείται πιθανή η χρονολόγηση του ναού το έτος 1696 από τον Μαρτινιανό.

Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου έχει οικοδομηθεί σ' ένα ύψωμα στη συνοικία του Αγίου Αθανασίου ή του Σκαμνέλη, βόρειο-ανατολικά της πόλης. Όπως και στους άλλους ναούς, έτσι και εδώ στην αυλή του ναού βρισκόταν το παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδος. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ναού είναι 19,70x10, 50 μ. (Σχ. 6 - Εικ. 13, 14).

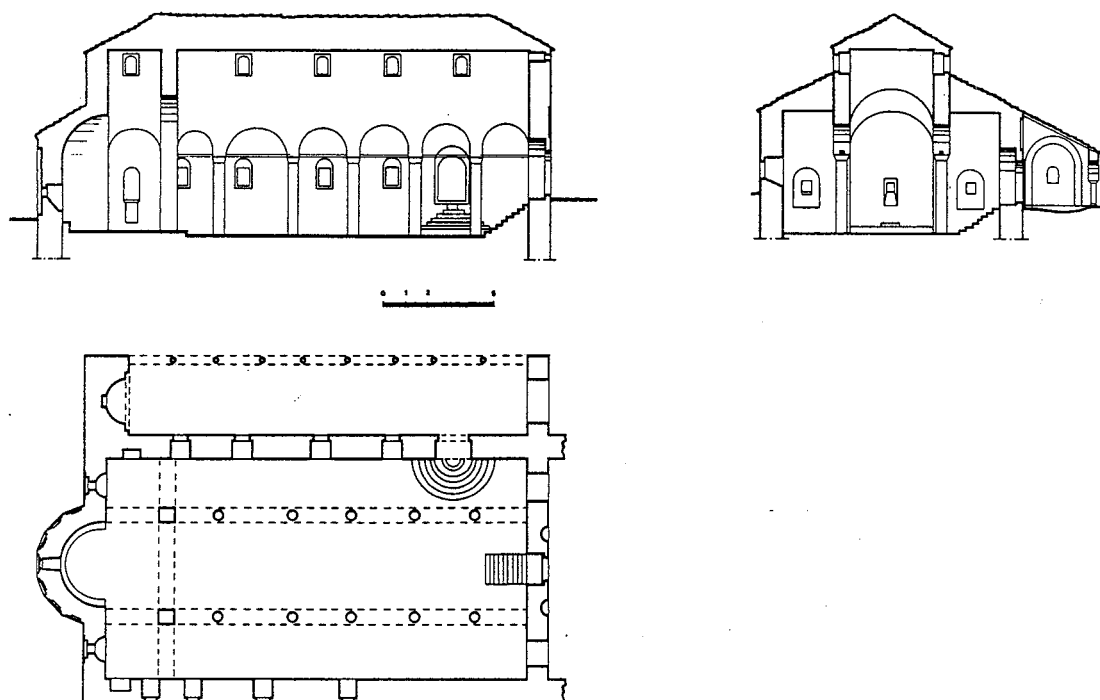
Δυο επιγραφές αναφέρουν ως έτος ανέγερσης το 1724, ενώ μια τρίτη επιγραφή το έτος 1721. Μια άλλη επιγραφή μας πληροφορεί για τους μαστόρους δόμησης, για



Σχ. 6. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Κάτοψη, τομή κατά πλάτος.

τους οποίους τα στοιχεία γενικά είναι πολύ λίγα. Αυτοί ήταν ο Αδρόνησος, ο Μιχαήλ, ο Παύλος, ο Μάνθος και ο Κώστας από το χωριό Κρίμη. Οι τοιχογραφίες του προστώου είναι έργα των Κορυτσαίων αδελφών Κωνσταντίνου και Αθανασίου και τις ολοκλήρωσαν το 1745.

Ως προς την τυπολογία οι τέσσερις αυτοί ναοί ανήκουν στον ίδιο τύπο. Είναι τρίκλιτες βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα τόξων, καμαρών και θόλων. Οι εσωτερικοί κίονες είναι ομαδοποιημένοι για να διαφοροποιήσουν τα μέρη του κυρίως ναού. Το ανατολικό ζεύγος των πεσσών, όπου στηρίζεται το τέμπλο, χωρίζει το Ιερό Βήμα από τον κυρίως ναό. Οι άλλοι κίονες, ομαδοποιημένοι ανά τέσσερις, δημιουργούν δύο χώρους στο κεντρικό μέρος καλυπτόμενους με θόλους, οι οποίοι υψώνονται πάνω σε καμάρες διαφορετικών οχημάτων. Τα γωνιακά διαμερίσματα είναι χαμηλότερα και καλύπτονται με θολίσκους ή σταυροθόλια. Ένα τέτοιο διαρθρωτικό σύστημα δημιουργεί το αίσθημα ενός ενιαίου χώρου με δύο κάθετες επισημάνσεις στο κεντρικό κλίτος, που επεκτείνεται και στα πλάγια κλίτη διαμέσου της δημιουργίας των δυο εγκάρσιων κλιτών. Όμως όλη αυτή η δομή τόση ποικίλη, στην εξωτερική



Σχ. 7. Ο Ναός του Προφήτη Ηλία. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, τομή κατά πλάτος.

όψη αποκρύπτεται από την ευρεία δίκλινη στέγη και πρέπει να μπει κανείς μέσα για να αισθανθεί την μεγαλοπρέπεια του χώρου που ανοίγεται μπροστά στον επισκέπτη (Εικ. 15, 16).

Ως προς τη διάρθρωση των εκκλησιών, αποτελούνται από τον κυρίως ναό, το νάρθηκα στη δυτική πλευρά και το προστώ στη νότια. Όμως όλα αυτά τα μέρη σώζονται μόνο στον ναό του Αγίου Νικολάου. Στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου σώζεται μόνο ο κυρίως ναός, στον ναό των Ταξιαρχών έχει καταστραφεί το προστώ, ενώ στον ναό του Αγίου Αθανασίου έχει καταστραφεί ο νάρθηκας. Οι νάρθηκες έχουν μια σειρά κίωνων, οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους και με τους περιμετρικούς τοίχους με σφενδόνια, σχηματίζοντας τετράγωνα διαμερίσματα στεγαζόμενα με καμάρες, θολίσκους ή σταυροθόλια. Τα προστώα που αναπτύσσονται σ' όλη τη νότια πλευρά των κυρίως ναών ανοίγουν με τοξοστοιχία πάνω σε χαμηλά πεζούλια. Οι κίονες συνδέονται με σφενδόνια και τα διαμερίσματα που σχηματίζονται στεγάζονται με θολίσκους και σταυροθόλια.

Οι τοιχοποιίες των ναών είναι επιμελημένες, κατασκευασμένες από λαξευμένες πέτρες που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα, σχηματίζοντας πολύ λεπτούς αρμούς. Οι επίπεδες στρώσεις στις τοιχοποιίες τονίζονται στις ανατολικές όψεις με τις κόγχες διαμορφωμένες με τυφλά αφιδώματα και απολήγουν σε πλίνθινη διακοσμητική ταινία. Σε αντίθεση με τις τοιχοδομίες των κυρίως ναών, εκείνες των προστώων έχουν πλούσιο διάκοσμο που επιτυγχάνεται χάρη στο συνδυασμό πλίνθων και πωρόλιθων, καθώς και της χρήσης ποικίλων θεμάτων, ταινιών και γείσων (Εικ. 17, 18).

Σε αντίθεση με τις παραπάνω τέσσερις βασιλικές, ο ναός του Προφήτη Ηλία, που έχει ανεγερθεί το 1751, αντιπροσωπεύει μια άλλη παραλλαγή των βασιλικών: είναι τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με επίπεδη οροφή (Εικ. 19). Βρίσκεται σ' ένα ύψωμα στη δυτική πλευρά της πόλης, στο σημείο όπου άρχιζε ο παλιός δρόμος των караβανιών, ο οποίος συνέδεε τη Μοσχόπολη με ένα άλλο σημαντικό κέντρο, το Μπεράτι.

Στη σημερινή κατάσταση ο ναός αποτελείται από τον κυρίως ναό και το προστώο, ενώ ο νάρθηκας έχει καταστραφεί. Ο κυρίως ναός, με εσωτερικές διαστάσεις 18,20×9,50 μ., μέσω των δύο τοξοστοιχιών χωρίζεται σε τρία κλίτη (Σχ. 7). Το κεντρικό κλίτος είναι υπερυψωμένο και ευρύτερο των πλάγιων και φωτίζεται από παράθυρα που ανοίγονται στο πάνω μέρος.

Αν ρίχναμε μια γρήγορη ματιά στη χρονολογική κατανομή της τυπολογίας της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής, θα παρατηρούσαμε ότι για τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση (16ος αιώνας) είναι χαρακτηριστική η ανέγερση των μικρών μονόκωρων ξυλόστεγων ναών. Όμως, παράλληλα με την απλή παραλλαγή, στις περιοχές όπου η βυζαντινή παράδοση διατηρήθηκε πιο σθεναρά και κυρίως στα μοναστήρια, συναντούμε και πιο αναπτυγμένες παραλλαγές, όπως είναι οι μονόκλιτοι καμαροσκέπαστοι ναοί και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο.

Στη διάρκεια του 17ου αιώνα σημειώνεται όχι μόνο μια ποσοτική αύξηση ως προς την ανέγερση των χριστιανικών ναών, αλλά επιπλέον μια ποιοτική αύξηση αυτών, η οποία εκδηλώνεται και στο τυπολογικό ρεπερτόριο και σε παραδείγματα εντός του τύπου ή της παραλλαγής. Οι συνηθέστεροι τύποι ναών ήταν οι μονόκλιτοι ναοί εξελιγμένων παραλλαγών και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο στις δυο παραλλαγές. Όμως στη διάρκεια του εν λόγω αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται και οι βασιλικές. Οι συνηθέστερες παραλλαγές αυτών είναι οι βασιλικές με τρούλο, η αρχή σύνθεσης των οποίων είναι παρόμοια μ' εκείνη των ναών που αναφέρθηκαν πιο πάνω, καθώς και οι βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα καμαρών, επίσης με παρόμοια αντίληψη σύνθεσης μ' εκείνη των βασιλικών με τρούλο.

Στη διάρκεια του 18ου αιώνα παρατηρείται ένα νέο φαινόμενο στην ανέγερση των χριστιανικών ναών. Ο αριθμός τους αυξάνεται κατά τρόπο σημαντικό, ενώ ως επικρατέστερος τύπος είναι ο τύπος της τρίκλιτης βασιλικής, ο οποίος εκδηλώνεται με μια ποικιλομορφία λύσεων και παραλλαγών. Συναντάμε βασιλικές με τρούλο, βασιλικές στεγαζόμενες με ένα σύστημα τόξων, καμαρών και θόλων, και ξυλόστεγες βασιλικές με επίπεδη οροφή. Ο μεγαλύτερος αριθμός αυτών διακρίνεται για τις μεγάλες διαστάσεις και τις ποικίλες αρχιτεκτονικές λύσεις. Οι εξελιγμένες παραλλαγές των μονόκλιτων ναών και οι σταυροειδείς ναοί με τρούλο υπάρχουν πολύ σπάνια. Όμως συναντούμε και μικρούς απλούς μονόκλιτους ναούς, οι οποίοι συνέχισαν να κτίζονται σε κάθε περίοδο.

Οι ναοί της Μοσχόπολης είναι από τις πρώτες τρίκλιτες βασιλικές στη μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική. Για αυτό το λόγο σχετίζονται και με τους προηγούμενους τύπους. Η εσωτερική διάρθρωση, η ομαδοποίηση ανά τέσσερις των κίωνων, μπορεί να θεωρηθεί και σαν συνύφανση δυο σταυροειδών τμημάτων, τα οποία έχουν από κοινού μια κεραία του σταυρού και ένα ζεύγος γωνιακών διαμερισμάτων. Αντίθετα με την

ομοιομορφία στέγασης των κεραιών του σταυρού στους σταυροειδείς ναούς, στις βασιλικές της Μοσχόπολης φαίνεται μια μεγαλύτερη ελευθερία στην εφαρμογή των θολωτών συστημάτων και μια χρήση των ποικιλόμορφων σχημάτων τους.

Συνοψίζοντας, σχετικά με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των βασιλικών της Μοσχόπολης, μπορούμε να πούμε ότι για το υψηλό επίπεδο που επιτεύχθηκε στη διοργάνωση του εσωτερικού χώρου, για τον πλούτο των διαρθρωτικών στοιχείων, για την τελειότητα της τεχνικής δόμησης κ.α., αυτές οι βασιλικές αποτελούν μια ιδιαίτερη ομάδα, με την οποία μόνο ξεχωριστά παραδείγματα σε διάφορες περιοχές μπορούν να συγκριθούν.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adhami S., «Të dhëna rreth fizionomosë urbanistike dhe arkitektonike të gytetit mesjetar të Voskopojës», *Monumentet* 3 (Tiranë 1972).
- «Një monument me vlerë i shekullit XVII në Voskopojë», *Monumentet* 10 (Tiranë 1975).
- «Tri bazilika të mëdha të ndërtuara në Voskopojë brenda katër vjetëve», *Monumentet* 14 (Tiranë 1977).
- «Katedralja «Fjetja e Shën Mërisë» në Voskopojë», *Monumentet* 15-16 (Tiranë 1978).
- Κουρίλα Ε., *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής*, εν Αθήναις 1935.
- Μαρτινιανού Ι., *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1939.
- Meksi A. - Thomo P., «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Kishat njëefëshe», *Monumentet* 19 (Tiranë 1980).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Kishat me strukturë në formë kryqi me kupolë», *Monumentet* 20 (Tiranë 1980).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Bazilikat», *Monumentet* 1/21, (Tiranë 1981).
- «Arkitektura pasbizantine në Shqipëri. Përfundime», *Monumentet* 2/22, (Tiranë 1981).
- Popa Th., «Mbishkrimet e kishave të Shqipërisë si burime historike», *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* 1 (Tiranë 1958).
- «Piktorët korçarë Kostandin dhe Athanas Zografi dhe afreskat e tyre me skenat e apokaliptit» *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës* 1 (Tiranë 1959).
- «Mbishkrimi dhe piktura në katedralen «Fjetja e Shën Mërisë» në Voskopojë», *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria e Shkencave Shoqërore* 3 (Tiranë 1962).
- Σκενδέρη Κ. Χ., *Ιστορία της αρχαίας και σύγχρονης Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928.
- Thomo P., *Kishat pasbizantine në Shqipërinë e Jugut (Μεταβυζαντινές εκκλησίες στη Νότια Αλβανία)*, Tiranë 1998.

SUMMARY

Pyrros Thomos

THE CHURCHES OF MOSCHOPOLIS: AN ARCHITECTURAL REVIEW

One reflection of the cultural standard and economic strength of Moschopolis in the 18th century (the city's golden age) is its churches, without a study of which the city's history would be incomplete.

Of the twenty or so churches that were operating in the city then, only five survive, plus a monastery. However, they are the finest monuments built in this period.

The oldest surviving monument is the katholikon of the Monastery of St John the Baptist, some 2 km N of the town. Little now remains of the original façade, but old photographs offer an almost complete picture of the monastery. According to the inscription, the church was built in 1632 and frescoed in 1659. It is a church of the Athonite type (cross-in-square with lateral apses), but represents a complex variation on the type, in which the bema is separated from the cruciform structure by two piers. The narthex at the W end is a later addition.

A church often gave its name to the district in which it stood, of which it was the comprehensive centre.

The Church of the Dormition of the Mother of God is in the Panayia (or Siartsa) district and was the city's cathedral church at one time. Old photographs and surviving traces show that there was a group of buildings on this site, including the temporary diocesan centre and the Chapel of St Cosmas and St Damian.

The inscription tells us that the church was built in 1712 and frescoed in the same year by painters from the Agrafa named Theodoros, Anagnostis, and Sterianos. The bell-tower was built in 1887 by Nikos, Kolis, and Anastassios, builders from Veria.

The Church of St Nicolas was built in 15 months, between June 1721 and September 1722, and frescoed by David, who is known for his work on Mount Athos, in Kastoria, and elsewhere. The frescoes in the porch were done by the other well-known eighteenth-century painters, the brothers Konstandinos and Athanassios from Korçë. There were other buildings in the church courtyard, including the Chapel of St Euthymius.

The Church of the Archangel Michael stands in the old quarter known as 'Ayos Mihail' in the SW of the city. The frescoes were completed in 1722. Here too there was a group of buildings, which included the Chapels of St Spyridon and St Barbara.

The Church of St Athanasius was built in 1724. The inscriptions tell us about the builders, a class of people about whom we generally have very little information: they were Adronissos, Mihail, Pavlos, Manthos, and Kostas from the village of Krimi, Kastoria prefecture. The porch was frescoed by the brothers Konstandinos and Athanassios.

Typologically, these four churches are all three-aisled basilicas with a roofing system of arches, barrel vaults, and vaults. They consist in a naos, a narthex, and a porch; but only the Church of St Nicolas preserves all three parts. In the Church of the Dormition,

only the naos survives; in the Church of the Archangel Michael, the porch is ruined; and in the Church of St Athanasius, the narthex is ruined.

The Moschopolis churches are among the earliest three-aisled basilicas of such dimensions in post-Byzantine architecture anywhere in the Balkans. They are therefore associated with the earlier types. The columns are grouped in fours, forming two central bays roofed with vaults, which are the two principal divisions of the interior. However, this layout could be regarded as an interweaving of two cruciform sections, sharing one arm of the cross and one pair of corner bays. This whole structure, so varied on the exterior, is concealed by the wide gable roof, and one has to go inside to appreciate the magnificence of the space that opens up before the visitor.

In contrast to these four basilicas, the Church of the Prophet Elijah, built in 1751, represents a different variation on the basilica, being a three-aisled, timber-roofed basilica with a flat ceiling.

In relation to the other basilicas of the same period, the basilicas of Moschopolis reflect the highest standard of achievement in terms of both the layout of their ground-plan and interior and their structural solutions.



Εικ. 1. Η Μονή του Αγίου Προδρόμου. Γενική όψη.



Εικ. 2. Το καθολικό της Μονής του Αγίου Προδρόμου. Βόρειο-ανατολική όψη.



Εικ. 3. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Η σημερινή κατάσταση.



Εικ. 4. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Όψη πριν την καταστροφή του προστώου.



Εικ. 5. Ο Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Κωδωνοστάσιο.



Εικ. 6. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Νότια όψη.



Εικ. 7. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Ανατολική όψη.



Εικ. 8. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Τοιχογραφία με θέμα «Δωρεά του ναού».



Εικ. 9. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Το προστώο.



Εικ. 10. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Η σημερινή κατάσταση.



Εικ. 11. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Όψη πριν την καταστροφή του προστώου.



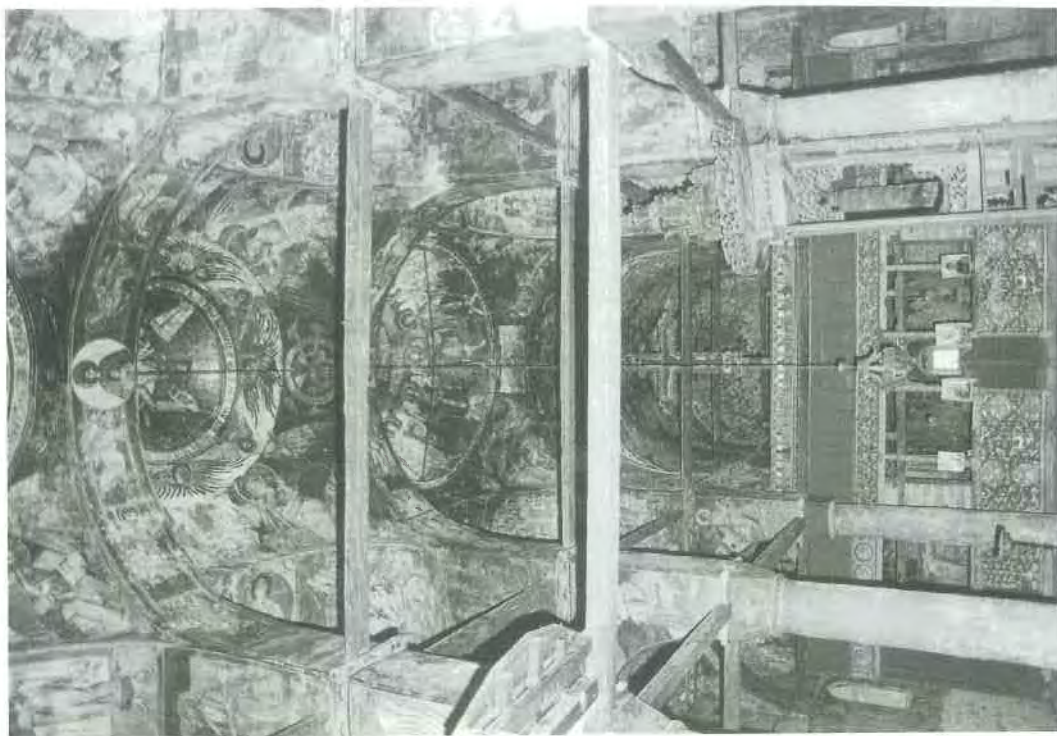
Εικ. 12. Ο Ναός των Ταξιαρχών. Ανατολική όψη.



Εικ. 13. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Η σημερινή κατάσταση.



Εικ. 14. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Όψη πριν την καταστροφή του νότου



Εικ. 15. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Εσωτερική όψη.



Ειχ. 16. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Εσωτερική όψη.



Ειχ. 17. Ο Ναός του Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια από το προστώο.



Εικ. 18. Ο Ναός του Αγίου Αθανασίου. Ανατολική όψη.



Εικ. 19. Ο Ναός του Προφήτη Ηλία. Νότιο-δυτική όψη.

CONSTANTIN IEROMONACHOU
AN ICON PAINTER IN MOSCHOPOLIS (1693-1726)

Constantin Ieromonachou was mentioned, at first, by Th. Popa, who gives an information about two icons with his signature dated 1693¹. These icons belonged to a small church in Lushnia and later on were brought to the monastery of St. John Vladimir near Elbasan². One of them depicts Christ as Pantokrator and the other one the Virgin enthroned with Child. In 1989 K. Naslazi has written about two other icons painted by Constantin Ieromonachou in 1693: St. John the Baptist and a Synaxis of Archangels, which were brought from Lushnia and exhibited at the Museum of Medieval Arts in Korcha³.

The subject depicted in these four icons and their almost similar size (90x50 cm) led us to the conclusion that these were made to decorate the first row of a church templon. These type of icons are called also «icons of veneration» and are placed on both sides of the Holy Gate. Their size, as a rule, is larger than the other icons placed in upper rows and their subject contains a Deisis (formed by Christ, Virgin and St. John the Baptist) and one or more icons depicting saints, angels, or feasts as depended on the spiritual requests of the locality where the church is built.

Based on this criterion and in the origin of icons we have classified more than 30 icons in groups, each group belonging to one church, or one templon. For each group of veneration icons Constantin Ieromonachou has signed and dated one or two icons, so we have the possibility to follow his activity and see his evolution in icon-painting technique.

The above mentioned four icons from Lushnia, dated 1693 are characterized by a heavy decoration of the background (created with stucco-in-relief and then coloured in gold) very carefully painted details and ornaments which stand in great contrast with an

1. Th. Popa, «Mbishkrimi dhe piktura në katedralen Fjetja e Shën Marisë në Voskopojë», *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore* 3 (1962) 88.

2. Th. Popa, *op.cit.*, note 22 where he says that these icons comes from the church or the village Kosova e Madhe in Lushnia. Now the icons are in the Institut of Cultural Monuments (ICM) in Tirana.

3. K. Naslazi, «Disa konsiderata për pikturin mesjetar Konstantin Ieromonaku», *Monumentet* 2 (1989) 68 saying that the icons come from the church of the village St. Friday (Shën e Premte) in Lushnia.

inefficient skill shown at the portraits.

Very close to these qualities is another icon depicting Christ as Pantokrator, signed and dated 1694, coming from a church in Lenga near Pogradec⁴.

The activity of Constantin Ieromonachou in Moschopolis began with a group of four icons, much larger in size (1,60×0,80 cm), depicting Christ, Virgin, St. John the Forerunner and St. Nikola, dedicated to decorate the large templon of the Cathedral basilica of Dormition. Two of these icons, Christ as Pantokrator and St. John the Forerunner bear the signature «by the hand of Constantin Ieromonachou 16.4»⁵. Unfortunately the decimal cipher is missing in both icons, but we believe these icons were made in 1694.

In the first icon Christ is enthroned and accompanied by prophets and apostles. The throne itself is decorated after the baroque style, with angels, seraphims and evangelists symbols depicted on it. The background is smooth, while the stucco-in-relief technique is used only for the nimbus. The portrait of Christ is very likely to that of Lenga (1694), but showing a much better skill. This slightly higher quality is shown also at the small portraits of prophets and apostles. In general, the skillful treatment of miniature details has led the icon toward an expression of monumentality.

The next icon, depicting the Virgin enthroned with Child accompanied by prophets on both sides, has the same beautiful correlation of miniature and monumentality. Her throne is not the same with that of Christ, but the medallions with prophets painted inside them have the same shape of vine branches. Here again, the nimbuses of the Virgin and Child are modelled with the stucco-in-relief technique.

The icon of St. John the Forerunner depicts him with wings like an angel and as Messenger of God. The gold background is painted with very thin flowers, giving an image of glimmering light, symbolizing the Divine interference at this moment. His portrait, the landscape and his beheaded head are very good painted, too. The signature of Constantin Ieromonachou and the date 16.4 are written between his legs.

The fourth icon is depicted St. Nichola, the Bishop of Myra, seated on a big throne, which covers nearly all the background. On the both sides of his head are depicted small images of Christ and Virgin giving him the Gospel and the polystavrion. What is left from the background is decorated with the stucco-in-relief technique, like in the icons of Lushnia and Lenga.

Two other icons belong to this period, until 1700⁶. In the first one St. George is depicted killing the dragon, princess Elisavet near the lake and her parents, the Queen and King Selvios, on the city walls handing him the keys of the city. A small scene of St. George's martirization is painted below the walls. The background is decorated with the stucco-in-relief technique and covered with gold.

In the second icon, with a symmetrical composition to the first one, is depicted St.

4. K. Naslazi, *op.cit.* The icon is exhibited in the Museum of Medieval Arts in Korcha.

5. Th. Popa, *op.cit.*, p. 82. He gives information for the icon of Christ and not for that of St. John the Forerunner.

6. K. Naslazi, *op.cit.*, p. 68, 69, 70. These two icons come from the basilica of St. Nichola in Moschopolis and now are in ICM, Department of Korcha.

Demeter fighting in front of a city-harbour developed inside and outside its walls. The walls of this city, which must be Thessaloniki, and the warships on the sea are fortified with canons. A short inscription over the white walls says: «by the hand of Constantin Ieromonachou»; however there is no date⁷.

Another beautiful and very monumental depiction of St. George and Demeter was made by Constantin in 1703⁸. Here the saints are depicted standing, not in military clothes, but in ceremonial vestments of Imperial Court. They are calm and imposing, with beautiful faces according to the character of the icon. The whole background is smooth and gold. Even their nimbuses are made by lightly strokes of very small flower marks, giving accent to their monumentality. The floral decoration is restricted only for the necklaces, vestment bands and their sandals.

An icon of Archangels Michael and Gabriel can be classified around the same year. The two Archangels are depicted after the model of the Synaxis of Archangels. Christ, inside a round mandorla, is of the type Emmanuel and with wings as Angel of the Great Council.

Two other icons signed by Constantin Ieromonachou and dated 1710 are exhibited in the Museum of Medieval Arts in Koscha⁹. In one of them Christ as a High Priest enthroned and with apostles at both sides of his head is depicted. In the second one the Virgin is enthroned with Her Child and accompanied by prophets at both sides of Her throne. At Her feet is depicted Jesse dreaming his vision (Jes. 11,1-2). The Virgin is crowned after the western type «Maria Regina» - Queen of Heavens.

Two other icons of the same size, from the church of St. Peter and Paul's monastery in Vithkuqi¹⁰, are in the same museum. One depicts St. John the Baptist, half profile and looking toward a small image of Christ painted in the left upper corner of the icon. The other icon represents a Synaxis of Apostles, where Peter and Paul figure in front of them.

A very interesting icon of St. Michael is recorded as coming from the church of Life-giving Source in Korcha¹¹. Archangel Michael is depicted in military vestments, keeping

7. This icon is composed by two joined wooden panels. Times ago it was sawed at the bottom, and the small pieces were thrown in a corner of the church without care. In 1986 we gathered every black wood piece in the church for restoration works. After the two bottom pieces of this icon were restored we joined them and although it was a fragment, put in disposal of K. Naslazi for publication (K. Naslazi, *op.cit.*, 71). Not seeing the upper part of this icon (which was found and restored three years later) Naslazi has considered it as a later work of Ieromonachou. A very careful work, made by our restorers of the Department of Cultural Monuments in Korcha, gave us the possibility to admire this lovely icon.

8. Th. Popa, *op.cit.*, p. 82 and 88 thinks that Constantin of 1703 and 1710 is a different person from Constantin of 1693 and 164. The arguments that these works were made by the same painter are given by K. Naslazi, *op.cit.*

9. Th. Popa, *op.cit.*, informs that these icons were in the monastery church of St. Peter and Paul in Vithkuqi. The icon of Christ was on the episcopal throne and that of the Virgin on the proskinitar. In the Museum of Medieval Arts in Korcha both icons are registered as coming from the church of Life-giving source in Korcha. K. Naslazi has published them with the Korcha's address (K. Naslazi, *op.cit.*, pp. 65-67). This disorder may have happened during the 1981's registration, when this museum was founded and there were brought nearly 5000 icons from all over Albania.

10. K. Naslazi, *op.cit.*, p. 72.

11. K. Naslazi, *op.cit.*, coming to a conclusion of seventeen years activity of this painter (1693-1711), he

a sword with the right hand and hanging a balance with the left. Small devils are shown under his balance, trying to grab the spirits who throw it off.

In 1711 Constantin Ieromonachou has painted also the icons for the templon of the church of monastery of St. Naum near Ohrid¹². Their size is similar to the icons of Vithkuqi (1710). Similarities can be also observed in the icons of Christ as a High Priest, the Virgin with the Child, St. John the Baptist. A new subject entering in his work is the depiction of Stt. Naum and Clement of Ohrid, the disciples of Stt. Cyril and Methodius whose popularity in this region is still very strong. At St. Naum's feet Constantin has painted some miniatures from saint's life. In another icon Constantin has depicted St. Marena with St. John Vladimir. St. Marena was very popular in this region, too; a church was dedicated to her in Moschopolis and a monastery in Lenga, near Pogradec, which was decorated by another good painter named Constantin from Shpat (ex-Spathias), in 1754¹³. The other saint, St. John Vladimir has lived in 10th c. He was a Serbian prince from Duklia, north of Shkodra. He was converted from catholic to orthodox and was a prominent fighter against Bogomiles and for the spreading of Orthodoxy to the Serbians, Albanians and Bulgarians. He married the daughter of the first Bulgarian King Samuel, but years later he was decapitated by his brother-in-law. His body was buried with great ceremony in a church near Elbasan, founded by him after a vision he had (during hunting) of a golden cross. After his death, his wife began a monastic life near his church, laying in this way the foundations of the monastery of St. John Vladimir. The church was restored in 1383 by Carl Topia, an Albanian catholic prince, and was rebuilt completely in 1901. St. John Vladimir was the only saint who was popular among the orthodox as well as to the catholic and moslem people.

Constantin Ieromonachou had painted his image many times in Moschopolis. These icons are very big (1,40x0,80 cm) since they were ordered to decorate the large templons of the basilicas. He worked the same way with the image of St. Naum of Ohrid. He created a new portrait of this saint, differing very much from his 15th c. models¹⁴. These images of St. Naum of Ohrid and St. John Vladimir were copied twenty years later by the «Zographi Brothers», Constantin and Athanas Terpo from Korcha, who depicted them in their frescoes in the basilicas of St. Athanas (1745) and St. Nichola (1750).

The last group of icons made «by the hand of Constantin Ieromonachou» are those for the templon of St. Athanase's basilica in 1726. The subject is nearly the same: Christ as a High Priest, the Virgin enthroned with the Child and accompanied by prophets, St.

also observes that Ieromonachou has an evolution in his work.

12. C. Grozdanov, *Portreti svetitelja iz Makedonije iz IX-XVIII veka*, Skopje 1983, p. 214; D. Cornakov, *Ikonostas crkve Sv. Nauma. Zbornik Naum Ohridski*, Ohrid 1985, pp. 111-115; D. Cornakov, *Macedonian Monasteries*, Skopje, Manastiri 1995, p. 21. The authors from FYROM make an unification of Constantin Ieromonachou (1711) and Constantin Zographi, the father of Terpo, from Korcha, whose activity began in 1744 (together with his brother Athanas in the monastery church of the Birth of the Virgin in Ardënitsa, Lushnia) and ended in 1783 (together with his son Terpo in the church of Xeropotamos monastery in Mount Athos).

13. Th. Popa, «Piktor Konstantini prej Shpati», *Buletin për Shkenecat Shoqërore* 4 (Tinarë 1955) 211.

14. C. Grozdanov, *op.cit.*; K. Weitzman - G. Alibegasvili - A. Velskaja - M. Chatzidakis - G. Babić - M. Albatou and T. Voinescu, *The Icon*, Studio Editions, London 1990, pp. 194-195.

John the Forerunner, who holds the signature and the date 1726, the Synaxis of Archangels, Stt. Athanase and Cyril, the bishops of Alexandria and another icon of St. George and Demeter, but this time depicted in military vestments.

After 1726 we have no more information about Constantin Ieromonachou and his work. In the Museum of Medieval Arts in Korcha and in the Institute of Cultural Monuments in Tirana there are also many other icons without signature and date, but defined as his hand or workshop. In total, we have registered fiftythree icons of different size. All these icons have led us to the conclusion that Constantin Ieromonachou was one of the best painters of his time. His work is characterized by the gradual simplification of ornaments and backgrounds in search of monumentality, which remained his main feature. His creative work with the images of St. Naum of Ohrid and St. John Vladimir implies that he was not only a great master, but also an authoritative personality among the clergy in Moschopolis.

As far as we know his work is documented in thirtythree years (1693-1726). Based on the large size icons (which exclude the possibility of any transportation), we think that his workshop was in Moschopolis and seems to have been a very good one.

A long inscription on the west wall of the basilica of St. Nikola says that David has painted it accompanied by Constantin and Kristo¹⁵. These painters, Constantin and Kristo, are not mentioned in any other church and we don't know who they are. Trying to give a small contribution, we think that one of them is Constantin Ieromonachou. Constantin Ieromonachou painted the big icons for this basilica (which was built in 1721-22) perhaps one or two years after its naos was built (1722-1724). It is possible that, after he had finished the icons for the basilica of St. Athanas (1726)¹⁶ he could have accompanied David together with Kristo in painting the frescoes of St. Nichola. Another possibility is that Constantin may have put this workshop and his people into David's disposal for the decoration of this large and beautiful basilica. But the most possible explanation is that the name of Constantin (Ieromonachou) figures in the inscription as the painter who decorated the templon and its icons, which is also a considerable work in a church decoration. The inscription of St. Nichola, showing great respect for David's work¹⁷, defines him as coming from Selenitsa, while Constantin and Kristo seem to be considered as well-known painters in the city. The idea of having two well-known painters in the same city, in the same year and with the same name «Constantin» it is not satisfactory until now.

We hope that future studies will bring more information about the productive work of Constantin Ieromonachou and his personality. We believe that this excellent painter was a very important man of the city and the enlightenment of his activity will answer many questions about art and architecture in Moschopolis.

15. Th. Popa, *Piktorët mesjetarë shqiptarë*, Tiranë 1961, p. 63.

16. The naos of the basilica of St. Athanas was built in 1721 and the arcade in 1724.

17. Our translation: «...painted excellently... and greatly... by the hand of the scholar and with the elegant skill of greatly devoted Mr. David of Selenitsa and accompanied by Constantin and Kristo...» (Th. Popa, *Piktorët mesjetarë*, p. 63).

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Kliti Kalamata

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ.
ΕΝΑΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΣ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΗΣ (1693-1726)

Μέχρι σήμερα ο Κωνσταντίνος Ιερομόναχος αναφέρεται ως αγιογράφος ελάχιστων εικόνων στη Λούσνια, στη Μοσχόπολη, στην Κορυτσά, στο Βυθικούκι και στην Αχρίδα, στο διάστημα μεταξύ 1693 και 1712. Η εισήγηση αυτή εξετάζει περισσότερες από τριάντα εικόνες που είναι αρκετά μεγαλύτερες από τις προαναφερόμενες και τις οποίες φιλοτέχνησε στη Μοσχόπολη μεταξύ 1694 και 1726 στο εντυπωσιακό εργαστήριό του, όπου διακοσμούσε και τα τέμπλα των εκκλησιών. Με βάση τους κατασκευαστικούς κανόνες των τέμπλων και τα θέματα των εικόνων του, οι εικόνες αυτές έχουν ταξινομηθεί σε κατηγορίες ανάλογα με τα τέμπλα όπου ανήκαν. Από την κάθε κατηγορία ο Κωνσταντίνος υπέγραψε μία ή δύο, αναγράφοντας παράλληλα και την αντίστοιχη ημερομηνία. Η εξέλιξη της δουλειάς του φαίνεται μέσα από τη χρονολογική και τη συγκριτική ανάλυση που αναδεικνύει έναν εξαιρετο καλλιτέχνη της εποχής του και έναν αυστηρό κληρικό της Μοσχόπολης. Πρόκειται, προφανώς, για τον άγνωστο Κωνσταντίνο που συνεργάστηκε με τον Δαβίδ από τη Σελανίτσα και τον Χρίστο για τη διακόσμηση της βασιλικής του Αγίου Νικολάου το 1726.

ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΩΝ
(18ος-19ος αἰώνας)

Ἀπό πολλῶν ἐτῶν μέ ἀπασχολοῦν τά προσωπογραφικά ἐνίων διακεκριμένων Μοσχοπολιτῶν· οἱ ἔρευνές μου γιά τήν παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ στήν Βενετία καί στά Βαλκάνια μέ ὀδήγησαν πολλές φορές στά βήματά τους. Τί ἦσαν αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, τί ἔπραξαν, πῶς βρέθηκαν ἐκεῖ, ἦσαν ἀπό τά βασικά ἐρωτήματά μου. Πολλοῦς ἀπό αὐτούς τοῦς βρῆκα μεταλλαγμένους ὀνοματολογικῶς καί ἄλλους νά ἔχουν ἀλλάξει (ἀναγκαστικῶς φαντάζομαι καί λόγω τῆς νέας ἐγκαταστάσεώς των) τήν ὀνομασία τῆς πατρίδος των σημειώνοντας ὡς τόπο καταγωγῆς των τόν νέο πλέον. Θά ἐξηγηθῶ ἐπ' αὐτοῦ στήν συνέχεια.

Ἀρχικῶς μέ ἀπασχολεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννου Χαλκεία, τοῦ γνωστοῦ λογίου καί διευθυντοῦ τῆς περιώνυμης Φλαγγινείου Σχολῆς κατά τίς περιόδους 1693-1703, 1712-1716. Γι' αὐτόν γράψαμε ὀρισμένα ἀρχειακά παλαιότερα.

Στήν παρούσα συγκυρία ἐπισημαίνω τήν ἔκδοση *Ἀκολουθία τοῦ ὀσίου καί Θεοφόρου Πατρὸς ἡμῶν Ναοῦμ τοῦ Θαυματοουργοῦ διορθῶσει Ἰωάννου Χαλκέως τοῦ Μοσχοπολίτου...*, *Ἐνετίησιν 1695, Παρὰ Νικολάω τῷ Σάρω*. Τό σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ ἔκδοση αὐτή ἀφιερῶνεται *Τοῖς εὐγενεστάτοις καί τιμιωτάτοις Κυρίοις, Κυρίοις Ἀδάμ τῷ Παπᾶ, Ἰωάννη τῷ Βρούσια* (πού εἶναι καί ὁ χορηγός τῆς ἐκδόσεως), *Ἀθανασίω τῷ Πεσχορίω, Γεωργίω τῷ Σιδερίω, Στάμω Δημητρίου, Γεωργίω τῷ Γήρα, Ἀρχουσιν Ἀξιοπρεπεστάτοις τῆς Θεοφρουρήτου Μοσχοπόλεως*¹.

Ἀπό αὐτούς σημειοῦμε ὡς γνωστούς τόν Ἀθανάσιον Πόσχαριν ἢ Πέσχαριν καί τόν Γεώργιον Γήραν (χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι οἱ ἄλλοι ἦσαν ἥσσονος σημασίας). Ὁ Πέσχαρις ἀνῆκε σέ μεγάλη μοσχοπολίτικη οἰκογένεια, γόνου τῆς ὀποίας θά ἐξετάσουμε παρακάτω. Ἡ οἰκογένεια Γήρα θά ἐμφανισθεῖ ἀργότερα τόν 19ο αἰῶνα στίς Σέρρες, ὅπου μετοίκησαν ἀρκετές οἰκογένειες μεταξύ τῶν ὀποίων καί οἱ Γήρα.

Καί μιὰ καί ὁ λόγος γιά τόν Ἰωάννη Χαλκεία ἀναφέρω ἐδῶ τόν ἐξάδελφό του Δημήτριου Χαλκεία (Χαλκιά) πού βαπτίσθηκε στίς 17 Ἰανουαρίου 1682 στήν ἐκκλησία τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ τῆς Μοσχοπόλεως ἀπό τόν ἐφημέριό της Νικόλαο Σαγάνη. Ὁ Δημήτριος εἶχε σπουδάσει γραμματικά, φιλοσοφία καί θεολογία στό Παπικό Κολλέγιο

1. Βλ. γιά τήν ἔκδοση αὐτή Μ. Ι. Μανούσακα, «Προσθήκαι εἰς Ἑλληνικήν βιβλιογραφίαν Legrand», *EMA* 7 (1975) 56-60.

του Ἁγίου Ἀθανασίου, ἀπό τό ὁποῖο ἔλαβε ὅλα τά ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα ὡς καί τό ἀξίωμα τοῦ ἱερέως. Ὄταν ἐγκατέλειψε τό Κολλέγιο καί τήν Ρώμη στίς 5 Ὀκτωβρίου 1706 ἔλαβε μαζί του ἑλληνικές ἐκδόσεις τῆς Παπικῆς Προπαγάνδας πού θά τοῦ χρησίμευαν ἐπιστρέφοντας στήν Μοσχόπολη². Τήν συνέχεια τῆς δράσης του στήν Μοσχόπολη ἤ στήν Ἠπειρο δέν τήν γνωρίζουμε. Εἶναι πολύ πιθανόν νά ἐργάσθηκε στήν Βόρειο Ἠπειρο ὡς καθολικός μισσιονάριος σέ μιάν ἐποχή πού ἐκεῖ εἶχε δραστηριοποιηθεῖ ἐντόνως ἡ καθολική προπαγάνδα· ἄλλωστε καί ὁ Ἰω. Χαλκείας³ εἶχε κατηγορηθεῖ στήν Βενετία γιά τέτοιες δραστηριότητες⁴.

Στήν συνέχεια θά μᾶς ἀπασχολήσουν δύο Μοσχοπολίτες λόγιοι. Ὁ πρῶτος εἶναι ὁ Γιαννάκης Ἀδάμης ἀπό τό Ἀλβανιτοχώρι τοῦ Μεγάλου Τυρνόβου τῆς Βουλγαρίας⁵. Ὁ Ἀδάμης εἶχε μετοικήσει στό Ἀλβανιτοχώρι μέ τήν οἰκογένειά του προφανῶς πρῖν ἀπό τήν πρώτη καταστροφή τῆς Μοσχόπολης ἀκολουθώντας τό δρομολόγιο πολλῶν συμπατριωτῶν του πού κινήθηκαν πρὸς τά ἐκεῖ πρῖν καί μετά τήν καταστροφή αὐτή καί τήν ἐρήμωσή της τό 1769. Ἡ βουλγαρική καί ἡ ἑλληνική ἱστορική ἔρευνα σημειώνει ἐξάλλου τήν ἐγκατάσταση Μοσχοπολιτῶν στό Ἀλβανιτοχώρι⁶. Προκειμένου γιά τήν μοσχοπολιτική οἰκογένεια Ἀδάμ ἢ Ἀδάμη ὑπάρχουν βεβαίως οἰκογένειες Ἀδάμ (Ἀδάμη) στήν Μοσχόπολη (εἶδαμε προηγουμένως τήν ἀφιέρωση τοῦ Χαλκεία σέ συντοπίτες του μεταξύ τῶν ὁποίων καί στόν Γ. Ἀδάμ), ὅπως ὁ Γ. Ἀδάμ, γιός τοῦ Νικολάου ἢ Ναοῦμ ἢ τήν περίπτωση τοῦ Θεοδώρου Ἀδάμ, καθώς καί τήν περίπτωση τοῦ Λουκά Ἀδάμ πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στό Βρασον καί στό Sibiu⁷. Καί φυσικά πολλοί Μοσχοπολίτες μέσω Ἀλβανιτοχωρίου ἐγκαταστάθηκαν προσωρινῶς ἢ μονίμως στίς δύο αὐτές πόλεις τῆς τότε Αὐστρουγγαρίας ἀσχολούμενοι μέ τό ἐμπόριο. Στήν ἴδια περίπτωση ἀνήκει καί ὁ Γιαννάκης Ἀδάμης, πού φέρεται στίς πηγές ὡς Ἀλβανιτοχωρίτης, ἐνῶ εἶναι Μοσχοπολίτης, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί μέ ἄλλα μέλη τῆς ἑλληνικῆς κομπανίας τοῦ Sibiu, τῶν ὁποίων τά ὀνόματα παραπέμπουν ἀσφαλῶς στήν μοσχοπολιτική καταγωγή τους (ὡς Θώδης Στάμου, Θεόδωρος Ἰωάννου, Ζάλκος Ντέτου, Ἀναστάσιος Στεφάνου, Νικόλαος Νεδέλκου, Στάμος Κώνστα κ.ἄ. τῆς περιόδου 1700-

2. Ζαχ. Ν. Τσιροπανλῆς, *Τό Ἑλληνικό Κολλέγιο τῆς Ρώμης καί οἱ μαθητές του 1576-1700*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 695-696.

3. Κ. Βακαλόπουλος, *Ἠπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 298-299.

4. Μ. Γεδεών, Τυπάλδου - Στάη συμμορία «Σημείωμα περὶ τῶν ἐν Βενετία θρησκευτικῶν ταραχῶν», *Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια* 33 (1913) 52.

5. Βλ. γι' αὐτόν τήν μελέτη μου «Yannakis Adami: Un lettré de la deuxième moitié du dix-huitième siècle, originaire d'Albanitohori» στόν τόμο *Πνευματικές καί Πολιτιστικές σχέσεις Ἑλλήνων καί Βουλγάρων στά μέσα τοῦ 18^{ου} ἕως τά μέσα τοῦ 19^{ου} αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 177-188. Πρβλ. Κ. Χ. Σμενδέρης, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Ἀθήναι 1928, σσ. 22 καί 26, ὅπου ἡ ἀτεκμηριωτή πληροφορία ὅτι εἶχε γεννηθεῖ στήν Μοσχόπολη.

6. D. Kostov, «Arbanasi, Naučnopornijaren ožerk» (Ἐπιστημονικό - ἐκλαϊκευτικό δοκίμιο), Σόφια 1969, πρβλ. *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας τοῦ IMXA*, 1964, τεῦχ. 1, 18-24 καί *Δελτίον Βαλκανικῆς Βιβλιογραφίας*, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1973, 280-281.

7. Ἰωακ. Μαρτινιανός, Μητροπολίτης Εἰάνθης, *Ἡ Μοσχόπολις, 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 281 καί E. καί D. Limona, *Catalogul documentelor grecești din Arhivele Statului de la orașul Stalin*, τ. 1, Βουκουρέστι 1958, no 884 κτλ.

1750⁸. Ὁ Ἀδάμης εἶχε ἐγκατασταθεῖ στό Sibiu, ἀλλ' εἶχε σπουδάσει ἰατρικὴ στὴν Χάλλη καὶ εἶχε διακριθεῖ ὡς λόγιος ἐμπορευόμενος ἀφήνοντας ἓνα μικρὸ μὲν, σημαντικό δέ γιὰ τὴν ἐποχὴ του συγγραφικὸ ἔργο⁹.

Ἐπιφανὴς εἶναι καὶ ὁ ἕτερος λόγιος πού θά μᾶς ἀπασχολήσει στή συνέχεια· πρόκειται γιὰ τόν Κωνσταντῖνο Χ' Γεωργίου Τζεχάνη τοῦ Μακεδόνο¹⁰ ὡς ὁ ἴδιος φέρεται στόν τίτλο τοῦ μοναδικοῦ ἐξ ὄσων γνωρίζω ἔργου του, τό ὁποῖο τύπωσε στήν Χάλλη τῆς Μαγδεβουργικῆς. Ὁ τίτλος τοῦ ἔργου του *Ἐγχειρίδιον Ἀριθμητικὸν ἤτοι σύντομος, εὐκόλος, καὶ ἀκριβὴς τοῦ ὀρθοῦ λογαριασμοῦ Ἑρμηνεία, εἰς κοινὴν ἀφέλειαν τῶν ἀρχαρίων, καὶ ἐξαιρέτως ἐκείνων, οἱ ὅποιοι μέλλουσιν εἰς τοῦ καίσαρος τὸν τόπον νὰ πραγματευθοῦν, σχεδιασθεῖσα παρὰ κλπ.*¹¹. Ἡ χρονιά ἐκδόσεως, τό 1769, εἶναι σημεδιακή, ἐφ' ὅσον κατ' αὐτό τό ἔτος τό πρῶτο κατεστράφη ἡ Μοσχόπολη· τό βιβλίον πάντως τυπώθηκε, ὡς μαρτυρεῖ ὁ πρόλογος τοῦ συγγραφέως, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1769· ὅσο γιὰ τό ἔργο εἶναι κατάδηλον ὅτι ἐγράφη γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τοὺς Ἕλληνες ἐμπόρους πού «πραγματεύονταν» εἰς τοῦ Καίσαρος τὸν τόπον, δηλαδή τὴν Αὐστροουγγαρία. Κάμει, ὡστόσο, ἐντύπωση ἢ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου *τῷ Εὐγενεστάτῳ, Τιμιωτάτῳ καὶ ἐν Πραγματευταῖς χρησιμολογιωτάτῳ Κυρίῳ Κυρίῳ Κωνσταντίνῳ τοῦ Μακαρίτου Μιχαὴλ Μόσχα χαίρειν* τὸν Κωνσταντῖνο Μόσχα¹² ὁ Τζεχάνης θεωρεῖ σπουδαία φυσιγνωμία, πολὺγλωσσο, σπουδαῖο, ἰκανὸ ἔμπορο, φίλο ἐκλεκτὸ πολλῶν Εὐρωπαίων, ἀλλὰ πάνω ἀπ' ὅλα δικό του φίλο, ἀφοῦ μικρὰ παιδιὰ διδάχθησαν τὰ πρῶτα γράμματα ἀπὸ τὸν φωστῆρα καὶ τὸ μέγα τῆς Μοσχόπολεως καύχημα, τὸν ἐν διδασκάλοις λέγω Ἱεροσοφολογιώτατον ... Θεόδωρον τὸν Καβαλλιῶτην¹³. Εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὸ, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Τζεχάνης ὁμολογεῖ, ὅτι τό βιβλίον αὐτό τό ἔγραψε ἐνῶ ἦταν ἀκόμη σπουδαστής, ἀλλὰ τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα εἶναι αὐτὰ πού γράφει γιὰ τὴν συμπάθεια τῶν τυπογράφων τῆς Χάλλης πρὸς τοὺς Ἕλληνες πού τυπώνουν τὰ βιβλία τους στήν πόλη τους, ἀφοῦ βλέπουν πιά ὅτι ἡ Ἑλλάς ξύπνησε ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν βαθὺν ὕπνον τῆς ἀπαιδευσίας καὶ κυρίως τό σημεῖον ἐκεῖνον τοῦ πρόλογου του ὅτι τό πονημάτιον αὐτό ἐγράφη ὡς ἐν σημεῖον τῆς ἀκραιφνοῦς πρὸς τοὺς Μακεδόνας μου συμπατριώτας διαθέσεως... Ὁ Τζεχάνης ἀναφέρει ἐπίσης στόν πρόλογό του τὴν ἀγάπη του πρὸς τὸν διδάσκαλό του Θεόδωρο Καβαλλιῶτη γιὰ τὸν ὁποῖο μίλησε στόν Γερμανὸ καθηγητὴ Thunmann, ὅταν ἔφθασε περὶ τό 1766 στήν Χάλλη συστημένος, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἀπὸ τὸν Καβαλλιῶτη¹⁴. Ἐγγονός μᾶλλον τοῦ Κ. Τζεχάνη εἶναι ὁ

8. Α. Karathanasis, «Yannakis Adami», ὁ.π., σ. 180.

9. Τό ὁποῖο βλ. στήν μελέτη μου, ὁ.π., σσ. 182-186.

10. Γιά τόν Κ. Τζεχάνη βλ. Ε. Κεκριδὴ, Θεόδωρος Ἀναστάσιος Καβαλλιῶτης (1718;-1789), Καβάλα 1991, σ. 34 σημ. 8 καὶ σ. 150 σημ. 5. Πρβλ. Κ. Χ. Σκενδέρης, ὁ.π., σ. 25.

11. Λεπτομερειακὴ περιγραφή τοῦ βιβλίου βλ. Θωμᾶ Ι. Παπαδόπουλο, Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466-1800), τ. Β', Παράρτημα, Προσθήκαι, Συμπληρώσεις, Διορθώσεις, Ἀθῆναι, Γραφεῖον Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1986, σσ. 267-269.

12. Τό ἐπιτύμβιον τῆς μητέρας τοῦ Κ. Μόσχα ὀνόματι Μαρίας δημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος, «Ἐπιτύμβια Ἑλλήνων Μακεδόνων ἐν Πέστη», ΝΕ 8 (1911) 465 —εἶχε ἀποβιώσει τὴν 27.3.1774 σὲ ἡλικία 71 ἐτῶν. Πρβλ. Ὄσον Füves, «Ἐπιτύμβιοι ἐπιγραφαὶ Ἑλλήνων εἰς τὴν Οὐγγαρίαν», Ἑλληνικά 19 (1966) 307.

13. Γιά τὸν ὁποῖο βλ. Ε. Κεκριδὴ, ὁ.π., σσ. 99-100.

14. Ὁ.π., σ. 34, 150. Ὁ Johannes Thunmann ἦταν καθηγητὴς τῆς Ρητορικῆς καὶ τῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Χάλλης καὶ συγγραφέας τοῦ πολυτίμου γιὰ τίς εἰδήσεις του ἔργου *Untersuchungen über*

γραμματικός Costache Τζεχάνης πού ἐγκατεστημένος πιά στό Βουκουρέστι καί κατά τίς πηγές ἦταν ἀνεπιός τοῦ Γεωργίου Σίνα, παντρεμένος μέ τήν Ἑλένη Παπαδοπούλου, θυγατέρα τοῦ Κυριάκου Παπαδόπουλου¹⁵. Ὁ Τζεχάνης συνέθεσε ἠρωελεγεία γιά τήν Αἰκατερίνη Β΄ (1776), τούς Ἄγγλους καί Βέλγους (1776), Ἔπος εἰς Β. Ἰωάννοβιτς (Βιέννη 1772), Ἔπος εἰς Ἰωσήφ Β΄, ἄλλη (1773), Ἔπος εἰς Φρ. Κολλάρον (1772), Ποίημα Σαπφικόν (Βιέννη 1771), Προγύμνασμα γεωμετρικόν (1774)¹⁶.

Ἐκ τῶν γνωστῶν λογίων τῆς ἐποχῆς ἦταν καί ὁ Κωνσταντίνος Θεοδώρου Ζουπάν, ὁ ὁποῖος συνέγραψε διδακτορική διατριβή στήν Χάλλη τοῦ Μαγδεμβούργου πού ὑπεστήριξε τήν 10η Μαΐου 1760 ὑπό τόν τίτλο De Pulsuum (περὶ σφυγμῶν) καί τήν ἀφιέρωσε, αὐτός ὁ *Μοσχοπολίτης Μακεδῶν*, ὡς ὑπογράφεται, στόν ἀδελφό του τόν Βρέττα (Βρεττό) Θεοδώρου Ζουπάν καί τόν συντοπίτη του Θωμᾶ Σταύρου Μπάρου, πού ἐμπορευόταν στήν Βιέννη· οἱ τελευταῖοι τόν βοήθησαν στίς σπουδές του μέ ἀναρίθμητες εὐεργεσίες¹⁷. Τό βιβλίο αὐτό κυκλοφοροῦσε φαίνεται καί στήν Μοσχόπολη ὅπου τό εἶδε καί τό περιέγραψε ὁ Κ. Χ. Σκενδέρης, ὁ γνωστός ἱστορικός τῆς Μοσχόπολεως, ὁ ὁποῖος σημείωνε στό ἔργο του γιά τή Μοσχόπολη ὅτι ὁ Ζουπάν ἐπανῆλθε στήν γενέτειρά του ἀσκώντας φιλανθρωπῶς τήν ἰατρικήν¹⁸. Ὁ ἴδιος ὁ Θεόδωρος Ζουπάν τήν προηγουμένη 9 Μαΐου 1760 εἶχε παρουσιάσει στήν ἴδια Ἰατρική Σχολή διατριβή τιτλοφορούμενη *De tincturae alcalinae martialis praeparatione usu medico et praerogativa prae aliis tincturis alcalinae indolis... auctor Κωνσταντίνος Θεοδώρου Ζουπάν Μοσχοπολίτης Μακεδῶν, Halae Magdeburgicae 1760*.

Τό βιβλίο αὐτό ὁ Μοσχοπολίτης φοιτητής τό ἀφιερώνει στόν πατέρα του Θεόδωρο· *Τῷ ἐνδοξοτάτῳ καί εὐγενεστάτῳ τῆς ἐννόμου καί περιφήμου πολιτείας Μοσχόπολεως ἐξάρχοντι Κυρίῳ Κυρίῳ Θεοδώρῳ Βρέττα Ζουπάν τῷ φιλοστοργωτάτῳ μοι πατρὶ τὴν μετ' αἰδοῦς καί εὐλαβείας προσκύνησιν*. Ὁ πρόλογος φέρει ἡμερομηνία: *αψξά Ἀπριλίου κη' Ἀθήνησι Σαλάναις*¹⁹.

Τό τραγικό εἶναι ὅτι ὁ Θεόδωρος Βρέττα Ζουπάν, ὁ ἐνδοξότατος, εὐγενέστατος ἐξαρχος τῆς ἐννόμου καί περιφήμου πολιτείας Μοσχόπολεως, θανατώθηκε μαζί μέ τόν ἄλλο προύχοντα Ναούμ Γκούστα ἀπό τούς Τουρκαλβανούς κατά τήν δεύτερη καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως τό 1788²⁰. Ὁ Θεόδωρος ἦταν ἤδη ἄρχων τῆς πόλεως ἀπό τό 1750 καί εἶχε συμβάλει στήν ἀνοικοδόμησι τοῦ νέου κτηρίου τῆς Ἀκαδημίας τό 1750²¹.

Ἀπό τίς γνωστές οἰκογένειες τῆς Μοσχόπολεως ξεχώριζε ἡ οἰκογένεια Πόσχαρη ἢ Πέσχαρη, πού ἓνα μέλος της τόν Ἰθανάσιο τόν εἶδαμε ἐνωρίς νά μνημονεύεται ὡς ἄρχων τῆς πόλεως ἀπό τόν Ἰω. Χαλκεία στήν ἀκολουθία τοῦ Ὁσίου Ναούμ τοῦ ἔτους 1695. Μετά τό 1788 καί τήν δεύτερη καταστροφή της, πολλοὶ Μοσχοπολίτες ἐγκατα-

die Geschichte der östlichen europäischen Völker, Λειψία 1774.

15. V. Papacostea, *Civilizatie Românească și Civilizatie Balcanică*, Βουκουρέστι 1983, σ. 414.

16. Θ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, τ. Α΄, σσ. 440-441.

17. *Ἄ.π.*, τ. Β΄, σσ. 431-432.

18. Κ. Ν. Σκενδέρης, *δ.π.*, σ. 32.

19. Θ. Παπαδόπουλος, *δ.π.*, σσ. 432-433.

20. Ἰωαν. Μαρτινιανός, *δ.π.*, σσ. 200-202.

21. Κ. Χ. Σκενδέρης, *δ.π.*, σ. 17.

στάθηκαν στο Σεμλίνο, μεταξύ των οποίων και ο Ναούμ Πεσχάριος, ο οποίος λίγο αργότερα διακρίθηκε ως μεγαλέμπορος της εμπορικής αυτής κωμοπόλεως, χορηγός του Έλληνομουσείου στο όποιο σπούδασαν και οι δύο του γιοί Νικόλαος και Πέτρος και δευτερευόν επίτροπός του²². Ο Δημήτριος Ίωάννου Πόσχαρις είχε εγκατασταθεί, άγνωστο πότε, στην Βιέννη, πάντως πριν από το 1780, και ασχολούνταν με το εμπόριο βαμβακιού, λινού και μετάξης, συνεργαζόμενος με Έλληνες εμπόρους των Σερρών, της Τεργέστης, της Κωνσταντινουπόλεως, του Βρασον κτλ., όπως προκύπτει από την άλληλογραφία του με τον Σιατιστινό έμπορο Μ. Τσοῦμπρο²³.

Ο σοφός Ρουμάνος ιστορικός V. Papacostea αφιέρωσε, πρό αρκετών δεκαετιών, μελέτη στην οικογένεια Σίνα: βεβαίως ή μελέτη του αυτή, γραμμένη σε έποχή έντονης προπαγάνδας εκ μέρους των Ρουμάνων αρμοδίων παρουσιάζει σοβαρά μειονεκτήματα από την πλευρά αυτή: ώστόσο παρέχει αρκετές πληροφορίες άξιες λόγου, αφού ο κάλος αυτός, κατά τά άλλα, έρευνητής της Βαλκανικής Ιστορίας, χρησιμοποιώντας και οὐγγρικές πηγές παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την περιώνυμη οικογένεια Σίνα: πώς δηλαδή μετά την καταστροφή της Μοσχοπόλεως τό 1788 εκατόν πενήντα ψυχές με άρχηγούς τον πατᾶ Γιάννη και τον Σίνα εγκατέλειψαν την γενέθλια γῆ, πέρασαν την κοιλάδα του Σάβα ποταμού και αφήνοντας ένα μέρος του ανθρώπινου αυτού καραβανιού στο Slavonski Brod, όπου συνήντησαν παλαιότερον εγκατεστημένους εκεί Μοσχοπολίτες, κατευθύνθηκαν στην Αὐστρία²⁴. Αναφέρονται ακόμη οι εμπορικές δραστηριότητες του Συμεών με την καλλιέργεια του καπνού, του γιού του Γεωργίου, τό εμπόριο βαμβακιού, τίς τιμές πού γνώρισε από τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο τον Α΄, την συμμετοχή του στα κοινά, την σχεδόν αποκλειστική συνεργασία του με Μοσχοπολίτες εμπόρους, τον γάμο του με την συντοπίτισσά του Αίκατερίνη Δέρρα, την γέννηση του μονάκριβου γιού τους Συμεών. Η οικογένεια Ναούμ Δέρρα ήταν από τίς γνωστές μοσχοπολίτικες της Βουδαπέστης: ή σύζυγος του Δέρρα ήταν ήδη εὐγενής και τό 1815 επικεφαλής του κινήματος των Ρωμαιοβλάχων γυναικῶν της Βουδαπέστης. Ως μεγαλέμποροι διακρίνονταν την ίδια έποχή στην Βουδαπέστη ο Άθανάσιος και ο Κωνσταντίνος Δέρρας²⁵.

Χαρακτηριστική είναι επίσης για τό θέμα μας και ή περίπτωση της μοσχοπολίτικης οικογένειας Δούζη, πού κλάδοι της ήταν εγκατεστημένοι στο Novi Sad και στο Βρασον. Γνωστά μέλη της δύο αδέρφια ο Μάξιμος του Novi Sad και ο Μάρκος του Βρασον, και οι δύο μεγαλέμποροι, αλλά έντοπίζουμε και άλλα μέλη της ίδιας οικογένειας στο Τεμέσβαρ και στην Βιέννη, με πλούσια εμπορική δραστηριότητα όπως αποδεικνύεται από τίς άρχαιακές και άλλες πηγές. Επί του προκειμένου, και όσον

22. Ίω. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες άποικοι στο Σεμλίνο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 62.

23. E. και D. Limona, *ό.π.*, passim.

24. Είναι χαρακτηριστική ή επιστολή ενός άνωνυμου Μοσχοπολίτη εγκατεστημένου στο Miscolz από 23.2.1781 με την όποία ύποχρεούται να πληρώσει έντός 6 μηνῶν 60 χρυσά στον Γ. Παπαθεοδώρου Chiurci, για να του φέρει τή μητέρα του από τή Μοσχοπόλη στην Ούγγαρία (Limona, *Catalogul Βρασον*, σ. 55 αριθμ. 193).

25. Βλ. για όλα αυτά V. Papacostea, «Cheva note asupra familiei Sina (1788-1876)», *Civilizatie Romanească și Civilizatie Balcanică*, București 1983, σσ. 411-414. Για την οικογένεια Ντίρα (προφανώς Δέρρα) πού είχε εγκατασταθεί στις Σέρρες βλ. Ίωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 147.

ἀφορᾶ τόν Μάξιμο καί Μάρκο Δούζη, αὐτοί οἱ δύο Μοσχοπολίτες συνεργάσθηκαν κατά τήν διάρκεια τῆς σερβικῆς Ἐπαναστάσεως μέ τόν ἔμπορο Stefan Ζίνκονιέ καί τόν κνέζο Sima Μαρκονιέ, στενοῦς συνεργάτες τοῦ Milos Obrenović, πού φιλοξενήθηκαν τόσο στό κονάκι τοῦ Μάξιμου Δούζη στό Novi Sad, ὅσο καί ἀπό τόν ἀδελφό του Μάρκο στό Βρασον κατά τό ταξίδι τους ἀπό τό Βελιγράδι πρὸς τήν Ρωσία, προφανῶς γιά συνεννοήσεις μέ τούς Ρώσους. Ὁ Ζίνκονιέ ἄλλωστε εἶχε σπουδάσει σέ ἑλληνικό σχολεῖο καί εἶχε φιλίες μέ Ἕλληνας τοῦ Zemun²⁶.

Σημειώνουμε πρὸς τούτους, ὀρισμένα ὀνόματα χρήσιμα στήν ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῆς Μοσχοπόλεως: Ἀλέξανδρος Γεωργίου, Θεόδωρος Μάρτος, Ἰω. Κουτουγκέλος, Μ. Κοσμᾶς, Μιχ. Νουτράσκη, Δ. Καπετάνοβιτς, Ἰω. Γκοῦργκο(βιτς), Θεόδω. Τουρνά..., Μ. Πόποβιτς, Δημ. Κώστας²⁷, Κ. Θεοδώρου Μπενδεάλ, Ἀναστ. Ντεμόνας, Καλή Γεωργίου, Ναούμ Φαρακάτος, Μιχ. Νέμεζε, Ἀδάμ Μιχ. Καπετάνος, Ναούμ Γιαννάκη²⁸, Γ. Σαπουντζή, Γ. Κοῖσόρου, Δημ. Ἰγνατίου, Δημ. Γκόρας, Χ' Κώστας Σόροβιτς, Μ. Νίσκας²⁹, καί ἄλλων ἀπό τήν πλησιόχωρα Σίπιτσα³⁰ Δημ. Ἀργυρίου Δημητρίου, Νικόλαος Ἀργυρίου, Μιχ. Ἀργυρίου, Ι. Γκοῦζας, Χριστ. Γεωργίου, Ἀθ. Δέρρας, Ναούμ Δέρρας, Ἀδ. Γκίνας, Νάστος Γκίνας, Ἀνασ. Καπετάνος, Χριστ. Κοῖσόρος, Νικ. Μαλαγκέτσης, Στάνος Μαλαγκέτσης, Μιχ. Μανδούκας, Ἀντ. Μόσχας, Ἄνδρ. Πόποβιτς, Δημ. Πόποβιτς, Σαμουήλ Πόποβιτς, Νάστος Wisnye(ς), Ἀναστ. Τζίκος κ.ἄ. τῆς περιόδου 1687-1848³¹. Φυσικά πολλούς Μοσχοπολίτες ἀπαντοῦμε ὡς συνδρομητές σέ ἐκδόσεις βιβλίων ἀναφέρουμε, γιά παράδειγμα, τόν Ἀθαν. Κώνστα Φάγγα Τουφεκτζόγλου³², τόν Ναούμ Ἀθανάσιο Γκίκα³³, τόν Μανώλη Θεοδώρου, Μιχαήλ Δήμα, Κ. Ζουπάνου, Ἰω. Δημ. Πόσχαρη, Ν. Τύρκα, Ἰ. Γκούρα, Ναούμ Τζιάπο, Διαμαντῆ Λαφατάρης³⁴, Ἀθ. Δάδα³⁵, τόν μαθητή τοῦ Λυκείου τοῦ Βουκουρεστίου Γεώργιο Ἰωάννου³⁶ τῆς

26. Βλ. γιά ὅλα αὐτά τήν μελέτη μου «Ὁ Stefan Ζίνκονιέ καί ἡ ἑλληνική οἰκογένεια Δούζη, Ἰούνιος 1815», *Πρακτικά Α' Ἑλληνοσερβικοῦ Συμποσίου, Καβάλα 7-10 Νοεμ. 1976*, ἔκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 239-251.

27. Γιά τά ὅποια βλ. Ἐδμ. Φιοῦβες, «Ἀπογραφές τῶν Ἑλλήνων παροίκων τοῦ Νόμου τῆς Πέστης», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963) 215, 218, 219, 221. Πρβλ. ὅμως καί γιά ἄλλα ὀνόματα Μοσχοπολιτῶν στά *Μακεδονικά* 6 (1964-1965).

28. Συγγενή του προφανῶς στά 1822 βρίσκουμε στή Μοσχόπολη. Βλ. Στ. Π. Κυριακίδη, «Ἐγγραφα ἐκ Μοσχοπόλεως», *Ἑλληνικά* 3 (1953-1955) 409.

29. Ödon Fűves, *δ.π.*, 306, 312, 320, 322, 334, 335, 338.

30. Πρβλ. τόν Fűves στίς δύο παραπάνω μελέτες καί τόν Στ. Λάμπρο, *δ.π.*, *passim*.

31. Γιά τούς ὁποίους βλ. Ε. Φιοῦβες, «Οἱ κατάλογοι τῶν πολιτογραφηθέντων Ἑλλήνων παροίκων τῆς Πέστης καί Βούδας στήν περίοδο 1687-1848», *Μακεδονικά* 6 (1964-1965) 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 118.

32. Συνδρομητή στήν ἔκδοση *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καί Ἠθικῆς...* τοῦ Φραγ. Σοαυῖου, μετεφρασθέντα παρὰ Γρηγορίου Κωνσταντᾶ, Ἐνετίησιν 1804.

33. Πού συνέθεσε ἐπίγραμμα στήν ἔκδοση *Ἱστορία Συνοπτική τῆς Ἑλλάδος...* παρὰ Βασιλείου Π. Εὐθυμίου τοῦ ἐκ Κωνσταντινίου τῆς Μακεδονίας εἰς χρῆσιν τῶν σχολείων μας, Προσφωνηθεῖσα δέ τῇ ἐντιμοτάτῃ Ἀδελφότητι τῶν ἐν Βιέννῃ ἐντοπίων Ρωμαιοβλάχων... Βιέννη 1807.

34. Πού ἦταν συνδρομητές στήν ἴδια ἔκδοση.

35. Συνδρομητής, ὡς ἔμπορος στήν Βιέννη, στήν *Εἰσαγωγική Γενική τῆς Γεωγραφίας...* Ἀδάμ Χ. τοῦ Γασπάρεως... ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν Καπετανάκη..., Βιέννη 1816, καί στήν ἔκδοση Αὐγούστου

περιόδου 1800-1821, και πολύ παλαιότερα περί τό 1758, τούς δώδεκα Μοσχοπολίτες εμπόρους πού φέρονται άνωνύμως ώς χορηγοί βιβλίου πού εκδόθηκε στην Λειψία τό 1758³⁷. Πολλές πληροφορίες για τόν Μοσχοπολίτη έμπορο τής Βιέννης Ν. Πανταζή αναφέρονται σέ έπιστολή τοῦ Σταύρου Ἰωάννου από τό Ζέμον (Σεμλίνο) πρὸς τόν Ἀβράμιο Ἱεροσολύμων (1781) σχετικές μέ τήν προσωπικότητα και τόν πλοῦτο τοῦ Μοσχοπολίτη εμπόρου τής Βιέννης Ν. Πανταζή³⁸.

Λαφονταίνου Κλεομένης... μεταφρασθεῖς ὑπό ... Κυριάκου Ἰωάννου... Ἐλαιῶνος, Βιέννη 1817.

36. Συνδρομητή στην έκδοση *Στοιχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς*... ὑπό Β. Π. Π. Εὐθυμίου, ..Παιδείας ἕνεκα τῶν τῆν Ἑλλάδα φωνῆν διδασκομένων Γραικῶν..., Βιέννη 1813.

37. Χορηγοί στην έκδοση *Εὐαγγελικὴ Σάλπιξ*... κυρίου Μακαρίου, καθηγεμόνος χρηματίσαντος τοῦ κατά τήν νῆσον Πάτμον Ἑλληνομουσείου... Λειψία 1758· *Οἱ ὅποιοι ἐβοήθησαν εἰς τὸ νὰ τυπωθῆ τὸ βιβλίον πρὸς ψυχικὴν αὐτῶν ὠφέλειαν και διὰ τὴν τοῦ Γένους ἡμῶν χρησίμειυσιν*· μαζί τους αναφέρονται (άνωνύμως) δύο Θεσσαλονικεῖς, ἓνας Βεροιώτης, ἓνας Σκοπελίτης, τέσσερις ἀπὸ τὰ Σέρβια, τρεῖς ἀπὸ τὴ Ζελενίτσα, ἓνας Μελενίκιος.

38. Μ. Γεδεών, *Νεκταρίου πατριάρχου Ἱεροσολύμων αὐτόγραφοι 5 ἐπιστολαί*, Κωνσταντινούπολις 1913.

SUMMARY

Athanasios Karathanasis

PROSOPOGRAPHIES OF MOSCHOPOLITANS

When their city was destroyed in 1769, the Moschopolitans scattered to neighbouring Western and Upper Macedonia, the Serbian countries, the Austro-Hungarian centres, Venice, Trieste, and the Istrian principalities. Most of them distinguished themselves as merchants, scholars, doctors, and lawyers, and made an important contribution to events in their host countries. This paper examines people and things connected with the Moschopolitans' activities in their host countries, most notably Venice, Vienna, Zemun, Buda, and Pest.

Στάθης Ν. Κεκριδής

Η ΝΕΑ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Η ΑΚΤΙΝΟΒΟΛΙΑ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην επισήμανση και καταγραφή των εκπαιδευτικών πεπραγμένων της Μοσχόπολεως, ιδιαίτερα δε της περιώνυμης Νέας Ακαδημίας και των επιδράσεων που άσκησε με τους δασκάλους και τους μαθητές της στον υπό-δουλο βαλκανικό χώρο. Δεν αποτελεί ρητορική υπερβολή η διαπίστωση ότι η Νέα Ακαδημία, μαζί με άλλα μακροβιότερα και επιφανέστερα εκπαιδευτικά ιδρύματα του Ελληνισμού (Πατριαρχική Ακαδημία, Φλαγγινιανό Ελληνομουσείο της Βενετίας, Αυθεντική Ακαδημία Βουκουρεστίου κ.ά.), συνέβαλε δραστικά στη διάδοση της ελληνορθόδοξης παιδείας, στη διαμόρφωση ζωνής πνευματικής κινήσεως και στην προετοιμασία της εθνικής αποκαταστάσεως των βαλκανικών λαών. Ακόμη, και αυτό πρέπει να υπογραμμισθεί, λειτούργησε ως δίαυλος επικοινωνίας μεταξύ των βαλκανικών κοινωνιών και ενίσχυσε την ενότητά τους¹.

*

Η Μοσχόπολη επί μισό αιώνα, 1720-1769, υπήρξε ένα σημαντικό αστικό κέντρο της Μακεδονίας, με εμπορική, κοινωνική και μορφωτική επιρροή σε ολόκληρη τη χερσόνησο του Αίμου αλλά και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Φυσική συνέπεια της ακμής αυτής υπήρξε η ανάπτυξη έντονης πνευματικής ζωής και εκπαιδευτικής κινήσεως. Εκφραστής και πομπός της γενικότερης ακτινοβολίας της Μοσχόπολεως υπήρξε η Νέα Ακαδημία. Αυτή μετασημάτισε τα κοινωνικά ιδανικά σε εκπαιδευτικό αγαθό και το διοχέτευσε χωρίς φειδώ σε όλους τους Βαλκάνιους, μορφοποιώντας τις εθνολογικές, γλωσσικές και πολιτισμικές ζυμώσεις της Βαλκανικής.

Η Νέα Ακαδημία υπήρξε το διάδοχο μορφωτικό και ποιοτικό σχήμα της πρώτης σχολής που ιδρύθηκε στη Μοσχόπολη και παρείχε στοιχειώδη μόρφωση από τις αρχές του 18ου αι. Σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, πιθανότατα από τα τέλη του 17ου αι. λειτουργούσε στη Μοσχόπολη σχολείο εγκύκλιας μόρφωσης². Παρά το γεγονός ότι

1. Ευρύτερη ανάλυση του ενωτικού χαρακτήρα της παιδείας στη Βαλκανική, βλ. Ε. Κεκριδή, *Η ελληνορθόδοξη παιδεία ενοποιός παράγων των βαλκανικών λαών*, Κομοτηνή 1994.

2. Βλ. V. Papacostea, «Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manuscrise inedite», *Revista Istorică Romana* 1 (1931) 393· M. D. Pezfuss, «Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Südosteuropas», *Wissenschaftspolitik in Mittel-und Osteuropa* (Berlin 1976) 114 και Κ. Χατζόπουλου, *Ελληνικά*

από τις πηγές δεν προκύπτουν επαρκή στοιχεία για κάτι τέτοιο, εν τούτοις η εμπορική αλληλογραφία των Μοσχοπολιτών³ δείχνει ότι γίνονταν ευρεία και ορθή χρήση της ελληνικής γλώσσας με εντυπωσιακή άνεση. Φυσικά αυτό προϋπέθετε λειτουργία σχολείων.

Το 1700 μαρτυρείται ότι στη Μοσχόπολη δίδαξε ο μοναχός Χρυσάνθος ο Ηπειρώτης από τη Ζίτσα των Ιωαννίνων⁴. Ένας άλλος Ηπειρώτης (από τα Ιωάννινα), ο γραμματικός Νικόλαος Στύγνης (ή Στίνης) δίδαξε στη Μοσχόπολη γύρω στο 1724. Υπάρχουν πληροφορίες ότι το 1730, μετά την οικονομική και πληθυσμιακή ανάπτυξη της πόλεως, υπήρξε εκεί ακμαία σχολή με ικανό αριθμό μαθητών, αφού εν τω μεταξύ η πόλη είχε αναπτυχθεί οικονομικά αλλά και πληθυσμιακά. Στη σχολή αυτή, στην οποία απέκτησε την εγκύκλια μόρφωσή του και ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης, δίδαξε ο Μοσχοπολίτης λόγιος Ιωάννης Χαλκίας ή Χαλκείας, αξιόλογος αριστοτελιστής και γνωστός διδάσκαλος του Φλαγγινείου Φροντιστηρίου⁵. Δεν ευσταθεί η άποψη του Peufuss⁶ ότι ο νεοαριστοτελιστής Ιωάννης Χαλκεύς δίδαξε στη δεκαετία του 1740. Η πληροφορία του Τρύφωνα Ευαγγελίδη ότι ο Χαλκείας δίδαξε στη Μοσχόπολη το 1734 βρίσκεται πιο κοντά στην πραγματικότητα⁷. Τον διαδέχθηκε ο Σεβαστός Λεοντιάδης, με σαφείς αμφισβητήσεις έναντι του Αριστοτελισμού και αποκλίσεις προς τον Πλατωνισμό. Έτσι η περίοδος της αλματώδους πολιτισμικής ανόδου στη Μοσχόπολη συμπίπτει με την ιδεολογική και φιλοσοφική διαφοροποίηση. Στον Χαλκεία, πιθανότατα και στον Σεβαστό Λεοντιάδη, οφείλεται η αποστολή του Θεόδωρου Καβαλλιώτη στα Ιωάννινα. Γύρω στα 1743, με υποτροφία της συντεχνίας των χαλκίων μετακινήθηκε από τη γενέτειρα, προκειμένου να διευρύνει τις γνώσεις του ως μαθητής του νεοφερμένου, αλλά φημισμένου διδασκάλου της Μαρουτσαίας σχολής Ευγενίου Βούλγαρη.

σχολεία στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821), Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 114-120.

3. Β. Παπαχατζή, «Οι Μοσχοπολίται και το μετά της Βενετίας εμπόριον, κατά τον 18ο αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 (1934) 127-139· του ίδιου, «Νέαι συμβολαί εις την ιστορίαν των κατά τον ΙΗ' αιώνα εμπορικών σχέσεων των Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10 (1935) 270-288. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 184 κ.ε.

4. Περισσότερα βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, (διδ. διατρ.), Καβάλα 1991, σ. 40, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Ο Χρυσάνθος είχε χρηματίσει ηγούμενος της μονής του Προφήτη Ηλία στη Ζίτσα. Βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τ. 40, στ. 37-38, όπου σχετική με τη μονή συνοδική απόφαση.

5. Πρβλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 41, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Τα ίχνη του Χαλκεία στην Ιταλία χάνονται μετά το 1716. Οι αγαθές σχέσεις που διατηρούσε με τους προύχοντες της Μοσχόπολης, ο δεσμός με την πατρίδα του και η εκτίμηση των συμπολιτών προς το πρόσωπό του τον επανέφεραν στη Μοσχόπολη. Εξάλλου η ηλικία του απαιτούσε πιο ήρεμη διαβίωση. Φαίνεται πολύ πιθανό, ο Χαλκείας να δίδαξε στη Μοσχόπολη κατά τη δεκαετία 1730-1740 και να είχε ως μαθητή το Θεόδωρο Καβαλλιώτη, αλλά μόνο στα εγκύκλια μαθήματα. Δεν είναι εύκολο να δεχθεί κανείς ότι ο Χαλκείας τον μύησε στον Αριστοτελισμό. Περισσότερα βλ. Α. Καραθανάση, *Η Φλαγγινείος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 111-114 αλλά και passim. Πρβλ. και Ζ. Τουρπανλή, *Το ελληνικό κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669 κ.ε.

6. M. D. Peufuss, *ό.π.*, σ. 117.

7. Τρ. Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας. Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου*, τ. 1, Αθήνα 1936, σ. 134.

Η δεκαετία 1740-1750, λόγω της ιστορικής συγκυρίας, υπήρξε ίσως η γονιμότερη για τη Μοσχόπολη. Η παρουσία του Μοσχοπολίτη ιεράρχη Ιωάσαφ (1660-1745)⁸ στον θρόνο της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, η ύπαρξη σημαντικών λογίων (Σεβαστού Λεοντιάδη, Γρηγορίου Κωνσταντινίδη, Θεοδώρου Καβαλλιώτη), η φιλογενής δραστηριότητα των αρχόντων της πόλεως, οι ρηξικέλευθες κοινωνικές πρωτοβουλίες των συντεχνιών συντονίστηκαν άριστα και συνέβαλαν ώστε η Μοσχόπολη να καταστεί «*urbis amplissima*» σ' ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Τουρκία.

Αποτελεί μοναδικό δείγμα τόσο άρτιας και ολοκληρωμένης συνεργασίας κοινωνικών παραγόντων, ώστε, παράλληλα με την οικονομική άνθηση και την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων της, η Μοσχόπολη να διακρίνεται για σημαντικά έργα ευποίας και πολιτισμού. Αυτό το ανοδικό ρεύμα ήταν φυσικό να προκαλέσει την αύξηση των μορφωτικών απαιτήσεων και να κατακτήσει επείγουσα τη διεύρυνση των εκπαιδευτικών αναγκών. Γι' αυτό στην ακριτική αυτή έπαλξη του Ελληνισμού υπήρξε επιτακτική ανάγκη να ιδρυθεί μια σχολή ανωτέρου επιπέδου. Δυστυχώς οι πληροφορίες που υπάρχουν για τη Νέα Ακαδημία και το έργο της είναι λίγες και αποσπασματικές. Το αρχείο της απωλέσθηκε κατά τη διάρκεια των αλλεπαλλήλων δηώσεων. Την ίδια τύχη είχε και το σύγγραμμα *Περί τῆς ἐν Μοσχόπολει Ἀκαδημίας*, που ο Σάθας⁹ αποδίδει στον Θεόδωρο Καβαλλιώτη και από το οποίο θα αντλούσαμε βάσιμες πληροφορίες. Έτσι με συλλογή σποραδικών πληροφοριών από ελάχιστα χειρόγραφα ή αποσπάσματα κωδίκων προσπαθούμε να σχηματίσουμε μια αξιόπιστη εικόνα του σημαντικού αυτού ιδρύματος.

Το 1741 τέθηκαν τα θεμέλια του Ελληνικού Φροντιστηρίου ή Νέας Ακαδημίας. Η πρωτοβουλία για την ανέγερση οφείλεται στον Αρχιεπίσκοπο Αχριδών Ιωάσαφ που ανέλαβε και την υποχρέωση να εξεύρει τα απαραίτητα χρήματα¹⁰. Όταν μετά από αρκετά χρόνια, το 1750, εγκαινιάστηκε το κτήριο της Νέας Ακαδημίας θεωρήθηκε *άκρος στολισμός της πολιτείας, ευκοσμία των ηθών και φως της Εκκλησίας, το επί το πρώτον φως ανάγον.* Με αυτόν τον λακωνικό αλλά ξεκάθαρο λόγο δηλοποιούνταν οι πνευματικοί και κοινωνικοί προσανατολισμοί των Μοσχοπολιτών. Η παιδεία και η

8. Θεόφρ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975, σ. 62. Για τον βίο του Ιωάσαφ βλ. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως. Α' Η Ιερά Μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον εν αυτή κώδικα (1630-1875)*, Αθήναι 1939, σ. 61 κ.ε. Δείγμα της πνευματικότητας αλλά και των προθέσεων του για την εύρυθμη λειτουργία της Αρχιεπισκοπής Αχριδών αποτελούν και τα έγγραφα που δημοσιεύθηκαν στο *Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 4 (1894) 547-573.

9. Κ. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία, Βιογραφίαι των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, Εν Αθήναις 1868, σ. 496.

10. Κώδ. Μονής Τιμίου Προδρόμου, σ. 28, *Κατάλογος των αφιερωσάντων επί Μακαριωτάτου και Λογιωτάτου Πατρός ημών και Πατριάρχου Α' Ιουστινιανής Αχριδών κυρίου Ιωάσαφ συνεργεία και προτροπή αυτού εις σύστασιν του Ελληνικού Φροντιστηρίου δια ψυχικήν αυτών σωτηρίαν και μνημόσινον αιώνιον*, βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 41-42. Είναι αξιοθαύμαστη η κοινωνική συνοχή και συναίνεση των Μοσχοπολιτών που με γενναιόδωρες χορηγίες χρηματοδότησαν την ανέγερση της Σχολής. Ο Μητροπολίτης Καστορίας Διονύσιος προσέφερε 60.000 άσπρα, ο ηγούμενος της μονής Οσίου Ναούμ 12.000, ενώ οι συντεχνίες προσέφεραν 312.000 άσπρα. Η Νέα Ακαδημία αποτελούσε τη συνισταμένη των κοινωνικών αρετών των Μοσχοπολιτών.

ποιότητά της βρίσκονταν στην πρώτη σειρά των προτεραιοτήτων τους¹¹.

Έτσι το 1744 διαμορφώθηκε μια σχολή ανώτερης βαθμίδας που ονομάστηκε, κατά το πλατωνικό πρότυπο, Ακαδημία¹². Για να διακρίνεται όμως από εκείνη χαρακτηρίστηκε ως «Νέα». Και μόνη η ονομασία θα αρκούσε να φανερώσει την απόκλιση των διδασκάλων της και επομένως του μορφωτικού έργου της από την αριστοτελική αυθεντία. Πράγματι στη σχολή αυτή διαμορφώθηκε σαφής αμφισβήτηση του αριστοτελισμού και των σχολαστικών μεθόδων, που ήταν τότε κυρίαρχες στον ιδεολογικό χώρο της χερσονήσου του Αίμου. Αυτό οφείλεται στον Σεβαστό Λεοντιάδη και κυρίως στον Θεόδωρο Καβαλλιώτη. Ο Papacostea διαπίστωσε¹³ ότι η Νέα Ακαδημία ήταν ένας τύπος συναντήσεως ανάμεσα στον κλασικισμό και τον μοντερνισμό. Κατά τον Σκένδερη, η Νέα Ακαδημία είχε την κυριαρχία ολοκλήρου του λειτουργούντος εκπαιδευτικού συστήματος, εις την οποίαν συνέρρεον προς εκπαίδευσιν πανταχόθεν του υποδούλου Ελληνισμού¹⁴. Μετέδιδε τα φώτα της ελληνικής παιδείας σε όλη τη Βαλκανική σε συνδυασμό με ένα σημαντικό τυπογραφείο και μια βιβλιοθήκη. Σ' αυτό το λαμπρό πνευματικό ίδρυμα προσέρχονταν μαθητές απ' όλα τα μέρη του υπόδουλου Ελληνισμού και μαθήτευαν «παρά τους πόδας» σοφών διδασκάλων. Έτσι υπερέβη τα στενά όρια μιας πόλεως, έστω και πολυάνθρωπης, και επηρέασε πνευματικά ευρύτερα κοινωνικά στρώματα στον βαλκανικό χώρο.

Πρώτος διευθυντής της σχολής υπήρξε ο Σεβαστός Λεοντιάδης, επιφανής διδάσκαλος από την Καστοριά¹⁵, μαθητής του Μεθόδιου Ανθρακίτη και του Πανεπιστημίου της Πάντοβα. Δίδασκε στη Μοσχόπολη από το 1738, φαίνεται δε ότι ήταν και ο εισηγητής της ονομασίας της σχολής. Συνεργάτη του είχε, στην πρώτη αυτή φάση, τον ιερομόναχο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη, μετέπειτα μητροπολίτη Δυρραχίου, ο οποίος παράλληλα ήταν και υπεύθυνος του τυπογραφείου¹⁶.

Κορυφαίος όμως διδάσκαλος και ψυχή της Νέας Ακαδημίας υπήρξε ο Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789)¹⁷, που, μετά τριετή μαθητεία κοντά στον Ευγένιο Βούλγαρη, επέστρεψε το 1746 για να προσφέρει τις διδασκαλικές του υπηρεσίες στη γενέτειρά του. Επί των ημερών του έφθασε η σχολή στο υψηλότερο σημείο της ακμής της. Ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης εργάστηκε με ενθουσιασμό και αίσθημα ευθύ-

11. Η Νέα Ακαδημία διέθετε και προπαιδευτήριο, το λεγόμενο «ορφανοδιοικητήριο» ή «κάσσα των πτωχών», που ήταν ένα είδος οικοτροφείου και στοιχειώδους σχολείου, με 40 κοιτώνες και αίθουσες διδασκαλίας. Βλ. Ε. Κουρίλα, *Γρηγόριος ο Αργυροκαστρίτης, ο μεταφραστής της Καινής Διαθήκης εις το Αλβανικόν, ήτοι αι βάσεις της Αλβανικής φιλολογίας και γλώσσης. Η Ακαδημία της Μοσχόπολεως. Η ιστορία της Μοσχόπολεως και ο πολιτισμός αυτής*, Αθήναι 1935, σ. 81.

12. Για την Ακαδημία του Πλάτωνος, την ιστορική εξέλιξή της και το έργο της βλ. συνοπτικά Χ. Πεδικάρη, «Ακαδημία Πλάτωνος», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Herder-Ελληνικά Γράμματα, τ. 1, σ. 117 κ.ε.

13. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 82.

14. Βλ. Κ. Σκένδερη, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928², σ. 19.

15. Βλ. Γ. Ζαβίρα, *Νέα Ελλάς ή Ελληνικόν Θέατρον*, Αθήναι 1972, σσ. 530-531. Πρβλ. και Ε. Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 41.

16. Τα ιστορικά στοιχεία και την καταγραφή των εκτυπωθέντων βιβλίων βλ. στην εξαντλητική μελέτη του M. D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769*, Wien 1989.

17. Βλ. Ε. Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

νης για να αναβαθμίσει τις παραδόσεις των μαθημάτων και να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις μιας σχολής υψηλών προδιαγραφών. Βασικός συντελεστής υπήρξε και η ευρυμάθεια του Καβαλλιώτη, όπως αποτυπώθηκε στα δημοσιευμένα έργα του και, ιδιαίτερα, στην εν μέρει ανέκδοτη φιλοσοφική τριλογία του. Αν και πρόκειται για διδακτικά εγχειρίδια, το περιεχόμενό τους αποδεικνύει το υψηλό επίπεδο των παρεχομένων γνώσεων στη Νέα Ακαδημία¹⁸. Τα διασωθέντα εγχειρίδια της Λογικής, της Φυσικής και της Μεταφυσικής αποκαλύπτουν την οργάνωση, τη μεθοδολογία, το περιεχόμενο των σπουδών και τις σπάνιες εκπαιδευτικές δυνατότητες της Σχολής.

Το 1760 φαίνεται ότι συνδιδάσκαλος με τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη υπήρξε ο ιερομόναχος Κωνσταντίνος, απόφοιτος της Αθωνιάδος. Μετά την καταστροφή του 1769¹⁹ συνέχισε να λειτουργεί η σχολή, σαφώς υποβαθμισμένη, με διδάσκαλο τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη, που επανήλθε από βραχύχρονη αποδημία, στη συνέχεια τον Γεώργιο Σακελλάριο²⁰ και τον οικονόμο Δανιήλ τον Μοσχοπολίτη μέχρι το 1788, οπότε μετανάστευσε στην Πελαγονία.

Στη συνέχεια η κατάσταση των σχολείων της Μοσχόπολεως ακολούθησε, όπως ήταν φυσικό, τις περιπέτειες της πόλεως και των κατοίκων της.

Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. στη Μοσχόπολη λειτουργούσε πλήρης ημιγυμνάσιο, παρθεναγωγείο και νηπιαγωγείο με περισσότερους από 400 μαθητές και μαθήτριες. Υπήρχε ευρύχωρο διώροφο κτίσμα με επτά αίθουσες στο κέντρο της πόλεως, κοντά στην εκκλησία του Αγ. Κωνσταντίνου. Είχε ανεγερθεί εκ θεμελίων το 1840 και διατηρήθηκε μέχρι το 1916, με συνδρομή των Μοσχοπολιτών αλλά και των μεγάλων ευεργετών της Μοσχόπολεως, του Γεωργίου Σίνα και του Μιχάλη Κιοπέκα από τη Βιέννη ή του Αναστασίου Καζαντζή από την Τεργέστη. Οι παραπάνω είχαν καταθέσει σε τράπεζες ορισμένα κεφάλαια, με τους τόκους των οποίων (κατά τον Σκένδερη ανέρχονταν σε 18-20 λίρες ετησίως)²¹ συντηρούνταν τα σχολεία της Μοσχόπολεως και αμείβονταν οι διδάσκαλοι²². Στην είσοδο του νεότερου αυτού σχολικού κτηρίου είχε εντοιχισθεί —ως ιστορική ανάμνηση της περιφημης Ακαδημίας, αλλά και ως έκφραση της φιλοδοξίας που έτρεφε η νέα σχολή να κατακτήσει το κλέος της παλαιάς— λίθινη κυκλοτερής πλάκα στην οποία είχαν χαραχθεί τα εξής: *Επί των εντιμοτάτων και ευγενεστάτων αρχόντων της καθ' ημάς πολιτείας Κυρίου Θεοδώρου Βρέττα, Ναούμ Θεοδώρου, Κωνσταντίνου Βρέττα, και επί των χρησιμοτάτων Επιτρό-*

18. Βλ. και Αχ. Λαζάρου, *Η Αρωμονική και οι μετά της ελληνικής σχέσεις αυτής* (διδ. διατρ.), Αθήνα 1976, σ. 143, σημ. 12.

19. Σύμφωνα με τον Παπαρηγόπουλο, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Εβ, Αθήνα, χ.χ., σ. 196, οι Τουρκαλβανοί κατέστρεψαν τη Μοσχόπολη, λόγω συμμετοχής στα Ορλωφικά, το 1771.

20. Ίσως πρόκειται για τον Οικονόμο Παπαγεωργίου, αρχιερατικό επίτροπο Μοσχόπολεως και νεώτερο αδελφό του Πατριάρχη Ιωάσαφ. Μαθητής του υπήρξε και ο μετέπειτα Μητροπολίτης Λαρίσης Πολύκαρπος ο Δαρδαίος, που αποκεφαλίστηκε από τον Μαχμούτ Πασά (Δράμαλη) το 1821 (17 Σεπτεμβρίου). Στη βιογραφία του, που εκδόθηκε από τον συμπατριώτη του ιερέα Σπύρο Ζέγκο, αναφέρεται μεταξύ των άλλων: «*Εις Μοσχόπολιν εν πρώτοις της πατρίδος μας πλησίον, προς Γεώργιον εστάλη Σακελλάριον τον Θεϊόν*». Βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 44.

21. Βλ. Κ. Σκένδερη, *ό.π.*, σ. 45.

22. Κ. Σακελλαρίδης, «*Περί Μοσχόπολεως*», *Πανδώρα* 9 (1858-59) 45.

πων κ.κ. Θεοδώρου Μπάλλα, Α. Κωστή Μόσχα και Γεωργίου Μάνου²³.

Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήσαν η ελληνική φιλολογία και γραμματική, η ρητορική, η ποίηση και η μετρική, η φυσική και τα μαθηματικά, η θεολογία (Μεταφυσική)²⁴.

Η Νέα Ακαδημία είχε να αντιπαλαίψει με ισχυρά ρεύματα, πειστικά και φορτισμένα με το ενθουσιαστικό στοιχείο και την υπέρτερη δύναμη. Η Propaganda Fide κατέβαλλε συστηματική προσπάθεια απωθήσεως της Ορθοδοξίας, ενώ το Ισλάμ κατέχοντας και τα σκήπτρα της εξουσίας διεκδικούσε τη μονοκρατορία. Την εικόνα συμπληρώναν τα βίαια ήθη των απομονωμένων φυλών, που επιβίωναν παρασιτικά και ζούσαν στο περιθώριο της κοινωνικής συμβατότητας.

Η πνευματική ακτινοβολία των Μοσχοπολιτών διδασκάλων δημιούργησε στις ορεινές περιοχές της Αλβανίας μια χριστιανική παράδοση, που, εκατό χρόνια αργότερα, ξαναβρήκε ο Hahn²⁵. Και ήταν τόσο εντυπωσιακή ακόμη η ακτινοβολία της, ώστε, μην μπορώντας να την αιτιολογήσει, την απέδωσε στην έλευση λογίων από την Κωνσταντινούπολη²⁶.

Ειδικότερα πρέπει να εξαρθεί η συμβολή του κηρύγματος του Καβαλλιώτη στον εκπολιτισμό των ορεισιβίων, αλλά και προσπάθειά του να διαμορφωθεί μια ενιαία αλβανική φιλολογική γλώσσα (*une langue litteraire*) ως σύνθεση των διαφορετικών αλβανικών διαλέκτων. Αυτά ισχύουν και στην περίπτωση που δεν αποδεχθούμε την άποψη ότι υπήρξε μεταφραστής της Αγ. Γραφής στα Αλβανικά²⁷. Εκείνο στο οποίο συγκλίνει η έρευνα είναι ότι η νοοτροπία που καλλιεργήθηκε και η παράδοση που διαμορφώθηκε στη Μοσχόπολη υπήρξαν οι αιτίες όλων των ριζοσπαστικών πολιτισμικών πρωτοβουλιών.

Η αξία του πολιτιστικού έργου που πρόσφερε η Νέα Ακαδημία έγκειται στο ότι με τρόπο θετικό και παραγωγικό συνέβαλε στη συνύπαρξη, τη συνεργασία και τη σύνθεση. Έγινε πνευματικό φυτώριο στο οποίο καλλιεργήθηκε η κριτική σκέψη και ο ελληνορθόδοξος εκλεκτικισμός από τους σημαντικούς λογίους διδασκάλους με επικεφαλής τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη.

Προκαλεί έκπληξη και θαυμασμό η επιστημονική ενημέρωση του Καβαλλιώτη. Στα μέσα του 18ου αι., σε μια μεσόγεια ορεινή πόλη, ο λόγιος αυτός ιερέας ήταν πλήρως πληροφορημένος για τα αρχαία και σύγχρονα φιλοσοφικά και ιδεολογικά ρεύματα της Ευρώπης, στα οποία μάλιστα ασκούσε κριτική. Χαρακτήριζε ως αθέους τον

23. Βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 45.

24. Στη Μοσχόπολη υπήρξε μια σειρά επιγραμματοποιών που γνώριζαν πολύ καλά την αρχαία ελληνική μετρική. Γνωστότερος ήταν ο Μιχαήλ Γκόρας (Υπισχιώτης), από το χωριό Υπισχία ή Σίπισχα, μαθητής του Σεβαστού Λεοντιάδη, ιερέας και διορθωτής του τυπογραφείου. Βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 44· Ε. Κουρίλα, *ό.π.*, σ. 131. Είναι γνωστά 14 επιγράμματά του. Πρβλ. Ε. Κουρίλα, *ό.π.*, σ. 83 σημ. 2.

25. J. G. von Hahn, *Albanesische Studien*, I, Iena 1854, σ. 296.

26. Την άποψη φαίνεται να υιοθετεί και ο Armin Hetzer, «Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis», *Balkan-Archiv Neue Folge-Beiheft*, Bd. 1 (Hamburg 1981) 18.

27. Η άποψη του Pippidi ότι ο Καβαλλιώτης είχε τρεις μητρικές γλώσσες εμπεριέχει το στοιχείο της υπερβολής. Βλ. Α. Pippidi, «Un manuscrit de la "Logique" de Theodor Cavalliotis», *Revue des Études Sud-Est Européennes* 17 (1979) 418.

Σπινόζα, τον Πρωταγόρα, τον Διαγόρα και τους Επικουρείους²⁸. Όμως και οι ακροατές-φοιτητές του ήταν ενήμεροι, αφού από τα κείμενα προκύπτει η απαίτησή τους για απόρριψη των θεωριών, παλαιών και νέων, που δεν συμφωνούσαν με την ευαγγελική διδασκαλία.

Η κριτική σκέψη κατέστη ορατή με την αμφισβήτηση της αριστοτελικής αυθεντίας και την προσέγγιση προς τις πλατωνικές ιδέες σε συνδυασμό πάντοτε με την Πατερική σκέψη. Ίσως οι Μοσχοπολίτες δεν έφτασαν την ένταση της αμφισβητήσεως στον βαθμό του Ιώσηπου Μοισιόδακα. Ήσαν σαφώς μετριοπαθέστεροι, γιατί ήσαν πιο παραδοσιακοί και πιστοί στην αυτονομία της ελληνικής και χριστιανικής σκέψεως. Εξάλλου με σκεπτικισμό και διστακτικότητα αντιμετώπισαν τις εκ της Δύσεως εισαγόμενες ιδέες και δεν τις αποδέχθηκαν, όσες αποδέχθηκαν, αβασάνιστα²⁹. Δεν είχαν πεισθεί, όπως ο Μοισιόδαξ, ότι *ἡ Εὐρώπη τὴν σήμερον ... ὑπερβαίνει κατὰ τὴν σοφίαν, ὡς καὶ τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα*³⁰.

Ο ελληνορθόδοξος εκλεκτικισμός που καλλιεργήθηκε στη Νέα Ακαδημία έχοντας ως υπέρτατο αξιολογικό κριτήριο τη χριστιανική πίστη αποδεχόταν ή απέρριπτε ιδέες, διευθετώντας τους σχολικούς δρόμους της ανθρώπινης σκέψεως και οδηγώντας προς την αλήθεια. Η αρχή των Μοσχοπολιτών διδασκάλων ήταν ότι η χριστιανική πίστη δεν συγκρούεται με την επιστημονική σκέψη, αφού η πρώτη απευθύνεται στην καρδιά, ενώ η δεύτερη στον νου. Όσοι υποστηρίζουν αυτή τη μανιχαϊστική εκδοχή της αλήθειας παραλογίζονται και γελοιοποιούνται. *Οἱ δέ τινες κακῶς ἐθίζουσι φάσκοντες, ὅτι τοῦτο κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοῦτο κατὰ τὴν πίστιν, ὡς πάντῃ ἄλογον καὶ γελοῖον ἀποδοκιμάζειν*³¹.

Αν η διάκριση μεταξύ της θεολογικής και φιλοσοφικής αλήθειας ήταν χαρακτηριστικό της φιλοσοφίας της Αναγεννήσεως, ο Διαφωτισμός, εκκινώντας από τον αθεϊσμό των Εγκυκλοπαιδιστών, αμφισβητούσε το δικαίωμα της Θεολογίας να αναζητεί την αλήθεια και να διατυπώνει συλλογισμούς που οδηγούσαν προς αυτήν. Στην Αγγλία όμως ο Hobbes και ο Newton, ευκρινέστερα ο δεύτερος, συμβίβαζαν αρμονικά την επιστήμη με την πίστη.

Η Νέα Ακαδημία, διά του Θεόδωρου Καβαλλιώτη, ακολουθούσε πιστά αυτή τη συμβιβαστική αντίληψη. Χωρίς να απορρίπτει τη φιλοσοφία αναιρούσε την εκδοχή για την αντίθεσή της με την πίστη. *Ἐν γὰρ ἀκραδάντῳ τῆς πίστεως θεμελίῳ στερεωθέντας, χάριτι Θεοῦ, μὴ πάντας ἀπλῶς τοὺς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μηδ' αἰεὶ, ἀλλὰ τοὺς λόγους ἀναγκαίους ἐπὶ ταῖς ἀποδείξεσι χρωμένους καὶ ἡνίκα μὴ ἀπάδοντας ἑαυτοὺς παρέχονται τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ*³². Η Νέα Ακαδημία υπερασπίσθηκε τη φιλοσοφία, που ήταν κυρίαρχο χαρακτηριστικό της εποχής. Μέσα στο γενικό ρεύμα

28. Βλ. Ε. Κεκριδίη, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 136.

29. Για τη διστακτικότητα των Ελλήνων λογίων έναντι του Διαφωτισμού, βλ. Βλ. Φειδά, «Το πρόβλημα του σκοπού της παιδείας στο νεώτερο ελληνισμό», *Σύναξη* 8 (1983) 14.

30. Α. Αγγέλου, *Πλάτωνος Τύχαι. Η λόγια παράδοση στην Τουρκοκρατία*, (διδ. διατρ.), Αθήνα 1963, σ. 90.

31. Ε. Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 177.

32. Θ. Καβαλλιώτη, *Προοίμιο Φυσικής*, βλ. Ε. Κεκριδίη, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 177.

όλοι φιλοσοφούσαν, θα επισημάνει ο Άλκης Αγγέλου³³. Ο Καβαλλιώτης αιτιολογούσε λακωνικά και χωρίς περιστροφές την ενασχόληση με τη φιλοσοφία. *Ἡ γὰρ φιλοσοφία πρὸς τὴν ἀλήθειαν ἀφορᾷ μίαν καὶ ἀπλουστάτην οὖσαν*. Μην θέλοντας όμως να πριμοδοτήσει την άνοδο του αθεϊσμού και πιστεύοντας ότι η σύζευξη της κατά Θεόν σοφίας με τον ανθρώπινο νου αποτελεί το αυθεντικό δημιουργικό πλαίσιο, απέρριπτε το διαχωρισμό πίστεως και φιλοσοφίας. Αυτή η ιδεολογική γραμμή πλεύσεως καθιστά δυσχερή σήμερα την επισήμανση ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στα κείμενα των Μοσχοπολιτών λογίων.

Όταν λοιπόν γίνεται λόγος για ελληνορθόδοξο εκλεκτικισμό, στόχος είναι να τονισθεί ότι οι λόγιοι της Νέας Ακαδημίας ήσαν ενημερωμένοι γύρω από τις νέες ιδέες, αλλά επέλεγαν απ' αυτές όσες πίστευαν ότι εξυπηρετούσαν την επιστημονική γνώση, χωρίς να αντιτίθενται στις αρχές της πίστεως. Έχοντας ως πρότυπο τη λειτουργία που επιτελούνταν διαχρονικά στον εκκλησιαστικό χώρο, με την επιλογή των επί μέρους αληθειών οι οποίες συγκροτούσαν τη μια και μόνο αλήθεια, που είναι ο Θεός, ακολουθούσαν την ορθόδοξη παράδοση του εκλεκτικισμού, όπως διαμορφώθηκε από τον Απ. Παύλο, τον Ιουστίνο τον Φιλόσοφο και Μάρτυρα, τον Μ. Βασίλειο κ.ά.

Η Νέα Ακαδημία αναδείχθηκε σε κορυφαίο κέντρο καλλιέργειας των ελληνικών και χριστιανικών γραμμάτων, κοιτίδα πολιτισμού υψηλού επιπέδου με βασικό χαρακτηριστικό τη σύζευξη φιλοσοφίας και πίστεως, παραδόσεως και προόδου.

Μεθοδολογικά συγγένευε με τον Καρτεσιανό ορθολογισμό, σύμφωνα με τον οποίο οι ρίζες κάθε φιλοσοφίας είναι η μεταφυσική, κορμός είναι η φυσική και κλαδιά οι διάφορες επιστήμες. Η φυσική στηρίζεται στη μεταφυσική, γιατί ο κόσμος, όπως και ο Θεός, είναι άπειρος, όχι κενός.

Η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στη Νέα Ακαδημία ήταν η ίδια που χρησιμοποιούσαν οι πνευματικοί κύκλοι της Μοσχοπόλεως. Ειδικότερα η φιλοσοφική τριλογία του Θεοδώρου Καβαλλιώτη μας οδηγεί αβίαστα στη διαπίστωση ότι η αρχαϊζουσα (απτικίζουσα ή κλασικίζουσα) ελληνική, με μικρές σχεδόν ανεπαίσθητες αποκλίσεις προς λαϊκότερα σχήματα, ήταν το εν χρήσει γλωσσικό όργανο. Ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης εμφανιζόταν να ακολουθεί πιστά την προτροπή του δασκάλου του Ευγενίου Βούλγαρη, ότι ο φιλόσοφος οφείλει να εκφράζεται με τη λόγια γλώσσα, αφού η λαϊκή οδηγεί στον εκχυδαϊσμό, αδυνατώντας να εκφράσει καιρία τα υψηλά νοήματα της ανθρώπινης διανοήσεως. Αυτή ακριβώς η κλασικίζουσα γλώσσα με το απτικίζον ύφος έδωσε τη δυνατότητα σε ορισμένους λογίους της Μοσχοπόλεως να εντυπωσιάσουν τους Δυτικούς³⁴.

Αλλά και η ομηρική διάλεκτος με την αρχαία ελληνική μετρική καλλιεργήθηκε συστηματικά. Δεν χρησιμοποιήθηκε όμως ως απλή γνώση ή ως απλό μέσο προσεγγίσεως των κλασικών κειμένων, αλλά ως μοναδικός εκφραστικός τρόπος μεγαλοπρεπούς και επικής προσωπογραφίσεως σημαντικών μορφών του Γένους και εξωτερικεύσεως της ευγνωμοσύνης για την ευεργετική προς το κοινωνικό σύνολο παρουσία

33. Α. Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 15.

34. Βλ. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 72.

τους. Η περίοδος της ακμής της Νέας Ακαδημίας ήταν όντως ηρωϊκή, καθώς αναδυόταν το πνευματικό μεγαλείο του Ελληνισμού μέσα από την ευγενική άμιλλα ατόμων και συλλογικών φορέων. *Εκεί στη Μοσχόπολη έζησε μια γενιά που πίστεψε με πάθος στην αναγέννηση του παλιού δαιμονίου της Ελλάδος*³⁵.

*

Η αποθησαύριση χειρογράφων του Καβαλλιώτη στη Ρουμανία (Βουκουρέστι), στην Αλβανία (Τίρανα) και στην Ελλάδα (Σιάτιστα) σηματοδοτεί τη μορφωτική εμβέλεια της Νέας Ακαδημίας στη χερσόνησο του Αίμου. Στη Ρουμανία είναι γνωστό ότι τα εγχειρίδια αυτά της Λογικής, της Φυσικής και της Μεταφυσικής χρησιμοποιήθηκαν στην πριγκιπική Ακαδημία του Ιασίου στα 1800, πιθανότατα από τον Δανιήλ Φιλιππίδη που βρισκόταν τότε στο Ιάσιο. Η εκδοχή αυτή ενισχύεται από μια σημείωση (ex-libris) που υπάρχει στο σώμα της Φυσικής και Μεταφυσικής *ἐκ τῶν τοῦ οἰκονόμου κυρίου Δανιήλ πέλει ἢ παροῦσα σύνοψις τῆς τῆς Φυσικῆς καὶ Μεταφυσικῆς πραγματείας, ἣτις ἔτυχεν αὐτῷ τῷ ὄντι δῆλιον κολυμβητήν*³⁶. Στη συνέχεια πέρασαν στην κατοχή της βιβλιοθήκης του Κολλεγίου του Αγ. Σάββα στο Βουκουρέστι, γεγονός που πιστοποιεί ότι η πνευματική κίνηση της Μοσχόπολεως και η διδακτική δραστηριότητα του Καβαλλιώτη, υπερβαίνοντας τα στενά όρια της Μοσχόπολεως, κατέκτησαν μια πλατύτερη σφαίρα επιρροής και συνέβαλαν στην κινητικότητα των ελληνικών ιδεών στα Βαλκάνια. Την ευμενή αποδοχή των έργων αυτών ενίσχυσε και η φήμη του Καβαλλιώτη, ως μαθητή του Ευγενίου Βούλγαρη, αφού μάλιστα στην περιοχή της Μολδαβίας η επίδραση του Κερκυραίου διδασκάλου και συγγραφέα ήταν ήδη αισθητή³⁷.

Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη (Papacostea, Pippidi κ.ά.) από τα χειρόγραφα που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας, το μεν της Λογικής είναι αυτόγραφο του Καβαλλιώτη, ενώ η Φυσική και η Μεταφυσική αντιγράφηκαν από έναν μαθητή του, το Ναούμ Αναστασίου Ντάτα. Η διασπορά των χειρογράφων του Καβαλλιώτη έδωσε λαβές και στις εθνικιστικές διεκδικήσεις που χαρακτή-

35. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 73.

36. Βλ. Χειρόγραφα Ρουμανικής Ακαδημίας, Φυσική, σ. 121α. Επίσης βλ. A. Pippidi, *ό.π.*, σ. 419· V. Papacostea, *ό.π.*, σσ. 13-15. Πρβλ. και Αικ. Κουμαριανού, *Δανιήλ Φιλιππίδης - Άνθιμος Γαζής. Αλληλογραφία*, Αθήναι 1966, σσ. 7, 12, 35.

37. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 12. Είναι γνωστό ότι τόσο στο Ιάσιο όσο και στο Βουκουρέστι όχι μόνο οι λόγιοι και η αριστοκρατία αλλά και ο απλός λαός ήταν επηρεασμένος από την ελληνική γλώσσα και τον ελληνικό πολιτισμό, όπως με τις εύστοχες επιστημάνσεις του έδειξε ο N. Jorga στο έργο του *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*. Παρά τον πλούτο όμως των αναφορών του δεν μνημονεύει πουθενά τη Μοσχόπολη και τους λογίους της. Δεν οφείλεται σε άγνοια, αφού τη Φυσική και Μεταφυσική καταχώρησε σε ένα κατάλογο εγχειριδίων, που υπήρχαν στη βιβλιοθήκη της ελληνικής Ακαδημίας του Αγ. Σάββα στο Βουκουρέστι. Ο κατάλογος αυτός αποτέλεσε παράρτημα του συγγράμματός του *Istoria invatamintului romanesc*, Βουκουρέστι 1928, σ. 349. Πρβλ. και Αχ. Λαζάρου, *ό.π.*, σ. 143 σημ. 12. Μάλλον θεωρούσε τη Μοσχολοιτική παράδοση ως μη ενταγμένη στη βυζαντινή αλλά μέρος της ρουμανικής εξαιτίας της υπαρέξεως των Αρωματώνων! Αποψη που λίγο ως πολύ υποστηρίχθηκε και από τον V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 71, ότι δηλαδή η «*Νέα Ακαδημία της Μοσχόπολεως ήταν μια σημαντική εστία του ελληνικού πολιτισμού με βλάχικα μέσα*». Πρβλ. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 71 σημ. 2, όπου υποστηρίζεται ότι ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ ήταν Μακεδονορουμάνος!

ρισαν την επιστημονική έρευνα για τη Μοσχόπολη. Έτσι η συνθετική πολιτιστική προσπάθεια των λογίων της Μοσχοπόλεως που τελειώνει με την *Εισαγωγική διδασκαλία* του Δανιήλ του Μοσχοπολίτη, φάνηκε, κυρίως στις τρεις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας, να λαμβάνει χαρακτηριστικά αποσυνθέσεως και διαχωρισμών. Οι διχαστικές νοοτροπίες και οι εχθρότητες ήσαν αταίριαστες με το πνεύμα και την πρακτική των Μοσχοπολιτών λογίων. Η παρουσία των χειρογράφων του Θεοδώρου Καβαλλιώτη στη Ρουμανία αποδεικνύει περίτρανα την πνευματική επικοινωνία και την προώθηση των ελληνορθόδοξων γραμμάτων σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές με αφετηρία τη Νέα Ακαδημία³⁸.

Όταν ο Andrei Pippidi το 1979 σχολίαζε το χειρόγραφο της Λογικής, σε μελέτη του στο *Revue Études Sud-Est Européenne*, σημείωνε³⁹ ότι *μέχρι σήμερα δεν γνωρίζουμε άλλα αντίγραφα (exemplaires) των φιλοσοφικών έργων του Καβαλλιώτη*.

Το 1988 όμως ανευρέθηκαν νέα χειρόγραφα της φιλοσοφικής τριλογίας του Καβαλλιώτη στη Σιάτιστα⁴⁰, εμπλουτίζοντας τη σειρά των χειρογράφων και διευρύνοντας το χώρο διασποράς τους. Επήλθε έτσι κάποια εξισορρόπηση στο ερευνητικό πεδίο, ενώ παράλληλα σηματοδοτήθηκε ευκρινέστερα η ιδεολογική εμβέλεια της Νέας Ακαδημίας και των διδασκάλων της.

Όπως φαίνεται από τα βιβλία αυτά, οι σπουδές που πραγματοποιούνταν εκεί, προϋπέθεταν μια προηγούμενη βαθμίδα εγκύκλιας παιδείας. Οι σπουδαστές, που προσφωνούνταν από τον Καβαλλιώτη «φοιτηταί»⁴¹, είχαν παρακολουθήσει ευδοκίμως και επιτυχώς την «εγκύκλιο παιδεία», σκιαγράφηση της οποίας έχουμε στην *Εγκυκλοπαιδεία φιλολογική* του Ιωάν. Πατούσα⁴². Γι' αυτό ο Καβαλλιώτης πρόετρεπε τους μαθητές του: *πρός ταύτην τήν διαγνωστικήν μέθοδον θεία εὐδοκία μεταβάλλεται, ὡς φοιτηταί, ἰκανῶς ἤδη περὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν γεγυμνασμένοι, πᾶσαν μὲν ὄραστῶν ἄπολίπετε, πάντα δὲ πόνον αἰρεῖσθε ἐν τῇ περὶ ταύτην ἐνασχολήσει, καὶ διατριβῇ*⁴³.

Οι αλλαγές που δέχθηκαν τα χειρόγραφα με συνόψεις, απλοποιήσεις ή επεξηγή-

38. Ακόμη και η Οκτώηχος που εκδόθηκε στη Μοσχόπολη με διορθώσεις και επιμέλεια του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της ορθόδοξης σερβικής επισκοπής Βούδας, που υπάρχει στο Σεντέντρε της Ουγγαρίας και προέρχεται από τη συλλογή της μονής Κράμποβακ (αριθ. 760). Βλ. M. D. Peyfuss, «Marginalien zu Theodor A. Kaballioten», *Österreichische Osthefte* 27 (1985) 382 κ.ε.

39. A. Pippidi, *ό.π.*, 419.

40. Ευρύτερα για την ανεύρεση και τη σημασία των χειρογράφων Σιατίστης, βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτη*, σ. 170. Αλλά και η Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος-Τμήμα Χειρογράφων διαθέτει φάκελο (Ψ. 48) στον οποίο περιέχονται διάφορες σημειώσεις, προερχόμενες από τη βιβλιοθήκη του Ilo Mitkë Qafezëzi, Κορυτσά. Σε μια σημείωση ο Qafezëzi ισχυρίζεται ότι ανακάλυψε και άλλο χειρόγραφο του Καβαλλιώτη του 1752, στη βιβλιοθήκη της Αγ. Θεοτόκου της Ακροπόλεως Μπερατίου. Υπάρχει επίσης και ελληνοαλβανικό λεξικό του 1764 με 1600 λέξεις. Αποδίδεται στον Κωνσταντίνο Οικονόμο από το Βεράτιο.

41. Βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτη*, σ. 176.

42. Ο Πατούσας ήταν Γυμνασιάρχης του *εν ταις Κλειναίς Ενεταίς Φλαγγινιανού Ελληνομουσείου*, το δε βιβλίο του την εποχή εκείνη βρισκόταν σε ευρύτατη χρήση, όπως φαίνεται από τις τρεις εκδόσεις του μεταξύ 1710-1780. Περισσότερα στη διδακτορική διατριβή της Αθ. Αβδαλή, *Η «Εγκυκλοπαιδεία Φιλολογική» του Ιωάννη Πατούσα*, Αθήνα 1984, *passim*, ιδιαίτερα στις σσ. 114-117.

43. Βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτη*, σ. 176.

σεις από όσους κατά καιρούς τα χρησιμοποίησαν, δεν αλλοίωσαν ουσιαστικά το περιεχόμενό τους. Οι περισσότεροι απ' αυτούς, δάσκαλοι σε σχολεία του βαλκανικού χώρου, προσπαθούσαν να προβούν στις αναγκαίες προσαρμογές, ώστε να ανταποκριθούν στο μορφωτικό επίπεδο των σπουδαστών προς τους οποίους απευθύνονταν. Ειδικότερα η Φυσική και η Μεταφυσική του Καβαλλιώτη φαίνεται να δέχθηκαν αλλαγές. Είναι βέβαια επουσιώδεις, θεμιτές ακόμη και για έναν αντιγραφέα, αλλά είναι ενδεικτικές της αποδοχής, της μακροχρόνιας χρήσεως και της επιδράσεώς τους.

Ο δρόμος που διέτρεξαν τα χειρόγραφα Σιατίστης είναι ενδεικτικός. Δωρήθηκαν στην αλληλοδιδασκτική σχολή των Γερανείων Σιατίστης από την «ευγενή αρχόντισσα» Αικατερίνη Τζεντούρη, που το 1840 βρισκόταν στη Βιέννη. Η δωρεά είχε γίνει με τη μεσολάβηση του Κωνσταντίνου Ζουπάν, που εμπορευόταν βιβλία στην Αυστρία.

Η συγγραφή του τρίγλωσσου λεξικού (Ελληνικού-Αλβανικού-Βλαχικού) από τον Καβαλλιώτη, που το περιέλαβε στην *Πρωτοπειρία*⁴⁴, και στη συνέχεια του τετράγλωσσου, με την προσθήκη της Βουλγαρικής, από τον Δανιήλ Μοσχοπολίτη, απετέλεσε σημαντική συμβολή στη γόνιμη συνεργασία των φυλετικών ομάδων και στην πνευματική αναγέννηση των βαλκανικών λαών. Η λεξικογραφία⁴⁵ των Μοσχοπολιτών συνέβαλε καίρια στο μεταβολισμό των ποικίλων εθνικών και ετερόγλωσσων ομάδων στον βαλκανικό χώρο. Η αξία τους, πέραν των άλλων παραμέτρων, όπως εξήγησε ο Armin Hetzer⁴⁶, ήταν να προλειάνουν το έδαφος για πρόσβαση των Βλάχων, των Αλ-

44. Τελείως υποθετικά, καθώς δεν προκύπτει από καμία πηγή, ο Mario Ruffini, «Teodor Anastasie Cavallioti. Scrittore Moscopolitano del secolo XVIII», *Rivista d'Albania* 3 (1942) 122, διαπίστωσε «πολλούς λόγους για να σκεφθεί κανείς ότι δόθηκε η διαταγή ώστε το βιβλίο (η *Πρωτοπειρία*) να αποσυρθεί από το εμπόριο και να καεί». Εντάσσει την υποτιθέμενη αυτή ενέργεια σε μια σειρά ενεργειών, που αποδίδει στην κατασταλακτική τακτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου έναντι της τάσεως των βαλκανικών λαών για εθνική χειραφέτηση. Επικαλείται μάλιστα ως ενδεικτικό την καταδίκη από το Πατριαρχείο του έργου του Μιχ. Μπογιατζή, *Γραμματική ρωμανική ήτοι μακεδονοβλαχική σχεδιασθείσα και πρώτον εις φως αχθείσα υπό Μιχαήλ Γ. Μποϊατζή, διδασκάλου της ενταύθα απλοελληνικής Σχολής*, εν Βιέννη της Αουστρίας εν τη τυπογραφία του Ιωάννου Σνύρερ 1813. Επανεκδόθηκε το 1863 από τον D. Boldiceanu. Η πληροφορία προέρχεται από τον V. Papacostea, «Povestea unei cărți Protopiria lui Cavallioti "Ein unicum"» στο «Civilizație Românească și civilizație Balcanică», *Studii Istorice* (București 1983) 401. Άγνωστο από που αντλήθηκε. Πάντως δεν επιβεβαιώνεται (η καταδίκη) από καμία πηγή.

45. Κατά την περίοδο που συντάσσονταν η «*Πρωτοπειρία*», παρατηρήθηκε κυκλοφορία και άλλων τρίγλωσσων ή τετράγλωσσων λεξικών. Κανένα όμως απ' αυτά δεν περιείχε αποκλειστικά βαλκανικές γλώσσες. Το γεγονός αυτό δείχνει την πρωτοτυπία του εγχειρήματος και τη ριζοσπαστικότητα που διέκρινε τους λογίους της Μοσχοπόλεως. Το 1757 κυκλοφόρησε στη Βενετία ο πρώτος τόμος του τετράγλωσσου λεξικού του Γεωργίου Κωνσταντίνου (Τυπογραφείο Αντ. Βόρτολι). Το 1764 εκδόθηκε στη Βενετία (Τυπογραφείο Αντ. Βόρτολι), από άγνωστο συντάκτη, «*Λεξικόν τετράγλωσσον της Ιταλικής, Ρωμαϊκής, Λατινικής και Ελληνικής Γλώσσης. Πρόχειρον και ωφελιμώτατον εις το να μάθη, όστις επιθυμά, με ευκολίαν εκείνην την γλώσσαν οπου απ' αυταίς ορέγεται. Περιέχον έτι την Κυριακήν Προσευχήν, και άλλαις Θεομητορικός, και άλλα τινά (χρήσιμα). Τυπωθέν εις κοινήν ωφέλειαν του Ρωμαϊκού και Ιταλικού Γένους, με νέαις Προσθήκαις, και μετά πάσης επιμελείας διορθωθέν*». Επρόκειτο για δεύτερη έκδοση του τετράγλωσσου λεξικού που ήδη είχε κυκλοφορήσει το 1750 «*εις κοινήν ωφέλειαν του Ρωμαϊκού Γένους*». Το 1772 ξανακυκλοφόρησε από τον Αντ. Βόρτολι σε επιτομή με δυο γλώσσες (Ιταλική και Ρωμαϊκή). Το 1790 κυκλοφόρησε στη Βιέννη, από την τυπογραφία Ιωσήπου του Βαουμειστέρου, ένα τρίγλωσσο λεξικό της Γαλλικής, Ιταλικής, και Ρωμαϊκής διαλέκτου. Συντάκτης του ήταν ο Γεώργιος Βεντόης, που παρακινήθηκε από τον πρίγκιπα της Μολδοβλαχίας Αλέξανδρο Ιωάν. Μαυροκορδάτο.

46. Ar. Hetzer, *ό.π.*, σ. 48.

βανών και των Βουλγάρων σε στοιχειώδη εκπαίδευση διά μέσου της γλώσσας του πολιτισμού και της παιδείας των Ελλήνων.

Πρέπει ακόμη να διευκρινισθεί ότι ο Καβαλλιώτης ουσιαστικά δεν έκανε αλβανική αλλά ελληνική φιλολογία. Ήθελε να δώσει τη δυνατότητα σε όσους κατοικούσαν μόνιμα στη Μοσχόπολη και στην ευρύτερη περιοχή ή έρχονταν στην πόλη για συναλλαγές να κατανοούν την ελληνική γλώσσα, αλλά και να συνεννοούνται μεταξύ τους. Η καταφυγή πάντως στο τρίγλωσσο λεξικό προϋπέθετε έστω και στοιχειώδη γνώση της ελληνικής, αφού ήταν γραμμένο εξ ολοκλήρου με ελληνικούς χαρακτήρες. Όταν ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης στα έργα του αναφερόταν σε «πρωτοπείρους», δεν εννοούσε μόνο τους αλλόγλωσσους, αλλά και τους Έλληνες εκείνους, των οποίων η συστηματική εκμάθηση της γλώσσας τότε άρχιζε.

Οι Μοσχοπολίτες διδάσκαλοι, προσαρμοσμένοι στις απαιτήσεις μιας πολύγλωσσης κοινωνίας, είχαν τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν δια της παιδείας και να αναμορφώνουν τα νέα κοινωνικά περιβάλλοντα, όταν εκόντες-άκοντες εγκατέλειπαν την πατρίδα τους και μετανάστευαν. Ο Δανιήλ ο Μοσχοπολίτης μετακινήθηκε, μετά την τρίτη δήμευση της Μοσχοπόλεως το 1788-89, στο Μοναστήρι. Εκεί γνώρισε τον Μητροπολίτη Πελαγονίας Νεκτάριο, τον «εκ Μουντανίων», ο οποίος τον προέτρεψε να θέσει σε κυκλοφορία την *Εισαγωγική Διδασκαλία*, την οποία και χρηματοδότησε. Γι' αυτό και το βιβλίο του αφιερώθηκε. Η εθνολογική ποικιλία της μητροπολιτικής περιφέρειας της Πελαγονίας επέβαλε την έκδοση ενός πολύγλωσσου λεξικού για εκπαιδευτικές αλλά και ιεραποστολικές ανάγκες. Ο Δανιήλ φαίνεται ως συνεχιστής της παραδόσεως του διδασκάλου του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, τον οποίο συμπλήρωσε με το τετράγλωσσο λεξικό που περιέλαβε στην *Εισαγωγική Διδασκαλία*⁴⁷. Το εκτύπωσε το 1802, μάλλον στη Βενετία⁴⁸. Σκοπός της εκδόσεως ήταν *μόνον και μόνον διά να συνηθίσουν οι των Μοισιοδάκων παίδες τήν Ῥωμαίικην γλώσσαν*⁴⁹. Το τρίγλωσσο λεξικό του Θεοδ. Καβαλλιώτη και η *Εισαγωγική Διδασκαλία* του Δανιήλ είναι τα πιο όμορφα δώρα για τον παγκόσμιο πολιτισμό, ιδίως όμως των βαλκανικών λαών, που προήλθαν από την πολιτιστική κίνηση της Μοσχοπόλεως, υπογράμμισε ο Victor Papacostea⁵⁰.

Στη Μοσχόπολη και με πρωτεργάτη τον Καβαλλιώτη υλοποιήθηκε η προσπάθεια για καθιέρωση γραπτής αλβανικής και βλαχικής γλώσσας. Σωστά η ιστορία της αλβανικής φιλολογίας δίνει ξεχωριστή θέση στον Καβαλλιώτη και στη σχολή της Μοσχοπόλεως, αφού εκεί έγιναν οι πρώτες προσπάθειες για υπέρβαση των γλωσσικών και

47. Ευρύτερα για την *Εισαγωγική Διδασκαλία* σε συσχέτισμό με την κινητικότητα της ελληνικής γλώσσας στα Βαλκάνια τον 18ο αι. βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

48. Η *Εισαγωγική Διδασκαλία* εκτυπώθηκε το 1802, μάλλον στη Βενετία. Δεν έχει διευκρινισθεί πού στηριζόμενος ο Κ. Σκένδερης, *ό.π.*, σσ. 16 και 26, θεωρεί ως τόπο εκδόσεως τη Βιέννη, ενώ ο Π. Κιτρομηλίδης, *Ιώσηπος Μοισιοδάξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1985, σ. 241, ως τόπο εκδόσεως πιθανολογεί την Κωνσταντινούπολη.

49. Δανιήλ Μοσχοπολίτης, *Εισαγωγική Διδασκαλία*, Βενετία (;) 1802, Πρόλογος, σ. ζ'.

50. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 386.

εθνολογικών διαφορών των βαλκανικών λαών. Τέθηκαν τα θεμέλια εγγραμμάτισεως των βαλκανικών διαλέκτων, που εκείνη την εποχή δεν είχαν αποκτήσει γραπτή μορφή. Ο Φάνης Μιχαλόπουλος επισήμανε πως η Μοσχόπολη υπήρξε η νέα *Ιερουσαλήμ της χειραφετήσεως όλων των βαλκανικών εθνοτήτων (και ιδίως των Βλάχων και των Αλβανών)*, ο ιερός τόπος όπου για πρώτη φορά καλλιεργήθηκε η ιδέα της βαλκανικής συνεννοήσεως⁵¹. Η Μοσχόπολη υπήρξε όντως πνευματικός φάρος ολόκληρης της Βαλκανικής, θερμοκήπιο γραμμάτων και πολιτισμού.

Έτσι οι ρηξικέλευθες μορφωτικές πρωτοβουλίες των Μοσχοπολιτών λογίων έχουν ένα σημαντικό μερίδιο συμμετοχής στον εμπλουτισμό του πνευματικού βίου και στον εξευγενισμό του πολιτισμού των βαλκανικών λαών. Κανείς δεν αμφιβάλλει σήμερα ότι η συμβολή των λογίων αυτών υπήρξε δραστική. Ο Papacostea⁵² υποστήριξε ότι ο βαλκανικός χώρος με το φυλετικό μωσαϊκό του ήταν ο πιο κατάλληλος για δοκιμές «συγκριτικής γλωσσολογίας». Ήταν μια αντίληψη που την εποχή εκείνη δέσποζε στην ευρωπαϊκή φιλολογία και φιλοσοφία ακολουθώντας το δρόμο που είχαν χαράξει ο Ντεκάρτ και ο Λάιμπνιτς.

Όσο και να αποδέχεται κανείς αυτήν την άποψη δεν μπορεί να υποβαθμίσει τις πρακτικές ανάγκες που είχαν οι κάτοικοι των περιοχών εκείνων και τη δυναμική που διαμορφώνονταν, επιβάλλοντας τη θετική ανταπόκριση των λογίων. Παρόλο που ολόκληρο το διασωθέν συγγραφικό έργο του Καβαλλιώτη αποπνέει το άρωμα του Ελληνισμού, εν τούτοις δεν παρατηρούνται εθνικιστικές εξάρσεις. Δεν επιδιώκει με την *Πρωτοπειρία* του τον «εξελληνισμό» των Βλάχων ή των Αλβανών. Στην *Εισαγωγική Διδασκαλία* του Δανιήλ ίσως διαφοροποιείται η πρόθεση. Η τάση για εξελληνισμό είναι διακριτή. Όταν όμως αναφερόμαστε σε εξελληνισμό κατά την περίοδο αυτή, θα αποτελούσε σφάλμα αν φορτίζαμε τον όρο με εθνικό περιεχόμενο. Ο εξελληνισμός συνέχιζε να διατηρεί τη διαχρονική Ισοκράτεια εκδοχή του, ώστε *Ἕλληνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείσεως τῆς ἡμετέρας μετέχοντας*⁵³.

Απόστολοι των ιδεών και του πνεύματος της Νέας Ακαδημίας υπήρξαν οι μαθητές της, που με τις ιδέες τους προετοίμασαν την πνευματική αναγέννηση αλλά και την εθνική απελευθέρωση των βαλκανικών λαών. Στους επιφανέστερους πρέπει να ενταχθούν ο οικονόμος και ιεροκήρυξ Δανιήλ Μιχάλη Αδάμη Χατζή ο Μοσχοπολίτης (1754-1825), για τον οποίο έγινε λόγος παραπάνω, και ο Κωνσταντίνος Τζεχάνης ή Χατζητζεχάνης⁵⁴.

Ο Χατζητζεχάνης ήταν μαθητής κι αυτός του Θεοδώρου Καβαλλιώτη προς τον οποίο έτρεφε απέραντο θαυμασμό. Ο θαυμασμός του χρησίμευσε ως κίνητρο για τη μεταφορά των μηνυμάτων του δασκάλου στην Εσπερία, ειδικότερα στη Χάλλη της Γερμανίας⁵⁵, όπου τον κατέστησε γνωστό στον καθηγητή Johannes Thunmann παραδί-

51. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις: Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1941, σ. 19.

52. V. Papacostea, *ό.π.*, σ. 70.

53. Ισοκράτης, *Πανηγυρικός* 4, 49-50.

54. Για τον βίο και τα έργα του βλ. Κ. Σάθα, *ό.π.*, σσ. 498-499.

55. Η Χάλλη ήταν σημαντικό πνευματικό και βιομηχανικό κέντρο, 30 χλμ. ΒΔ της Λειψίας, επί του ποταμού Ζάαλε.

δοντας ένα αντίγραφο της *Πρωτοπειρίας*. Σ' αυτόν οφείλεται η γνωστοποίηση του έργου του Καβαλλιώτη στη Δύση και η απόκτηση πανευρωπαϊκής εμβέλειας. Έκτοτε, ειδικά το τριγλωσσο λεξικό έγινε αντικείμενο έρευνας και μελέτης πολλών επιστημόνων, ενώ εκδόθηκε και σχολιάστηκε ποικιλότροπα. Ο θαυμασμός του Τζεχάνη προς το διδάσκαλο εκφράζεται και στο βιβλίο του *Εγχειρίδιον αριθμητικόν*, που εκδόθηκε στη Χάλλη το 1769. Είναι αφιερωμένο στο χορηγό της εκδόσεως Κωνσταντίνο Μιχαήλ Μόσχα, συμπατριώτη και συμμαθητή του, με τον οποίο, καθώς γράφει ο Τζεχάνης, της ελληνικής γλώσσας *τάς πρώτας γραμμάς συμμαθητευόμενοι ποτέ, έδιδάχθημεν από τόν φωστήρα και τό μέγα τής Μοσχοπόλεως καύχημα, τόν έν ιεροδιδασκάλους λέγω Ίεροσοφολογιώτατον, και έν Ίερεΰσιν Αΐδεσιμώτατον Πρωτοπαππών κύριον Θεόδωρον τόν Καβαλλιώτην*⁵⁶. Ο σεβασμός και ο θαυμασμός προς την άρτια προσωπικότητα του διδασκάλου εκφράζονταν και με τα ωραιότατα επιγράμματα που συνέταξαν διάφοροι Μοσχοπολίτες λόγιοι, πρώην μαθητές της Νέας Ακαδημίας, και αφιέρωσαν στο Θεόδωρο Καβαλλιώτη, προτάσσοντας αυτά στην «Εισαγωγή Γραμματικής»⁵⁷.

Πολλοί από τους μαθητές της Νέας Ακαδημίας ακολουθώντας το παράδειγμα των διδασκάλων τους εισήλθαν στις τάξεις του κλήρου και δια του λόγου και του έργου της Εκκλησίας μετέδωσαν τα φώτα της ελληνικής παιδείας στους τόπους εργασίας τους. Ο Μητροπολίτης Σισανίου Νικηφόρος, ο Λαρίσης Πολύκαρπος, ο ιερομόναχος και διδάσκαλος του σχολείου του Βυθκουκίου Σάββας, ο Θεόδωρος Χατζηφιλιππίδης, ιερέας στο Ελβασάν και μεταφραστής της Καινής Διαθήκης στην Αλβανική⁵⁸, ο σημαντικός φιλόλογος και ποιητής Αμβρόσιος Πάμπερης⁵⁹, μοναχός της μονής του οσίου Ναούμ και μετέπειτα εφημέριος της ελληνικής εκκλησίας της Λειψίας, ο Δημήτριος Προκοπίου Πάμπερης, διδάσκαλος της Ακαδημίας Βουκουρεστίου, ο Τέρπος Μάκου, διδάσκαλος στη σχολή της Κορυτσάς, ο Κωνσταντίνος Ούκοντας, συγγραφέας ενός αρωμουνικού αλφαβηταρίου (fibel) και πρωτοπαππός της ελληνικής κοινότητας στο Πόζεν (τέλη 18ου αι.), ο Αναστάσιος Θεοδώρου Καβαλλιώτης, ιερέας στο Miskolcz (αρχές 19ου αι.)⁶⁰.

Άλλοι πάλι ακολουθώντας διαφορετικούς επαγγελματικούς δρόμους με τον τρόπο τους ωφέλησαν το κοινωνικό σύνολο και συνέβαλαν στη διάδοση των γραμμάτων. Ανάμεσα σ' αυτούς διακρίθηκαν ο Αθανάσιος Στήριας Μοσχοπολίτης, που συνέθεσε επιγράμματα «εις έπαινον Μελετίου» που περιλήφθηκαν στην Εκκλησιαστική Ιστορία του (Βιέννη 1783), ο Νικόλαος Δημητρίου Ντορούτας, ευπατριδής Μοσχοπόλεως, στον οποίο οφείλεται η έκδοση της ακολουθίας του αγίου μεγαλομάρτυρος και

56. Βλ. άλλα τρία επιγράμματα του Τζεχάνη στο É. Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τ. 2, Παρίσι 1928, σ. 184.

57. Θεόφρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 51 κ.ε.

58. Ταυτίστηκε με τον Θεόδωρο Καβαλλιώτη από τον Hahn, *ό.π.*, και τον Papacostea, *ό.π.*

59. Γεννημένος στη Μοσχόπολη το 1733 περιήλθε την Ουγγαρία, τη Μολδαβία και κατέληξε στη Λευρία. Βλ. και M. D. Peyfuss, *Die Akademie*, σ. 119· A. Pippidi, *ό.π.*, σ. 418.

60. Εκεί ιδρύθηκε το 1794 ελληνικό Γυμνάσιο στο οποίο εκπαιδεύονταν και Ούγγροι, Σέρβοι, Αλβανοί και Ρουμάνοι από τις ευπορότερες οικογένειες. Βλ. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις (1330-1930)*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 142.

θαυματουργού Ιωάννου του Βλαδιμήρου⁶¹, ο Κωνσταντίνος Ζουπάν, γιατρός του Κούρτ Πασά⁶², ο Ιωάννης Αδάμης, που μετά τη Μοσχόπολη σπούδασε ιατρική στη Χάλλη, όπου μετέφρασε από τα Λατινικά στα Ελληνικά (1772) το ιατρικό εγχειρίδιο του Δαβίδ Μαδαί, ο Ιωάννης Νικολίδης (1737-1828), γιατρός από τη Γράμμιστα και πολλοί άλλοι. Ίσως δίπλα στους παραπάνω επώνυμους μαθητές της Νέας Ακαδημίας θα έπρεπε να προστεθούν και πολλοί ανώνυμοι, των οποίων η προσφορά δεν μπορεί να αξιολογηθεί, επειδή παραμένει άγνωστη.

Η διαμόρφωση εύκρατου κλίματος για την κυκλοφορία των ιδεών και την πνευματική καλλιέργεια στη Μοσχόπολη φαίνεται και από τον μεγάλο αριθμό Μοσχοπολιτών που συνέδραμαν σε διάφορες εκδόσεις. Χαρακτηριστικά πρέπει να αναφερθεί ότι τουλάχιστον ένδεκα Μοσχοπολίτες συγκαταλέγονται στους συνδρομητές του Ιωσήπου Μοισιόδακα, όταν το 1761 στη Βενετία εξέδωσε την *Ηθική Φιλοσοφία*. Στην ουγγρική Πέστη ο Μοισιόδακας απέκτησε φίλους και υποστηρικτές, που τους μνημονεύει στην *Απολογία* του με θερμά αισθήματα. Ήσαν οι διακεκριμένοι Μοσχοπολίτες έμποροι Θεόδωρος Ιωάννου Γκίκας και Ναούμ Μιχαήλ Μόσχα⁶³.

Στη Βιέννη ο Μοσχοπολίτης Νικόλαος Κωνσταντίνου Κωστίκας, μουσόφιλος έμπορος και μαικήνας των λογίων Ελλήνων που παρεπιδημούσαν εκεί, μνημονεύεται με ιδιαίτερη εγκαρδιότητα από τον Μοισιόδακα⁶⁴. Αλλά και της εκδόσεως της *Γεωγραφίας* του Μοισιόδακα προηγήθηκε σύναψη συνεταιριστικού συμφωνητικού με δυο Μοσχοπολίτες εμπόρους της Πέστης, το Ναούμ Μόσχα και το Ναούμ Δαδάνη, που θα έπαιρναν τα μισά αντίτυπα του βιβλίου, προφανώς ως αντάλλαγμα της χρηματοδότησεως.

Ακόμη μαθητές της Σχολής χρηματοδότησαν εκδόσεις βιβλίων, ευεργετώντας έτσι ευρύτερες κοινωνικές και εθνικές ομάδες στο βαλκανικό χώρο. Ο πλούσιος έμπορος Γεώργιος Τρίκουπας ή Κοσμήσκη, πιθανόν μαθητής του Καβαλλιώτη, εγκατεστημένος στην Πολωνία και επιτυχημένος έμπορος ουγγρικών οίνων, υπήρξε ο χορηγός της *Πρωτοπειρίας* του Καβαλλιώτη⁶⁵ με πρόθεση οι νεότεροι να αποκτήσουν πρόσβαση σε καλύτερη παιδεία. Αλλά και όταν το 1779 ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, πάλι στη Βενετία, εξέδωσε την *Πραγματεία περι παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία*, ένας Μοσχοπολίτης έμπορος ανέλαβε τα έξοδα του βιβλίου. *Δαπάνη φιλοτίμω του έντιμοτάτου και χρησιμωτάτου έν πραγματευταῖς κυρίου κυρίου Θεοδώρου Έμμανουήλου Γκίκου του από Μοσχόπολεως*.

Σημαντική υπήρξε και η προσφορά των δυο γνωστών Μοσχοπολιτών αντιγραφέων των έργων του Καβαλλιώτη, του Ναούμ Αναστασίου Ντάτα, που αντέγραψε τα χειρόγραφα της ρουμανικής Ακαδημίας, και του Δημητρίου Κωνσταντίνου Μπεζού-

61. Βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 71.

62. Η μεγάλη Μοσχοπολίτικη οικογένεια Ζουπάν διακλαδίσθηκε στην Αδριανούπολη, Βιέννη, Σιάτιστα κ.α. Βλ. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σ. 202.

63. Βλ. Π. Κιτρομηλίδη, *ό.π.*, σ. 123.

64. *Ό.π.*, σ. 129.

65. Λαθεμένη απόδοση της ιδιότητος του Τρίκουπα στον Καβαλλιώτη βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτη*, σσ. 60-61. Πρβλ. και Ε. Κουρίλα, *ό.π.*, σ. 108.

κα⁶⁶, αντιγραφέα των χειρογράφων Σιατίστης.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμισθεί ότι οι Μοσχοπολίτες μετανάστες, κυρίως μετά την καταστροφή του 1769, στις νέες πατρίδες τους στις οποίες αναγκαστικά μεταφυτεύθηκαν ευεργέτησαν τους κατοίκους των περιοχών αυτών. Σε πολλές πόλεις της Βαλκανικής και της κεντρικής Ευρώπης διασώθηκαν δείγματα του υψηλού πολιτισμού των Μοσχοπολιτών και των έργων ευποιίας. Πρωταγωνίστησαν στην ανέγερση ναών, χρηματοδότησαν την κατασκευή πολυτίμων ιερών σκευών, εικόνων ή αγιογραφιών, που μέχρι σήμερα προκαλούν το θαυμασμό. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα δυο Μοσχοπολιτών, της Σοφίας Λύκα και του Αλεξάνδρου Λεπούρα, που προέβησαν σε δωρεά 50.000 και 400.000 φράγκων αντίστοιχα στην κοινότητα της Βουδαπέστης⁶⁷.

*

Η διαβαλκανική ακτινοβολία της Νέας Ακαδημίας συνίσταται στο γεγονός ότι υπήρξε εκπαιδευτήριο στο οποίο καλλιεργήθηκε το πνεύμα συνεννοήσεως και επικοινωνίας των βαλκανικών λαών, όπου ο ελληνορθόδοξος οικουμενισμός και υπερφυλετισμός έλαβε σάρκα και οστά, διδάχθηκε όχι μόνο θεωρητικά αλλά και έμπρακτα με τη ζωή και το έργο των μεγάλων δασκάλων και ιδιαίτερα του Θεοδώρου Καβαλλιώτη. Οι πολιτισμικές αξίες που προωθούσε η Νέα Ακαδημία ήσαν πανανθρώπινες και διαχρονικές. Μέσα σ' αυτή τη γενική αντίληψη και νοοτροπία ανδρώθηκαν οι δάσκαλοι και οι μαθητές, που στη συνέχεια μεταλαμπάδευσαν αυτές τις ιδέες σε όλο το βαλκανικό χώρο. Αυτός ο οικουμενικός εθνισμός απετέλεσε και τον πυρήνα της ιδεολογίας μιας διαβαλκανικής δημοκρατίας, όπως την οραματίστηκε ο Ρήγας ο Βελεστινλής και την αποτύπωσε στο *Θούριό* του και στο *Σύνταγμά* του⁶⁸.

Δυστυχώς ο 19ος αιώνας, με τον υπερτονισμό της αξίας της εθνότητας, ανέτρεψε αυτές τις πρακτικές και αμφισβήτησε ευθέως τον υπερφυλετικό χαρακτήρα της παιδείας και της ουσίας της, που ήταν τότε η ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Αυτή, ως υπέρτατο αξιολογικό κριτήριο κάθε μορφής παιδείας και του μεταγχιζομένου στους διδασκομένους ήθους, περιθωριοποιήθηκε και επιβλήθηκαν οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς. Η μετατροπή, στα νεώτερα χρόνια, της Βαλκανικής σε «πυριτιδαποθήκη της Ευρώπης» δεν οφείλεται και στην κακοήθη αυτή μετάλλαξη;

66. Για τη Μοσχοπολίτικη οικογένεια Μπεζούκα ή Μπιζούκα, βλ. Ε. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης*, σ. 174.

67. Τρ. Ευαγγελίδη, *ό.π.*, τ. 2, σ. 439.

68. Ν. Πανταζόπουλου, «Το Σύνταγμα του Ρήγα Φεραίου», *Σύναξη* 40 (1991) 63. Πρβλ. και Ε. Κεκριδή, *Η ελληνορθόδοξη παιδεία*, σ. 33 κ.ε.

SUMMARY

Eustathios N. Kekridis

THE NEW ACADEMY OF MOSCHOPOLIS AND ITS INFLUENCE IN THE BALKANS

Despite its short-lived existence, the New Academy was the most prestigious institution of further education in the Balkans in the mid-18th century (1740–69). Located at a cultural crossroads, a meeting-place of different races, languages, and religions, it played a leading part in fostering co-existence and synthesis. It became an intellectual seedbed, in which its eminent scholarly teachers, headed by Theodoros Anastassiou Kavalliotis, cultivated critical thought and Greek Orthodox eclecticism.

The fact that manuscripts of Kavalliotis's have been treasured up in Romania (Bucharest), Albania (Tirana), and Greece (Siatista) indicates the extent of the New Academy's educational reach in the Balkans. Theodoros Kavalliotis's trilingual lexicon and Daniil Moschopolitis's quadrilingual lexicon were major contributions to fruitful co-operation between the racial groups and to the intellectual renaissance of the Balkan peoples. The New Academy played a potent part in enriching the Balkan peoples' intellectual life and Hellenising their culture.

The alumni of the Academy also became vehicles of an inter-Balkan, universal spirit, which, although it was the raw material for the vision of inter-Balkan co-operation and conduced to the liberation of the Balkan peoples, was disregarded in the nineteenth century, owing to the fever of nationalism.

ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΕΣ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΑΙ ΣΤΙΣ ΧΩΡΕΣ
ΤΗΣ ΑΥΣΤΡΟΥΓΓΑΡΙΑΣ (18ος-19ος αιώνας)

Η Μοσχόπολη απετέλεσε κατά τον 17ο και 18ο αιώνα, μαζί με άλλες βλαχόφωνες πολιτείες του βόρειου Ελληνικού χώρου (Μέτσοβο-Συρράκο-Καλαρρύτες), υπόδειγμα οικονομικής και κατ' επέκταση πολιτισμικής ανάπτυξης με ακτινοβολία σε όλο τον χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης της τότε Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η οικονομική της ανάπτυξη βασίστηκε σε παράγοντες, όπως τα ειδικά προνόμια που κατά καιρούς απέσπασε από την Πύλη, την κτηνοτροφία και μεταποίηση, κυρίως όμως στις σημαντικές εμπορικές δραστηριότητες που ανέπτυξε με τα τότε εμπορικά κέντρα της εποχής και ιδιαίτερα με τη Βενετία.

Τα ειδικά προνόμια

Το σύνολο σχεδόν των βλαχόφωνων οικισμών του βορείου Ελληνικού χώρου τελεί ήδη από τους χρόνους του Μουράτ του Α' και του Βαγιαζήτ του Β' (1481-1512) σε προνομιούχο καθεστώς ανεξαρτησίας, κάτω από την αιγίδα της βασιλομήτορος (βαλιδέ σουλτάνα), έναντι σχετικά μικρού φόρου υποτελείας. Έτσι συναντάμε χωριά του ανατολικού Ζαγορίου, όπως Καλαρρύτες, Μέτσοβο, Συρράκο, αλλά και 45 με 50 χωριά του Βορείου Μαλακάσιου να διατελούν κάτω από την αιγίδα της βαλιδέ σουλτάνας απολαμβάνοντας ιδιαίτερα προνόμια¹. Τα προνόμια αυτά ήταν: α) δεν υπάγονταν σε καμιά επαρχιακή αρχή, β) αυτονομούντο και αυτοδιοικούντο από δημοτικούς άρχοντες που εκλέγονταν με αρμοδιότητες δικαστικές ακόμη και δημοτικής αστυνομίας, γ) απαγορευόταν αυστηρά η είσοδος Τούρκου στην πόλη, εκτός εξαιρετικών περιπτώσεων².

Έναντι αυτών των Προνομίων η κοινότητα όφειλε να αποδίδει τους καθιερωμένους φόρους την πρώτη Μαρτίου κάθε έτους, δηλαδή τον φόρο υποτελείας (μουκατά), τον φόρο προβάτων (τζελέπ) και τον προσωπικό φόρο (τζιζιεγκεμπράμ). Οι δύο πρώτοι φόροι αποδίδονταν στον επίτροπο-αντιπρόσωπο της Βασιλομήτορος, ο δε

1. William Martin Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. Ι, London 1835, σ. 277.

2. Εάν κατεπίγουσα ανάγκη, π.χ. αυτοψία πτώματος από φόνο, υποχρέωνε την είσοδο οθωμανού υπαλλήλου, αυτός όφειλε να αποχωρήσει το συντομότερο τινάζοντας μάλιστα στα όρια της πόλης τη σκόνη των ποδιών του και του αλόγου του, Ιωακείμ Μαρτινιανού Επισκόπου Ξάνθης, *Μοσχόπολις 1390-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 82.

τελευταίος στον υπάλληλο-εκπρόσωπο του Σουλτάνου.

Αυτόνομη και αυτοδιοίκητη η Μοσχόπολη διατελεί σχέσεις επισήμους με το οθωμανικό κράτος μόνο με τον εκάστοτε βοεβόδα της Βασιλομήτορος, κατά δεύτερο λόγο με τον δερβεντάτ ναζίρη, του επιτετραμμένου δηλαδή των οδοφυλακών και της ασφάλειας της περιοχής· τυπικές δε μόνον σχέσεις με την επιτόπια επαρχιακή διοίκηση της Κορυτσάς, τον μουσελίμη³.

Κάτω από τις προϋποθέσεις αυτές ήταν φυσικό να καλλιεργηθεί στη Μοσχόπολη πνεύμα ελεύθερο και ανεξάρτητο, σαν αυτό που αργότερα ο Άγγλος περιηγητής William M. Leake θα θαυμάσει σε όλους τους βλαχόφωνους του ελληνικού χώρου, σημειώνοντας μάλιστα ότι οι βλάχοι διατήρησαν κατά ένα αξιοσημείωτο τρόπο το αρχαίο πνεύμα της ανεξαρτησίας για το οποίο οι Έλληνες υπήρξαν τόσο αξιόλογοι⁴.

Κτηνοτροφία

Η σημαντικότερη οικονομική δραστηριότητα κατά τον 17ο και 18ο αιώνα για ολόκληρο τον ορεινό χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήταν η κτηνοτροφία⁵. Η Μοσχόπολη απετέλεσε από πολύ παλιά (15ος αιώνας) τον ιδανικό χώρο ανάπτυξης της δραστηριότητας αυτής. Υψηλά οροπέδια (1200m υψόμετρο), υπήνεμα και με επαρκείς βοσκές μέρη, άφθονα νερά, πλήθος δασών με ξυλεία καύσιμη και οικοδομήσιμη⁶. Το καλοκαίρι τα υψώματα του Ζιόμορι, του Στρούγγου και της Σπινζουράτας γεμίζουν από κοπάδια, ενώ το χειμώνα κατεβαίνουν στα χειμαδιά τους, στο Μπεράτι και στον κάμπο της Μουζακιάς. Ονομαστοί κτηνοτρόφοι αναφέρονται, όπως ο Νικ. Πλάχας, ο Δημ. Βαλαούρης, οι αδελφοί Φούντου⁷.

Οικοτεχνία-Βιοτεχνία

Η κτηνοτροφική δραστηριότητα είναι αυτή η οποία δίνει κύρια την πρώτη ύλη για την ανάπτυξη της οικοτεχνίας και βιοτεχνίας στη Μοσχόπολη. Το μαλλί και τα δέρματα επεξεργάζονται και δίνουν προϊόντα όχι μόνο για την τοπική κατανάλωση, αλλά και για εξαγωγή. Τα προϊόντα αυτής της επεξεργασίας είναι: σαγιάκι (ύφασμα μάλλινο πλεγμένο στον αργαλειό) χοντρό για ναυτικές κάπες, αλλά και λεπτότερο για κάθε άλλη σχετική χρήση, σκεπάσματα, ονομαστοί τάπητες της Μοσχόπολης, βελόντες, δέρματα αρνιών κατεργασμένα ή ακατέργαστα, μάλλινες κλωστές. Η οικοτεχνία όμως και βιοτεχνία παράγει και προϊόντα από πρώτη ύλη που εισάγεται. Τέτοια προϊόντα είναι το κερύ, το μετάξι αλλά και τα ονομαστά προϊόντα αργυροχρυσό-

3. Ιωάν. Μαρτινιανού, *ό.π.*, σ. 86.

4. W. M. Leake, *ό.π.*, σσ. 276-277.

5. Βάσω Ρόγκου, «Η ορεινή πόλη της κτηνοτροφίας πόλη της Υπαίθρου. Τρία Ηπειρωτικά παραδείγματα: Μοσχόπολη, Μέτσοβο, Συρράκο», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη, Οθωμανικές κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος, τ. Α'», Αθήνα 1985, σσ. 75-82.*

6. Ιωάν. Μαρτινιανού, *ό.π.*, σ. 77.

7. Θεόδωρ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1973, σ. 111.

χοΐας, την τέχνη της οποίας συναντάμε και αργότερα στους Μοσχοπολίτες της Διασποράς. Τα προϊόντα αυτά μεταφέρονται χάρις στους εμπόρους Μοσχοπολίτες με τα καραβάνια και τους περίφημους κυρατζήδες⁸ (αγωγιάτες) της Μοσχόπολης στο λιμάνι του Δυρραχίου για εξαγωγή προς τη Βενετία, όπως και στις υπόλοιπες αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και Αυστροουγγαρίας.

Εμπόριο

Η κύρια αιτία ανάπτυξης της Μοσχόπολης ήταν το εμπόριο. Μέχρι και την πρώτη μεγάλη καταστροφή της πόλης, το 1769, είναι σημαντικοί οι εμπορικοί δεσμοί της με τη Βενετία. Οι Μοσχοπολίτες έμποροι είναι ονομαστοί. Τους συναντάμε στα αρχεία των Βενετσιάνων προξένων από τα τέλη του 17ου αιώνα, αλλά και στα αρχεία των πόλεων της Αυστροουγγαρίας, όπου εγκαθίστανται μετά τις αλλεπάλληλες καταστροφές της πόλης, το 1769 και το 1788.

Οι Μοσχοπολίτες και το Εμπόριο με τη Βενετία

Η πρώτη μνεία για εμπόρους Μοσχοπολίτες γίνεται το 1699 στα επίσημα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών της Γαλλίας. Ο Comte, πρόξενος της Γαλλίας στο Δυρράχιο, αποστέλλει επιστολή με ημερομηνία 8 Φεβρουαρίου 1699 στον Υπουργό της Γαλλίας κόμη του Pontchartrain, στην οποία περιγράφει τις εμπορικές σχέσεις των πόλεων της Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας με τη Βενετία κατά το τέλος του 17ου αιώνα. Ο πρόξενος στην επιστολή του αναφέρει ότι υπάρχουν εκατό έμποροι, *Τούρκοι και Έλληνες*, εγκατεστημένοι στη Βλαχία, τη Σκόδρα, το Ελβασάν, τη Μοσχόπολη, τη Σιάτιστα, τα Ιωάννινα και τη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι διενεργούν εμπόριο με τη Βενετία, έχοντας σ' αυτήν αντιπροσώπους τους: τον Κωπτόνη, τον Γεώργιο Κούμανο, τον Σταματέλο, τον Καραγιάννη, τον Ιωάννη Βελλαή, τον Μιχαήλ Περούλη, τον Ιωάννη Ιερώνυμο, όλους Έλληνες (*tous de la nation grecque*), όπως αναφέρει. Οι έμποροι των πόλεων αυτών της Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας φορτώνουν κάθε χρόνο για τη Βενετία 3000 κουϊντάλια (*quintax*) κεριού, 1500 κουϊντάλια επεξεργασμένου μαλλιού (*laine fine*), δέρματα της Κορδούης (*cordouan*), μετάξι και ακατέργαστα επίσης δέρματα. Εισάγουν δε ως αντάλλαγμα 1500 τεμάχια τσόχας της Βενετίας (*draps de Venise*), 300 κομμάτια τσόχες μάλλινες (*loundres*). Τα δε πλοία που χρησιμοποιούν για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους είναι γαλλικά, ολλανδικά, αγγλικά και της Ραγούζας⁹.

Σε δύο επιστολές του 1706 (25 και 30 Απριλίου) του Pietro Roza, προξένου της Βενετίας στο Δυρράχιο, προς τον Βενετό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη Giustiniαν γίνεται μνεία για κάποιον Ιωάννη Κώστα Ζουπάν από τη Μοσχόπολη (*Gianni*

8. Μερικά ονόματα περίφημων κυρατζήδων είναι αυτά του Αναστασίου Δήμζα, Γεωργίου και Τάκη Μούρα, Νικολάου Στήρια. Βλ. Θεοφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*

9. V. Papahagi, «Atomâniî Moscopoleni și Comerțul venețian în secole al XVII –lea și et XIII– lea» *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 254-255 και 10 270-288.

Costa Zoupan da Moscopoli)¹⁰. Στα ίδια αρχεία σώζεται σε ιταλική μετάφραση από τα ελληνικά μια επιστολή με ημερομηνία 26 Ιουνίου 1706, την οποία απευθύνουν οκτώ έμποροι από τη Μοσχόπολη προς τον πρόξενο Pietro Roza. Οι έμποροι αυτοί είναι ο Γεώργιος Γίρας, Δημήτρης Γεωργίου, Σίμος Γεωργίου, Θεόδωρος Αδάμη Παπάς, Κώστας Θεοδώρου, Γεώργιος Θεοδώρου, Αντώνιος Γίρας, Αδάμης Γεωργίου Γίρας¹¹. Μέσω της επιστολής αυτής φαίνονται οι ισχυροί εμπορικοί δεσμοί της Μοσχόπολης με τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία. Αλλά και άλλες επιστολές που ακολουθούν δείχνουν όχι μόνο τους ισχυρούς δεσμούς, αλλά περιγράφουν και προβλήματα που αντιμετωπίζει το εμπόριο στο λιμάνι του Δυρραχίου προς τη Βενετία. Για παράδειγμα, σε άλλη επιστολή τους με ημερομηνία 7 Οκτωβρίου 1706, οι χριστιανοί έμποροι της Σιάτιστας και Μοσχόπολης μαζί με τους Μουσουλμάνους εμπόρους του Ελβασάν παραπονιούνται προς τον Βενετό πρόξενο ότι οι *Cinque Savi alla Mercanzia*, η επιτροπή δηλαδή των πέντε αρχόντων υπευθύνων για το εμπόριο, απαιτεί φόρο 2% επί των εμπορευμάτων της, φόρο όμως που δεν πληρώνουν οι έμποροι της Σκόδρας. Ο δε πρόξενος προσπαθεί να τους πείσει ότι η επιτροπή ζητά αυτόν τον φόρο από όλους τους εμπόρους και ότι αν δεν τον έχουν πληρώσει αυτόν οι έμποροι της Σκόδρας, μόνο σε κάποιο λάθος μπορεί να οφείλεται. Στην ίδια επιστολή προς την Επιτροπή, ο Roza δηλώνει ότι καταβάλλει κάθε προσπάθεια να πείσει τους εμπόρους να χρησιμοποιούν για τις μεταφορές τους τα βενετικά πλοία και όχι αυτά των Δουλτσινιωτών¹².

Απ' ό,τι φαίνεται στις επιστολές του προξένου, οι Δουλτσινιώτες αυτοί πρέπει να δημιουργούν διάφορα προβλήματα στο Δυρράχιο και στους ίδιους τους Μοσχοπολίτες εμπόρους, οι οποίοι όμως Μοσχοπολίτες, κατά τον Roza, παρουσιάζουν μια αξιοθαύμαστη αλληλεγγύη. Σε επιστολή του με ημερομηνία 5 Οκτωβρίου 1709 προς τον πρεσβευτή του στην Κωνσταντινούπολη, τον Alvise Mocenigo, αναφέρει ότι κάποιος Δουλτσινιώτης ονόματι Reis Mehemet Bechria αποπειράθηκε να σκοτώσει τον πλοίαρχο Luca Isonich, ανεπιτυχώς. Ο Isonich προτίμησε να μη μηνύσει τον κακοποιό στον τοπικό καδή (δικαστή), γιατί έπρεπε να πληρώσει, όπως αναφέρει ο πρόξενος, δώδεκα τζεκίνια (*dieci zechini*), δέκα για τον εαυτό του και δύο για τον βοηθό του, ώστε να συνταχθεί το πρωτόκολλο (προφανώς μήνυση), το οποίο έπρεπε να αποσταλεί στον Βενετό πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη και κατόπιν στον Βεζύρη. Στη συνέχεια της επιστολής του ο Roza προσθέτει ότι δεν συμβαίνει το ίδιο με τους «Έλληνες της Μοσχόπολης» (*Greci di Moscopoli*), οι οποίοι εμπνέουν μεγάλο φόβο στους Τούρκους λόγω της αλληλεγγύης τους, και διότι καταβάλλουν από κοινού τα αναγκαία χρήματα για να πετύχουν την τιμωρία αυτών που θα έχουν το θάρρος να τους κάνουν κακό¹³.

10. V. Papahagi, *ό.π.* (Archivio di stato di Venezia: Bailo di Constantinopoli filza 127 Letter ecc.)

11. Bailo K. V. Giustinian (1703-1709) στον ίδιο φάκελλο.

12. V. Papahagi, *ό.π.* (Archivio di stato di Venezia, Cinque Savi alla Mercanzia, filza 661, lettere di Consoli, Durazzo 1700-1711).

13. *Ό.π.* (Archivio di stato di Venezia: Bailo di Constantinopoli, filza 130, lettere Ecc., Bailo Kv. Alvise Mocenigo 1709-1714).

Ένας άλλος έμπορος από τη Μοσχόπολη, ο Δημήτριος Μπιζούκας, άνθρωπος που απ' ό,τι φαίνεται έχει μεγάλη επιρροή, συμβουλεύει τον Πασά των Τυράνων Beglierbei να μην υποχωρεί στις «κολακίες» των Δουλτσινωτών και να μην τους αφήνει ατιμώρητους. Αφήνει δε αιχμές, όπως τουλάχιστον φαίνεται στην επιστολή του Roza με ημερομηνία 3 Απριλίου 1711, ότι η Πύλη θα του επιβάλλει αυστηρή τιμωρία για τυχόν ολιγωρία του. Απ' ό,τι δείχνουν τα στοιχεία ο Δημήτριος Μπιζούκας και άλλος ένας ακόμη Μοσχοπολίτης, ο Ιωάννης Παππάς, είναι από τους εμπόρους που εμπνέουν μεγάλη εμπιστοσύνη στον Pietro Roza.

Η αλληλογραφία του Βενετού προξένου στο Δυρράχιο, μέσα από την οποία απτλούμε στοιχεία για τους Μοσχοπολίτες εμπόρους, διακόπτεται για τέσσερα χρόνια λόγω του Τουρκο-Ενετικού Πολέμου (1714-1718). Η αλληλογραφία ξεκινά πάλι μετά την ειρήνη του Πασσάροβιτς (1718). Ο Roza, σε επιστολή του προς τον πρέσβη του στην Κωνσταντινούπολη με ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1719, κάνει μνεία και για έναν άλλο ονομαστό Μοσχοπολίτη έμπορο, τον Γεώργιο Βρετό (*Giorgio Vreto*). Τον Βρετό συνιστά ο Roza για τη θέση του διερμηνέα στο προξενείο της Βενετίας στο Δυρράχιο. Παρακαλεί δε τον πρέσβη Carlo Ruzzini να φροντίσει να εκδοθεί το αντίστοιχο βεράτιο διερμηνέα (*barrato di dragoman*), γιατί, όπως υπογραμμίζει, ο Γεώργιος Βρετός είναι ικανός και αφοσιωμένος στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία (*Repubblica Serenissima*)¹⁴.

Την περίοδο αυτή πρέπει να είναι εξαιρετικά καλές οι σχέσεις των Μοσχοπολιτών με τον Βενετό προξένο, αφού ο ίδιος επανειλημμένα συστήνει εμπόρους προς τον πρέσβη του στην Κωνσταντινούπολη: τον Μιχαήλ Γεωργίου¹⁵, τον Αδάμ Γύρα, τον Χατζή Μιχαήλ Σίμο, τον Μιχαήλ Σιδέρη¹⁶.

Το 1724 συναντάμε τους Μοσχοπολίτες Δημήτριο Θεοδώρου και Λάζαρο Γεωργίου καθώς και συνεταίρους τους εμπόρους από τη Μοσχόπολη να στέλνουν στον Ιωάννη Δημητρίου, εγκατεστημένο στη Βενετία, 681 δέματα καπνού βάρους 32112 οκάδων¹⁷. Σε άλλη έκθεση του προξένου με ημερομηνία 30 Ιουνίου 1746, ο Γεώργιος Γίρας παραλαμβάνει από τη Βενετία ύφασμα βελούδο, πιστόλια και υαλικά.

Στις 21 Ιουλίου του 1754 συναντάμε έναν Σιατιστινό έμπορο, τον Νικόλαο Χατζημιχάλη, να αποστέλει με τους *εκ Μοσχοπόλεως συνεταίρους του* τα εμπορεύματα (ερυθρό νήμα) με πλοίο Ντουλτσινωτικό στο Φιούμε και την Τεργέστη¹⁸.

Το 1750 σε έγγραφα εμπορικά (*manifesti di Carico*) αναφέρονται αναλυτικά δραστηριότητες Μοσχοπολιτών εμπόρων, όπως του Κωνσταντίνου Σεγκούνα, Αντωνίου Γίρα και Ναούμ. Επίσης, σε αναφορά με ημερομηνία 28 Ιουνίου 1755, ο Κωνσταντί-

14. *Ο.π.* (Archivio di stato di Venezia: Bailo di Constantinopoli filza 135, lettere Ecc. Carlo Ruzzini, ambasciatore straordinario 1719-1720).

15. *Ο.π.* (Archivio di stato di Venezia: Bailo di Constantinopoli filza 134, lettere Ecc. Bailo Giovanni Emo 16 Νοεμβρίου 1720).

16. *Ο.π.* (Archivio di stato di Venezia: Bailo di Constantinopoli filza 142, lettere dei Consoli all'Ecc. Bailo Gritti 1723-1727, 29 Σεπτεμβρίου 1725).

17. *Ο.π.* (Archivio di stato di Venezia: Cinque Savi alla Mercanzia filza 663, lettere dei Consoli, Durazzo 1739-1747).

18. *Ο.π.* (Archivio di stato di Venezia: Cinque Savi alla Mercanzia filza 664, lettere dei Consoli, Durazzo 1748-1758).

νος Σεγκούνας φαίνεται να παραλαμβάνει από τη Βενετία βενετικό ύφασμα, μετάξι, κατεργασμένο κασσίτερο, πιστόλια και χαρτί.

Το πρώτο μισό του 18ου αιώνα αποτελεί για τη Μοσχόπολη τη χρυσή περίοδο της εμπορικής της ακμής. Οι Μοσχοπολίτες έμποροι, ερχόμενοι σε επαφή με τη Βενετία, γίνονται όχι μόνο φορείς πλούτου, αλλά και φορείς πολιτισμού. Την περίοδο αυτή δεν είναι τυχαίο που έχουμε την ταυτόχρονη πολιτιστική και πνευματική ανάπτυξη της πόλης. Το Τυπογραφείο (1734), η Ακαδημία του Αναστασίου Καβαλλιώτη (1750) είναι ιδρύματα που αναπτύχθηκαν λόγω και της συσσώρευσης πλούτου στη Μοσχόπολη.

Η Περίοδος της παρακμής

Η σημαντική εμπορική σχέση της Μοσχόπολης με τη Βενετία φθίνει, όταν πλέον οι Βενετοί αρχίζουν να επιβάλουν βαρείς φόρους. Σε έκθεσή του το 1761 «Περί του Ενετικού Εμπορίου στη Νοτιοανατολική Ευρώπη» ο πρόξενος στο Δυρράχιο Antonio Bartolovich αναφέρει ότι η παρακμή του λιμένος του Δυρραχίου οφείλεται κύρια στους βαρείς φόρους, τους οποίους η Δημοκρατία επιβάλλει στα εκ Δυρραχίου προς τη Βενετία μεταφερόμενα προϊόντα. Αυτό, όπως σημειώνει ο πρόξενος, έγινε αφορμή να στραφεί το εμπόριο προς το λιμάνι της Σαγιάδας και της Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα όμως επισημαίνει ότι η αλλαγή αυτή του δρομολογίου και τα ναυάγια προκάλεσαν την καταστροφή πολλών εμπόρων Ελλήνων της Μοσχοπόλεως, Σιατίστης, Οχρίδας και Μολόβιτσας¹⁹.

Αυτοί οι *mercanti Greci di Moscopoli*²⁰, όπως τους αναφέρει ο Bartolovich στις αναφορές του από το 1761 και εντεύθεν, δεν αναφέρονται πλέον στις εκθέσεις των Βενετών προξένων του Δυρραχίου. Αντ' αυτού προτιμούν να στέλνουν τα εμπορεύματά τους προς βορρά, μέσω Βελιγραδίου, στην Ουγγαρία, Γερμανία και Αυστρία, ανοίγοντας νέους εμπορικούς δρόμους. Αλλά είναι και οι νέες γεωπολιτικές συνθήκες που διαμορφώνονται, που δίδουν διέξοδο για μια τέτοια στροφή.

Το προς βορρά εμπόριο των Μοσχοπολιτών. Εμπορική δραστηριότητα στα παρειακά κέντρα της Διασποράς

Από τα μέσα του 18ου αιώνα το Βενετικό εμπόριο στη Νοτιοανατολική Ευρώπη παρουσιάζει μια φθίνουσα τάση. Την κατάσταση αυτή καταγράφει και στις εκθέσεις του ο Βενετός πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Pietro Koch από το 1761 και εντεύθεν²¹. Ήδη όμως από το 1718, μετά τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (Pozarevac) μεταξύ των Αυστριακών και Οθωμανών πραγματοποιείται μια εμπορική συμφωνία, η οποία πα-

19. Ο.π. (Archivio di stato di Venezia: Cinque Savi alla Mercanzia, filza 665, Lettere dei Consoli Durrazzo 1759-1781, 8 Φεβρουαρίου 1761).

20. Ο.π.

21. Σπ. Λάμπρου, «Το εν Θεσσαλονίκη Βενετικό προξενείο και το μετά της Μακεδονίας εμπόριο των Βενετών» *Νέος Ελληνομνημών Η'* (1911) 206-228.

ρέχει σημαντικές διευκολύνσεις σε εκείνους που εμπορεύονται στην Αυστροουγγρική επικράτεια και έχουν την οθωμανική υπηκοότητα. Η συμφωνία αυτή εξυπηρετεί τους Έλληνες εμπόρους, υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διότι είναι αυτοί που κατεξοχήν διεκπεραιώνουν το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών²². Την περίοδο αυτή θα πρέπει να τοποθετηθεί και η πρώτη σημαντική μετακίνηση εμπόρων Μοσχοπολιτών προς βορρά. Θα πρέπει δε να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο μέχρι και την πρώτη καταστροφή της Μοσχόπολης, το 1769, οι Μοσχοπολίτες έμποροι σπάνια εγκαθίστανται μόνιμα στις χώρες με τις οποίες έχουν συναλλαγές. Η εγκατάστασή τους γίνεται πλέον μόνιμη, όταν η πόλη γνωρίζει τις δύο αλληπάλληλες καταστροφές του 1769 και του 1788. Την περίοδο αυτή οι αυστριακές αρχές θα ρυθμίσουν και νομικά τη θέση των Ελλήνων προσφύγων που εγκαθίστανται πλέον μόνιμα στα εδάφη της Αυτοκρατορίας, όπου παίρνουν και την αυστριακή υπηκοότητα. Οι Μοσχοπολίτες απόδημοι στις νέες τους εστίες θα ξεχωρίσουν όχι μόνο για την οικονομική τους επιφάνεια, αλλά και για την πολύπλευρη δράση τους στην κοινωνική και πνευματική ζωή των χωρών στις οποίες μετανάστευσαν²³.

Οι σημαντικότερες παροικίες των Μοσχοπολιτών στην Αυστροουγγαρία

Το Σεμλίνο (Zemun) κοντά στο Βελιγράδι, δίπλα στον ποταμό Σάβο, αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου των Ελληνικών Κοινοτήτων. Η πόλη αυτή τον 17ο αιώνα βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία των Αψβούργων και εξελίσσεται σε σπουδαίο εμπορικό κέντρο, χάρις στα πολλά προνόμια που της παραχωρούν οι αυτοκράτορες. Το Σεμλίνο αποτελεί το «πέραςμα» των Μοσχοπολιτών εμπόρων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία στην Αυστροουγγαρία. Εδώ συναντάμε εμπόρους Μοσχοπολίτες, όπως τον Δημήτριο Γεωργίου (1749), τον Μιχαήλ Καζαντζή (1736), που αργότερα εγκαθίσταται στο Osijek, τον Μιχαήλ Ναούμ (1766), τον Γεώργιο Πέρρου, έμπορο λαδιού, ο οποίος εγκαθίσταται μόνιμα στο Σεμλίνο μετά το 1769. Ο ίδιος, η γυναίκα του Μαρία και ο γιος τους Αναστάσιος υπήρξαν και ευεργέτες του Ελληνικού Σχολείου της Πόλης²⁴.

Επίσης, οριστικά εγκαθίσταται στο Σεμλίνο μετά την καταστροφή του 1769 και η οικογένεια Ρούση. Πέρα από το εμπόριο, μια από τις συχνές οικονομικές δραστηριότητες των Ελλήνων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα των Βλαχοφώνων, ήταν και αυτή της εκμετάλλευσης των χανίων και των πανδοχείων²⁵. Αλλά και στις χώρες της Αυστροουγγαρίας συναντάμε τους Έλληνες να είναι κάτοχοι των καλύτερων πανδοχείων, καφενείων και μαγειρειών. Στο Σεμλίνο δε, στα μέσα του 18ου αιώνα, από τα σπουδαιότερα καταλύματα ύπνου και φαγητού είναι και αυτό του Μοσχοπολίτη Νικολάου Ρούση, γιου του Θεόδωρου Ρούση, που, όπως προαναφέραμε, η

22. Ι. Α. Παπανδριανού, *Έλληνες απόδημοι στις Γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη 1993, passim.

23. *Ο.π.*

24. *Ο.π.* (Αρχείο πόλης Zemun IAB, ZM, 1776, Φακ. 3 αριθ. 12).

25. G. Weigand, *Die Aromunen*, Leipzig 1895, passim.

οικογένειά του είχε εγκατασταθεί εδώ μετά την μεγάλη καταστροφή²⁶. Αξίζει επίσης να αναφερθούμε και στη μεγάλη Μοσχοπολίτικη οικογένεια Μπόντη, που προερχόμενη από το Μπλάτσι της Μακεδονίας, εγκαθίσταται μόνιμα το 1821 στο Βελιγράδι, πόλη ακριβώς στο σύνορο της οθωμανικής επικράτειας, απέναντι από το Σεμλίνο. Ο Γούσιος Μπόντης, που πέθανε στο Βελιγράδι το 1875, θεωρείτο από τους πλουσιώτερους εμπόρους όχι μόνο της αγοράς του Βελιγραδίου, αλλά και ολόκληρης της Σερβίας²⁷.

Σημαντικός επίσης είναι και ο αριθμός των Μοσχοπολιτών εμπόρων κρασιού. Το Τοκάι της Ουγγαρίας είναι μια πόλη που συγκεντρώνει εμπόρους οίνου. Μετά το 1769, με το εμπόριο οίνου θα ασχοληθεί και ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης στην ίδια πόλη. Οι οινοποιοί έμποροι Μοσχοπολίτες φθάνουν μέχρι και το Πόζναν (Poznan) της Πολωνίας. Χαρακτηριστικά είναι τα ονόματα ορισμένων εξ αυτών, που έχουν πάρει πολωνική κατάληξη. Ο Nicolae Jorga στο έργο του «Note Polone» τους αναφέρει χαρακτηριστικά:

Honoratus Thomas Rosa, vinopola, in Macedonia, Moscopolii, oriundus, Honoratus Constantinus Tuszynski, Graecus, vinopola, de civitate Moscopolis, in Macedonia oriundus ... die 10 ianuarii, A.D. 1780, Honoratus Demetrius Wretowski, Graecus, vinopola, de civitate Moscopolis, in Macedonia, oriundus ... die I-ma mensis february, anno 1780, Honoratus Georgius Dymso Zupanski, Graecus, vinopola, de civitate Moscopolis, in Macedonia, de civitate Moscopolis oriundus, Honoratus Michael Driemovski ex Macedonia, de civitate Moscopolis oriundus Graecus disunitus, vinopola..., die 15 mensis february, anno 1788²⁸.

Από τις μεγαλύτερες όμως και πιο συμπαγείς κοινότητες Μοσχοπολιτών της Αυστροουγγαρίας είναι αυτή της Βουδαπέστης. Ειδικότερα δε αυτή της Πέστης. Η Πέστη την περίοδο αυτή ως ελεύθερη πόλη (Freistadt) απολάμβανε μεγάλα προνόμια. Η εδώ ελληνική κοινότητα μέσα από τις οικονομικές της δραστηριότητες έχει αποκτήσει μεγάλο πλούτο, ώστε ο όρος πλούσιος να ταυτίζεται με τον Έλληνα. Οι Ούγγροι συνήθιζαν να λένε *Gorog Gazdagok* (οι πλούσιοι Έλληνες). Κάθε δε άλλης εθνικότητας έμπορο τον ονόμαζαν *Gorog*, δηλαδή Έλληνα²⁹. Ονομαστές οικογένειες Μοσχοπολιτών είναι αυτές των Λύκα, Φαρακάτου, Λέπωρα, Παππά, Μπένδου. Οι Μοσχοπολίτες κατέχουν μαζί με τους υπόλοιπους Βλαχόφωνους της Μακεδονίας προνομιούχα θέση μέσα στην Ελληνοβλαχική Κοινότητα (griechisch-vlachische Gemeinde) ή Μακεδονική (makedonische Gemeinde), όπως αναφέρεται στα επίσημα έγγραφα του Αυστριακού Κράτους η Ελληνική κοινότητα της Πέστης³⁰.

Η εμπορική δραστηριότητα είχε αναπτυχθεί μέσω οργανωμένων συστημάτων με-

26. Ι. Παπανδριανού, *ό.π.*

27. Ι. Παπανδριανού, *ό.π.*: Μ. Καλινδέρης, *Ο βίος της Βλάτσης*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 63.

28. N. Jorga, «Note Polone», *Academia Romana Memorie Sectiunii, Istorice Seria III, tomul II, Bucuresti*.

29. Γ. Γώγου, «Η εν Πέστη της Ουγγαρίας Ορθόδοξος Ελληνική Κοινότης και Εκκλησία», *Εκκλησιαστική αλήθεια Δ'* (1883-1884) *passim*.

30. Σπ. Λάμπρου, «Ερευνα εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομήμων* 12 (1915) *passim*.

ταφοράς και διακίνησης των προϊόντων. Οι σπεντιδόροι αυτοί, «κομμισιονάροι» όπως ονομάζονταν, εμπορεύονται προϊόντα, όπως λάδι, κρασί, σταφίδες, καφέ, καπνό, όσπρια, μαλλί, δέρματα, ζωντανά ζώα, υφάσματα, βαμβάκι, ρούχα, τάπητες, είδη οικιακής χρήσεως (μαχαίρια κλπ.) Οι δε ιδιαίτερες πατρίδες τους είναι από τη Μακεδονία, σπανιότερα από τη Θεσσαλονίκη και τα Βιτώλια, συχνότερα δε από την Κοζάνη, Καστοριά, Σιάτιστα, Μελένικο, Βογατσικό, Δοϊράνη, Σέρβια, και ιδιαίτερα από τη Μοσχόπολη³¹.

Η Βιέννη, πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας, γίνεται επίσης κέντρο των Μοσχοπολιτών εμπόρων. Εδώ ξεχωρίζουν οι δραστηριότητες της Οικογένειας Σίνα. Ο Σίμων Σίνας εγκαθίσταται στη Βιέννη γύρω στα 1785 όπου αρχίζει και τις εμπορικές του δραστηριότητες. Ο γιος του Γεώργιος (1783-1856) μεγαλώνει τις επιχειρήσεις του πατέρα του ιδρύοντας και τράπεζα. Στην ανάπτυξη της τράπεζας του Οίκου Σίνα συνετέλεσε και το γεγονός ότι τα εμπορεύματα της Ανατολής πληρώνονται στη Βιέννη μέσω γραμματίων τετράμηνης προθεσμίας. Επίσης η αξία των προς εξαγωγή εμπορευμάτων καταβαλλόταν είτε άμεσα μετρητοίς, με μεγάλη τιμή προεξόφλησης, είτε μέσω εξαμηνων συναλλαγματικών πληρωτές στη Βιέννη³². Η Βιέννη μετατρέπεται σε χρηματιστήριο της Ανατολής, αφού οι εμπορικές δραστηριότητες αυξάνουν λόγω της μεγάλης ανάπτυξης της βιομηχανίας βάμβακος και μαλλιού.

Ο Γεώργιος Σίνας αποκτά μεγάλη φήμη χρηματιστού. Πολλοί είναι αυτοί που προστρέχουν στο Cafe Grec όπου συχνάζει, στη Fleischmarkt τη γνωστή ελληνική περιοχή της Βιέννης, να τον ακούσουν και να ζητήσουν την άποψή του³³. Ακόμη, η επιρροή του είναι τόσο σημαντική στον Αυτοκράτορα, ώστε πολλές φορές προστατεύει και διευκολύνει με παρεμβάσεις του στο θρόνο τα συμφέροντα των ελληνικών κοινοτήτων. Έτσι, με παρέμβασή του διευκολύνει την ανανέωση των προνομίων των διαφόρων εμπορικών συνδέσμων («κομπανιών») που λειτουργούν οι Έλληνες έμποροι της Αυστροουγγαρίας, όπως για παράδειγμα των «Κομπανιών» του Sibiu και Brasov της Τρανσυλβανίας³⁴. Ο ίδιος συνεισφέρει μεγάλα ποσά για την ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος (1841), της οποίας την οργάνωση έχει αναλάβει ένας άλλος μεγάλος Βλαχόφωνος ο Γεώργιος Σταύρου από το Ζαγόρι. Για τον μεγάλο ρόλο που παίζει στα πράγματα της Αυστροουγγαρίας του απονέμεται ο τίτλος του βαρώνου. Τον διαδέχεται ο γιος του Σίμωνας Σίνας, ο οποίος συνεχίζει το σημαντικό έργο του πατέρα του, οικονομικό και κοινωνικό. Ο ίδιος δωρίζει τεράστια ποσά για την ίδρυση της Ακαδημίας Αθηνών, του Αστεροσκοπείου της Αθήνας (1846) αλλά και της ελληνορθόδοξης εκκλησίας της Αγίας Τριάδος Βιέννης στη Fleischmarkt. Το 1859 γίνεται ο πρώτος πρέσβης της Ελλάδος στη Βιέννη.

31. Σπ. Λάμπρου, «Ιστορία του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού» *Νέος Ελληνισμός* Π/Γ (1911) passim.

32. A. Pecz, *Die griechischen Kaufleute in Wien. Separatabarucj und N. Fr. Presse*, Wien 1888, passim.

33. Σπ. Λάμπρου, *ό.π.*

34. C. Papacoesta-Danielopolu, «Organizarea Si viata Culturala a companiei "grecest" din Brasov (sfirsitul sec. al. XVII-lea si prima jumătate a sec. al. XIX-lea)» (μτφρ.Κ. Χατζόπουλος), Α. Πατελάκη, *Βαλκανική Βιβλιογραφία* VII (1977) 223-319.

Εκτός της οικογένειας Σίνα στη Βιέννη, δραστηριοποιούνται και άλλες μεγάλες οικογένειες Μοσχοπολιτών, οι οποίες έχουν έρθει στο μεταξύ μέσω άλλων πόλεων της Μακεδονίας (Κλεισούρα, Σέρρες κλπ.). Ονομαστές οικογένειες εμπόρων και τεχνιτών είναι αυτές των Δούμπα, Κούρτη, Δούρα, Ντίρα, Τύρκα, Γύρα, Κάπρα, Τζόττα³⁵. Όλων των παραπάνω οικογενειών τα ονόματα συναντώνται σε διάφορα έγγραφα των κωδίκων της Μοσχόπολης μέχρι το 1850, στα οποία γίνεται μνεία για δωρεές τους στα σχολεία και τις εκκλησίες της Μοσχόπολης³⁶.

Σημαντικούς Μοσχοπολίτες εμπόρους στα όρια της τότε Αυστροουγγαρίας συναντάμε και στην Τεργέστη. Στην εδώ ελληνική κοινότητα βρίσκουμε ήδη από το 1763 να εμπορεύεται ο Μιχαήλ Κιοπέκας, συγγενής και συνεργάτης του Σίνα. Επίσης συναντάμε και τον Αναστάσιο Καζαντζή.

Επίλογος

Η Μοσχόπολη, όπως και άλλες βλαχόφωνες ορεινές πόλεις της Πίνδου, αναδείχθηκε πόλη προνομίων, πόλη πλουσίων εμπόρων, πόλη παιδείας. Αναπτύχθηκε με το μεταφορικό εμπόριο, αναπτύσσοντας μέχρι και την πρώτη καταστροφή της στενές εμπορικές επαφές ιδιαίτερα με τη Βενετία. Μέσω αυτών των επαφών οι Μοσχοπολίτες εισήγαγαν στην πόλη τους όχι μόνο τον πλούτο αλλά και την πνευματική καλλιέργεια. Ο πλούτος και ιδιαίτερα η ισχυρή παιδεία διαμόρφωσαν τον χαρακτήρα του Μοσχοπολίτη, τον οποίο αργότερα συναντάμε πρωταγωνιστή και προνομιούχο μέλος των ελληνικών παροικιών της Κεντρικής Ευρώπης. Η φύση του Μοσχοπολίτη, ιδιαίτερα αυτή του εμπόρου, φαίνεται γλαφυρά στα παρακάτω λόγια του Γεωργίου Σίνα, ο οποίος δηλώνει στην Αυστρία: *Μόνο τον τίτλο και τα παράσημα τα οποία δεν εκπροσωπούν πάντοτε την αξία μου μου έδωσε ο τόπος αυτός. Τον πλούτο μου απόκτησα με τον ιδρώτα του προσώπου μου σαν Μοσχοπολίτης. Στην καταγωγή μου αυτή οφείλω την αξία μου και με αυτήν έχω θησαυρίσει τον πλούτο μου*³⁷.

35. A. Pecz, *ό.π.*

36. Ιωακ. Μαρτινιανού, *ό.π.*, σ. 147.

37. Θεόφρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 79.

SUMMARY

Fotis Kilipiris

MOSCHOPOLITAN MERCHANTS IN VENICE AND IN THE AUSTRO-HUNGARIAN
EMPIRE, 18th–19th cc.

This paper discusses the economic and commercial activity of the Moschopolitans in the 18th and 19th centuries, making reference to the factors behind the economic development of this important modern Greek centre. A discussion of well-known contemporary Moschopolitan merchants' commercial relations with Venice during the period up to the first destruction of the city in 1769 is followed by an investigation of the economic activity of the merchants of the Moschopolitan diaspora in the major centres of the Austro-Hungarian Empire between the period when the city was twice destroyed (1769 and 1788) and the mid-19th century.

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΩΝ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗΣ ΜΕΤΑΚΕΝΩΣΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟ

Α.1. Οι οικονομικές δραστηριότητες των Μοσχοπολιτών¹ αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο γιατί προάγουν τις εμπορικές τους επιχειρήσεις που οδηγούν στην προσωπική πρόοδο και την ευημερία, αλλά κυρίως γιατί αυτές μετεξελίσσονται σε δυναμικό παράγοντα διαφωτιστικής και πολιτισμικής ενεργοποίησης, η οποία μετακενώνεται στον Ελληνισμό. Έτσι οι διεργασίες αυτές συμβάλλουν στην εθνεγερτική εγρήγορση του υπόδουλου Γένους και στην πολιτισμική ανάπτυξη του νεοσύστατου Νεοελληνικού Κράτους.

2. Ακολουθώντας την ενεργητικότητα των φίλεργων Μοσχοπολιτών και διερμηνεύοντας την κοινωνική και εθνική διάσταση της συμβολής τους, τους παρακολουθούμε, πρώτον: στις οικονομικές τους δραστηριότητες α) στο χώρο της Μοσχόπολης και των όμορων κοινοτήτων, β) στα πλαίσια των εμπορικών τους δραστηριοτήτων, σε σχέση με τις μετακινήσεις τους κατά τη διάρκεια των εσωτερικών τους αποδημιών, γ) στις αντίστοιχες δραστηριότητές τους στα πλαίσια των εξωτερικών τους αποδημιών, και δεύτερον: στις διεργασίες, στο μεταβολισμό και τη μετακένωση του οικονομικού φαινομένου στην ίδια τη Μοσχόπολη και σε επέκταση σε όλο τον Ελληνισμό.

Β.Ι. Οι εμπορικές και οικονομικές δραστηριότητες των Μοσχοπολιτών. Α΄. Η Μοσχόπολη² και η περιοχή της

1. Είναι γνωστό ότι οι πρώτοι μικροαστικοί οικισμοί δημιουργήθηκαν πριν από

1. Οι Μοσχοπολίτες, όπως είναι γνωστό, ήταν Βλαχόφωνοι και αποτελούσαν ένα δυναμικό και αναπόσπαστο τμήμα του ελληνισμού. Την επίκτητη όμως γλώσσα τους, την Κουτσοβλαχική, τη χρησιμοποιούσαν μόνο στο κλειστό τους οικογενειακό περιβάλλον. Στις δημόσιες σχέσεις τους μιλούσαν και έγραφαν ελληνικά, γλώσσα στην οποία στηρίχτηκε αποκλειστικά και η παιδεία τους.

2. Βασική βιβλιογραφία για τη Μοσχόπολη: Ιωάν. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957· του ίδιου, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως*, τ. Α΄, Αθήναι 1939· Φ. Μιχαλοπούλου, *Μοσχόπολις. Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας (1500-1769)*, Αθήναι 1941· Κ. Σκένδερη, *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928²· Ευλ. Κουρβίλα-Λαυριώτου, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής*, Αθήναι 1935· Θ. Βελλιανίτη, «Μια εξαφανισθείσα πόλις, η Μοσχόπολις της Β. Ηπείρου», *Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος* (1922) 226-239· Κ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού - Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, *passim*· Α. Μ. Κολτσίδα, *Ιδεολογική συγκρότηση και εκπαιδευτική οργάνωση των Ελληνοβλάχων στον βαλκανικό χώρο (1850-1913)*, (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1994, *passim*· R. Ruaux, *Δυστυχησμένη Βόρειος Ήπειρος (Οδοιπορικό 1913 - Απελευθέρωση - Αυτονομία)*, Αθήνα κ.χ., *passim*, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για τη Μοσχόπολη (σσ. 138, 140 σημ. 198).

την τουρκοκρατία στην Ήπειρο και τη Βορειοδυτική Μακεδονία. Η ανάπτυξη αυτών των οργανωμένων τάξεων οφειλόταν κατά κύριο λόγο στην οικονομική ζωή των περιοχών τους, η οποία προήλθε από την εμπορική μετακίνηση του πληθυσμού τους στον ευρύτερο ελληνικό και βαλκανικό χώρο. Έτσι αναπτύχθηκαν ακμάζουσες κοινότητες και κωμοπόλεις, οι οποίες δημιούργησαν έναν αξιόλογο τοπικό πολιτισμό με τις οικογενειακές μικροεπιχειρήσεις της ξυλουργικής, της χρυσοχοϊκής, της υφαντικής, της τυροκομικής και της επεξεργασίας των δερμάτων.

Αυτές οι κοινότητες στα πρώτα χρόνια της ανάπτυξής τους είχαν αυτόνομη και αυτόνομη οικονομική και πολιτισμική ζωή και κυριαρχούσαν στο χώρο τους, όπως το Μέτσοβο, το Συρράκο, οι Καλαρρύτες, η Αχρίδα, η Άνω και Κάτω Μπεάλα (Μπέλιτσα) και η Μοσχόπολη με τα γύρω της χωριά, Υπισχία ή Σίπισχα, Λάγγα, Νίτσα, Γράμποβο, Νικολίτσα, Λινοτόπι, Δάρδα και Γράμμοστα.

2. Συγκεκριμένα η περιοχή της Μοσχόπολης παρουσίασε πρωταγωνιστικό ρόλο, αφού το Λινοτόπι άκμαζε ήδη από το 1164³ και η Νικολίτσα κυριαρχούσε όχι μόνο οικονομικά, αλλά και διοικητικά, ως παλαιά επισκοπή με έδρα της τη μητρόπολη της Καστοριάς⁴. Και βέβαια η Μοσχόπολη, η οποία συγκροτείται σε οικισμό στα χρόνια 1330-1380 και αρχίζει να αναπτύσσεται στη διάρκεια 1500-1600, σύμφωνα με τον Ιωακείμ Μαρτινιανό, παρουσίασε σχετική κοινωνική ευημερία⁵.

Σύντομα όμως η Μοσχόπολη δραστηριοποιήθηκε και στην ευρύτερη περιοχή και παρουσίασε κυρίαρχο οικονομικό ρόλο, αφού με τα προνόμια που διασφάλισε κατά την εποχή της τουρκοκρατίας δεν υπαγόταν σε καμιά επαρχιακή αρχή ούτε εξαρτιόταν διοικητικά από τον έλεγχο κάποιας κεντρικής εξουσίας. Απόκτησε λοιπόν πλήρη, ανεξάρτητη δραστηριότητα με αυτονομία και αυτοδιοίκηση, η οποία στηριζόταν σε δικούς της εκλεγμένους τοπικούς άρχοντες και δημιούργησε έτσι τις καλύτερες προοπτικές για οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη.

Μάλιστα έφτασε σε τέτοιο βαθμό οικονομικής δραστηριότητας, αφού, όταν ούτε αυτή η Θεσσαλονίκη είχε ξένους εμπορικούς αντιπροσώπους, στη Μοσχόπολη εγκαταστάθηκε στα 1694 γαλλικό εμπορικό πρακτορείο⁶ και στα 1718 αντίστοιχο αγγλικό.

Β'. Οι Μοσχοπολίτες στην εσωτερική διασπορά

1. Με τη συνθήκη του Πασσάροβιτς (Passarowitz-1718) ο υπόδουλος ελληνισμός διευκολύνθηκε στις μετακινήσεις του τόσο στο εσωτερικό της οθωμανικής αυτοκρατορίας όσο και στις βαλκανικές και ευρωπαϊκές χώρες⁷. Αρχίζουν τότε οι μεγάλες

3. Χ. Ν. Ρέμπελη, «Η ιερά μονή Ζέρμας», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 5 (1930) 26.

4. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 83. Εξάλλου δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι γενικά τα Ζαγοροχώρια παρουσίαζαν ακμή και ευημερία από το 14ο ακόμα αιώνα (Ι. Λαμπρίδου, *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τεύχος 8ο, Αθήναι 1889, τεύχος 8ο, σ. 25).

5. Ιωακ. Μαρτινιανού, *ό.π.*, σ. 87.

6. Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIII^e siècle*, Paris 1956, σσ. 141-166.

7. Η ευχέρεια της μετακίνησης αυτής δόθηκε με τα άρθρα εκείνα της συνθήκης που επέτρεπαν στους υπηκόους της αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Τουρκίας να επικοινωνούν ελεύθερα από την ποτάμια οδό του Δούναβη και να ασκούν αβίαστα το εμπόριο στην Ξηρά και στη θάλασσα.

αποδημίες, κυρίως στην Κεντρική Ευρώπη, στις οποίες συνέρρεαν κατά χιλιάδες οι Έλληνες, ιδιαίτερα του βορειοελλαδικού και ηπειρωτικού χώρου. Πρωταγωνιστικό ρόλο στις μετακινήσεις μέσα στον ελλαδικό χώρο (στην εσωτερική διασπορά), με πλούσιες οικονομικές δραστηριότητες, παρουσίασαν οι Μοσχοπολίτες, αφού ήδη ζούσαν σε ένα έντονο εμπορικό κλίμα σε όλη τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα.

2. Στα χρόνια που ακολούθησαν εντείνονται οι αποδημίες στον ευρύτερο κεντρικό και ευρωπαϊκό χώρο. Δύο ήταν τα σπουδαιότερα ρεύματα που οδήγησαν κυρίως τους Ηπειρώτες και τους Δυτικομακεδόνες⁸ σ' αυτή τη μεταναστευτική πορεία: το πρώτο ρεύμα ήταν εκείνο που προήλθε από την πίεση των Αλβανών και τη σκληρή τουρκική διοίκηση, με προεξέχουσα τη δεσποτεία του Αλή πασά, το οποίο εξανάγκασε τους κατοίκους της Σαμαρίνας, του Περιβολίου, της Αβδέλας, της Σμίξης, της Μοσχόπολης, της Βλάστης και άλλων κοινοτήτων να αποδημήσουν σε όλο το χώρο της Άνω Μακεδονίας (στην Αχρίδα, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο, το Μεγάροβο, το Τίρνοβο, τη Ρέσνα κ.α.), της Κεντρικής Μακεδονίας (στο Σέλι, τη Βέροια, τη Νάουσα, την Κατερίνη, τις Σέρρες κ.α.) και της Θεσσαλίας (στη Λάρισα, την Ελασσόνα κ.α.)⁹.

Το δεύτερο ρεύμα —πιο έντονο και πιο μαζικό— παρατηρήθηκε στα 1769, τότε που οι αλβανικές ορδές κατέστρεψαν τη Μοσχόπολη και ανάγκασαν τους βλαχόφωνους κατοίκους της να εγκαταλείψουν την πατρογονική τους γη και να μετεγκατασταθούν στην ευρύτερη περιοχή, όπως στην Κορυτσά, το Δελβινάκι, τα Ιωάννινα, την Αχρίδα, το Μοναστήρι, το Κρούσοβο, την Κλεισούρα, το Νυμφαίο, το Μεγάροβο κ.α., αλλά στη συνέχεια και σε ευρωπαϊκές πόλεις, όπως στη Βιέννη, τη Βουδαπέστη κ.α. Ακόμα οι Αλβανοί (Κολωνιάτες) επιτέθηκαν και σε άλλα χωριά της περιοχής και καταδίωξαν τους κατοίκους τους, όπως στο Λινοτόπι, τη Νικολίτσα, τη Γράμμοστα, τη Νίτσα¹⁰ κ.α. Πολλές φορές όμως οι Μοσχοπολίτες από τις νέες τους εγκαταστάσεις αποδημούσαν και σε άλλες περιοχές. Έτσι, για παράδειγμα, αφού κατέκλυσαν το Νυμφαίο (Νέβεσκα), στη συνέχεια μετοίκησαν σε οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας, όπως στην Αλιστράτη, στη Νιγρίτα, στα Άνω και Κάτω Πορροία κ.α.¹¹. Το ίδιο έγινε και με τους Μοσχοπολίτες, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στη Βλάστη —τη «Μικρή Μοσχόπολη»¹²— και αργότερα μετοίκησαν στις Σέρρες, την Καβάλα, την Κωνσταντινούπολη κ.α.¹³.

8. Α. Βακαλόπουλου, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958 (και στον τόμο *Παγκαλπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 403-447).

9. Α. Μ. Κολτσίδα, *ό.π.*, σσ. 43-44, 49-54· του ίδιου, *Ιστορία της Βαβούσας. Απομνημονεύματα Αποστόλου Χατζή ή Τσαρουχά για τη Βαβούσα Ιωαννίνων του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1997· Γ. Χ. Χιονίδη, *Οι ανέκδοτες αναμνήσεις του Γιώτη (Παναγιώτη) Ναούμ για τους Βλάχους της Ηπείρου και της Μακεδονίας στη διάρκεια του 19ου αιώνα και για την επανάσταση του 1878 στη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 1984 (ανάτυπο από τον ΚΔ' τόμο των *Μακεδονικών* της Ε.Μ.Σ.).

10. Κ. Βακαλόπουλου, *Μακεδονία και Τουρκία 1830-1878*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 56.

11. Ιωάν. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σ. 182 κ.εξ· Η. Ν. Anastase, *Aromânii (Comerț, industrie, arte, expansiune, civilizație)*, Focșani 1936, σ. 259.

12. D. Poponić, *O Cincarima* (Δ. Πόποβιτς, *Περί των Τσιντσάρων*, Βελιγράδι 1937² (στα σερβοκροάτικα), σ. 42.

13. Μ. Α. Καλινδέρη, *Ο βίος της κοινότητας Βλάστης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 60-62.

Με τις μετακινήσεις αυτές δημιουργήθηκαν στο χώρο της Άνω Μακεδονίας αξιόλογοι οικισμοί, οι οποίοι εξελίχθηκαν σε εμπορικές κοινότητες με οικονομικό και πολιτισμικό δυναμισμό. Οι αποδημίες των Μοσχοπολιτών, ειδικά προς το Μοναστήρι, συνετέλεσαν στη διαμόρφωση μιας νέας πραγματικότητας, όσον αφορά στην εθνολογική σύνθεση της πόλης, αφού ο βουλγαρικός πληθυσμός ελαττωνόταν συνεχώς κάτω από την παρουσία του Ελληνισμού. Έτσι το Μοναστήρι, καθώς και το Κρούσοβο, το Μεγάροβο και άλλοι σημαντικοί οικισμοί, μετεξελίσσονταν σε δυναμικά εμπορικά κέντρα, όπου ο ελληνικός πληθυσμός κυριαρχούσε και δημιουργούσε ακμάζουσες και ανθηρές κοινωνίες¹⁴.

3. Στη διάρκεια αυτών των μετακινήσεων της εσωτερικής διασποράς¹⁵ εντάσσονται και οι Μοσχοπολίτες καραγωγείς και αγωγιάτες, οι οποίοι όργαναν κυριολεκτικά όλο το βορειοελλαδικό χώρο για την αναζήτηση αγορών, όπου διακινούσαν εμπορεύματα και τρόφιμα. Στα πλαίσια αυτών των εμπορικών δραστηριοτήτων, αλλά και για την κάλυψη των βιοποριστικών τους αναγκών, αναπτύχθηκαν και τα αντίστοιχα επαγγέλματα της επεξεργασίας του μαλλιού, της υφαντικής, της μαχαιροποιΐας, της υλοτομίας κ.ά.¹⁶. Οι Μοσχοπολίτες όμως είχαν να αντιμετωπίσουν τις διαρκείς επιθέσεις των Αλβανών αλλά και των Τούρκων, οι οποίοι τους τρομοκρατούσαν και τους καταλήστευαν τα εμπορεύματά τους. Αυτή η πίεση και η τρομοκρατία δυσκόλευε όχι μόνο την εμπορική δραστηριότητα, αλλά και τις κινήσεις της καθημερινής τους ζωής· πίεση που τους οδήγησε τελικά στη συγκρότηση των κυριοτέρων αντιστασιακών θυλάκων του αρματολικού ξεσηκωμού των Ελλήνων.

Γ'. Οι Μοσχοπολίτες στην εξωτερική διασπορά.

1. Οι Μοσχοπολίτες όμως κατέκλυσαν όχι μόνο τον εσωτερικό ελλαδικό χώρο αλλά και τις σερβικές και ευρωπαϊκές χώρες, όπου επιδόθηκαν με απόλυτη επιτυχία στον οικονομικό και κοινωνικό στίβο. Ιδίως ανάμεσα στα χρόνια 1718-1774 εγκαταστάθηκαν στο Σεμλίνο (Ζέμουν), στο Neusalz (το σημερινό Novi Sad) της Κροατίας, στο Temesvar, στα σπουδαιότερα οικονομικά κέντρα της Αυστρίας και της Ουγγαρίας και έφτασαν ακόμα μέχρι και την Πολωνία (στο Miskolcz και το Pospnam)¹⁷ κ.α.

Στις νέες τους διαμονές οι δραστήριοι και φίλεργοι Μοσχοπολίτες δούλεψαν υποδειγματικά, με μέθοδο και υπευθυνότητα και αναδείχθηκαν όχι μόνο μέσα στις ελληνικές παροικίες αλλά και στις ντόπιες κοινωνίες, οι οποίες μάλιστα χρωστούν πολλά στη γενναιοδωρία τους.

14. Γ. Κίζα, «Μεγάροβον», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 3 (1910) 241.

15. A. Wace - M. Thompson, *Οι Νομάδες των Βαλκανίων. Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της Βόρειας Πίνδου*, Θεσσαλονίκη 1989 (μετάφραση του *The Nomads of the Balkans*, London 1914), *passim*.

16. Γενικές πληροφορίες: H. Holland, *Ταξίδι στη Μακεδονία και Θεσσαλία, 1812-1813*, Αθήνα 1989, σσ. 65-66· W. Leake, *Η Θεσσαλία, 1805-1810*, Βόλος 1969, *passim*· R. I. Lawless, «Η οικονομία και ο χώρος της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία», *Τρικαλινά* 1 (1981) 47-48.

17. Κ. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού*, σ. 369.

2. Συγκεκριμένα ο Πόποβιτς μας αναφέρει πως στα μέσα του 18ου αιώνα οι Μοσχοπολίτες έμποροι αποτελούσαν το ζωτικότερο οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά τμήμα πολλών σερβικών κέντρων. Οι περισσότεροι έμποροι, όπως τονίζει, της Κράινα (στην Κροατία) ήταν από τη Μοσχόπολη, είκοσι εννέα Μοσχοπολίτικες οικογένειες κατοικούσαν στο Σρεμ, είκοσι οχτώ αντίστοιχα στο Σεμλίνο, έξι στο Βελιγράδι και πάρα πολλές άλλες σε γειτονικές πόλεις και οικισμούς¹⁸.

Ειδικά η Μοσχόπολη είναι η πόλη που «κυριαρχεί» στο Σεμλίνο με τους απόδημους της, οι οποίοι την εγκατέλειψαν μετά την πρώτη καταστροφή της (1769). Στα χρόνια αυτά αξιόλογη οικονομική και κοινωνική θέση στην πόλη απέκτησαν οι Μοσχοπολίτικες οικογένειες του Νάστου και του Παναγιώτου. Και δεύτερο κύμα φυγής όμως συντελέστηκε από τη Μοσχόπολη προς το Σεμλίνο, μετά τη δεύτερη καταστροφή της κωμόπολης στα 1788. Ορόσημο στη νέα μεταναστευτική ορμή στάθηκε ο απαγχονισμός από τους Τούρκους των προυχόντων της Μοσχόπολης Θεοδώρου Βρέττα και του Ναούμ Γκούστα. Μέσα λοιπόν στη γενικευμένη φυγή των Μοσχοπολιτών, οι οποίοι ακολουθούσαν την πορεία των συγχωριανών τους που αποδημούσαν μετά την πρώτη καταστροφή τους στο Σεμλίνο, συγκαταλέγονταν και οι δυναμικές ελληνοβλαχικές οικογένειες του Ιωάννη Ζαφείρη, του Ναούμ Πεσχάρου και του Βρέττα Γκιόζα¹⁹.

Γενικά στις σερβικές χώρες ήταν έντονη η παρουσία των Μοσχοπολιτών. Ασχολούνταν αποκλειστικά με το εμπόριο και ζούσαν σε τέλεια οργανωμένες κοινωνίες, μαζί με τους άλλους απόδημους Ηπειρώτες και Δυτικομακεδόνες. Πολλά είναι εξάλλου τα εμπορικά τους σωματεία με τις γνωστές επωνυμίες στις σφραγίδες τους, όπως «Corpo Greco mercantile in Velissa - Σύστημα των πραγματευτών Ρωμαίων εν Βελισά Κιοπρουλού» στα Βελεσά, «Κοινότης των Ρωμαίων και Μακεδονοβλάχων» στο Σεμλίνο κ.ά. Μέχρι και «Graeca» ή «Communitas Hellenica» ονόμαζαν το Νεόφυτο-Νόβισατ (Novi Sad). Επιπλέον οι Μοσχοπολίτες και γενικά οι Έλληνες απόδημοι δεν εξελίχτηκαν μόνο σε περίφημους και δραστήριους εμπόρους, αλλά αποτέλεσαν τη σκεπτόμενη και ζώσα αστική τάξη, η οποία ζυμώθηκε με το ντόπιο στοιχείο και στην πορεία μετεξελίχτηκε στον κινητήριο μοχλό της σερβικής αφύπνισης²⁰.

3. Στην Αυστρία οι Μοσχοπολίτες παρουσίασαν θεαματική οικονομική και κοινωνική δραστηριότητα. Με βάση μάλιστα τη Βιέννη επέκτειναν τις επιχειρήσεις τους

18. D. Ρορονιέ, *ό.π.*, σσ. 50-51. Πληροφορίες για τις δραστηριότητες των Μοσχοπολιτών και γενικά των Ελλήνων στις περιοχές της Πελαγονίας και στις Γιουγκοσλαβικές χώρες: Κ. Βαβούσκου, *Η συμβολή του Ελληνισμού της Πελαγονίας εις την ιστορίαν της νεωτέρας Ελλάδος* (διάλεξις), Θεσσαλονίκη 1959 (Ε.Μ.Σ.-Ι.Μ.Χ.Α)· Ι. Παπαδριανού, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*. Διαμόρφωση της παροικίας, δημογραφικά στοιχεία, διοικητικό σύστημα, πνευματική και πολιτιστική δραστηριότητα, Θεσσαλονίκη 1988· του ίδιου, *Οι Έλληνες απόδημοι στις Γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη 1993.

19. Α. Μ. Κολτσίδα, *Ιδεολογική συγκρότηση*, σ. 59.

20. Εξάλλου αναγνωρίστηκε από τους Σέρβους ιστορικούς και λογίους το δαιμόνιο του ελληνικού στοιχείου, που το χαρακτήρισαν μάλιστα και «φορέα της σερβικής ιδέας». Ο Πόποβιτς τόνιζε ακόμα ότι το ανώτερο στρώμα και υλικά και πολιτιστικά, ένα είδος κοινωνικής αριστοκρατίας, το αποτελούσαν οι Έλληνες και οι εξελληνισμένοι Κουτσόβλαχοι. Και βέβαια πρώτιστα σ' αυτούς τους Κουτσόβλαχους —όχι φυσικά τους «εξελληνισμένους», αφού οι Κουτσόβλαχοι ήταν αυτόχθονες δίγλωσσοι Έλληνες— συμπεριλαμβάνονταν και οι δραστήριοι Μοσχοπολίτες.

στη Γερμανία, τη Βόρεια Ιταλία και τη Γαλλία. Στη Βιέννη τώρα, κυρίαρχη στάθηκε η Μοσχοπολίτικη οικογένεια Σίνα²¹, η οποία ανέλαβε όλο το εμπόριο της Κεντρικής Ευρώπης προς την Ανατολή κατά τα τελευταία χρόνια του 18ου αιώνα μέχρι και τα μέσα του επομένου²².

Γύρω στα 1786 ο Σίμων Σίνας εμφάνισε έντονη οικονομική παρουσία στη Βιέννη με τον εμπορικό του οίκο «Σίμων Γεωργίου Σίνας και Σία». Στα 1803 ο γιος του Σίμονα Σίνα, ο Γεώργιος, γίνεται αντάξιος του πατρός του και άνοιξε νέους ορίζοντες με νέες πολυδύναμες βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Από όλο τον υπόδουλο ελληνισμό και την Ανατολή μετέφερε στην Αυστρία βαμβάκι, μαλλί, καπνό και δέρματα, ενώ εξήγαγε αντίστροφα υφάσματα, σκεύη, εργαλεία, γυαλικά κ.ά. Στα 1814 αγόρασε μεγάλες εδαφικές εκτάσεις, με τις οποίες πλέον κατοχύρωσε την εικόνα του μεγαλοοικονομικού παράγοντα της Αυστρίας με αποτέλεσμα να γίνει τραπεζίτης με διεθνή φήμη, μέχρι το σημείο μάλιστα να χρηματοδοτεί ακόμα και κυβερνήσεις²³.

Ο Γεώργιος Σίνας στάθηκε ο ατέλειωτος οικονομικός και πολιτιστικός ζωοδότης για την Αυστρία: έκτισε το εργοστάσιο νηματουργίας στο Pottendorf, μεγάλα συγκροτήματα χαρτοποιίας στο Klein-Neusiedl, ανέλαβε την κατασκευή του σιδηροδρομικού δικτύου της Νότιας Αυστρίας²⁴, ενώ ίδρυσε συγχρόνως και τεράστια ατμοπλοϊκή εταιρεία στο Δούναβη, με την οποία θα διευκόλυνε όλο το διαμετακομιστικό εμπόριο από τη Βιέννη και τη Βουδαπέστη μέχρι την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια. Όσο για την Αυστρία, ο Γεώργιος Σίνας στάθηκε η ψυχή της Βιέννης, την οποία κόσμησε με ωραιότατα οικοδομικά αριστουργήματα, όπως την περίφημη ελληνική εκκλησία της Αγίας Τριάδας, τα επιβλητικά ελληνικά αρχοντικά, όπως το μέγαρο της οικογένειας Σίνα και την ίδρυση του Πολυτεχνείου της πόλης!

Με τον καιρό οι επιχειρήσεις του Γεωργίου Σίνα μεγάλωσαν ακόμα περισσότερο και με εμπορικούς αντιπροσώπους έφτασαν από τη Βιέννη στο Λονδίνο, το Παρίσι, τη Μασσαλία, τη Ρώμη, τη Γενεύη, το Άμστερνταμ, το Βερολίνο, τη Βαρσοβία, το Βουκουρέστι, την Οδησό, την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αλεξάνδρεια, το Κάιρο, μέχρι και τις Ινδίες! Γενικά η εμπορική δραστηριότητα της Μοσχοπολίτικης οικογένειας Σίνα ήταν τεράστια και ανυπολόγιστη, γιατί μ' αυτήν καταξιώθηκε η ελληνική παρουσία στην Ευρώπη και έγινε δυνατή η μετακένωση στην υπόδουλη Ελλάδα όχι μόνο των οικονομικών αγαθών, αλλά και των πολιτισμικών και —το κυριότερο— των ιδεών και των διαφωτιστικών μηνυμάτων στο αγωνιζόμενο ελληνικό Γένος.

21. Η οικογένεια Σίνα πρωτοεγκαταστάθηκε στο Μοναστήρι, μετά πήγε στα Βελεσά και αργότερα στη Νις (Νίσσα), όπου δημιούργησε ένα τεράστιο εμπορικό δίκτυο που λειτουργούσε με αντιπροσώπους και κάλυπτε την αγορά της Βιέννης και της Βουδαπέστης.

22. Στέφ. Μπέττη, *Ηπειρωτική Ευποιΐα ή βιογραφική συλλογή Ηπειρωτών ευεργετών της Τουρκοκρατίας*, Γιάννινα 1982, σσ. 212-215 (όπου και βιβλιογραφία).

23. Ο Γεώργιος Σίνας, μαζί με τον Rotschild, στα 1829 δάνεισαν στην Πύλη 10 εκατομμύρια δουκάτα, ενώ στα 1833 μόνος του δανειοδότησε την κυβέρνηση της Βλαχίας και της Αυστροουγγαρίας!

24. Μέτοχοι στην Εταιρεία του γι' αυτά τα μεγάλα έργα ήταν οι δραστήριοι συμπατριώτες του έμπορο Μ. Δούμπας, Μ. Κιοπέκας, Ζώης Χαραμής, Γ. Γύρας κ.ά.

4. Οι Μοσχοπολίτες έφτασαν και στην Ουγγαρία, όπου δημιούργησαν ακμάζουσες κοινότητες με ελληνικά σχολεία, ελληνικές εκκλησίες, εμπορικά τετράγωνα με περίτεχνα κτίρια, κοινωφελή ιδρύματα και δημόσιες κατασκευές. Σπουδαία, με δυναμική κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα ήταν η ελληνική κοινότητα στη Βουδαπέστη. Εκεί οι Μοσχοπολίτες Γεώργιος Χριστοδούλου, Αδάμ Γκίνας, Αλέξανδρος Λέπωρας, Σοφία Λύκα, Ναούμ Μέσκα κ.ά. έκτισαν τον επιβλητικό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, με την οικονομική συμβολή άλλων κτίστηκε νοσοκομείο και ξενώνας για τους άπορους ομογενείς και βέβαια και η περίφημη κρεμαστή γέφυρα της Βουδαπέστης (1849) και το κτίριο της Ακαδημίας της Βουδαπέστης με χρήματα της γνωστής οικογένειας Σίνα²⁵. Ακόμα οι Μοσχοπολίτες δραστηριοποιήθηκαν και στην Πέστη, όπου έκτισαν ελληνικό σχολείο, στο οποίο διδάσκονταν αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, ιστορία, φιλοσοφία, λατινικά, ρητορική, εκκλησιαστική μουσική και ξένες γλώσσες.

Γενικά τα εμπορεύματα που διακινούσαν οι Μοσχοπολίτες έμποροι στην Ουγγαρία²⁶ ήταν τα είδη μαγειρικής (αλάτι, πιπέρι, λάδι, όσπρια, ρύζι), τα είδη οικιακής χρήσης (σαπούνι, βελόνες, μαχαίρια, χαρτί), τα είδη ένδυσης και υπόδησης (βαμβάκι, μετάξι, υφάσματα, μεταξωτά σιρότσια, υποδήματα), ποτά και είδη ζαχαροπλαστικής, δέρματα, ζώα, αρώματα κ.ά.

5. Το εμπορικό δαιμόνιο των Μοσχοπολιτών έφτασε και στη Βενετία, όπως μαρτυρούν τα ονόματα των εμπόρων, τα οποία καταγράφονται στα δηλωτικά έγγραφα των εμπορευμάτων που φορτώθηκαν στα 1741 και 1742. Ανάμεσα σ' αυτά διαβάζουμε και τα ονόματα των γνωστών εμπόρων από τη Μοσχόπολη, Δημήτριο Θεοδώρου και Λάζαρο Γεωργίου. Για τη διακίνηση των εμπορευμάτων τους προς τη Βενετία και άλλα ιταλικά λιμάνια²⁷, οι Μοσχοπολίτες κατευθύνονταν στο Δυρράχιο και την Αulώνα, όπου διατηρούσαν γραφεία και αποθήκες. Από εκεί έπλεαν την Αδριατική θάλασσα και μετέφεραν στο λιμάνι της Βενετίας και της Τεργέστης χαλιά, βελέντζες, κλινοσκεπάσματα, μαλλιά, μάλλινες κλωστές, μετάξι, σαγιάκια για κάπες, δέρματα κ.ά., ενώ επέστρεφαν με βελούδα, χρωματιστές τσόχες, μεταξωτές κλωστές, σιρότσια, μαντίλια, γυαλικά, ξηρούς καρπούς, σιδηρικά, μελάνη, καφέ, ζάχαρη, βιβλία, εκκλησιαστικά είδη κ.ά. Οι εμπορικές δραστηριότητες των Μοσχοπολιτών προς τα ιταλικά λιμάνια, από τη συνθήκη του Πασάροβιτς και μετά, ήταν έντονες και στηρίζονταν

25. Α. Μ. Κολτσίδα, *Κουτσόβλαχοι. Οι Βλαχόφωνοι Έλληνες - Εθνολογική, λαογραφική και γλωσσολογική μελέτη*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 511.

26. Αξιόλογη επίσης εμπορική δραστηριότητα παρουσίασαν οι Μοσχοπολίτες και στη γνωστή για τα εκλεκτά κρασιά της καμόπολη Τοκάι ή Τοκάια, όπως την αποκαλούσαν, όπου μάλιστα στα 1769 ο γνωστός επιχειρηματίας Ιωάννης Κόντης είχε δημιουργήσει σπουδαία εμπορική εταιρεία. Ο Χριστόφορος Νάκας ακόμα συνέβαλε στην ανάπτυξη της γεωργίας με την επιτυχημένη καλλιέργεια του βαμβακιού στην Ουγγαρία, ενώ πολλοί άλλοι εμπορεύονταν τα εγχώρια ουγγρικά προϊόντα και τα διακινούσαν σε όλες τις μεγάλες αγορές της Ευρώπης. Για την έντονη παρουσία γενικά των Ελλήνων στην Ουγγαρία βλέπε στον Ούγγρο νεοελληνιστή Α. Horvath, «Εκπολιτιστική δράση της ελληνικής διασποράς», *Νέα Εστία* 28 (1940) 926.

27. V. Papahagi, *Aromânii Moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București 1935, σ. 47 κ.εξ· Κ. Μέρτζιου, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 209 κ.εξ.

κυρίως στην εξαγωγή του μαλλιού. Από το 1774 όμως το εμπόριο του μαλλιού, ακολουθώντας τις καλύτερες τιμές που του προσφερόταν, άλλαξε προσορισμό και διεξαγόταν προς τις κεντρικές ευρωπαϊκές χώρες²⁸ με επίκεντρο την Ουγγαρία.

6. Συνοψίζοντας εδώ, σημειώνουμε ότι οι δραστηριότητες των Μοσχοπολιτών απόδημων, εκτός του ελλαδικού χώρου, περιστρέφονταν γύρω από το εμπόριο των προϊόντων που παρήγαγαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους, επιδίδονταν όμως και σε δραστήριες επιχειρήσεις, οι οποίες τους αναγόρευσαν σε περίοπτα άτομα στην οικονομική ζωή των νέων τόπων όπου ζούσαν και εργάζονταν.

Οι Μοσχοπολίτες λοιπόν έμποροι κουβαλούσαν με τα καραβάνια τους τα φημισμένα χαλιά Μοσχόπολης —τα διακοσμημένα με ωραιότατα βυζαντινά σχέδια— τα σαγιάκια, τα κλινοσκεπάσματα, τις βελόντζες, τα μαλλιά, τα δέρματα κ.ά. σε όλες τις αγορές της Ευρώπης (Βενετία, Σεμλίνο, Βελιγράδι, Βιέννη, Βουδαπέστη και σε όλη την Αυστροουγγαρία, Βλαχία, Μολδαβία, Γερμανία κ.α.), αλλά και στην Ανατολή (Κωνσταντινούπολη²⁹, Σμύρνη κ.α.) κι αυτήν ακόμα την Αλεξάνδρεια και τις Ινδίες. Γνωστοί έμειναν εξάλλου οι Μοσχοπολίτες έμποροι για τις δυναμικές βιοτεχνικές και βιομηχανικές τους επιχειρήσεις (το θαύμα των Σιναίων).

Β.ΙΙ. Η μετακένωση του οικονομικού φαινομένου των Μοσχοπολιτών στον Ελληνισμό

1. Όπως είδαμε παραπάνω, οι Μοσχοπολίτες έμποροι κατέκλυσαν τη Βαλκανική και την Ευρώπη, όπου γνώρισαν μεγάλη οικονομική, πνευματική και πολιτιστική άνθιση. Ανέβηκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και αναδείχτηκαν σε σπουδαίους και ρυθμιστικούς παράγοντες. Αυτή όμως η εξέλιξη επέφερε πολύ πιο μεγάλες θετικές επιδράσεις, τόσο στη γενέτειρα Μοσχόπολη, όσο και στον Ελληνισμό γενικότερα. Με την επιστροφή τους στον ελλαδικό χώρο μετακινήθηκε όλος ο «ευρωπαϊσμός» και ο προοδευτισμός τους διαφώτισε τον Ελληνισμό, συνέβαλε στην επαγρύπνηση και στην εθνεγερτικότητά του και δυνάμωσε την πολιτισμική διεργασία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

2. Η Μοσχόπολη γνώρισε μεγάλη οικονομική και πολιτιστική πρόοδο και μετεξελίχτηκε σε ένα περίλαμπρο αστικό κέντρο. Με τους εξήντα χιλιάδες κατοίκους της³⁰

28. Πάντως το εμπόριο προς τη Βενετία και γενικά προς τη Βόρεια Ιταλία μέσω Δυρραχίου σταδιακά άρχισε να ατονεί, μέχρι που τελικά σταμάτησε για τον επιπρόσθετο λόγο ότι έμποροι της Μοσχόπολης, αλλά και της Αχρίδας, της Μηλόβιστας και άλλων κοινοτήτων πολλές φορές καταστράφηκαν από τα ναυάγια προς τη Βενετία και γι' αυτό στράφηκαν πλέον στους χερσαίους δρόμους προς το Βελιγράδι και τη Γερμανία. Διαφωτιστικές σχετικές πληροφορίες μάς αναφέρει ο Βενετός Πρόξενος στο Δυρράχιο (2 Φεβρουαρίου 1761 —Κ. Μέρτζιου, *ό.π.*, σ. 276).

29. Στην Κωνσταντινούπολη οι απόδημοι Μοσχοπολίτες έμποροι, γύρω στα 1875-1880, οργάνωσαν —πλην των άλλων— τη φιλανθρωπική αδελφότητα «Ο Προφήτης Ηλίας». Με τα έσοδα από τη δράση της συντηρούνταν η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στη γενέτειρά τους και βοηθούνταν οι άποροι συμπατριώτες τους, βλ. Ευλ. Κουρίλλα, «Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής» *Θεολογία* 12 (1934) 321· Κ. Σκένδερη, *ό.π.*, σσ. 69-70.

30. Β. Χ. Ιωαννίδη, *Η αγωνία της Βορείου Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 29. Σύμφωνα με άλλους μελετητές η Μοσχόπολη, κατά την περίοδο της ακμής της (18ος αιώνας), είχε δώδεκα χιλιάδες ή ακόμα

από το 1750 περίπου, έγινε ο πνευματικός φάρος όχι μόνο της Ηπείρου αλλά και όλου του υπόδουλου Γένους, ήταν «αί Ἕθνη» των τουρκοκρατούμενων χωρών. Μέχρι την πρώτη καταστροφή της (1769), με τα μεγάλα κεφάλαια που συνέρρεαν από τους απόδημους Μοσχοπολίτες ενισχύθηκε σημαντικότερα η βιοτεχνία της πόλης, η οποία παρουσίασε ιδιαίτερη ανάπτυξη στον τομέα της αργυροχρυσοχοΐας, της υφαντικής και της ελαφράς μεταλλοτεχνικής. Έτσι τα χάλκινα και χρυσά κοσμήματα και μικροαντικείμενα (θήκες, διακοσμητικά, μικροτεχνήματα, επενδύσεις εικόνων και ιερών βιβλίων κ.ά.), τα περίφημα χαλιά —οι τάπητες οι οποίοι ήταν περιζήτητοι και σ' αυτή την Ανατολή ακόμα— και τα πλούσια σε ποιότητα και αντοχή μαχαίρια και γεωργικά εργαλεία κατέκλυσαν όλη την εσωτερική και —κυρίως— την εξωτερική αγορά και απέφεραν μεγάλα κέρδη στους εμπόρους τους.

Με τα συνεχή εμβάσματα των πλούσιων απόδημων και ευεργετών του εξωτερικού οι επτά συνοικίες της Μοσχόπολης γέμισαν με περίλαμπρα κτίρια. Την πρώτη θέση την πήραν οι εκκλησίες³¹ και φυσικά τα περίφημα σχολεία της. Το πρώτο σχολείο, το οποίο ιδρύθηκε το 1700, άρχισε να δραστηριοποιείται εντονότερα από το 1724 και έφτασε στην ακμή του το 1730 με το λόγιο Μοσχοπολίτη Ιωάννη Χαλκεία, ο οποίος είχε διδάξει στη Φλαγγίνειο Σχολή της Βενετίας, την οποία και διεύθυνε³².

Με την εισαγωγή της φιλοσοφίας το σχολείο αναβαπτίστηκε και έκτοτε αναφέρεται ως Ελληνική Σχολή. Στη συνέχεια απέκτησε ανώτερα προγράμματα σπουδών και αναγεννήθηκε με νέες ευρωπαϊκές ιδέες, ενώ από το 1744 μεταπήδησε σε ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα με την ονομασία «Νέα Ακαδημία». Ήταν τόσο οργανωμένη η εκπαιδευτική της δομή και τα προγράμματα σπουδών, ώστε η ακτινοβολία της γρήγορα ξεπέρασε τα όρια της περιοχής της και κατόρθωσε να εξελιχθεί στο σπουδαιότερο ελληνικό εκπαιδευτικό ίδρυμα όλων των Βαλκανίων. Η «Νέα Ακαδημία» ήταν το καύχημα των Μοσχοπολιτών³³, των ντόπιων³⁴ και των απόδημων, οι οποίοι και αναλάμβαναν τη χρηματική υποστήριξή της. Μεταξύ των άλλων μνημονεύουμε εδώ το βαθύπλουτο τραπεζίτη της Βιέννης Γεώργιο Σίνα³⁵, ο οποίος πρόσφερε μεγάλα ποσά και

και δεκαοχτώ χιλιάδες σπίτια (Ιωαν. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 24).

31. Ο 18ος αιώνας μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί το χρυσό αιώνα των εκκλησιών της Μοσχόπολης: το 1715 κτίστηκε η εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, το 1720 του Αγίου Αθανασίου, το 1724 του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, γύρω στα 1730 το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου (κτίστηκε από τους Μοσχοπολίτες Γεώργιο Γκούτζια, Μιχαήλ Μελιγγέρη και Αντ. Σπισσιώτη, όλοι τους έμποροι), το 1752 των Δώδεκα Αποστόλων και του Προφήτη Ηλία, το 1760 του Αγίου Χαραλάμπους κ.ά. Συνολικά υπήρχαν 23 βυζαντινές εκκλησίες με 75 ιερείς (Βασ. Ιωαννίδη, *ό.π.*, σ. 29).

32. Α. Ε. Καραθανάση, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1986², σ. 112.

33. Αξιομνημόνευτο είναι ότι οι πλούσιες συντεχνίες και τα σωματεία της πόλης ανελάμβαναν συνολικά όχι μόνο τη συντήρηση της Σχολής αλλά και την πληρωμή των δασκάλων, τη φιλοξενία των μαθητών της ευρύτερης περιοχής, τη λειτουργία του ορφανοτροφείου και τις υποτροφίες των ντόπιων και ξένων μαθητών.

34. Από τους πρώτους που συνέβαλαν στην ανέγερση της «Νέας Ακαδημίας» ήταν ο αρχιεπίσκοπος Αχριδών Ιωάσαφ και οι πρόκριτοι Γεώργιος Μάνος, Θεόδωρος Μπάλλας και Αναστάσιος-Κωστής Μόσχας, όλοι τους Μοσχοπολίτες.

35. Οι Μοσχοπολίτες ήταν υπερήφανοι για την οικογένεια Σίνα και την τιμούσαν ιδιαίτερα, ενώ στα 1878 έδωσαν την επωνυμία «Σίνας» στο Φιλεκπαιδευτικό τους Σύλλογο. Ακόμα στα πλαίσια των πολιτιστικών τους δραστηριοτήτων διατηρούσαν και την περίφημη «Κάσσαν των πτωχών» για τη βοήθεια των

πολύτιμα βιβλία, καθώς επίσης και τη συνδρομή των άλλων ευεργετών της Αν. Καζαντζή και Μιχαήλ Κιοπέκα, αλλά και άλλων³⁶.

Στα 1750 η «Νέα Ακαδήμεια» απέκτησε με τις παραπάνω συνδρομές περίλαμπρο κτιριακό συγκρότημα με δεκάδες αίθουσες και ευρύχωρους χώρους, με θαυμάσια βιβλιοθήκη και εγκαινιάζεται έτσι μια ακόμα —πιο λαμπρή— εποχή στην ελληνική εκπαίδευση και την παιδεία της με το «Ελληνικό Φροντιστήριο», το νέο όνομα πλέον της Σχολής. Με τους νέους της διευθυντές Θεόδωρο Καβαλλιώτη³⁷, έναν από τους αξιολογότερους Διδασκάλους του Γένους με έντονη πνευματική και μορφωτική καλλιέργεια, και τον ιερομόναχο Δανιήλ Μοσχοπολίτη το «Ελληνικό Φροντιστήριο» παρουσίασε ακόμα πιο μεγάλη εκπαιδευτική δραστηριότητα.

Η Μοσχόπολη όμως έμεινε γνωστή και για το περίφημο ελληνικό της τυπογραφείο, το δεύτερο μετά την Κωνσταντινούπολη³⁸ και το πρώτο στις τουρκοκρατούμενες περιοχές. Το τυπογραφείο μεταφέρθηκε από τη Βενετία από τον ιερομόναχο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη, που θεωρείται και ο ιδρυτής του, εγκαινιάστηκε γύρω στα 1730 και λειτούργησε μέχρι την καταστροφή της πόλης (1769). Αποτέλεσε τον αστείρευτο φάρο των ελληνικών γραμμάτων και της Ορθοδοξίας με τις αξιολογότερες θεολογικές και φιλολογικές εκδόσεις και συνετέλεσε στην ακόμα παραπέρα διάδοση της πνευματικής ακτινοβολίας του Ελληνισμού.

3. Η τεράστια οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της Μοσχόπολης δεν περιοριζόταν μόνο σ' αυτήν και την ευρύτερη περιοχή της, αλλά «μεταβολιζόταν» σύγχρονα σε όλο το βαλκανικό χώρο και προετοίμαζε το Νεοελληνικό Διαφωτισμό για την αναγέννηση του Έθνους. Και βέβαια μόλις τελείωσε ο Αγώνας και η Ελλάδα απέκτησε την ανεξαρτησία της, όλο το οικονομικό φαινόμενο των Μοσχοπολιτών επενδύθηκε στην Αθήνα, η οποία κοσμήθηκε από περίλαμπρα οικοδομήματα και ιδρύματα.

Έτσι ο Γεώργιος Σίνας έσπευσε και έκτισε το Αστεροσκοπείο της Αθήνας (1842, σε σχέδια του Δανού αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν). Το έργο του, μετά το θάνατό του (1856), το συμπλήρωσε ο εξίσου σπουδαίος εθνικός μας ευεργέτης, ο γιος του Σίμωνα Σίνας, ο οποίος πρόσφερε τεράστια ποσά για το νεόδμητο ελληνικό κράτος: ίδρυσε την Ακαδημία των Αθηνών (1875, σε σχέδια Χάνσεν —η γνωστή μας Σιναία Ακαδημία) και εμπλούτισε με πολύτιμα και πανάκριβα όργανα το Αστεροσκοπείο της Αθήνας. Οι τρεις λοιπόν Σιναίοι, ο Σίμων ο πρεσβύτερος και οι εθνικοί ευεργέτες, ο Γεώργιος —ο γιος— και ο Σίμων ο νεότερος —και βέβαια μέσα από αυτούς οι Μοσχοπολίτες— δεν αποτέλεσαν μόνο το καύχημα του ελληνισμού στην καρδιά της αριστοκρατικής Ευρώπης, αλλά απέδειξαν έμπρακτα ότι ο πλουτισμός τους δεν ήταν

φτωχών και ανήμπορων συμπολιτών τους.

36. Πολλοί από αυτούς ανέλαβαν να εκδώσουν βιβλία λογίων και δασκάλων, όπως ο Μοσχοπολίτης έμπορος Χατζή Μιχάλης Γκούστας, ο οποίος χρηματοδότησε το βιβλίο «Πίστις» του ιερομόναχου Νεκταρίου Τέρπου, δασκάλου της Νέας Ακαδημίας, το οποίο τυπώθηκε το 1732 στη Βενετία.

37. Για τη ζωή και το έργο του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, βλ. Ε. Ν. Κεκριδή, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718;-1789). Ο Διδάσκαλος του Γένους*, Καβάλα 1991.

38. Ε. Ν. Κεκριδή, *ό.π.*, σ. 44 σημ. 12, όπου και βιβλιογραφία.

συναρτημένος αποκλειστικά με το προσωπικό τους συμφέρον αλλά με το γενικό, το ελληνικό, με το συμφέρον ολόκληρου του Ελληνικού Έθνους³⁹.

Γ. Συνοψίζοντας, τονίζουμε τελικά ότι οι Μοσχοπολίτες έμποροι, λόγιοι⁴⁰ και διανοητές, εκπολιτιστές και ευεργέτες: 1) στάθηκαν οι άξιοι πρεσβευτές των ελληνικών οραμάτων και ιδεών και συνέβαλαν αποφασιστικά στη μεταστροφή της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης αλλά και των κυβερνήσεών τους υπέρ των ελληνικών δικαιών, και 2) με τις οικονομικές τους δραστηριότητες δημιούργησαν το δίαυλο μέσα από τον οποίο εισέρευσαν τα ιδεολογικά και πολιτισμικά αγαθά στον ελληνικό χώρο. Έτσι με αυτή τη μετακένωση το υπόδουλο Γένος ήρθε σε επαφή με τις φιλελεύθερες ιδέες της Ευρώπης, μπήκε στη διαδικασία και του δικού του διαφωτισμού και διεργάστηκε και την αντίστοιχη εθνεγερτική και πολιτισμική του αναγέννηση.

Δ.1. Μεγάλη η συμβολή λοιπόν της Μοσχόπολης στα δύσκολα χρόνια του Ελληνισμού. Οι Μοσχοπολίτες δούλεψαν με πείσμα όχι μόνο για τον εαυτό τους, αλλά κυρίως για την Ελλάδα. Η Μοσχόπολη όμως των εξήντα χιλιάδων κατοίκων στον αιώνα της ακμής της, μετά την καταστροφή της το 1769 έχασε βέβαια την παλιά της αίγλη και ορφάνεψε από το δυναμικό ελληνοβλαχικό της στοιχείο. Παρόλα αυτά όμως στον Αγώνα του 1821 βοήθησε οικονομικά την Επανάσταση, αν και η άλλοτε πολυάνθρωπη πόλη αριθμούσε μόλις διακόσιες πενήντα οικογένειες, όπως μας αναφέρει ο Αρσβαντινός (1850).

2. Στη συνέχεια άρχισε σιγά σιγά να κτίζει και πάλι επάνω στα ερείπιά της. Στις αρχές του αιώνα ζούσαν στη Μοσχόπολη γύρω στους χίλιους πεντακόσιους κατοίκους⁴¹, αργότερα όμως (1912-1916) αυξήθηκαν σε τέσσερις έως πέντε χιλιάδες⁴². Και όπως πάντα η ελληνική συνείδηση ζούσε στις ψυχές τους το ίδιο έντονα και δυναμικά. Έτσι το 1914, τότε που εκδηλώθηκε το κίνημα για την αυτονομία της Β. Ηπείρου, οι Μοσχοπολίτες εντάχθηκαν στις γραμμές του με το οδυνηρό αποτέλεσμα μιας νέας καταστροφής, τον Οκτώβριο του 1916, από τα άτακτα αλβανικά σώματα του Σαλή Μπούτκα⁴³. Λίγο αργότερα, το Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, την αποτέλειωσαν και οι Γάλλοι, οι οποίοι συμπλήρωσαν τις λεηλασίες των Αλβανών με την αρπαγή των ιερών της κειμηλίων.

39. Αυτή την προσφορά των Μοσχοπολιτών προς το Ελληνικό Έθνος την αναγνώρισε η Ελληνική Πολιτεία. Ο Ιωάννης Καποδίστριας έγραφε, μεταξύ των άλλων, στο Σίμονα Σίνα: *Έδεχθημεν μετά πολλής εὐγνωμοσύνης τὴν ποσότητα τῶν 2.007 δισητήλων, τὰ ὅποια μετὰ τῶν ἐν Βιέννῃ συμπολιτῶν σας Γραικο-Βλάχων προσφέρετε δωρεὰν εἰς τὰ δημόσια τῆς Ἑλλάδος καταστήματα...* (Α. Μ. Κολτσιδα, *Κουτσόβλαχοι*, σ. 508).

40. Εκτός από τους Μοσχοπολίτες λόγιους και γενικά πνευματικούς ανθρώπους, οι οποίοι αναφέρθηκαν μέχρι τώρα, συγκαταλέγονται και οι θεολόγοι-φιλόλογοι Διονύσιος Μάντουκας και Αμβρόσιος Πάμπερης, ο ιατροφιλόσοφος Ιωάννης Αδάμης, οι λόγιοι Αθαν. Στήριος, Δημ. Προκοπίου και Αθαν. Πάμπερης κ.ά.

41. Δ. Καλλιμάχου, «Νέαι Ελληνικαί πόλεις. Ο πολιτισμός της Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια* 27 (1913-1914) 5. Πρβλ. και Σ. Σακελλαρίδη, «Περί Μοσχοπόλεως», *Πανδώρα* 9 (1858-1859) 45.

42. Θ. Α. Βελιανίτου, *ό.π.*, σσ. 228-229.

43. Σ. Ι. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 165.

3. Χάθηκε λοιπόν η περήφανη παλιά Μοσχόπολη. Το χρέος της όμως το εκπλήρωσε στο ακέραιο: στα δύσκολα χρόνια του 18ου-19ου αιώνα δραστηριοποιήθηκε και συνέδραμε με την οικονομική και πολιτισμική της άνθιση στη διαφωτιστική εγρήγορση του Ελληνισμού και την ανόρθωση του νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους.

SUMMARY

Andonis Koltsidas

THE ECONOMIC ACTIVITIES OF THE MOSCHOPOLITANS AS A FACTOR
IN THE TRANSFUSION OF ENLIGHTENMENT AND CULTURE INTO THE GREEKS

By the 17th century, the Moschopolitans were enjoying an autonomous and independent economic life. In the 18th century, however, their commercial activity reached its most spectacular stage of development, as they traded their products in Greece and, more especially, in the Balkans and Europe. The émigré Moschopolitan merchants rose to the higher social echelons of the communities in Europe and, with their enterprising craft-trade and industrial operations, they played a part in regulating the economy.

When they returned to Greece, all their progressive ideas were transfused into their native city, Moschopolis, which became a splendid urban centre with a great deal of commercial and intellectual activity, and into all the Greeks. Thus their economic phenomenon i) played a decisive part in enlightening the subjugated Nation and waking it up to the War of Independence by introducing liberal, progressive ideas; and ii) strengthened the Greeks' developmental process by bringing in intellectual and material benefits and the financial contributions and donations of the Moschopolitan Great National Benefactors for works of cultural development in the newly established Greek state.

ΟΙ ΝΑΟΙ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΗΣ

Η Μοσχόπολη, που κατοικούνταν κυρίως από Έλληνες Βλαχικής καταγωγής, παρουσίασε τη μεγαλύτερη οικονομική άνοδό της μεταξύ του 17ου και 18ου αιώνα και αναδείχθηκε σε πρότυπο Κοινότητας στα χρόνια της τουρκοκρατίας.

Η εξέλιξη και η ακμή της Μοσχόπολης συμβάδιζε με τον οικοδομικό οργασμό, ο οποίος επεκτάθηκε και στο χτίσιμο νέων ναών ή την ανακαίνιση των παλαιών. Η ύπαρξη περισσοτέρων των είκοσι ναών και παρεκκλησιών, καθώς και η λαμπρή Μονή του Ιωάννη του Προδρόμου, είναι δείγματα του αναπτυγμένου θρησκευτικού συναισθήματος των κατοίκων της.

Από τις είκοσι και πλέον εκκλησίες της, σώζονται σήμερα μόνο πέντε και το καθολικό του Μοναστηριού. Τα στοιχεία που αναφέρουμε προέρχονται από τους συγγραφείς των αρχών του εικοστού αιώνα, των οποίων το έργο τους για τη Μοσχόπολη στηρίζεται σε πηγές και αναφορές παλαιότερων, όπως χαρακτηριστικά λέει ο κυρ Μιχαήλ ο του Γκόρας ή Μιχαήλ Υπισχιώτης: *μετά πόνου πολλοῦ συλλεξάμενος, τινά μὲν ἐκ παραδόσεως γηραιότερων, τινά δὲ ἐκ τῶν τοῦ παλαιοῦ καταστίχου, καὶ ἄλλων σεσαθρωμένων πινακιδίων, ἀνιστόρησε...¹.*

Η Μοσχόπολη σεμνύνονταν για τους μεγαλοπρεπείς ναούς της με τα ξυλόγλυπτα τέμπλα και τις τοιχογραφίες τους, έργα εγχώριων καλλιτεχνών.

Οι ναοί ήταν χτισμένοι στις έξι συνοικίες της πόλης, οι οποίες έφεραν ή το όνομα του γενάρχη που εγκαταστάθηκε πρώτος σ' αυτές, όπως Σάρσα, Ρούε, ή από τον τόπο προέλευσης των επήλυδων κατοίκων τους, όπως Μετσοβίκι, Σκαμνελίκι (οι κάτοικοι οι προερχόμενοι από το Μέτσοβο ή το Σκαμνέλιο). Αναφερόμενος στους ναούς αυτούς ο κληρικός Δ. Καλλίμαχος στο περιοδικό «Παναθήναια» τον Απρίλιο του 1913 λέει τα εξής: *...σημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μοσχόπολης εἶναι τὰ ζωντανὰ χριστιανικά μνημεῖα, εἴκοσι δύο τὸν ἀριθμὸν, τὰ ὅποια εὐτυχῶς σώζονται ἀκέραια καὶ αὐτὰ εἶναι οἱ θαυμάσιοι Ναοὶ τῆς, ὅλοι μὲ ἀμύθητον καλλιτεχνικὸν πλοῦτον εἰς εἰκόνας, εἰς*

1. Ο Μιχαήλ ο του Γκόρας ή Μιχαήλ Υπισχιώτης γεννήθηκε γύρω στο 1700 στη Σίπιτσα απ' όπου και το επώνυμό του. Σπούδασε και δίδαξε αργότερα στη Μοσχόπολη και μέχρι το θάνατό του καλλιεργούσε τα γράμματα. Ασχολήθηκε με εκδόσεις εκκλησιαστικών ακολουθιών, με μελέτες γεγονότων καθώς και με την εξέλιξη της Μονής του Προδρόμου. Βλ. Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Συμβολαί εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως, Α' Ἡ Ἱερά Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα 1630-1875*, Ἀθήναι 1939, σ. 29.



Εικ. 1. Η Μοσχόπολη 1996 (φωτ. Μ. Τρίτου)



Εικ. 2. Ερείπια ναών Αγίου Διονυσίου και Αγίας Παρασκευής (φωτ. Μ. Τρίτου).

λειτουργήματα και εἰς τοιχογραφίας πλουσίας καὶ πολυσυνθέτους. Ἄλλ' ἐκεῖνο ποῦ μ' ἔκαμεν νὰ σταθῶ ἐπὶ ᾧρας πολλὰς ἄναυδος εἶναι τὰ τέμπλα αὐτῶν, τὰ λεπτοεργήματα ἀπὸ ξύλον καρυδιᾶς, τὰ ἀπαστράπτοντα ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι, τὰ πολυδαίδαλα, τὰ μοναδικὰ ἐκεῖνα τέμπλα ... εἰς τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζονται ἄνθη ὄλων τῶν εἰδῶν καὶ ὄλο τὸ βασιλείων τῶν ζώων μὲ λεπτότητα, μὲ χάριν καὶ μὲ συμμετρίαν ποῦ κανονίζει ἢ αἰσθητικῶς.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Θεόδωρος Βελλιανίτης, γράφοντας τὸ 1922 γιὰ τὴ Μοσχόπολη, ἀναφέρει: *ἰδίως οἱ Ναοὶ τῆς διεκοσμοῦντο ὑπὸ ἀριστουργηματικῶν ἐπιχρῦσεων τέμπλων, ἐφ' ὧν ἀνεδεικνύετο εἰς τῶν ὠραιότερων κλάδων τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης*³ (Εἰκ. 1).

Ἡ ἀρχαιότερη ἐκκλησία τῆς Μοσχόπολης εἶναι ἀφιερωμένη στὴν Ἁγία Παρασκευὴ καὶ βρῖσκεται πρὸς Βορρᾶν, στὶς ὑπῶρειες ἐνὸς ἐκ τῶν ἐπτὰ λόφων ποῦ περιβάλλουν τὸ ὄροπέδιο, στὸ ὁποῖο εἶναι χτισμένη ἡ πόλη, καὶ μετὰ τὴ γέφυρα τοῦ Ἄζου ποταμοῦ, τοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο ποῦ τὴν περιρρέουν (Εἰκ. 2).

Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ χτίστηκε στὴ θέση, ὅπου ἐγένε ὁ πρῶτος οὐμῶνυμος οἰκισμὸς τῆς Μοσχόπολης ἀπὸ οἰκογένειες νομάδων ποῦ εὐλαβούνταν τὴν Ἁγία καὶ προσέτρεχαν στὴν πηγὴ τοῦ ἀναβρῦζοντος ἁγιάσματος τῆς γιὰ εὐλογία καὶ ἰαση. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ, γιὰτὶ καταστράφηκε ἡ ἐπιγραφή ποῦ δέσποξε πάνω ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κύριας εἰσόδου τῆς, ὅταν ἐπισκευάσθηκε ὁ ναὸς μετὰ τὴν πρώτη ληστρική ἐπίθεση τῶν Τουρκαλβανῶν τὸ ἔτος 1769 καὶ τὴν ἐξόντωση τῶν κατοίκων τῆς Μοσχόπολης. Οἱ λιγστοὶ κάτοικοι ποῦ ἐμείναν μετὰ τὴν καταστροφὴ περιποιήθηκαν τὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, καθὼς καὶ τὸ παρεκκλήσιό τῆς ποῦ ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Διονύσιο, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ τὰ λειτουργοῦν στὶς φερώνυμες γιορτές. Ἡ ἐκκλησία αὐτὴ καὶ τὸ παρεκκλήσι σῶθηκαν καὶ ἀπὸ τὴ δευτέρη καταστροφὴ τὸ 1916, ὅταν πυρπολήθηκε ἡ Μοσχόπολη καὶ πάλι ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς κατὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, γιὰτὶ χρησιμοποιήθηκαν ὡς νοσοκομεῖο. Ὅ,τι σῶθηκε ἀπὸ τὸν πόλεμο δὲν γλίτωσε ἀπὸ τὸ χρόνο. Σήμερα στὴ θέση τοὺς ὑπάρχουν μόνον ερείπια⁴.

Στὴ συνοικία Σάρτσα χτίστηκε ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Εἰκ. 3), ποῦ σώζεται μέχρι σήμερα καὶ εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες μεταβυζαντινὲς τρίκλιτες βασιλικές, χωρητικότητας πολλῶν ἑκατοντάδων πιστῶν. Ὁ Μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλης ἦταν χτίσμα τοῦ ἔτους 1712. Ἡ ἰστορήσῆ του ἐγένε τὸ ἔτος 1715, ἐνῶ τὸ κωδωνοστάσιό του χτίστηκε τὸ 1887, σύμφωνα με τὴν ὑπάρχουσα ἐπιγραφή⁵. Στὴν εἰσοδο τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή, στὴν ὁποῖα ἀναγραφόταν: *Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἴσελθε χαίρων, εἰ δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ γέμων δόλου πόρρω πέφυγε τῆς*

2. Δ. Καλλιμάχου, «Ὁ Πολιτισμὸς τῆς Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια* 26 (Ἀπρίλιος 1913) 5-12.

3. Θεόδ. Βελλιανίτη, «Μία ἐξαφανισθεῖσα πόλις. Ἡ Μοσχόπολις τῆς Β. Ἠπείρου», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος* (1922) 235-236.

4. Κ. Σκενδέρη, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, ἐν Ἀθήναις 1928, σσ. 45-46· Ἰωακ. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις 1330-1930*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1957, σσ. 67-71· Θεόφρ. Γεωργιάδη, *Μοσχόπολις*, Ἀθήναι 1975, σ. 24.

5. Τίτου Γιοχάλα, *Στὴ γῆ τοῦ Πύργου, Διαχρονικὸς Ἑλληνισμὸς στὴν Ἀλβανία*, Ἀθήνα 1993, σ. 229.

πόλης ταύτης, χρονολογία 1715⁶. Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο με θαυμάσιες τοιχογραφίες, ενώ οι Δεσποτικές εικόνες ήταν τοποθετημένες στο ξεχωριστής τέχνης επιχρυσωμένο τέμπλο. Ευλόγλυπτος και επιχρυσωμένος ήταν και ο θόλος που κάλυπτε την Αγία Τράπεζα. Στο Ιερό του Αγίου Βήματος υπήρχε κρύπτη, όπου φυλαγόταν ένα σιδερένιο κιβώτιο, μέσα στο οποίο ήταν τοποθετημένος ένας σταυρός κοσμημένος με πολύτιμους λίθους, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε τίμιο ξύλο. Την κρύπτη κάλυπτε η εικόνα του Εσταυρωμένου. Το σταυρό αυτό πρόσφερε ο αντιπρόσωπος του Πανάγιου Τάφου (μετόχι του οποίου υπήρχε στη Μοσχόπολη) Πρωτοσύγγελος Σωφρόνιος, γεγονός που μαρτυρούνταν στον κώδικα των Ταξιαρχών, όπου αναγραφόταν: *1720 ὁ μακαρίτης Σωφρόνιος, Πρωτοσύγγελος τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐγράφηκεν εἰς τὴν πρόθεσιν, διὰ τὴν δωρεάν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ ξύλου τοῦ σταυροῦ, ὅπου ἀφιέρωσε εἰς τὴν χώρα μας διὰ σκέπη καὶ βοήθεια*⁷. Ο σταυρός αυτός έφθασε στα χέρια κάποιου εξωμότη κατά την καταστροφή της Μοσχόπολης το 1916 και σύμφωνα με πληροφορίες τον εκποίησε έναντι σημαντικού ποσού στην Ιταλία⁸.

Την ίδια χρονολογία χάθηκε ο κώδικας των Ταξιαρχών, όπως και ο κώδικας της εκκλησίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ευτυχώς όμως σώθηκαν ορισμένα αποσπάσματα των κωδίκων αυτών από αντιγραφείς. Έτσι πληροφορούμαστε από τον κώδικα της Παναγίας ότι οι συντεχνίες (ρουφέτια, Ισνάφια) της Μοσχόπολης αναλάμβαναν από ένα μαθητή να τον μορφώσουν, δίνοντάς του υποτροφία. Η σημείωση αναφέρει: *Τὰ εὐλογημένα ρουφέτια ἀνέλαβον νὰ σπουδάξουν δαπάνη αὐτῶν ἀνὰ ἓν παιδίον εἰς τὰ Ἑλληνικά, φιλοσοφικά καὶ θεολογικά μαθήματα, κατὰ διαδοχὴν πάντοτε Αἰωνία αὐτῶν ἢ μνήμη τρις*⁹.

Μιά άλλη σημείωση του ίδιου κώδικα αναφέρει ότι στη Μοσχόπολη υπήρχε Ορφανοτροφείο και φιλόπτωχο ταμείο για τους απόρους: *Κατὰ τὸ χιλιοστὸν Ἑπτακοσιοστὸν πεντηκοστὸν (1750) ἔτος τοῦ Πανιερωτάτου καὶ Θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς Ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυτσᾶς καὶ Σελασφόρου κ.κ. Νικηφόρου ἐπὶ τῶν ἐντιμοτάτων ἀρχόντων τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας κ.κ. Θεοδώρου Βρέττα, Ναοῦμ Θεοδώρου, Κων. Βρέττα τοῦ καὶ ἀρίστου ἐξάρχου τοῦ Ορφανοδιοικητηρίου καὶ ἐπὶ τῶν χρησιμοτάτων ἐπιτρόπων κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἀρχινήθηκεν εἰς στερέωσιν ἢ “Κάσσα τῶν πτωχῶν”, τὸ καταφύγιον τῶν κακῶς ἐχόντων, τὸ πλήρωμα πασῶν τῶν ἀρετῶν, αἰωνία ἢ μνήμη. Τοῖς μέλλουσι νὰ ἐπιτροπεύσουν καὶ νὰ πασχίσουν λόγῳ τε καὶ ἔργῳ διὰ ἐτούτην τὴν κάσσαν τῶν ὀρφανῶν, αἰωνία ἢ μνήμη*¹⁰.

Στον περίβολο του Μητροπολιτικού ναού υπήρχαν κελιά και διάφορα άλλα προσκτίσματα, όπου διέμεναν μοναχές που έφεραν τη μοναχική κουρά και ασχολούνταν με την υφαντική, την ταπητουργία και άλλα εργόχειρα για τον πορισμό τους. Οι μοναχές αυτές είχαν και κοινωνικό λειτουργήμα, γιατί αναλάμβαναν την ανατροφή των έκθετων παιδιών της περιοχής, αλλά και τη συνδρομή των απόρων οικογενειών.

6. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 21.

7. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σσ. 66-67.

8. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σ. 22.

9. Κ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σ. 11.

10. *Ό.π.*, σ. 20.



Εικ. 3. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (φωτ. Μ. Τρίτου).



Εικ. 4. Ναός Αγίου Νικολάου (φωτ. Μ. Τρίτου).

Ανατολικά του ναού της Παναγίας ήταν χτισμένο το παρεκκλήσι των Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, για το τέμπλο του οποίου δαπανήθηκαν το 1779 χίλια άσπρα για την αγορά του, σύμφωνα με τον κώδικα. Στο βόρειο άκρο της ίδιας εκκλησίας βρισκόταν το παρεκκλήσι της Αγίας Μαρίνας, μέσα στο οποίο υπήρχε κρύπτη σαν θησαυροφυλάκιο, όπου φυλάγονταν τα κειμήλια των δύο εκκλησιών. Δυστυχώς οι καταστροφείς της Μοσχόπολης το έτος 1916 γνώριζαν την κρύπτη και αφαίρεσαν ό,τι πολύτιμο υπήρχε εκεί, μαζί με όλα τα φορητά αντικείμενα της εκκλησίας της Παναγίας.

Στη συνοικία Ρούε χτίστηκε το 1721 ένας από τους λαμπρότερους ναούς της Μοσχόπολης, ο ναός του Αγίου Νικολάου, που ήταν κατάγραφος όχι μόνο εσωτερικά, αλλά και εξωτερικά από τον αξιόλογο αγιογράφο από τη Σελανίτσα, Δαβίδ, και τους βοηθούς του, Κωνσταντίνο και Χρίστο¹¹ (Εικ. 4).

Στη νοτιοδυτική έξοδο του ναού σώζεται η προσωπογραφία του κτήτορα Χατζηγιώργη να προσφέρει την εκκλησία στον ένθρονο Άγιο Νικόλαο, με την επιγραφή ανάμεσά τους: «Ἡγάπησα, Κύριε, τὴν εὐπρέπειαν τοῦ Οἴκου Σου καὶ μὴ συναπολέσης μετὰ τῶν ἁμαρτιῶν τὴν ψυχὴ μου».

Το παρεκκλήσι του Αγίου Ευθυμίου ἀπτεται του ναού και παραπλεύρως της εισόδου του υψώνεται το κωδωνοστάσιο. Στο προαύλιο υπήρχαν κελιά για τις μοναχές μέχρι την πυρκαγιά του 1916, τότε που, με κίνδυνο της ζωής τους, οι λιγοστοί κάτοικοι της Μοσχόπολης έσωσαν την εκκλησία, χωρίς όμως να μπορέσουν να αποτρέψουν τη λεηλασία της, κατά την οποία κλάπηκε και το χειρόγραφο ευαγγέλιο του ναού του Αγίου Νικολάου.

Στη συνοικία του Ηλιού θεμελίωσε την εκκλησία των Αρχαγγέλων και Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ ο Βρέττας Μπεζούκας, όπως αναγράφεται στον κώδικα της Μονής του Προδρόμου, *ὁ κὺρ Βρέττας Μπεζούκας ἔβαλε θεμέλιον εἰς τὴν ἐκκλησίαν Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ 1720 μηνὶ Αὐγούστου μὲ τὰ ἔξοδά του*. Στον ίδιο κώδικα αναφέρεται ότι ο Μιχαήλ Παπαθανασίου αφιέρωσε στην ίδια εκκλησία ένα εργαστήριο, που βρισκόταν στο μέγα Τσαρσί της Κορυτσάς¹². Παραπλεύρως του ναού των Ταξιαρχών χτίστηκαν τα δύο παρεκκλήσια των Αγίου Σπυρίδωνα και Οσίου Ναούμ, τα οποία ερειπώθηκαν μαζί με τα υπάρχοντα κελιά. Δυτικά των Ταξιαρχών και σε μικρή απόσταση βρισκόταν το ναῦδριο της Αγίας Βαρβάρας, που ανακαινίστηκε το 1882. Η εκκλησία των Ταξιαρχών υφίσταται μέχρι σήμερα στη Μοσχόπολη, αλλά σε κακή κατάσταση¹³ (Εικ. 5).

Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου είναι μια εκ των πέντε που γλίτωσαν από την καταστροφική manía των Τουρκαλβανών και βρίσκεται στη συνοικία Σκαμνελίκη. Για την εκκλησία αυτή, που χτίστηκε το 1724, γίνεται αναφορά στον κώδικα του μοναστηριού του Προδρόμου. Στον περίβολό της υπήρχαν κελιά για τις μοναχές, όπως και στις άλλες εκκλησίες.

11. Τιτ. Γιοχαλά, *ό.π.*, σσ. 225-227.

12. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 30-32.

13. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 27.



Εικ. 5. Τοιχογραφίες του Ναού των Ταξιαρχών (φωτ. Μ. Τρίτου).



Εικ. 6. Ιερά Μονή Τιμίου και Βαπτιστού Ιωάννου του Προδρόμου (φωτ. Μ. Τρίτου).

Η εκκλησία των Δώδεκα Αποστόλων χτίστηκε στη συνοικία Σκαμνελίκη με τις χρηματικές προσφορές της συντεχνίας των χαλκιάδων, σύμφωνα με την ανορθόγραφη επιγραφή που υπήρχε πάνω από την είσοδο του ναού: *Ἀνηγέρθη καὶ ἀνεστορίθη οὗτος ὁ Θῖος καὶ Πανσέπτος ναὸς τὸν Ἅγιον Ἀποστόλον διὰ σηνδρομῆς ἐξόδου κε κόπου ἢ εβρισκόμενι μηκρίτε κε μεγάλη τὸ ρουφέτι τον χαλκιάδον κε επιτροπέβοντες ὁ κύρ Μιχάλις τοῦ Παπατέτε, 1752 Ὀκτοβρίου 20*¹⁴. Σήμερα μόνο χαλάσματα υπάρχουν στη θέση της.

Ο τρίτος ναός της ίδιας συνοικίας, που υπάρχει και στις μέρες μας, είναι του Προφήτου Ηλία, του οποίου τη συντήρηση είχε αναλάβει η φιλανθρωπική Αδελφότητα «Προφήτης Ηλίας», που συνέστησαν Μοσχοπολίτες εργαζόμενοι στην Κωνσταντινούπολη. Έξω από τη Μοσχόπολη υπήρχε και μοναστήρι αφιερωμένο στον Προφήτη Ηλία με ηγούμενο τον ιερομόναχο Αντώνιο. Στα ερείπια του μοναστηριού οι πιστοί έχτισαν ένα παρεκκλήσι.

Την εκκλησία της Αγίας Τριάδος, που βρισκόταν ανατολικά του Αγίου Αθανασίου, δεν πρόλαβαν να την αποπερατώσουν οι Μοσχοπολίτες, γιατί άρχισε η απομάκρυνσή τους εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων, που έγιναν αφορμή να γκρεμιστεί και η εκκλησία του Ιωάννου του Θεολόγου με το παρακείμενο παρεκκλήσι της Αγίας Άννης. Από την ίδια αιτία καταστράφηκε το 1916 και η εκκλησία του Αγίου Χαράλαμπος, που, σύμφωνα με τον κώδικα της Μονής του Προδρόμου, χτίστηκε το 1760 με την προτροπή και συνεργασία του Σοφολογιωτάτου και Αιδεσιμωτάτου διδασκάλου, Ιεροκήρυκος και Πρωτοπαπά Θεοδώρου Καβαλλιώτου με τη συνδρομή των αρχόντων της πόλης και των ευσεβών χριστιανών¹⁵.

Την ίδια τύχη είχαν και οι εκκλησίες του Αγίου Δημητρίου και Αγίου Γεωργίου, ομοίως και η εκκλησία των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, που χτίστηκε το 1790 και ήταν μετόχι του Βυζαντινού μοναστηριού Κωνσταντίνου και Ελένης, το οποίο βρισκόταν έξω από τη Μοσχόπολη. Αυτό άρχισε να φθίνει σε δραστηριότητα και προσωπικό εξαιτίας των βίαιων εξισλαμισμών των κατοίκων της περιοχής και με το χρόνο ερήμωσε¹⁶. Από τις πολλαπλές καταστροφές γλίτωσε μόνο το μοναστήρι του Τιμίου Προδρόμου, που βρίσκεται σε απόσταση μισής ώρας από τη Μοσχόπολη πάνω σε κατάφυτο ύψωμα με πανοραμική θέα¹⁷ (Εικ. 6).

Από τις κτιριακές εγκαταστάσεις της Μονής σώζονται σε κακή κατάσταση μόνο ορισμένα κελιά και τμήματα του περιβόλου. Το καθολικό της Μονής του Τιμίου Προδρόμου που είναι κτίσμα του έτους 1632, όπως αναγράφεται στο υπέρθυρο, μαρτυρεί ακόμη την παλιά του αίγλη. Η επιγραφή στο υπέρθυρο έχει ως εξής:

Ἀνεκαινίσθη ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τοῦ τιμιοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἄρχοντος κυρ, Κυρ. Γεωργίου Γκούτζου ἐπὶ ἔτους ZPM (1632).

Ἄνιστορίθη δε ὁ θῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προφήτου

14. Κ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σσ. 47-48.

15. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 32-33.

16. Κ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σ. 47· Θεόφρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 32-34.

17. Γεωρ. και Κων. Γιακουμή, *Ορθόδοξα μνημεία στη Βόρεια Ἑπειρο*, Ιωάννινα 1994, σσ. 110-113.

προδρομού και βαπτιστοῦ Ἰωάννου, διὰ συνδρομῆς κόπου και μόχθου τοῦ πανοσιωτάτου καθηγουμένου κυρίου Ἀντωνίου ἱερομονάχου, και δια ἐξόδων τοῦ τημοτάτου και εὐγενεστάτου ἄρχοντος Κυρ. Μιχάλη ἰὸς μακαρίτου Κώστα (μοναχοῦ Καλλινίκου), ἔναικαιν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, ἅμα συνβίου και τέκνοις αὐτοῦ, ἀρχιερατέβοντος τοῦ μακαριωτάτου ἀρχιεπισκόπου τῆς ἀγιότητας πρώτης Ἰουστινιανῆς Αχριδῶν κυρ. κυρ. Ἐγνατίου. Ἐπὴ ἔτους 1649¹⁸.

Το πολυτιμότερο κειμήλιο της Μονῆς του Τιμίου Προδρομού ήταν ο κώδικάς της, τον οποίο και πρόλαβε να αντιγράψει, πριν αυτός χαθεί, ο Μητροπολίτης Ξάνθης Μαρτινιανός.

Ο κώδικας είχε μήκος 0,41×0,37 μ., η στάχωσή του ήταν δερμάτινη και από τα 179 φύλλα του μόνο τα 50 ήταν γραμμένα, ενώ 5 από αυτά αφαιρέθηκαν ίσως για λόγους ασφάλειας από το φόβο των καιρῶν. Το περιεχόμενο του κώδικα, που περιλαμβάνεται σε 1020 στίχους, αναφέρεται στην ίδρυση και την εξέλιξη της Μονῆς, στους ἠγουμένους της και στους Αρχιεπισκόπους Αχρίδας, χωρίς να παραλείπονται αναφορές για τη ζωή, την κοινωνική κατάσταση, την παιδεία, τους ναούς και τα τεκταινόμενα στη Μοσχόπολη από το έτος 1700 ως το 1895 περίπου (Εικ. 7).

Ο κώδικας αρχίζει με πρόλογο μάλλον μεταγενέστερο, γιατί το πρώτο του φύλλο είναι κομμένο, ίσως εξαιτίας των δύσκολων χρόνων και περιστάσεων.

Το περιεχόμενο του προλόγου είναι φτωχό, αλλά όχι άσχετο με το όλο θέμα του κώδικα, και έχει ως εξής: *Κώδιξ τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου προδρομού και βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τοῦ παρὰ τῇ περιφήμῳ Μοσχοπόλει, νεωστὶ κτηθεὶς παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου ἠγουμένου κῦ Παρθενίου, περιέχων τὴν ἀπ' ἀρχῆς και ἐκ βᾶθρων θεμελίωσιν τῆς ἱερᾶς Μονῆς ταύτης, τὴν συνδρομὴν τῶν κτιτόρων, τὴν ἐπιστασίαν τῶν ἀλληλοδιαδόχως ἐνασκουμένων ἠγουμένων, και τὴν ἀγαθὴν προαίρεσιν τῶν ἐπὶ συστάσει τῆς ἱερᾶς Μονῆς ταύτης εὐσεβῶν Χριστιανῶν, δαψιλῶς ἀφιερωσάντων, εἰς μνημόσυνον αἰώνιον*¹⁹.

Σχετικά με την κατάσταση του κώδικα, φαίνεται ότι τέθηκε υπόψιν του γράφοτος κάποια παλαιότερη πηγή, γιατί σε πολλά σημεία του κώδικα γίνεται αναφορά σε ένα «Παλαιόν κατάστιχον» ή σε ένα «παλαιό κώνδικα».

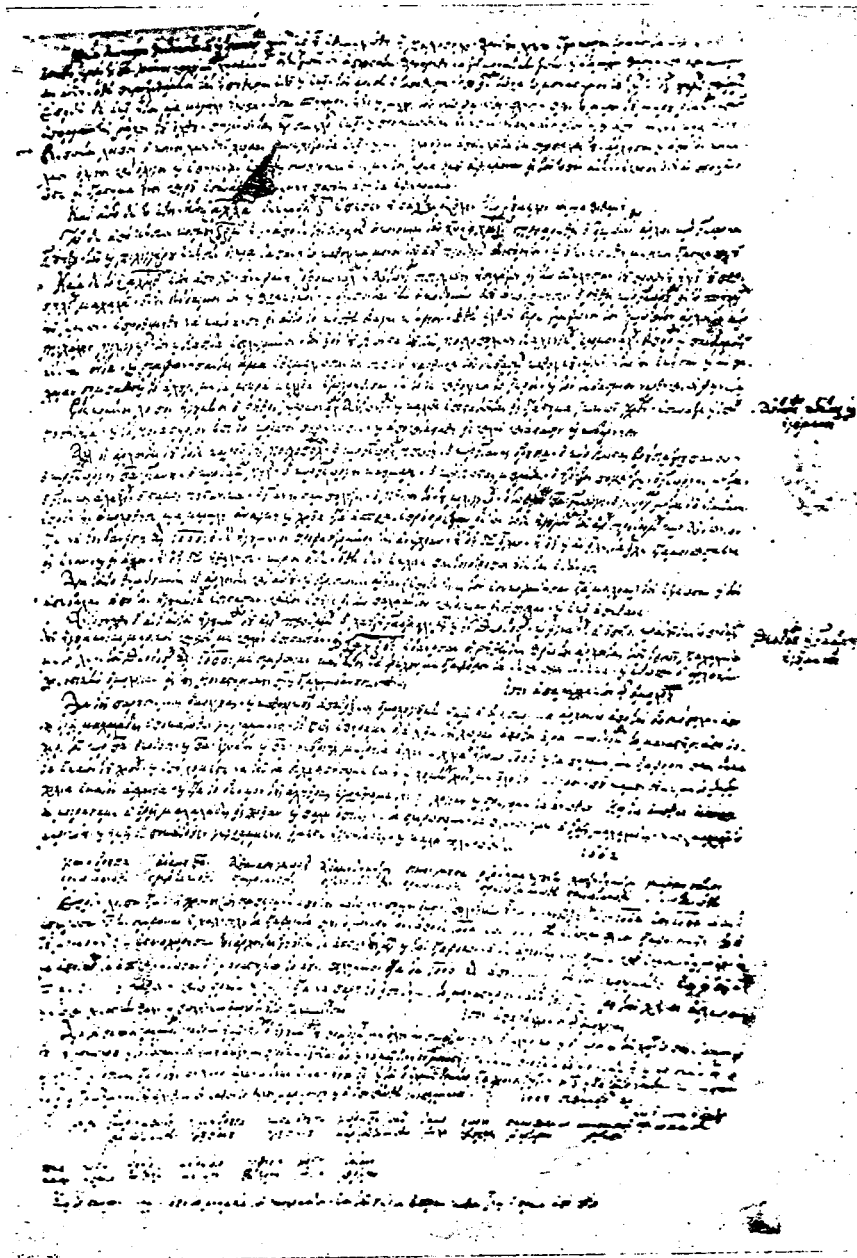
Σύμφωνα με τις μαρτυρίες του Μητροπολίτη Κορυτσάς Φιλόθεου (1886-1892), στο μοναστήρι του Προδρομού σώζονταν μέχρι το έτος 1887 ένα κατάστιχο, από το οποίο ο ίδιος αντέγραψε μερικές σημειώσεις για την ιστορία της Μοσχόπολης, της Μονῆς του Προδρομού, της Μητρόπολης Κορυτσάς, καθώς και ονόματα και χρονολογίες των αρχιερατικών καταλόγων της Αρχιεπισκοπῆς Αχρίδας και των λοιπῶν ἐν γένει Μητροπόλεων και επισκοπῶν του κλίματος Αχρίδας²⁰.

Στο μοναστήρι υπήρχε και ἄλλος ἀκέφαλος κώδικας αποτελούμενος ἀπὸ εἴκοσι ἓνα σκόρπια φύλλα, στα οποία αναγράφονταν οι δωρεές που έγιναν ἀπὸ διάφορες συντεχνίες πρὸς το μοναστήρι του Προδρομού, ὅπως και οι αγοραπωλησίες μεταξὺ

18. Ἰωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 38. (Η ορθογραφία ἀνήκει στον γραφέα της ἐπιγραφῆς).

19. *Ο.π.*, σ. 23.

20. *Ο.π.*, σ. 21.



Εικ. 7. Πανομοίωτυπον σελίδος του κώδικος (σελ. 21-22).

Μοσχοπολιτών και μοναστηριού με αποτέλεσμα αυτό να αποκτήσει τεράστια περιουσία, σε κτήματα και ακίνητα.

Η στάχωση του κώδικα αυτού ήταν δερμάτινη και στην πρώτη σελίδα του, που είχε μήκος και πλάτος 0,40x0,30 μ., κολλήθηκε ένα τμήμα φύλλου 0,10x0,20 μ. με την εξής σημείωση: *Ἐπί ἔτους αχλδ´ ἐθεμελιώθη ὁ ναὸς τοῦ Τιμίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐν μηνί Ἰουλίῳ ΙΗ´ ἐν ἡμέρᾳ Παρασκευῇ, Καὶ πρῶτος κτήτορας καθηγούμενος τοῦ κυρ. ἀντωνίου ἱερομονάχου. Καὶ εἰσὶν βοηθοῦντες αὐτοῦ, Κτήτορες: Τὸν μὲν πρότον Γκούτζος τοῦ μυλινγΓέρι²¹ (Εἰκ. 8).*

Ακόμη ο ιστορικός J. G. v. Hahn, γράφοντας για τη Μοσχόπολη και την οικογένεια των Μουζακαίων, παραπέμπει σε κάποιο κώδικα, ο οποίος δεν αναφέρεται από κανέναν άλλο συγγραφέα και ούτε βρέθηκε μέχρι σήμερα και συνεπώς δεν μπορούμε να κρίνουμε για την ορθότητα των πληροφοριών του²².

Η Μονή του Τιμίου Προδρόμου ήταν σταυροπήγιο, το οποίο τιμητικά παραχωρήθηκε από παλιά, προ των τριών Αρχιεπισκόπων Ραφαήλ, Φιλοθέου και Ιωσήφ, όπως αναφέρεται στο Συνοδικό γράμμα που περιέχεται μεταξύ των εγγράφων της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος: *...εὔρηται πλησίον τῆς πολιτείας Μοσχοπόλεως μοναστήριον, καὶ ὄνομα τοῦ προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου τιμώμενον, σταυροπηγίου μὲν ὄνομα περιφέρων, ἐκ τῶν πρὸ αὐτῆς Πατριαρχῶν ἔκπαλαι δοθέν, Κωδικέλλου δὲ τοῦ μὴ ὑπ' ἐξουσία τινὸς τῶν Μητροπολιτῶν διατελεῖν ἀλλὰ παντελεύθερον εἶναι, ὡς καὶ ἄλλοις Σταυροπηγίοις ἔνεστιν εὔρεῖν, ὑστερούμενον. Το Συνοδικό γράμμα υπογράφει ο Αρχιεπίσκοπος Αχριδῶν Ἰγνάτιος (αχψθ) 1679 ἐν μηνί Αὐγούστῳ Ἰνδικτιῶνος Ζ´. Στο ίδιο Συνοδικό γράμμα υπάρχει η σημείωση: Ἐν ἑτέρῳ Συνοδικῷ εὑρίσκεται κατὰ τὸ ἀψη²³ (1718) ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ Πατριάρχης Ἀχριδῶν Διονύσιος ἐπιβεβαιοῖ. Καὶ πάλιν ἐν ἔτη 1753 Νοεμβρίου 23. Πατριάρχης Αχριδῶν Διονύσιος²³.*

Την ανοδική πορεία του μοναστηριού διέκοψε η πρώτη καταστροφή της Μοσχόπολης το έτος 1769, όταν οι Έλληνες Ηπειρώτες πήραν μέρος στην επανάσταση των Ορλώφ. Ας σημειωθεί ότι ο ιδιαίτερος γραμματέας ενός εκ των Ορλώφ ήταν ο Μοσχοπολίτης Αθανάσιος Βαϊνάκης²⁴.

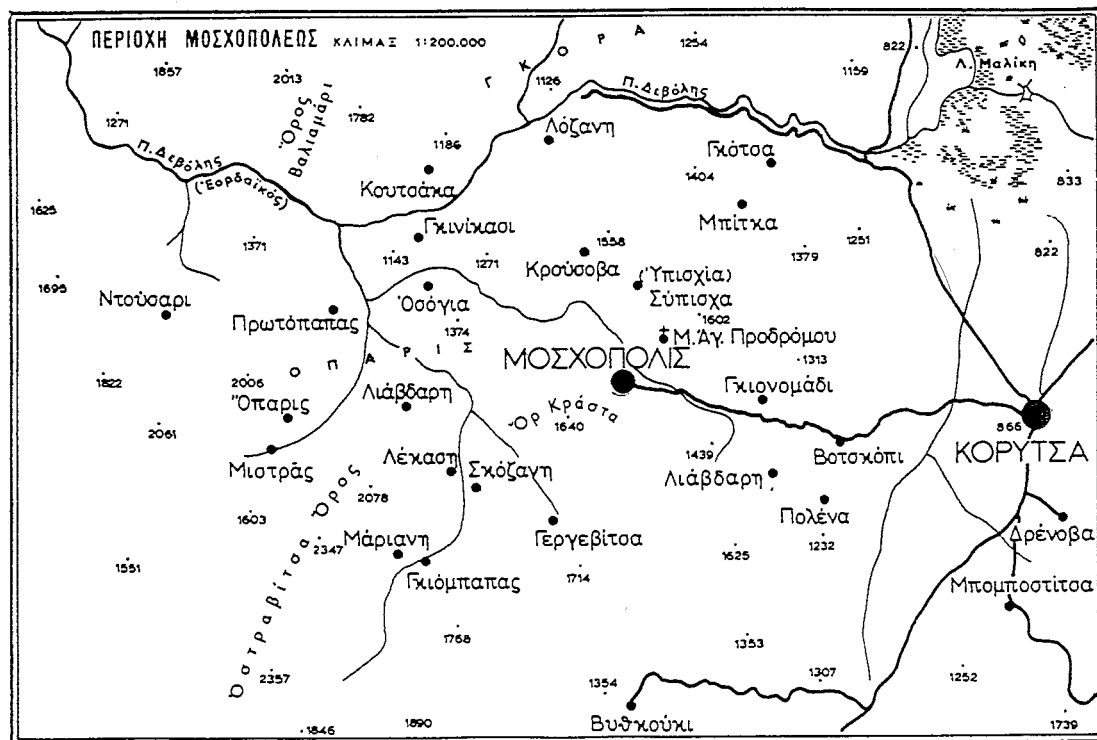
Για λόγους εκδίκησης οι Τουρκαλβανοί στράφηκαν εναντίον των επαναστατών Μοσχοπολιτών και κατέστρεψαν την πόλη. Στον κώδικα του μοναστηριού του Προδρόμου γράφτηκαν τα εξής: *...ὡς καὶ τὰ ἄλλα Σκαμνεληκι, Μετσοβηκι καὶ εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς Σάρτζα μαχαλᾶ καὶ ἐδιαγούμισαν, καὶ ἔκαψαν καὶ σπήτια ... καὶ ἐσκότωσαν*

21. Ο.π., σσ. 123-149.

22. J. G. v. Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien 1867, σ. 247 κ.εξ.: Κ. Σκενδέρη, *ὄ.π.*, σσ. 8-10· Φ. Μιχαλοπούλου, *Μοσχόπολις, αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας 1500-1769*, ἐν Ἀθήναις 1941, σσ. 5-7.

23. Καλλινίκου Δελικάνη, *Πατριαρχικῶν Ἐγγράφων*, τ. 3, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σσ. 809-810· Ἰωακ. Μαρτινιανού, *ὄ.π.*, σ. 47 σημ. 12 [Ἰγνάτιος (1693-1695), Ραφαήλ (1699-1708), Διονύσιος (1709-1714)]· Κ. Σκενδέρη, *ὄ.π.*, σ. 67 (Η σειρὰ με την οποία τοποθετεῖ τους Αρχιεπισκόπους εἶναι: Ἰγνάτιος 1693, Ζωσιμᾶς 1695-1699, Ραφαήλ 1699-1702, Ἰγνάτιος 1703, Γαβριήλ 1705, Διονύσιος 1706-1708, Φιλόθεος 1714-1718, Γερμανός 1718, Φιλόθεος 1720, Ματθαῖος 1743, Ἰωάσαφ 1714-1715, Διονύσιος 1752..).

24. Απόστ. Βακαλόπουλου, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 306.



και ανθρώπους. Είς δὲ τὸ 1769 Σεπτεμβρίου 2, ἀπὸ τὸν φόβον τῶν μορξιλήδων και ἀπὸ τὰ βαρεῖα δοσήματα ... εἰς διάστημα τριῶν ἡμερῶν, ἐχάλασεν ἡ Μοσχόπολις και σκορπιζόμενοι οἱ ἄνθρωποι πανταχοῦ τῆς γῆς δὲν ἀπόμεινεν εἰς τὴν χώραν οὔτε σκυλί... Μετὰ δὲ τέσσαρες και πέντε μῆνες ἀπὸ λίγον ἄρχισαν και ἔμαζεύτηκαν ... ὡς πεντακόσια σπήτια...²⁵.

Τον Οκτώβριο του 1916 δόθηκε στη Μοσχόπολη το τελειωτικό χτύπημα ἀπὸ τους ληητοσυμμοριτες του Σαλή-Μπούτκα, που μαζί με τους Τουρκαλβανούς πυρπόλησαν τὴν πόλη και στη συνέχεια τὴ ληηλάτησαν. Στη ληηλασία τῆς Μοσχόπολης πήραν μέρος και οἱ Γάλλοι στρατιώτες, που τελούσαν κάτω ἀπὸ τὴς διαταγές του συνταγματάρχη Decoins, ο οποίος εἶχε εντολή να ιδρύσει ἐκεἶ αυτόνομη διοίκηση ὑπὸ τον γαλλικό ἔλεγχο²⁶. Ο Decoins, ὅταν ανέλαβε τὴ στρατιωτική και πολιτική διοίκηση, διόρισε δικό του αστυνομικό διευθυντή στην Κορυτσά και ὑψωσε στο Δημαρχεἶο τὴ σημαία του Σκεντέρμπεη διακοσμημένη με τὰ Γαλλικά χρώματα, ἐνῶ ἐξόρισε ἕνα μεγάλο αριθμὸ ελληνοφρονούντων πολιτῶν, ἀπὸ τους οποίους ἄλλους ἔστειλε δέσμιους στη Θεσσαλονίκη, ἄλλους σε διάφορα νησιά και ἄλλους σε μέρη τῆς Γαλλίας²⁷.

25. Ἰωακ. Μαρτινιανού, ὄ.π., σ. 79.

26. Sarrail general, Mon commandement en Orient, Paris 1922, σσ. 137-142 ἐν Revue d'Histoire de la Guerre mondiale, No Octobre 1929-Janvier 1930· Ἰωακ. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 326.

27. Decoins general, *Six mois en Albanie. Novembre 1916-Mai 1917*, Paris 1930, σ. 19 ἐν Revue d'Histoire de la Guerre mondiale, No Octobre 1928, σ. 345 κ.εξ., Janvier 1930, σσ. 5-12.

Ο Decoins, αφού εκτόπισε τις Ελληνικές αρχές, οργάνωσε έναν αυτόνομο Καζά με βάση τα αλβανικά ιδεώδη και ανέδειξε σε αξιωματικούς τους ληστοσυμμορφίτες του Σαλή-Μπούτκα, τον Μάλκο, τον Σβαρίτση, τον Κάγιο και άλλους, που πήραν μέρος στη σφαγή και την πυρπόληση της Μοσχόπολης. Όλοι αυτοί μετέτρεψαν τους Ιερούς Ναούς της Μοσχόπολης σε στρατώνες και νοσοκομεία, αφού προηγουμένως τεμάχισαν όλα τα ξυλόγλυπτα τέμπλα για να είναι ευκολότερη η μεταφορά τους. Αφαίρεσαν δε από τις εκκλησίες και το μοναστήρι όλες τις αγιογραφίες και τα πολύτιμα κειμήλιά τους, ακόμη δε και τους πολυελαίους, τα ωρολόγια του τοίχου και τα μανουάλια. Τους ανεκτίμητους αυτούς θησαυρούς ανενόχλητοι οι Γάλλοι στρατιώτες τους μετέφεραν στην πατρίδα τους, για να πουληθούν σύμφωνα με μαρτυρίες σε παλαιοπωλεία του Παρισιού²⁸.

Αυτή ήταν η Μοσχόπολη με τις εκκλησίες της και τα μοναστήρια της, με το γυναικείο και ανδρικό μοναχισμό, τους ευλαβείς Χριστιανούς κατοίκους της, που αφοσιωμένοι στις παραδόσεις της Ελληνικής φυλής ανέπτυξαν όλες τις μορφές των τεχνών και των γραμμάτων.

Οι κτητορικές επιγραφές των ναών, αλλά και οι εκκλησιαστικοί και μοναστηριακοί κώδικες ήταν γραμμένοι στην Ελληνική γλώσσα, για να παραμείνουν αδιαμφισβήτητοι μάρτυρες στους επερχόμενους ότι η Μοσχόπολη έζησε και μεγαλούργησε κάτω από το Ελληνικό πνεύμα και αυτό ήταν που έκανε την ειδοποιό διαφορά με τους Τουρκαλβανούς, οι οποίοι μίσησαν το Ελληνικό δαιμόνιο και την προσκόλληση των Μοσχοπολιτών στις αξίες της Χριστιανικής θρησκείας και της πατρίδας, με αποτέλεσμα να καταστρέψουν την πόλη που λάμπρυνε με την παρουσία της το βόρειο τμήμα της Ηπείρου.

28. Ιωακ. Μαρτινιανού, *ό.π.*, σσ. 325-347· Κ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σσ. 110-125· Τηλ. Κατσουγιάννη, *Περί των Βλάχων των Ελληνικών Χωρών*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 18-21.

SUMMARY

Evanthia Konstandinou or Tegou-Steryadou

THE CHURCHES AND THE MONASTERY OF MOSCHOPOLIS

In the 17th and 18th centuries, Moschopolis, whose inhabitants were mainly Greeks of Vlach descent, experienced considerable commercial development and became a centre of Greek learning.

The inhabitants took pride in the city's magnificent churches with their carved wooden chancel screens and fine frescoes painted by local artists. The 12 districts of the city were adorned by 22 churches; but the Monastery of St John the Baptist took pride of place.

The prosperity of Moschopolis aroused the greed of the Turks and Albanians, who destroyed it in 1769. Its final, total destruction was effected in 1916, leaving only five churches standing and the katholikon of the Monastery, with scattered ruins of the cells and adjacent structures, to give humble pilgrims some idea of the wealth and glory of the one-time megalopolis.

This paper discusses all the churches of Moschopolis before its destruction, with special reference to the Monastery and its surviving codex.

ΕΘΝΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΑ ΜΟΣΧΟΠΟΛΕΩΣ

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ θέματος παρεμπιπτόντως προκαλεῖ ὀξύτητα σὲ προγενέστερο συνέδριο¹ χωρὶς συναγωγή συγκεκριμένου τελικοῦ συμπεράσματος. Φαίνεται δὲ καὶ ἐντελῶς ἀνούσιο, ὅταν ἀναλογίζεται κανεὶς τὸ χῶρο, τὸ βορειοηπειρωτικό, ὅπου κείνεται ἡ Μοσχόπολη. Ὡστόσο ἐνδείκνυται ἡ ἐπαναφορά του στὴν τράπεζα τῶν συζητήσεων μὲ διαχρονικὴ θεώρηση καὶ νέες παραμέτρους, ἐπειδὴ ἐπανέρχεται στὴν ἐπικαιρότητα, κατ' ἐξοχὴν δὲ φλέγουσα.

Πρωτίστως ἐποικοδομητικὴ ἀποβαίνει σύντομη ἀναφορά στὴν πανιλλυρικὴ θεωρία. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τῆς γλωσσολογίας στὸ Πανεπιστήμιο Βουκουρεστίου ΑΙ. Graug σημειώνει ὅτι διαδόθηκε κατὰ τρόπο ἐπιδημικὸ καὶ ὑπῆρξε πανίσχυρη κατὰ τὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου. Σκιαγραφεῖ δὲ τὰ μεγέθη καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς ἐπικρατήσεώς της ὡς ἑξῆς: *Ἀπὸ τῆ Βαλτικῆ ἕως τὴν Καλαβρία, ἀπὸ τῆ Βρεταννία ἕως τὴν Παλαιστίνη, παντοῦ δὲν ἔβλεπε κανεὶς παρὰ μόνον Ἴλλυριούς, τῶν ὁποίων ἡ γλώσσα, ἂν καὶ ἀμάρτυρη, ἦταν ἐπιφορτισμένη γιὰ τὴν ἐρμηνεία παντός, πού δὲν εἶχε ἐτυμολογία σὲ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.* Ταυτόχρονα προειδοποιεῖ ὅτι, ἂν καὶ ἡ πλάνη ἔγινε ἀντιληπτὴ, οἱ παρεκκλίσεις, οἱ ὁποῖες δημιουργήθηκαν ἐπιβάλλουν ἐφεξῆς φρόνησιν².

Ὅμως τὸ ἐπόμενο κίβλας τῆς προειδοποιήσεως ἔτος (1962) ἡ θεωρία φέρεται ἰσχύουσα καὶ στὴν Ἑλλάδα³. Εὐλόγα δὲ στὴν Ἀλβανία ἐφαρμόζεται καὶ σήμερα ἐπιτηδες. Διότι οἱ Σκυπιτάροι⁴, ὅπως αὐτοαποκαλοῦνται οἱ Ἀλβανοί, προβάλλουν διεκδικήσεις εἰς βάρος τῆς Ἑλλάδος. Συγκεκριμένα, σὲ συλλογικὴ ἔκδοση, στὴν ὁποία συμμετέχει τὸ ἐπιφανέστερο ἐπιστημονικὸ δυναμικὸ μὲ προεξάρχοντες τοὺς Pollo-Puto⁵, στὸ καθ' αὐτὸ κείμενο ἡ Ἠπειρος ὀλόκληρη θεωρεῖται ἰλλυρικὴ! Σὲ χάριτη δὲ

1. Βλ. *Structure sociale et développement culturel des villes sud-est européennes et adriatiques aux XVIIe-XVIIIe siècles. Actes du Colloque interdisciplinaire organisé par la Commission d'histoire de la vie économique et sociale dans les Balkans et la Commission d'histoire des idées dans le Sud-Est européen sous les auspices de la Fondation Giorgio Cini de Venise et du comité italien de l'AIESEE, tenu à Venise 27-30 mai 1971 avec le concours moral et financier de l'UNESCO*, Bucarest 1975, σ. 356.

2. Βλ. *Studii clasice* 3 (1961) 20.

3. Βλ. Κ. Α. Ρωμαῖος, «Τόποι καὶ τοπωνύμια», *Πελοποννησιακά* 5 (1962) 23-23.

4. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἀλβανοί, Ἀρβανίτες-Βορειοηπειρώτες», *Παρνασσός* 34 (1992) 407.

5. S. Pollo - A. Puto, *Ἱστορία τῆς Ἀλβανίας ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Θεσσαλονίκη, ἄ.ἔ., σ.

ἐντὸς κειμένου ἀπεικονίζονται ἰλλυρίζουσες οἱ περιοχὲς μέχρι Ναυπάκτου, καθὼς καὶ τὰ δυτικὰ τμήματα τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλίας καὶ Μακεδονίας.

Οἱ συγγραφεῖς τῆς γειτονικῆς χώρας προεξοφλοῦν τὴν καταγωγὴ τῶν Σκυπιτῶν ἀπὸ τοὺς Ἰλλυριοὺς, ἂν καὶ ἐνίστανται οἱ διασημότεροι βαλκανολόγοι, ὅπως οἱ Aydınly, Hasdeu, Stadtmüller, Stoikou κ.ἄ., πού ὀρίζουν τὴν κοιτίδα τοὺς ἐκτὸς τῆς Βαλκανικῆς, καὶ οἱ Barić, Georgiev, Russu, Savić, Skok, Stahl κ.ἄ., πού τοὺς ἐμφανίζουν ἀπογόνους Θρακῶν. Ὅσοι δὲ δὲν ἀπορρίπτουν ἰλλυρικὴ προέλευση, π.χ. Weigand, Capidan, Tagliavini⁶, ἀρνοῦνται τὴν αὐτοχθονία τοὺς στὸν χῶρο, τὸν ὁποῖο κατέχουν.

Πάντως, κατὰ τὸν Πολύβιο οἱ Ἑπειρῶτες εἶναι Ἕλληνες: ἄξιόν γε τοιούτων ἀνδρῶν νῦν ἀπογόνους ὑπάρχοντας [Λακεδαιμονίους] κἄπειτα νῦν συμμαχίαν ποιησάμενους τοῖς βαρβάροις [Ρωμαίοις], στρατεύειν μετ' ἐκείνων καὶ πολεμεῖν Ἑπειρώταις, Ἀχαιοῖς, Ἀκαρναῖσι, Βοιωτοῖς, Θετταλοῖς, σχεδὸν πᾶσι τοῖς Ἕλλησι...⁷. Βόρειο δὲ σύνορο τῶν Ἑπειρωτῶν μετὰ τοὺς Ἰλλυριοὺς, κατὰ τὸν πατέρα τῆς Γεωγραφίας Στράβωνα, ἀποτελεῖ ἡ πανάρχαια, ὅπως τονίζει ὁ Lemerle⁸, παρὰ τὸ ρωμαϊκὸ⁹ ὄνομά της, Ἐγνατία ὁδός, ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὸ ρεῦμα τοῦ Γενυσοῦ - Γενούσου - Σκούμπη ποταμοῦ, ὅποτε ἡ ἑλληνικότητα ἀφορᾷ μετὰ ἀδιάσειστα τεκμήρια στὴν ἐνιαία Ἑπειρο, ἀπὸ Δυρράχιο - Ἀπολλωνία ἕως Ἀμβρακικό: Ταύτην δὴ τὴν ὁδὸν ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἐπίδαμνον καὶ τὴν Ἀπολλωνίαν τόπων ἰούσιν ἐν δεξιᾷ μὲν ἐστὶ τὰ Ἑπειρωτικὰ ἔθνη κλυζόμενα τῷ Σικελικῷ πελάγει μέχρι τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου, ἐν ἀριστερᾷ δὲ τὰ ὄρη τῶν Ἰλλυριῶν...¹⁰.

Τὴν ἀκρίβεια καὶ τὴν ἰσχύ τῆς ὀριοθετικῆς Γραμμῆς Στράβωνος ἐπαληθεύουν μετὰ τὶς συγγραφές τοὺς σύγχρονοὶ μας ἐπιστήμονες, Braccesi¹¹, Antinorio¹², Garasanin¹³... Τὴν δ' ἑλληνικότητα τοῦ συνόλου τῆς Ἑπείρου ἐπιβεβαιώνουν ἐγκριτότατοι εἰδικοί, Hammond, Papazoglou, Cabanes, Georgiev, Masson... Ἡ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου Βελιγραδίου Fanoula Papazoglou κρίνοντας τὸ βιβλίον τοῦ Hammond γιὰ τὴν Ἑπειρο συμπεραίνει: Ἡ θεμελιώδης γνώμη τοῦ Hammond γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἑπειρωτῶν μοῦ φαίνεται ὅτι δὲν ἐπιτρέπει ἀμφισβήτηση¹⁴. Κατὰ τὸν Cabanes¹⁵ περιττεῖται ὁποιαδήποτε ἐνασχόληση γιὰ τὴν ἑλληνικότητα τῶν Ἑπειρωτῶν, ἡ

6. Ἐπὶ μέρους παραπομπές καὶ σχόλια βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἀλβανία», *Νέα Ἑστία*. Ἀφιέρωμα στοὺς λαοὺς τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Χριστούγεννα 1994, σσ. 84-85.

7. Πολύβιος, IX, 38,5.

8. P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'Histoire et d'Archéologie*, Paris 1945, σσ. 11-12.

9. Catherine Romiopoulou, «Un nouveau Milliaire de la Via Egnatia», *Bulletin de Correspondance Hellénique (BCH)* 98 (1974) 813-816.

10. Στράβων, VII, 323. Βλ. καὶ Σ. Π. Κυριακίδης, *Τὰ βόρεια ἔθνολογικά ὄρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1946, σ. 15.

11. L. Braccesi, *Grecità adriatica*, Bologna 1971, ὅπου στὸ τέλος ἐπισυνάπτεται διαφωτιστικὸς χάρτης, 1977².

12. A. Antinorio, *Storie elleniche arcaiche*, Rapallo 1980, σ. 214, χάρτης.

13. Βλ. *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Bucarest 1970, σ. 291.

14. F. Papazoglou, «Quelques problèmes de l'histoire épirote - A propos du livre "Epirus" de N. G. L. Hammond», *Ziva Antika (ZA)* 20 (1970) 116.

15. P. Cabanes, *L'Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine (272-16 av. J.C.)*, Annales Littéraires de

όποια πράγματι είναι προφανής. Ο ακαδημαϊκός και καθηγητής του Πανεπιστημίου Σόφιας VI. Georgiev επιμένει λέγοντας ότι ...στην Ήπειρο τὰ τοπωνύμια εἶναι πολὺ ἀρχαῖα καὶ μόνον ἑλληνικῆς προελεύσεως¹⁶. Ο δὲ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Nancy Olivier Masson καταλήγει στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα: Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἑλληνικὲς χώρες, τίς κοντινὲς μὲ τὴν Ἰλλυρία, ὅπως ἡ Ήπειρος καὶ ἡ Ἀκαρνανία, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἰσχυρισθῆ ὅτι ἀληθινὰ δὲν ὑπέστησαν ἐπίδραση ἀπὸ βορρᾶ, σὲ πείσμα θεωριῶν ποὺ διατυπώθηκαν μὲ βάση ἐπιφανειακὴ ἐρμηνεία τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ὀνόματος¹⁷.

Ὡστόσο, μετὰ τὴν παρουσία Ρωμαίων γίνεται αἰσθητὴ καὶ ξενικὴ ἐπίδραση. Ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Radu Vulpe, ποὺ γράφει κατὰ τὸ διάστημα τοῦ μεσοπολέμου ἐπηρεασμένος μάλιστα ἐμφανεστάτα ἀπὸ τὴν πανιλλυρικὴ θεωρία, σὲ σχετικὸ δημοσίευσμά του ὁμολογεῖ: Δὲν διαπιστώνεται πούθενά ὄνομα ἰλλυρικόν, ἀλλὰ μόνον ὀνόματα ρωμαϊκὰ καὶ ἑλληνικὰ¹⁸. Ἐπομένως σφάλλεται ἡ καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου Miranda Vickers γράφοντας ἐν ἔτει σωτηρίῳ 1995: Ὅμως παραμένει ἀμφισβητούμενο ζήτημα ἂν τὸ νότιο τμήμα τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας, γνωστὸ ὡς Ήπειρος, κατοικεῖτο κυρίως ἀπὸ Ἰλλυριοὺς ἢ Ἕλληνες¹⁹. Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἄλλωστε ἰλλυρολόγος, ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου I. I. Russu, ἐπιτακτικὰ ἐπισημαίνει: Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβουμε ὅτι οἱ Ἰλλυριοὶ ποτὲ δὲν πέρασαν τὴ γραμμὴ Αὐλῶνος-Πρεσπῶν καὶ τὰ σύνορα πρὸς τὴ Μακεδονία, Παιονία, Δαρδανία²⁰. Ἐπὶ πλέον ὁ Γιουγκοσλάβος ἀκαδημαϊκὸς M. Garasanin τοποθετεῖ πέρα καὶ τῆς Ἐγνατίας τὴν ὑπαρξὴ Ἰλλυριῶν, μεταξὺ βορείων συνόρων τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας καὶ ἐκβολῶν τοῦ Νάρου ἢ Νάρονος (σλαβ. Neretna, ἰταλ. Narenta) ποταμοῦ τῆς Δαλματίας²¹. Ἐπιπρόσθετα ἡ Βουλγάρα ἀρχαιολόγος Ljuba Ognepona διαλύει ὀριστικὰ τὴν πλάνη. Διότι ὁμολογουμένως ἡ μοναδικὴ ὡς «ἰλλυρικὴ» ἐπιγραφή, ἐπὶ μισὸ αἰῶνα γνωστὴ, ἀποδεικνύεται ἀπόλυτα ἑλληνικὴ, χριστιανικὴ τῶν βου-7ου αἰώνων²², ἐπικυρώνοντας τόσο τὴν ἄποψη Garasanin ὅσο καὶ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὸν Ἰσίδωρο τῆς Σεβίλλης ὡς Graecia²³, δηλωτικὸ ἀσφαλῶς τῆς ἀδιάλειπτης καὶ ἔντονης παρουσίας Ἑλλήνων, ποὺ ἐπιστημονικὰ ἰχνηλατοῦνται διαρκῶς²⁴.

1. Université de Besançon, 186. Les Belles Lettres 95, Paris 1976, σ. 530, ὅπου τὴν ἀνθρωπωνυμία τῶν Ἡπειρωτῶν θεωρεῖ ἀναμφισβήτητα ἑλληνικὴ, καθὼς καὶ τὴν ἑλληνογλωσσία τους.

16. Πρὸβλ. *Actes du premier Symposium International de Thracologie*, Milan 1978, σ. 157.

17. Πρὸβλ. *Actes du premier Congrès International des études balkaniques et sud-est européennes. IV*, Sofia 1966, σ. 239.

18. Πρὸβλ. *Ephemeris Dacoromana (ED)* 3 (1929) 167. Βλ. ἐπίσης ἄποψη τοῦ VI. Georgiev, *Studia Albanica (SA)* 1 (1969) 146.

19. M. Vickers, *Οἱ Ἀλβανοί. Ὀδυσσέας*, Ἀθήνα 1997, σ. 21.

20. I. I. Russu, *Illirii. Istoria-limba si onomastica-romanizarea*, Bucuresti 1969, σ. 129.

21. Βλ. ἀνωτ. σημ. 13.

22. L. Ognepona, «Nouvelle interprétation de l'inscription "illyrienne" d'Albanie», *BCH* 83 (1959) 798-799. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἰλλυρικὴ γλῶσσα», *Ἐγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς-Μπριτάννικα* 29, 1987.

23. Βλ. *Byzantinische Zeitschrift* 64 (1971) 22 κ.έ., ὅπου ἐπισημανση τοῦ P. Charanis.

24. Γιά βιβλιογραφία βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Ἰλλυρολογία καὶ Βορειοηπειρωτικὸς Ἑλληνισμὸς*, Ἀθήνα 1988, σ. 65 κ.έ.

Οἱ Ἕλληνες δὲν περιορίζονται στὶς ἀδριατικὲς ἀκτὲς. Διεισδύουν καὶ στὴν ἐνδοχώρα τῆς Βαλκανικῆς. Βαλκάνιοι ἐπιστήμονες, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ οἱ Ρουμάνοι ἀκαδημαϊκοὶ Bănescu²⁵, Pippidi²⁶, Vulpe²⁷ ἐπισημαίνουν καὶ μόνιμες ἐγκαταστάσεις ἀποκαλώντας τοὺς Ἕλληνες καὶ αὐτόχθονες, ποὺ ἐπεκτείνουν τὶς ἐπιχειρήσεις τους καὶ στὴ Δακία, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀδριατικὴ δὲν εἶναι ἡ μόνη δυνατότητα. Κατὰ τὸν Bodor, ἕνας ἄλλος ἐμπορικὸς δρόμος ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν κυρίως Ἑλλάδα καὶ ἀνέβαινε διὰ τῶν κοιλάδων τῶν ποταμῶν Ἀξιοῦ (Βαρδάρη) καὶ Μάργου (Μοράβα). Ἀπὸ αὐτὸν τὸν δρόμο Ἕλληνες μετέφεραν τὸ λάδι καὶ τὰ κρασιά παίρνοντας ἀπὸ τοὺς Δάκες ἐργάτες, δούλους, καὶ πρῶτες ὕλες²⁸. Ἀπὸ παντοῦ φθάνουν στὸν Δούναβη, στὸν ὁποῖο τὰ ποταμόπλοιά τους ἀκατάπαυστα κινοῦνται πρὸς τὰ ἄνω καὶ πρὸς τὰ κάτω, ὥστε νὰ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση ἑλληνικοῦ ποταμοῦ, ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου Vasile Pârvan²⁹.

Ρουμάνος πάλι, ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου, μετέπειτα δὲ τοῦ Πανεπιστημίου Bochum, καὶ γενικὸς γραμματέας τοῦ Ἰνστιτούτου Ρουμανικῶν Σπουδῶν «Κάρολος Α΄» τοῦ Παρισιοῦ, Cicerone Poghirc διαλύει ὀλοκληρωτικὰ ἀμφισβητήσεις ἑλληνικότητας πληθυσμῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ὅπως τῶν Εὐρυτάνων³⁰, ἰδίως δὲ τῶν Μακεδόνων³¹. Ἀλλὰ «βάρβαροι» δὲν χαρακτηρίζονται ἀποκλειστικὰ οἱ Εὐρυτάνες. Παρεμβαίνοντας ἐξ ἀφορμῆς τῆς κριτικῆς, ἡ ὁποία προαναφέρεται, ἡ καθηγήτρια Fanoula Parazoglou δηλώνει: Ἔτσι, ὁ Hammond προσπαθεῖ νὰ δείξῃ ὅτι ὅσες

25. N. Bănescu, «Entre Roumains et Grecs. Ce que nous apprend le passé», *Νέα Πολιτικὴ* 9 (1932) 1055.

26. D. M. Pippidi, *I Greci nel basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano 1971.

27. Βλ. V. Pârvan, *Inceputurile vieții romane la gurile Dunării. Ediția a II-a. Îngrijită și adnotată de Radu Vulpe. Editura stiințifică*, București 1974, σ. 193 σημ. 314.

28. Πρβλ. A. Bodor, «Contribuții la problema agriculturii în Dacia înainte de cucerirea romană. Problema obștilor la daci», *Studii și Cercetări de Istorie Veche (SCIV)* 7 (1956) 253-266, 8 (1957) 137-148, ἀκριβῶς 262.

29. V. Pârvan, *La pénétration hellénique et hellénistique dans la vallée du Canube*, Bucarest 1923, σ. 27. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Τὰ ἑλληνικά πλοῖα στὸν Δούναβη φορεῖς καὶ ὑπέρμαχοι πολιτισμοῦ*, Ἔκδοσις Ναυτικοῦ Μουσείου τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήναι 1974.

30. C. Poghirc, «Asupra unui pasaj controversat din Tucidide (III 94,5: ἀγνωστότατοι γλῶσσαν)», *Analele Universității București. Seria Stiințe Sociale - Filologie* 25 (1962) 387-399. Βλ. καὶ μτφρ. Μαρίας Γ. Παπαγεωργίου, *Δελτίον Ρουμανικῆς Βιβλιογραφίας*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1 (1971) 5-8.

31. C. Poghirc, «Considerații asupra lexicului limbii macedonene vechi», *Studii și Cercetări Lingvistice (SCL)* 8 (1957) 303 κ.έ. id., *Relațiile limbii vechi macedonene cu greaca veche*, București 1960· id., *Philologica et Linguistica*, Bochum 1983, σσ. 37-47. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Cicerone Poghirc, *Philologica et Linguistica*», *Πλάτων* 37 (1985) 267-269. Κατὰ πρῶτον ὁ Poghirc ἐπηρεάζει τὸν Vl. Georgiev, *Introduzione alla storia delle lingue indoeuropee*, Roma 1966, σ. 193. Ἔπειτα, κατόπιν προσκλήσεως ἀνακοινώνει στὴν Ἑλλάδα τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν του. Βλ. Ἔστια, 15.1.1970. «Ἑλληνικὴ διάλεκτος ἡ ἀρχαία μακεδονικὴ. Ἀδιάσειστοι ἀποδείξεις». Ἐπίσης *Μακεδονικὴ Ζωή* 45 (1970) 15: «Ἡ ἑλληνικότης τῆς γλώσσας τῶν ἀρχαίων Μακεδόνων. Ἐπιστημονικὴ μαρτυρία διαπρεποῦς Ρουμάνου καθηγητοῦ». Ἦδη τὰ πορίσματα τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τοῦ Poghirc, καθὼς καὶ τῶν προγενεστέρων του, ἰδίως Γ. Χατζιδάκι, Ἰ. Καλλέρη, δέχεται καὶ ἡ νέα ἐκδοσις τοῦ Oxford Classical Dictionary, ὅπου ἡ μακεδονικὴ γλῶσσα ἀναγνωρίζεται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ ἀπὸ τὴ διεθνή ἐπιστημονικὴ κοινότητα (βλ. Fick, Hoffmann, Hammond) ὡς ἀμιγῶς ἑλληνικὴ διάλεκτος. Πρβλ. Α. Γ. Μαρκαντωνάτος, «Ἀθήνα καὶ Ρώμη», *Τὸ Βῆμα*, 10.8.1997. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἡ ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας», *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*, 5.3.1991, σσ. 85-86. Ἀγόρω (Ρίτα) Ἐλισάβετ Λαζάρου - Ἀχ. Λαζάρου, *Ἐθνικὰ καὶ Μειονοτικά Θέματα*, Ἀθήνα 1993, σσ. 135-158· Κ. Ἀ. Βαβοῦσκος, «Ἀπάντησις εἰς ἐπιστολὴν ἐπὶ τοῦ «Μακεδονικοῦ»», *Νέα Ἔστια. Ἀφιέρωμα στὴ Μακεδονία*, Χριστούγεννα 1992, σσ. 202-224.

φορὲς ὁ Θουκυδίδης προσαγορεύει βαρβάρους τοὺς Μολοσσούς, Θεσπρωτοὺς καὶ Χαόνες λαμβάνει ὑπ' ὄψη του τὸν πολιτισμὸ τους καὶ τὸ πολιτικὸ σύστημά τους καὶ ὄχι τὴ γλῶσσα τους. Ἡ Παπαζογίου ἐπισημαίνει καὶ τὴν ἰδιάζουσα γλωσσικὴ κατάστασι: Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν Ἑπειρωτῶν (ἢ Δωδώνη κατέχει ξεχωριστὴ θέσι) ἐπρεπε νὰ εἶναι, ὅπως μέρος τῶν Αἰτωλῶν, ἀγνωστότατοι γλῶσσαν (Θουκ. III,95), διότι ἴσως ἡ προφορὰ καθιστοῦσε τὸ γλωσσικὸ ἰδιώμά τους ἀκατάληπτο περισσότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴ διαφορά. Αὐτὸ ἀκριβῶς, νομίζω, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγήσῃ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Θουκυδίδη³².

Μετὰ τὴν πλήρη ἀποκατάστασι τῆς ἀλήθειας ὡς πρὸς τὴν ἑλληνικότητα τοῦ ἐθνολογικοῦ καὶ γλωσσικοῦ ὑποστρώματος καθ' ὅλη τὴν ἔκτασι τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου ὁ καθηγητὴς Poghirc προσθέτει ὅτι ἡ ἐναρξὴ τῆς διαδόσεως τῆς λατινικῆς γλώσσας στὴν Ἀνατολὴ σημειώνεται στὸν χῶρο τῆς Βορείου Ἑπείρου. Συμβαίνει δὲ τὸ 229 π.Χ., δηλαδὴ πρὸ τῆς ρωμαιοκρατίας³³, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι συγκατανεύουν στὴν πρόσκλησι τῶν Κερκυραίων γὰρ τὴν κοινὴ ἀντιμετώπισι τῶν ἰλλυρικῶν ἐπιδρομῶν, οἱ ὁποῖες παραβλάπτουν συνάμα καὶ τὰ ρωμαϊκὰ συμφέροντα, ὅπως ἀναφέρουν στὴ Σύγκλητο Ρωμαῖοι ἔμποροι, ποὺ ἀδυνατοῦν νὰ συνεχίσουν τίς συναλλαγές τους καὶ στὴν Κέρκυρα, ὁπότε ἀπομονώνονται ἐντελῶς. Διότι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Hatzfeld³⁴, ποτὲ δὲν ἀποτολμοῦν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν Ἑγνατία. Γὰρ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀπόκρουσι τῶν Ἰλλυριῶν οἱ Ρωμαῖοι συγκροτοῦν μεικτὸ ἑλληνο-ρωμαϊκὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα ἐπιβάλλοντας παρὰλληλα πρὸς ἐπίτευξι τοῦ ἐνδεδειγμένου συντονισμοῦ ἐπιχειρήσεων στοιχειώδη ἐξοικείωσι τῶν στρατευμένων Ἑλλήνων μὲ τὴ λατινικὴ γλῶσσα³⁵.

Ἐξ ἄλλου πρὸ ρωμαιοκρατίας οἱ Ἑπειρωτὲς ἐξοικειώνονται περισσότερο μὲ τὴ λατινικὴ συμμετέχοντας, συνηθέστερα ἐθελοντικά, πρὸς βιοπορισμὸ, στὰ βοηθητικά (auxilia) τμήματα τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, σύμφωνα μὲ ἀκριβεῖς μαρτυρίες ἀρχαίων πηγῶν, ὅπως ὁ Τίτος Λίβιος³⁶, καὶ τεκμηριωμένα πορίσματα μελετῶν συγχρόνων μας ἐπιστημόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καὶ οἱ Oost³⁷, Hammond³⁸, Chee-

32. Πρὸβλ. F. Papazoglou, ἔ.ἀ., 117. Βλ. καὶ Πολύβιο, IX, 37,7. Ἐπίσης Τίτος Λίβιος, XXXI, 29: Aetolos, Acarnanas, macedonas, ejusdem linguae homines. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἐθνολογικὴ ἀξία τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τῆς Αἰτωλορωμαϊκῆς Συνθήκης (212 π.Χ.)», *Ἑπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον* (1989) 223-243. Κείμενο ἐκτενέστατο στὴν αἰτωλικὴ διάλεκτο, ὁπότε κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Τίτου Λιβίου, καὶ στὴν ἀρχαία μακεδονικὴ καὶ ἀκαρνανικὴ. Εὐλόγια εἶναι ὑψίστου ἐνδιαφέροντος, κατὰ τὸν L. Robert, *Epigraphie. L'Histoire et ses méthodes*, Paris 1961, σ. 455.

33. C. Poghirc, «Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans», *Survivances et évolution. Les Aroumains*, No 8, INALCO 1989, 16. Βλ. ἐπίσης Ἀγαπητὸς Γ. Τσοπάνης, «Μακεδονία καὶ Μακεδόνες», *Νέα Ἑστία*, Χριστούγεννα 1992, σ. 64α.

34. Jean Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*, Paris 1919, σσ. 21-22: *La route maritime des navires de commerce se détourne vers le golfe de Corinthe: Apollonie et Dyrrhachium, têtes de ligne des deux tronçons de la voie Egnatia, ne semblent pas avoir été fréquentées par les commerçants romains.*

35. Πρὸβλ. Poghirc, ἔ.ἀ., σ. 18: *Dès leur première intervention sur le bord de l'Adriatique les Romains imposèrent aux cités grecques de participer à leur côté contre les Illyriens, ce qui exigeait une coordination des troupes et un contact linguistique régulier.*

36. Τίτος Λίβιος, XXXIII, 16,3. XLIII, 21,4 κ.ἀ. Κατὰ τὸν Σπ. Λάμπρο, «Οἱ Ρωμαῖοι ἐν Ἑλλάδι», *Νέος Ἑλληνομνήμων* (NE) 18 (1924) 134, καὶ *Κρήτες εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ρωμαίων, πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης.*

37. S. I. Oost, *Roman Policy in Epirus and Acarnania in the Age of the Roman Conquest of Greece*, Dallas

span³⁹, Cabanes⁴⁰ κ.ά. Μετά δὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ρωμαίων οἱ Ἑπειρώτες στρατο-
λογοῦνται καὶ στὸν τακτικὸ στρατό, στὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες, ὅταν ἡ Ἑπειρος ἐνώ-
νεται μὲ τὴ Μακεδονία, Θεσσαλία κλπ. πρὸς σύμπληξη τῆς ρωμαϊκῆς ἐπαρχίας *Μακε-*
*δονία*⁴¹, ὅπου —κατὰ τὸν καθηγητὴ Poghirc— συντρέχουν ὅλοι οἱ παράγοντες ἐκρω-
μαϊσμοῦ, μὲ πρῶτο τὸν στρατό⁴².

Βέβαια, οἱ Ρωμαῖοι ἐπιδεικνύουν ἐκδηλὴ καὶ δικαιολογημένη προτίμηση πρὸς
τοὺς Μακεδόνες, τῶν ὁποίων θαυμάζουν τὴ γενναιότητα καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητα,
ὥστε νὰ τοὺς ἐπιλέγουν ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πραιτωριανὴ φρουρά⁴³. Αὐτὴ δὲ ἡ ἐμπι-
στοσύνη πρὸς τὰ αὐτόχθονα στρατιωτικὰ σώματα ἀποτελεῖ —κατὰ τὸν Poghirc⁴⁴—
ἐξαίρεση στὴν πολιτικὴ τῶν Ρωμαίων. Οἱ τελευταῖοι ἀρχικὰ κινοῦνται ἐξ ἀνάγκης.
Διατηροῦν τὰ μακεδονικὰ praesidia armata⁴⁵, πὺ μαρτυροῦνται ἀπὸ ἑλληνικὲς καὶ
λατινικὲς πηγές, Διόδωρο⁴⁶, Τίτο Λίβιο⁴⁷. Διότι ὁμολογουμένως δὲν διαθέτουν τίς
ἀπαιτούμενες στρατιωτικὲς δυνάμεις πρὸς ἐπαρκῆ φρούρηση τῶν πρὸς βορρᾶ συνό-
ρων τῆς πρώτης κτῆσεώς τους στὴν Ἀνατολή. Προθυμότερα δὲ ἀνταποκρίνονται οἱ
Μακεδόνες⁴⁸. Ἡ κατάλυση τῆς βασιλείας⁴⁹ τους συνεπιφέρει φοβερὴ ἀνεργία. Γιὰ τὸν
οὐσιαστικὰ ἀήτητο λαό, τὸν ὁποῖο οἱ Ρωμαῖοι ἐπιμελέστατα ἀποφεύγουν νὰ ταπει-
νώσουν, ἀντίθετα δὲ μὲ τὰ πλέον πρόσφορα μέσα, ὅπως ἡ μεγάλη μείωση τῶν φόρων⁵⁰,
ἐπιδιώκουν τὸν προσεταιρισμὸ του, πρωταρχικὴ λύση στὴν ἀφόρητη δυσπραγία
συνιστᾷ μόνον ἡ ἄμεση ἔνταξη στὴν πολεμικὴ μηχανή, ἐξυπηρετικὴ πρωτίστως στὸν
ἴδιο, ἐφ' ὅσον ἔτσι αὐτοπροστατεύεται ἀπὸ τίς ἐπίφοβες ἐπιδρομὲς τῶν βορειῶν
γειτόνων. Ταυτόχρονα ἀξιοποιεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, πὺ καθιστοῦν τὴν ἐπαρ-
χία Μακεδονία —κατὰ V. Vaschide⁵¹— κέντρο ἐπιχειρήσεων γιὰ τὴν βαθμιαία κατά-

1954, σσ. 13, 48, 79.

38. N. G. L. Hammond, «The opening campaigns and the battle of the Aoi Stena in the Second Macedonian war», *Journal of Roman Studies (JRS)* 56 (1966) 53· id., *Epirus*, σσ. 598, 601, 619.

39. G. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, New York 1971, σ. 64.

40. Cabanes, ἔ.ά., σ. 185.

41. Ἡ Ἰλλυρία γίνεται ρωμαϊκὴ ἐπαρχία τὸ ἔτος 59, κατὰ τὸν Poghirc, ἔ.ά., σ. 16, *confiée à Jules César*.

42. Poghirc, ἔ.ά., σ. 17 κ.έ.

43. H. Dessau, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, Berlin 1930, σ. 565. Πρβλ. J. Keil, *CHH* 9 (1954) 570.

44. Πρβλ. Poghirc, ἔ.ά., σ. 18: *Cette confiance dans les troupes autochtones constituait une exception dans la politique des Romains...*

45. Αὐτ., *organisés à la romaine*.

46. Πρβλ. Διόδωρο, 30, 8, 9: ἐν δὲ τοῖς ἐσχάτοις τῆς Μακεδονίας τόποις, διὰ τὰς τῶν παρακειμένων ἐθνῶν ἐπιβουλὰς, κατέστησαν στρατιώτας.

47. Τίτος Λίβιος, XLV, 29: ...regionibus quae ad fines barbaris essent (excepta autem tertia omnes erant), permisit ut praesidia armata haberent.

48. Βλ. Θ. Δ. Ἀξενίδης, *Ἡ Πελασγίς Λάρισα καὶ ἡ ἀρχαία Θεσσαλία. (Κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ἱστορία)*. Β'. Οἱ μακεδονικοὶ καὶ ρωμαϊκοὶ χρόνοι, Ἀθήναι 1949, σ. 82· Δ. Κανατσούλης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου*, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 92· Θ. Σαριμάκης, *Ρωμαῖοι ἀρχόντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας*. Α' Θεσσαλονίκη 1971, σ. 18.

49. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Τὸ βασιλεῖο τῶν Μακεδόνων, ἡ κυρίως Ἑλλάς καὶ ἡ Ρώμη: 200-146 π.Χ.», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (ΙΕΕ)*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τ. 5, 1974, σσ. 26-54, 91-130, 162-175.

50. E. Will, *Histoire politique du monde hellénistique (323-30 av. J.C.)*, τ. II, Nancy 1967, σσ. 236-237.

51. V. Vaschide, *Histoire de la conquête romaine de la Dacie et des corps d'armée qui y ont pris part*, Paris 1903, σ. 1. Βλ. καὶ Pippidi, *I Greci nel Basso Danubio*, σσ. 153 κ.έ.: Σαριμάκης, ἔ.ά., σσ. 9, 20-24.

κτηση όλης τής Βαλκανικής και τής πέρα του Δουνάβειως Δακίας.

Ο Ρουμάνος καθηγητής του Πανεπιστημίου Κοπεγχάγης E. Lozovan⁵² αναφέρει ότι στο έκστρατευτικό σώμα του Τραϊανού κατά των Δακών συμμετέχουν Έλληνες και εκτός τής ήπειρωτικής Ελλάδος, από Κρήτη και Κύπρο. Έξ ίσου εξακριβωμένη είναι και η συμμετοχή Ελλήνων από την ευρύτερη Ελληνική Ανατολή, η οποία μάλιστα προσφέρει δυνατά στελέχη, όπως ο Κρίτων⁵³ και ο Απολλόδωρος⁵⁴. Στα δέ πεδία των μαχών υπερέχουν πάντοτε οί Μακεδόνες, που αναδεικνύουν και ήρωες των δακικών πολέμων, όπως ο Ti. Claudius Maximus, ο οποίος συλλαμβάνει και αποκεφαλίζει τον τελευταίο βασιλιά των Δακών Δεκέβαλο, σύμφωνα με την επισήμανση τής Parazoglou⁵⁵.

Στην Ελλάδα επί αιώνες ισχύουν μέτρα ασφάλειας, ακόμη και όταν επιβάλλεται η *rax romana*. Σε κρίσιμες θέσεις διαβάσεων και συγκοινωνιακών κόμβων, όπως τὰ Τέμπη, τοποθετούνται φρουρές, έντόπια *praesidia armata*, που αποκαλύπτει ο Γάλλος Bruno Helly⁵⁶. Η δέ πολεμική έτοιμότητα υφίσταται και νοτιότερα, στην κεντρική Ελλάδα, προς απόκρουση επιδρομών, όπως καταφαίνεται από την επιστράτευση έθελοντών Θεσπιέων, την οποία περιγράφει ο Plassart⁵⁷ και δέχεται ως απόλυτα αληθινή ο Russu⁵⁸. Κατά τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, αναφερόμενο στο ίδιο γεγονός, οί Έλληνες απέδειξαν ότι κατά τὰ μακρά έτη τής ειρήνης δέν είχαν λησμονήσει νά υπεραμύνονται έαυτών⁵⁹. Βραδύτερα υπάρχει σώμα Αθηναίων, στη δέ Πελοπόννησο δύο τάγματα σπαρτιατικά, που άπαρτίζουν οί επιχώριοι στρατιώται των ελληνικών πόλεων⁶⁰.

Άλλά οί Ήπειρώτες και όσοι άλλοι Έλληνες συγκροτούν τὸ έμψυχο δυναμικό τής ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονία, προ πάντων οί Μακεδόνες, στρατεύονται κατά μεγάλους αριθμούς, ιδίως στο διάστημα των ρωμαϊκών έμφυλίων πολέμων, που διεξάγονται στον έλλαδικό κυρίως χώρο. Αυτοί δέ, όπως παρατηρεί η καθηγήτρια Iza Biezunska-Malovist, οί όποιοι εκπληρώνουν ευδόκιμα τή στρατιωτική θητεία, αφού κατά τή διάρκειά της αποκτούν κάποιες δεξιότητες, κυρίως γνώση τής λατινικής, και κάποιες οικονομίες, ως παλαίμαχοι λαμβάνουν κλήρους γής και γενικά απολαύουν προνομίων⁶¹, έξαιρετικά δελεαστικών, ώστε νά υποκινούν τους νέους για εκούσια κα-

52. E. Lozovan, *Scando-romanica*, Romania (New York) 5, 190, No 48. Πρβλ. E. Θ. Μουδόπουλος, *Τὸ ρουμανοκουτσοβλαχικὸν ζήτημα*, Έν Αθήναις 1978, σ. 13 σημ. 11.

53. Βλ. I. I. Russu, «Getica lui Statilius Crito», *Studii Clasice* 14 (1972) 111-128, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

54. R. Bianchi Bandinelli, *Il maestro delle imprese di Traiano. Storicità dell'arte classica*, Firenze 1950.

55. F. Papazoglou, «Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine», *ANRW* II 7.1, 346.

56. Br. Helly, *Gonnoi I*, Amsterdam 1973, σσ. 168-169.

57. A. Plassart, «Une levée de volontaires Thespiens sous Marc Aurèle», *Mélanges Gustave Glotz*, τ. II, Paris 1932, σσ. 731-738.

58. Βλ. *Dacia*, N.S. 3 (1959) 350.

59. Σπ. Λάμπρος, *έ.ά.*, σ. 151. Βλ. και Άχ. Γ. Λαζάρου, «Θεσπιείς κατά Κοστοβόων και στρατολογία Έλλήνων επί Ρωμαιοκρατίας», *Επετηρίς τής Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, (ΕΕΒΜ), τ. Α', τχ. α' (1988) 291-306.

60. Σπ. Λάμπρος, *έ.ά.*, 157-158. Έπέρχεται πλέον παρακμή με επώδυνες επιπτώσεις.

61. Πρβλ. I. Biezunska-Malovist, «La propriété foncière dans l'Égypte romaine et le rôle de l'élément romain», M. I. Finley éd., *Problèmes de la terre en Grèce ancienne*, Paris 1973, σ. 260. Βλ. και R. Thouvenot, «Sur les avantages concédés aux vétérants par l'empereur Constantin», *Mélanges André Piganiol*, Paris 1966, σσ. 843-844· Michel Feugère, *Les armes des Romains*, Paris 1993, σσ. 256-8.

τάταξη στὸν ρωμαϊκὸ στρατό. Προσφύεστατα ὁ καθηγητὴς Lozovan παραπέμποντας στὸν ἀκαδημαϊκὸ Iorga σημειώνει ὅτι ὁ στρατὸς καὶ ἐπὶ Βυζαντίου ἕως τὸν 7ο αἰῶνα τουλάχιστον ἀποτελεῖ —χωρὶς ὑπερβολή— ἀληθινὴ σχολὴ λατινικῆς γλώσσας⁶². Αὐτὴν οἱ παλαίμαχοι, ἐπιστρέφοντας στὶς γενέτειρές τους, ὅπου κατὰ κανόνα προσφέρουν προσήκουσες⁶³ ὑπηρεσίες στὸ ἐπίσημα λατινόφωνο⁶⁴ κράτος, συναποκομίζουν καὶ ἀβίαστα διαδίδουν στὸν πλατύτερο ἐργασιακὸ χῶρο καὶ κατ' ἐξοχὴν στὸ στενότερο οἰκογενειακὸ περιβάλλον, ὅποτε πληρέστατα δικαιολογεῖται ἡ ὀνομασία *πάτριος*⁶⁵.

Σημαντικὸ μέσο ἐκλατινίσεως εἶναι καὶ ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ἀποκλείονται οἱ Ἕλληνες. Ἦδη περὶ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Γερμανὸς διάσημος ἱστορικὸς Χέρτσοβεργ ἀποφαίνεται: *...Εἰς τοὺς Ἕλληνας τοὺς ἔχοντας φύσιν δεξιάν εἰς μεγάλα ἐπιτηδεύματα ἐν τῷ βίῳ καὶ πρὸς ταῦτα ὀργῶντας ἦτο πάντως ἱκανῶς εὐκόλον νὰ διανοιξῶσιν ἑαυτοῖς ὁδὸν εἰς τὸ νὰ μετέχωσιν ἀπ' εὐθείας τοῦ πολιτικοῦ βίου καὶ ἰδίως τῆς πολιτικῆς καὶ στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας τοῦ παγκοσμίου κράτους, ἐνταυτῷ δὲ νὰ ἐπιζητήσωσι καὶ τὰ πολυειδῆ προσωπικὰ συμφέροντα, καθ' ἃ ὁ Ρωμαῖος πολίτης (civis Romanus) καὶ ἐπὶ τῶν αὐτοκρατόρων, μέχρι τῆς μεγάλης ἰσοπολιτειακῆς πράξεως τοῦ Καρακάλλα ἐπλεονέκει τῶν λοιπῶν ὑπηκόων τῶν αὐτοκρατόρων...⁶⁶. Μετὰ πλήρη σχεδὸν αἰῶνα ὁ ἀκαδημαϊκὸς καὶ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος ἀποφθεγματικὰ γράφει: *Τὰς ἑλληνικὰς ἐπαρχίας διώκουν οἱ Ρωμαῖοι διὰ τῶν Ἑλλήνων ἐπιτοπίων ὑπαλλήλων⁶⁷*.*

Τοὺς Ἕλληνες προτιμοῦν οἱ Ρωμαῖοι καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Ἡ Biezun-ska-Malonist, ἡ ὁποία ἐνδελεχῶς ἐρευνᾷ καὶ τὴ ρωμαϊοκρατία στὴν Αἴγυπτο, συμπεραίνει: *Οἱ Ρωμαῖοι ἐκθύμως ἐπέλεξαν τοὺς ὑπαλλήλους τῆς διοικήσεώς τους μεταξὺ τῶν ομάδων ὑψηλότερης κοινωνικῆς κλίμακας. Στὴν Αἴγυπτο, λοιπόν, ἡ ρωμαϊκὴ*

62. Βλ. E. Lozovan, «Byzance et la romanité scythique», *Revue des Études Roumaines (RER)* 5-6 (1960) 226 καὶ σημ. 1.

63. Γίνονται ἐπιμελητὲς σταθμῶν ὀδικῶν, πρᾶτηρίων, πανδοχείων, ταχυδρομείων, φυλακίων. Διότι ἡ ὀροφυλακία ἀποτελεῖ θεσμὸ προγενέστερο, διατηρεῖται δὲ καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Βλ. A. Rizakis, «Une forteresse macédonienne dans le Bas-Olympe», *BCH* 110 (1986) 331-346· M. Χρυσόχοδος, *Βλάχοι καὶ Κουτσόβλαχοι*, Ἐν Ἀθήναις 1909, σσ. 45-46· Σ. Λιάκος, «Μακεδονικὸς ἀρματολισμὸς», *Ἀριστοτέλης* (Φλώρινα 3 (1957) 3 κ.έ.: id., *Τὰ ἑκατὸν δέκα ὀνόματα οἰκιωτῶν Κουρέστιας - στενῶν Πισσοδερίου καὶ Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 15-16· Cengiz Orhonlu, «Ἡ ὀργάνωσις τῆς φρουρήσεως τῶν στενωπῶν εἰς τὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν», *Δελτίον Τουρκικῆς Βιβλιογραφίας*, IMXA, Θεσσαλονίκη, τ. Δ', τχ. 10 (1970) 17. Ἐνίοτε ἐπιστρατεύονται ἐκ νέου. Βλ. Papazoglou, ἔ.ἀ., σ. 323· M. S. Kös, «The military role of Macedonia from the civil wars to the establishment of the Moesian Limes», *Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Budapest 1977, σ. 280· Jorma Kaimio, «The Romans and the Greek language», *Commentationes Humanarum Litterarum* 64 (1979) Societas Scientiarum Fennica. Helsinki 1979, 37· Elisabeth Dénioux, «Atticus et l'Épire», *Actes du Colloque International de Clermont - Ferrand (22-25 octobre 1984) réunis par P. Cabanes*, Clermont - Ferrand 1987, σ. 251.

64. Βλ. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen âge*, Paris 1951, σ. 318· E. Lozovan, «Unité et dislocation de la Romania orientale», *Orbis* 3 (1954) 126· G. Dagron, «Aux origines de la civilisation Byzantine: Langue de culture et langue d'Etat», *Revue Historique (RH)* 241 (1969) 35.

65. Βλ. *Μακεδονικὰ Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994) 281, ὅπου προσφύεστατες παρατηρήσεις τῆς Μαρίας Παπαγεωργίου.

66. Βλ. Φρειδ. Χέρτσοβεργ, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἐπὶ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐκτιθεμένη κατὰ τὰς πηγάς. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ ὑπὸ Π. Καρολίδου*, τ. Β', Ἀθήναι 1902, σσ. 62-64.

67. Ἀ. Κεραμόπουλλος, *Τὶ εἶναι οἱ Κουτσόβλαχοι*, Ἐν Ἀθήναις 1939, σ. 39 σημ. 1.

διοίκηση βρισκόταν στὰ χέρια Ἑλλήνων κατοίκων τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Πτολεμαΐδος, καθὼς καὶ Ἑλλήνων τῆς χώρας, ἐκείνων ποὺ κάποτε ἀποκλήθηκαν ὡς οἱ ἀπὸ γυμνασίου⁶⁸.

Στὴ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Μακεδονία, στὴν ὁποία ὑπάγεται καὶ ἡ Ἡπειρος, οἱ Ρωμαῖοι δὲν ἀδιαφοροῦν καὶ γιὰ τὶς εὐρωστότερες οἰκονομικὰ τάξεις, μεγαλοκτηνοτρόφους, γαιοκτήμονες, ἐμπόρους, τεχνίτες. Τουναντίον ἐνεργοῦν μὲ κάθε τρόπο ἀποσκοπώντας στὴν ἐνεργὸ ἀνάμειξή τους στὰ κοινά, ὅπως καὶ πρὸ τῆς ρωμαιοκρατίας. Παρέχουν δυνατότητες ἱκανοποιήσεως προσωπικῶν φιλοδοξιῶν, συνάμα δὲ σχέσεων μὲ ἰσχυροὺς τῆς Ρώμης, ποὺ ἐνδέχεται νὰ φανοῦν χρήσιμοι σὲ περιπτώσεις καταφανῶν ἀδικιῶν εἴτε ἀπὸ ἀχρείους Ρωμαίους διοικητὲς εἴτε ἀπὸ ἀχρειότερους ἐντοπίους ὑποτακτικούς τους. Ὁ ἀλήστου κακότητος Ἡπειρώτης Χάροψ ἐπηρεάζει τὴν ὁποιαδήποτε ἀνάληψη διοικητικῶν καθηκόντων μὲ τοὺς προδιαγεγραμμένους ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους ὅρους, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ αὐτοάμυνα ἢ ἡ ἐπίκληση τῶν ὑψηλῶν στὴ Ρώμη γνωριμιῶν. Ὅλοι δὲ αὐτοὶ ποὺ ἐπωφελοῦνται τῆς ἀσκήσεως κάποιας λειτουργίας, ταυτόχρονα, ὅπως παρατηρεῖ ἡ καθηγήτρια Παπαζογίου⁶⁹, ἀποβαίνουν καὶ τὸ ἀσφαλέστερο στήριγμα τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας.

Ἡ ἀνέλιξη Ἑλλήνων στὴ δημόσια ζωὴ τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας γίνεται μεταπολεμικὰ ὀλοένα καὶ περισσότερο κατανοητὴ. Μετὰ τὴν ἀνακοίνωσή μου στὸ πρῶτο Θεσσαλογικὸ Συνέδριο τῆς Λιῶν, ὅπου μὲ ἀδιάσειστη τεκμηρίωση ἀποδείχθηκε ἡ πλαστότητα τῆς ἐπίμαχης περικοπῆς τοῦ Κεκαυμένου, σχετικῆς μὲ δῆθεν κάθοδο Βλάχων ἀπὸ Δακίαν στὴν Ἑλλάδα, καὶ παράλληλα καταδείχθηκε ἡ αὐτοχθονία καὶ ἡ ἐλληνικότητα τῶν Βλάχων Ἑλλάδος, ὁ ὀργανωτικὸς καὶ ἐπιστημονικὸς ἐγκέφαλος τοῦ διεθνοῦς συνεδρίου Bruno Helly, καθὼς καὶ οἱ ἄμεσοι συνεργάτες του C. Wolters καὶ V. von Graeve, ποὺ ἐπὶ σειρᾶν ἐτῶν μελετοῦν τὸ ἐπιγραφικὸ ὕλικὸ τῆς Θεσσαλίας, μοῦ γνωστοποιοῦν μεταξὺ τῶν ἄλλων ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν θεσσαλικῶν ἐπιγραφῶν τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου χωρεῖ εὐχερέστερα καὶ ὀρθότερα μὲ ἀποδοχὴ τῆς θέσεως ἐκρωμαϊσμένων Ἑλλήνων⁷⁰. Αὐτὴν ἄλλως τε δέχεται ἐνωρίτερα ὀλόκληρη δεκαετία καὶ ὁ Roeschs⁷¹, γράφοντας μάλιστα γιὰ τὴ Βοιωτία, ὅτι τὰ σπουδαιότερα ἀξιώματα κατέχουν μέλη ἐκρωμαϊσμένων οἰκογενειῶν, ποὺ διακρίνονται καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνο-ρωμαϊκὴ ἀνθρωπωνυμία. Εἶναι δὲ πολὺ πιθανὴ ἐπίδραση τοῦ Πλουτάρχου, ποὺ πέρα τοῦ προσωπικοῦ πρὸς μίμηση παραδείγματος, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Gabba⁷², ἀφ' ἐνός ἀποτρέπει τοὺς Ἕλληνες νὰ νοσταλγοῦν τὰ περασμένα μεγαλεῖα καὶ ἀφ' ἑτέρου τοὺς προτρέπει νὰ προσαρμολοῦν στὴ ρωμαϊκὴ ἐξουσία.

Τρίτο μέσο διαδόσεως τῆς λατινικῆς εἶναι τὸ ἐμπόριο καὶ γενικὰ οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες. Κατὰ τὸν Σπυριδῶνα Λάμπρο, ἡ Ρώμη ἔλαβεν ἀφορμὴν ἐξ ἐπιθέσεως

68. Biezunska-Malovist, ἔ.ἀ., σ. 261. Βλ. καὶ Achille G. Lazarou, «Présence hellénique en Égypte romaine», *Graeco-Arabica* 3 (1984) 51-76.

69. F. Papazoglou, «Sur les Koina régionaux de la Haute Macédoine», *ZA* 9 (1959) 170.

70. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Κουτσοβλαχικά-Ἑλληνοβλαχικά», *Γλωσσολογία* 5-6 (1986-1987) 155 σημ. 1, ὅπου τὸ πρωτότυπο γαλλικὸ κείμενο.

71. P. Roesch, *Thespiens et la Confédération Béotienne*, Paris 1965, σ. 72 καὶ σημ. 3, 4.

72. Πρβλ. E. Gabba, «Storici greci dell'impero romano da Augusto ai Severi», *RSI* 51 (1959) 369-370.

ἐναντίον τῶν Ἰλλυριῶν, ὅπως διὰ καταλήψεως τῆς Κερκύρας καὶ τῆς Ἐπιδάμνου, ἐπεχούσης τὴν θέσιν τοῦ μεταγενεστέρου Δυρραχίου, ἀποβῆ κυρία τοῦ Ἀδρίου (228 π.Χ.). Οὕτω δ' ἀνεώχθη εἰς αὐτὴν ἡ ὁδὸς πρὸς τὴν ἑλληνικὴν Ἀνατολήν...⁷³. Ὅμως χρῆσις τῆς Ἐγνατίας δὲν ἀποτολμοῦν Ρωμαῖοι ἔμποροι, ὅπως σημειώνει ὁ Hatzfeld⁷⁴. Κινοῦνται δὲ ἀπὸ Κέρκυρα ἕως Πάτρα καὶ μὲ σταθμοὺς στὸ Αἴγιο, Κόρινθο, Ἄργος, Δῆλο προσεγγίζουσι τὴ Μικρὰ Ἀσία, Ἐφεσο⁷⁵. Πάντως, κατὰ τὶς κρίσιμες φάσεις διαταράξεως ἑλληνο-ρωμαϊκῶν σχέσεων περιφερειακῆς ἐμβέλειαις τὰ ρωμαϊκὰ συμφέροντα ἐκπροσωποῦνται ἀπὸ Ἑλληνες ἐμπόρους, γινώστες καὶ τῆς λατινικῆς, οἱ ὅποιοι, ὅπως πρὸ τῆς ρωμαιοκρατίας ἔτσι καὶ μετέπειτα, διαπρέπουσι ἐμπορικὰ τόσο ἐντὸς τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου ὅσο καὶ τοῦ συνόλου τῆς Βαλκανικῆς, ἐν συνεχείᾳ δὲ καὶ τῆς Δακίας, ὅπου καὶ πρὸ τῆς κατακτήσεώς της ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους δραστηριοποιοῦνται πολυσχιδῶς⁷⁶.

Τὸ πλέον ἰδιάζον γνῶρισμα εἶναι ὅτι οἱ οἰκονομικῆς δραστηριότητες συνδυάζονται καὶ μὲ τὴν ὑπηρεσία στὸν στρατό. Στὴν ἐπαρχία Μακεδονία, τὴν πρότυπη στρατιωτικὴ βάση τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ, ποὺ συχνότατα παρουσιάζεται ἐκπληκτικὰ πολυάριθμος, οἱ συναλλαγῆς φθάνουσι σὲ διαστάσεις ἀντίστοιχες. Ἀλλὰ ἐκτὸς τῶν ἐντοπιῶν ἐπαγγελματιῶν ἐμπόρων ἱκανῶν νὰ καλύπτουσι τὶς ποικίλες ἀνάγκαις ἀνεφοδιασμοῦ, ψυχαγωγίας, σιτίσεως καὶ στεγάσεως ἐκτὸς στρατοπέδων στίς χαμηλότερες τιμῆς, ἀσύμφορες σὲ ξένους, παρόμοια προσοδοφόρα ἔργα ἀναλαμβάνονται καὶ ἀπὸ Ρωμαίους στρατιῶτες ἐν ἐνεργείᾳ, πάλιν ἐντοπίους, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ ἔχει μεγαλύτερες καὶ περισσότερες ἐλευθερίες, κατὰ τεκμήριον τουλάχιστον ἕως τὸν 5ο αἰῶνα⁷⁷.

Ἐνα ἄλλο μέσο ἐξαπλώσεως τῆς λατινικῆς ἀποτελοῦν οἱ δημόσιοι δρόμοι. Μὲ τὴν συνεχῆ διέλευση ἐνόπλων δυνάμεων καὶ συνακόλουθη διακίνηση ὑλικῶν, καθὼς καὶ ἐμπορευμάτων, διανοίγουσι τεράστιες προοπτικῆς. Διότι ἡ κατὰ τακτῆς ἀποστάσεις ἴδρυσις σταθμῶν προμηθειῶν τροφίμων καὶ ἀλλαγῆς ὑποζυγίων ἢ προσφορᾶς κάποιας ἀναψυχῆς, καθὼς καὶ ἡ ἀνέγερσις φυλακίων γιὰ τὴν ἀσφάλεια διακινουμένων, ἀπασχολοῦν τὸν παρόδιο αὐτόχθονα πληθυσμὸν, τὸν ὅποιο ὠθοῦν καὶ στὴν ἐκμάθησι τῆς λατινικῆς. Ἡ ρωμαϊκὴ ἐπαρχία Μακεδονία διαθέτει τὴν ὀνομαστότερη ὁδικὴ ἀρτηρία συνδέσεως Ἀνατολῆς-Δύσεως, τὴν Ἐγνατία. Οἱ δὲ διακλαδώσεις της κατὰ μῆκος τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου καταλήγουσι στὴν Πάτρα καὶ Κόρινθο⁷⁸.

73. Σπ. Λάμπρος, «Ἐπισκόπησις τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας», *NE* 21 (1927) 106.

74. Βλ. ἀνωτ. σημ. 34.

75. F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, τ. I, Leipzig 1938, σ. 492· J. Bingern, «Inscriptions d'Achaie», *BCH* 78 (1954) 84· D. van Berchem, «Les Italiens d'Argos et le déclin de Délos», *BCH* 86 (1962) 306· id., «Les Italiens d'Argos. Un post-scriptum», *BCH* 87 (1963) 322-324.

76. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύεται ὁ Ἀχορνίων, ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Δακίας ἐπὶ Βυρεβίστα, τὸν ὅποιο ἐκπροσωπεῖ στὴ συνάντησι μὲ τὸν Πομπηῖο στὴν Ἡράκλεια Λυγκηστίδα, Μοναστήρι-Βιτώλια τῆς Μακεδονίας, ἐπικειμένης τῆς ἀναμετρήσεώς του μὲ τὸν Καίσαρα στὴ Φάρσαλο τῆς Θεσσαλίας (48 π.Χ.). Βλ. V. Pârvan, *Dacia*, București 1972, σσ. 99, 135· R. Vulpe, *Studia Thracologica*, București 1976, σ. 44· D. M. Pippidi, «Acornion al lui Dionysos», *Dictionar de istorie veche a României (DIVR)*, București 1976, σσ. 16-17. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς R. Vulpe, ἐν Pârvan, *Începuturile...*, σ. 193 σημ. 314, σημειώνει ὅτι οἱ Ἑλληνες εἶχαν κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ τὸς δραστηριότητες στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Δοβρουτσᾶς ὅσες καὶ στὸ παρελθόν.

77. Βλ. Poghirc, *Romanisation linguistique*, σ. 21.

78. Βλ. E. Banfi, «Aree latinizzate nel Balcani e una terza area latinobalcanica (Area della Via Egnazia)»,

Ὡς πρόσθετο πέμπτο μέσο διαδόσεως τῆς λατινικῆς ὁ καθηγητῆς Poghirc προσφύεσται συναριθμῆναι καὶ τὴν ἐκχριστιάνιση τῆς Βαλκανικῆς⁷⁹. Ὁ Χριστιανισμὸς διαδίδεται στὴν Εὐρώπη⁸⁰, ὅπως τότε λεγόταν ἡ Βαλκανικὴ, χάρις τὴν πρόσκληση, τὴν ὁποία ἀπευθύνουν στὸν Ἀπόστολο τῶν Ἐθνῶν Παῦλο, γιὰ ἐπίσκεψη στὴ Μακεδονία, ὁ Γάιος ἀπὸ τὴ Δόβηρο καὶ ὁ Σεκοῦνδος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Εἶναι Ρωμαῖοι πολῖτες, ὅπως δηλώνεται καὶ μὲ τὴν ἀνθρωπωνυμία τους, κατ' ἀκολουθίαν δὲ χρῆστες καὶ τῆς λατινικῆς, δίγλωσσοι. Ὡστόσο ἑλληνικὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν Παῦλο, τρίγλωσσο. Διότι πέρα τῆς ἐθνικῆς του γλώσσας γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴ, τῆς ὁποίας γίνεται κάτοχος στὴ γενέτειρά του, ἐξελληνισμένη, ὅπως ἐξελληνισμένους συναντᾷ τοὺς ὁμοεθνεῖς του στὴ Μακεδονία καὶ ἑλληνικὰ ὀμιλεῖ μαζί τους, συνάμα δὲ τὴ λατινικὴ ὡς Ρωμαῖος πολῖτης.

Οἱ ἀπαρχῆς ἐκχριστιανίσεως τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς ἀναζητοῦνται σὲ χριστιανούς στρατιῶτες τῆς 5ης Μακεδονικῆς λεγεώνας⁸¹, ἡ ὁποία κατὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα τοποθετεῖται στὰ παραδουνάβια σύνορα, ὅπου διαδίδεται τὸ Εὐαγγέλιο. Ἐπειτα, μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Δακίας, ἡ ὁποία συντελεῖται καὶ μὲ τοὺς Ἕλληνες τῆς 1ης Κρητικῆς λεγεώνας καὶ παγιώνεται ἡ ρωμαϊκὴ κυριαρχία καὶ μὲ τὴν ἀνέγερση φρουριῶν ἀπὸ Κυπρίου, τῶν ὁποίων ἀρκετοὶ ἐκχριστιανίζονται ἐνωρίτερα καὶ συμβάλλουν στὴ διεύρυνση τοῦ ἀποστολικοῦ ἔργου τῶν ἀνδρῶν τῆς 5ης λεγεώνας⁸².

Ὅταν ἡ ἐκχριστιάνιση ἐντάσσεται καὶ στὴν ἐπίσημη πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου⁸³, Ἕλληνες ἀπὸ ὅλη τὴν Ἀνατολὴ ἐπωμίζονται τὴν ὑψηλὴ καὶ θεάρεστη ἀποστολή, ἡ ὁποία συνοδεύεται ἀπὸ χορεῖες μαρτύρων τῆς πίστεως. Πάμπολλοι διασώζουν τὴν ἑλληνικὴ ἀνθρωπωνυμία, ἄλλοι φέρουν λατινικὴ, μερικοὶ δὲ καὶ γοθθικὴ⁸⁴. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύονται ἀπὸ τὴ δευτέρη καὶ τρίτη περίπτωση δύο διακεκριμένες χριστιανικῆς προσωπικότητες, ἑλληνικῆς καταγωγῆς παρὰ τὰ ξενικὰ ὀνόματά τους, Πάτερνος καὶ Γούλφιλας, δίγλωσσος ὁ πρῶτος καὶ τρίγλωσσος ὁ δεύτερος.

Γιὰ τὴ χρῆση τῆς λατινικῆς ἀπὸ Ἕλληνες σώζεται καὶ πολύτιμη μαρτυρία ιστορική. Ὁ Βυζαντινὸς χρονογράφος Ἰωάννης Λυδός⁸⁵, καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου

Rendiconti dell' Instituto Lombardo di Scienze e lettere, classe di lettere 106 (1972) 185-223· H. Mihăescu, «La diffusion de la langue latine dans le Sud-Est de l'Europe», *Revue des Études Sud-Est Européennes (RESEE)* 9 (1971) 499. Σχετικὰ σχόλια βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Βαλκάνια καὶ Βλάχοι*, Ἐκδόσεις Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσός, Ἀθήνα 1993, σ. 145 κ.ά. Ἐπίσης T. J. Winniffrith, *The Vlachs*, London 1987, σ. 32.

79. Poghirc, *Romanisation linguistique*, σ. 26 κ.έ. Παράγοντες ἐκλατινίσεως κατὰ τὸν I. I. Russu, *Revue Roumaine d'Histoire (RRH)* 4 (1965) 887-888, l'armée, l'organisation administrative, fiscale et municipale.

80. Β. Στ. Καραγεώργος, «Ὁ ὄρος "Εὐρώπη" στὶς μεσαιωνικῆς πηγές», *Ἀντίδοχος Πνευματικόν, Τιμητικὸς τόμος εἰς Γεράσιμον Ἰω. Κονιδάρον*, Ἀθήνα 1981, σσ. 619-651.

81. Βλ. Poghirc, ἔ.ά., σ. 29, καὶ Epifanie Tomitanul, «Continuitatea românească și creștină-noi contribuții», *Glasul Bisericii (GB)* 38 (1979) 920.

82. Κατὰ τὸν Poghirc, ἔ.ά., σ. 19, ...de la célèbre Legio V Macedonica. Constituée exclusivement d'autochtones chargés de défendre les frontières septentrionales de la Provincia Macedonia.

83. Βλ. Σοφία Πατούρα, «Ἡ διάδοση τοῦ Χριστιανισμοῦ στὰ πλαίσια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους (4ος-5ος αἰ.)», *Σύμμεικτα* 7 (1987).

84. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, *Οἱ Βλάχοι τῶν Βαλκανίων. Ὁ ἄγνωστος Ἑλληνισμὸς τῶν Βαλκανίων*, Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Πολεμικοῦ Μουσείου, Ἀθήνα 1996, σσ. 67-68, ὅπου ἀφθονὴ ἀνθρωπωνυμία καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

85. Βλ. J. Fr. Schultze, *Quaestiones Lydianae*, Greifsweld 1862· Σπ. Βάσης, «Κρητικὸν ἐπίμετρον εἰς τὸ

Κωνσταντινουπόλεως⁸⁶ καὶ διοικητὴς τῆς Εὐρώπης [= Βαλκανικῆς], ἀναφερόμενος στοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας τῆς ἀρμοδιότητάς του, καταγράφει τὰ ἀκόλουθα ἀποκαλυπτικά: ...καίπερ Ἑλληνας ἐκ τοῦ πλείονος ὄντας, τῇ τῶν Ἰταλῶν φθέγγεσθαι φωνῇ, καὶ μάλιστα τοὺς δημοσιεύοντας⁸⁷.

Ὁ πολὺς ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ἀπόστολος Βακαλόπουλος σχολιάζει τὸ χωρίο τοῦτο ὡς ἐξῆς: Ἡ τελευταία ἔκφρασις “καὶ μάλιστα τοὺς δημοσιεύοντας” δείχνει πολὺ καθαρὰ ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι κάτοικοι τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν (κοντὰ στὰ ἑλληνικά) μιλοῦσαν λατινικά, ἦταν δηλαδὴ λατινόφωνοι ἢ καὶ δίγλωσσοι.... Ὑποπτεύοντας δὲ στοὺς λατινοφώνους τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ Βλάχους, θέτει τὸ ἐπόμενο ἐρώτημα: Τὶ ἀπέγιναν αὐτοὶ οἱ λατινόγλωσσοι ἢ οἱ δίγλωσσοι; Ἐξηφανίσθησαν χωρὶς νὰ ἀφήσουν κανένα ἴχνος; Ἡ πρόδηλος, μοῦ φαίνεται, ἀπάντησις στὸ ἐρώτημα συμβάλλει στὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς καταγωγῆς τῶν Βλάχων⁸⁸.

Ἄλλὰ ἡ μαρτυρία τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου δὲν εἶναι μονοσήμαντη. Ἡ δευτέρη ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσα σημασία διαφωτίζει δημογραφικὰ τὴν ἐθνολογικὴ σύνθεσις τῆς Εὐρώπης [= Βαλκανικῆς], πληροφορώντας ὅτι οἱ Ἕλληνες —ἐκ τοῦ πλείονος ὄντες— ὑπερτεροῦν ἀριθμητικὰ τῶν λοιπῶν λαῶν. Τρίτη δὲ ἰδιάζουσα μαρτυρία ἀφορᾷ στὴ χρῆσις τοῦ ἔθνωνυμίου Ἕλληνες, ἂν καὶ ἤδη ἀναπληρώνεται μὲ τὸ πολιτικὸ ὄνομα Ρωμαῖοι, κοινό, κατὰ τὸν Poghirc⁸⁹, γιὰ τοὺς ἑλληνοφώνους καὶ γιὰ τοὺς λατινοφώνους, Βλάχους, ἕως τὸν 10ο αἰώνα, ὅταν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέννητο ἀποκαλοῦνται Ρωμᾶνοι, ποὺ σημαίνει χρῆστες τῆς λατινικῆς⁹⁰, ὅπως καὶ ἡ λέξις

περὶ ἀρχῶν τῆς Ρωμαίων πολιτείας σύνταγμα Ἰωάννου Φιλαδελφῆος τοῦ Λυδοῦ (IOANNIS LYDI DE MAGISTRATIBUS EDIDIT RICARDUS WUENSCH LIPSIÆ MCMIII)», *Βυζαντις* 1 (1909) 31-34· K. Witting, *Quæstiones Lydianæ*, Königsberg 1910· E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, τ. II, Paris - Bruges 1949 (Amsterdam 1968) σσ. 729-734, 838-840· T. F. Carney, *Bureaucracy in Traditional Society Romano-Byzantine Bureaucracies viewed from within*, τ. 3, Lawrence (Kansas) 1971· J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire (A.D. 395-527)*, τ. II, Cambridge 1980, σσ. 612-615.

86. Βλ. M. Dubuisson, «Y a-t-il une politique linguistique romaine?», *Ktema* 7 (1982) 195 shm. 41. Μὲ τὴν καθηγητικὴ ἰδιότητα ἔχει εὐχέρεια στὴ χρῆσις τοῦ πληροφοριακοῦ ὕλικου τῶν κρατικῶν ἀρχείων. Βλ. καὶ E. Flintoff, «Varro in the Works of John of Lydia», *Atti Congresso Internazionale Studi Varroniani*, Rieti 1976, σσ. 365-377.

87. *Περὶ τῶν ἀρχῶν*, 261,68 (Bonn).

88. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. I, Θεσσαλονίκη 1961, σ. 36.

89. Πρβλ. Poghirc, ἔ.ἀ., σ. 33. Βλ. αὐτ., σ. 12, ὅπου *les Grecs usurpèrent le nom de "Rhomaioi"*. Δὲν νοεῖται σφετερισμὸς ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ὀνόματος «Ρωμαῖοι», ποὺ παράγεται ἀπὸ τὸ τοπωνύμιον Ρώμη, λέξις ἑλληνικὴ, ἢ δὲ πόλις Ρώμη ἀποκαλεῖται «Ἑλληνίς»! Βλ. Jean Bayet, «Les origines de l'Arcadisme Romain», *Mélanges de l'École Française de Rome*, 1920, σ. 63· Jean Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'Antiquité*, 2η ἐκδ., Paris 1957, σ. 445 κ.έ.· G. K. Galinski, *Aeneas, Sicily and Rome*, Princeton 1963, σ. 172 κ.έ.· G. Manganaro, «Un senatus consultum in greco dei Lanuvini e il rinnovo della cognatio con i Centuripini», *Rendiconti dell'Accademia di Napoli (RAN)* (1963) 23 κ.έ.· id., «Per una storia della Sicilia romana», *ANRW*, I, 1, 448-449· D. Kienast, «Rom und die Venus von Eryx», *Hermes* (1965) 448 κ.έ.· D. Roussel, *Les Siciliens entre les Romains et les Carthaginois*, Paris 1970, σ. 129· Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ρωμαϊκὸς Ἀρχαδισμὸς», *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου γιὰ τὴν ἀναβίωσις τοῦ «Ἀρχαδικοῦ Ἰδεώδους»*, Ἀθήνα 1984, σσ. 40-54.

90. Πρβλ. Gaston Paris, «Romani, Romania, lingua romana, romancium», *Mélanges linguistiques publiés par Mario Roques*, Paris 1909, σ. 8: *Le Romanus est donc... l'habitant, parlant latin, d'une partie quelconque de*

Βλάχοι. Παράλληλα και ο άλλος μεγάλος ιστορικός του Ίουστινιανού, ο Προκόπιος, "Ἕλληνες ὀνομάζει καὶ τοὺς κατ' ἐξοχὴν Βορειοηπειρώτες, τοὺς Δυρραχιώτες: Ἕλληνές εἰσιν, Ἡπειρώται καλούμενοι, ἄχρις Ἐπιδάμνου πόλεως, ἥτις ἐπιθαλαττία κεῖται"⁹¹. Ἐναντίρροπα δὲ καιρία εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ VI. Ρορονιέ: *Selon l'historien grec [sc. Procope de Césarée], les Épirotes étaient établis jusqu'à Epidamnos, ἢ νῦν Δυρράχιον καλεῖται* (BV III, 11,8)⁹².

Ὁ Σωκρ. Λιάκος, πού ἀγνοεῖ ἀξιολόγηση πηγῶν καὶ ἀναπόδραστα ἀντιφάσκει καὶ αὐτοαναιρεῖται⁹³, στὸ συνθετικὸ γιὰ τοὺς Βλάχους ἔργο του, σκαρίφημα ἐρασιτεχνικὸ μὲν ἀλλὰ τῶν χρόνων μείζονος περισκέψεως του, σχολιάζοντας τὴ φράση τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου *Ρωμάνους τοὺς νῦν Δαλματίαν καὶ τὸ Δυρράχιον οἰκοῦντας* παρατηρεῖ: *Ἡ μετὰ τὴν Δαλματίαν μνεῖα τοῦ Δυρραχίου μᾶς πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος πού ἐξῆσε μεταξὺ 913-959 ἐννοοῦσε τὴν διοικητικὴ περιοχὴ τούτου καὶ ὄχι τὴν πόλι τοῦ Δυρραχίου ἀποκλειστικά*⁹⁴. Ὁ δὲ Κεραμόπουλλος στὴν ἐμπειροστατωμένη μελέτη του *Περὶ τῶν τάφων τῆς Τρεμπενίστας καὶ τῶν κατὰ τὴν Λυχνιδὸν λαῶν* καταλήγει στὴν ἐξῆς διαπίστωση: *Οἱ ἐξ αὐτῶν τῶν μερῶν καταγόμενοι αὐτοκράτορες, π.χ. Διοκλητιανός, Κωνσταντίνος, Ἰουστίνος, Ἰουστινιανός, πρέπει νὰ ἦσαν Ἕλληνες βλαχόγλωσσοι, Βλάχοι*⁹⁵. Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Ἄμαντο πιθανὴ εἶναι ἡ προσθήκη ἐνὸς ἀκόμη ὀνόματος αὐτοκρατορικοῦ ἀπὸ τὴν ἐσχατιὰ τῆς Βορείου Ἡπείρου: *Τὸ Δυρράχιον ἔδωκε τὸν πέμπτον αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον τὸν αὐτοκράτορα Ἀναστάσιον, ὅστις ὀνομάζεται μὲν Ἰλλυριός, διότι ἐκ τοῦ Ἰλλυρικοῦ κατήγετο, ἀλλὰ πιθανῶς ἦτο Ἕλληνας*⁹⁶.

Ὡς πρὸς τὴν ὀνομασία Ἰλλυριός ὁ Vladislav Ρορονιέ ἐκφράζεται σαφέστερα: *Les termes Ἰλλυριοί, τῶν Ἰλλυριῶν ἐπίσκοποι οὐ οἱ Ἰλλυριοὶ ἐπίσκοποι, rencontrés dans l'Histoire ecclésiastique d'Euagrius, n'ont pas une signification ethnique comme le voudraient et encore plus le désireraient les historiens albanais, mais se rapportent à l'unité territoriale et administrative d'Illyricum Per analogiam, dans la Passion de saint Démétrius de Thessalonique, composée dans la première moitié du Ve s., le préfet τῶν Ἰλλυριῶν, qui séjourna brièvement ἐν τῇ Δακῶν χώρα, n'était pas préfet des Illyriens mais de l'Illyricum, de même qu'il n'avait pas rendu visite aux Daces mais aux habitants du diocèse dacique de sa préfecture d'Illyricum*⁹⁷. Ὁ δὲ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς Russu⁹⁸ ἐξ

l'empire... Le nom... qu'ils [les Germains] lui donnaient sans doute bien avant la conquête, c'est celui de walah...

91. Πρβλ. Κ. Δ. Στεργιόπουλος, *Τὰ βόρεια σύνορα τῆς Ἡπείρου*, Ἀθῆναι 1945, σ. 35.

92. VI. Ρορονιέ, *L'Albanie pendant la basse Antiquité. Les Illyriens et les Albanais*, Beograd 1988, σ. 254.

93. Μολονότι διεκδικεῖ πρωτεία στὴν ἐξεύρεση τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ, ἀποφεύγει καὶ τὴν ἐλαχίστη βιβλιογραφικὴ ἀναφορά. Ἀσφαλῶς, ἐπειδὴ γνωρίζει ὅτι προηγοῦνται ἄλλοι, "Ἕλληνες καὶ ξένοι. Ἐπίσης, ἐνῶ σεμνύεται ὅτι ἀπέδειξε τὴν ὑπεργνήσια Ἕλληνικὴ καταγωγὴ τῶν Κουτσοβλάχων (πρβλ. *Ἡ καταγωγὴ τῶν Ἀρμονίων*, σ. 17), κατόπιν χωρὶς αἰτιολογία ὀρίζει τὴν καταγωγὴ τους... Ἰλλυρικὴ! Βλ. *Διάλογοι* 25 (1979) 3.

94. Σ. Λιάκος, *Ἡ καταγωγὴ*, σ. 10 σημ. 43.

95. *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 530.

96. Κ. Ἄμαντος, *Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος (Βούλγαροι - Ἀλβανοὶ - Νοτιοσλάβοι)*, Ἀθῆναι 1923, σ. 135.

97. Ρορονιέ, ἔ.δ., σσ. 282-283, ὅπου καὶ ἐνδιαφέρουσα βιβλιογραφία.

98. I. I. Russu, «Elemente traco-getice în imperiul Roman și în Byzantium (Veacurile III-VII)», *Contribuție*

ἀφορμῆς χαρακτηρισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης ὡς «Ἰλλυρίδος» πόλεως διευκρινίζει ὅτι τὸ ἐπίθετο ἀποτελεῖ ὄρο γεωγραφικοδιοικητικό, ἀφοῦ ἡ Θεσσαλονίκη ἀνήκε στοὺς Ἰλλυρικούς.

Κατὰ τὸν Λιάκο, ὁ Ἅγιος Δημήτριος ἦταν εὐπατριδῆς Θεσσαλονικιώτης καὶ συνάμα ἀξιωματοῦχος τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἄρα «δημοσιεύων φθειγόμενος τῇ τῶν Ἰταλῶν φωνῇ» (ἦτοι Βλαχόφωνος) κατὰ πῶς λέγει ὁ Λυδός⁹⁹. Ἀποδεχόμενος δὲ ὁ Λιάκος ὅσα οἱ Κεραμόπουλλος - Ἄμαντος ἐπισημαίνουν γιὰ τοὺς αὐτοκράτορες Ἰουστινιανό¹⁰⁰ - Ἀναστάσιο, προφανέστατα ὑπαινίσσεται ἔνταξιν εἰς τὴν κατηγορίαν «δημοσιεύοντων» τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ καὶ ἄλλης περιώνυμης Βυζαντινῆς προσωπικότητος: ὁμόφυλος [τοῦ Ἁγίου Δημητρίου] ἦταν καὶ ὁ ἔνδοξος στρατηγὸς τοῦ Ἰουστινιανοῦ Βελισσάριος, καταγόμενος ἀπὸ τὴν Γερμανικεῖαν τοῦ Ἄνω Στρυμόνα ποῦ βρίσκονταν δίπλα εἰς τὴν μέγιστον σήμερον Βλαχόφωνον Ἄνω Τζιουμαγιά¹⁰¹.

Ἡ ἐνδεδειγμένη ἀποτίμησις τῆς σπουδαιότητος καὶ ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ δὲν ἀποτελοῦν ἀποκλειστικότητα ἐλληνική. Τὰ πρωτεῖα ἄλλως τε κατέχουν ξένοι. Πράγματι προηγεῖται καὶ τοῦ Ἁπ. Βακαλόπουλου ὁ Ρουμάνος καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κοπεγχάγης E. Lozovan, ποῦ τολμηρότατα ὁμολογεῖ: *...bien que les habitants [sc. de l'Europe - Βαλκανικῆς] fussent des Grecs ils parlaient tous le latin*¹⁰². Ὁ ἐπίσης Ρουμάνος καθηγητῆς Poghirc ἀποδίδει ἐπακριβῶς τὸ κείμενον τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ: *...les gens habitant "L'Europe" (c'est-à-dire, la péninsule balkanique), quoiqu'étant en majorité des Grecs, parlaient la langue des Italiques, surtout ceux qui s'occupaient des affaires publiques*¹⁰³. Παρεκκλίνει δὲ κάπως, καὶ συγκεκριμένα εἰς τὸ δημογραφικὸ μετατρέποντας τὸ «πλείονος» τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ εἰς «πολλοῦ», ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς Russu. Κατὰ πιστὴν μετάφρασιν τῆς διατυπωμένης ἐν τῇ ρουμανικῇ γλώσσῃ θέσεώς του ἀναγνωρίζει ὅτι ἐν τῇ Εὐρώπῃ (ἂν καὶ ἦσαν πολλοὶ Ἕλληνες) οἱ λαοὶ μάλιστα μιλοῦσαν λατινικὰ (Ioh. Lyd. III, 68), γεγονός ποῦ ἔχει δημιουργήσει δυσκολίας καὶ συγχύσεις¹⁰⁴, παραπέμποντας εἰς τὸν Philippide, προφανῶς ὡς ἐξίλαστήριον θύμα τῆς συγχύσεως, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἐπέφερε μὲ τις ἀνακριβείας του. Διότι ὁ Ἰωάν-

la istoria și romanizarea Tracilor, Bucuresti 1976, σ. 94 σημ. 23 καὶ 24.

99. Λιάκος, ἔ.ἀ., κστ. Ἐν τούτοις ὁ Γάλλος κληρικός-καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Nancy Fr. Tailliez, «Rusaliile, les Rosalies et la rose», *Cahiers Sextil Puscariu (CSP)* 1 (1952) 313, ποῦ θεωρεῖ τοὺς Γάιο καὶ Σεκοῦνδο ὡς πρώτους λατινοφώνους χριστιανούς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, τὸν ἅγιον Δημήτριον χαρακτηρίζει (αὐτ., 310) «πρωτο-ρουμάνο»! Προφανῶς ἀγνοεῖ τὴν ἀποκαλυπτικὴν μελέτην τῆς Ρουμάνου Marie Colescu, «Autour d'une représentation de Saint Démétrius», *RHSEE* 1-3 (1937) 32, κατὰ τὴν ὁποία εἰς τὴν συνείδησιν τῶν βαλκανικῶν λαῶν ὁ ἅγιος Δημήτριος εἶναι Ἕλληνας, φυσικὰ δίγλωσσος.

100. Ὁ Λιάκος περιπίπτει εἰς νέα ἀνακολουθία. Ἐνῶ (ἔ.ἀ., ιγ) εὐθὺς ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ὑπεργνήσιας Ἑλληνικῆς καταγωγῆς τῶν Κοινοβλαχῶν χαρακτηρίζει Κοινοβλαχὸν τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανό, ὅποτε ἔπρεπε νὰ χαρακτηρίζεται ὑπερέλλην, παρακάτω (αὐτ., λθ) γράφει: Ἰλλυριόβλαχος ἦταν καὶ ὁ αὐτοκράτορας Ἰουστινιανός, ὁ ὁποῖος ἔχτισε κοντὰ εἰς τὴν γενέτειρά του Ταυρήσιο (νῦν Trebisht) τὴν πόλιν Πριμία Ἰουστινιανή. Προσοχὴ, λοιπόν, στοὺς βλαχολογικοὺς ἐρασιτεχνισμούς. Βλ. καὶ Ἁχ. Γ. Λαζάρου, «Βλαχολογία καὶ ἐρασιτεχνισμός», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον* (1990) 267-273.

101. Λιάκος, ἔ.ἀ., κστ.

102. Lozovan, «Byzance et la romanité», 223.

103. Poghirc, *Romanisation linguistique...*, 34.

104. Russu, ἔ.ἀ., 102 καὶ σημ. 2.

νης Λυδός, ὅπως φαίνεται στὸ χωρίο του, δὲν ἀναφέρει «λαϊκές μάζες» ἀλλὰ μόνον Ἑλληνας, «ἐκ τοῦ πλείονος ὄντας» στὴν Εὐρώπη.

Πάντως ὁ Russu ὑπερακοντίζεται ἀπὸ τὸν ὁμολόγὸ του Mihăescu, ὁ ὁποῖος σὲ σειρὰ δημοσιευμάτων του σὲ διάφορες γλώσσες¹⁰⁵ καταντᾷ πραγματικὸς πλαστογράφος ἀπαλείφοντας ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ τὴ λέξη «Ἑλληνας», αἰτιατικὴ πληθυντικοῦ. Ἔτσι ἀφήνει τὴν ἐντύπωση στοὺς ἀναγνώστες του ὅτι στὴν Εὐρώπη, δηλαδή στὴ Βαλκανικὴ, συντελεῖται εὐρεῖα ἐκλατίνιση τῶν λαῶν της, πλὴν Ἑλλήνων, ἐνῶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Βυζαντινοῦ χρονογράφου γίνεται γιὰ τοὺς Ἑλληνας, τῶν ὁποίων ἡ λατινοφωνία τὸν παρεμπόδισε ὡς διοικητὴ της στὴν πραγμάτωση γλωσσικῆς μεταρρυθμίσεως. Τὸ γεγονός τοῦτο μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Mihăescu, ὁ ὁποῖος σὲ μία μόνο περίπτωση καὶ κατὰ τρόπο πονηρότατο, ὥστε νὰ ἀποκλείεται πλήρης πληροφόρηση τῶν ἀναγνώστων, σὲ ὑποσημείωση καταχωρίζει ἐλληνικὰ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον στὸ πρωτότυπο χωρίο διὰ τὸ τοὺς αὐτῆς [Εὐρώπης - Βαλκανικῆς] οἰκῆτορας, καίπερ Ἑλληνας ἐκ τοῦ πλείονος ὄντας, τῆ τῶν Ἰταλῶν φθέγγεσθαι φωνῆ. Ἀλλὰ στὸ κυρίως κείμενο τοῦ ἄρθρου του, στὴν ἰταλικὴ γλώσσα, ἐξαφανίζει πάλι τοὺς «Ἑλληνας»¹⁰⁶!

Ὅπως δὲποτε ἐνδελεχέστερα διερευνᾷ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λιέγης Michel Dubuisson, τοῦ ὁποίου τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα διακρίνονται καὶ γιὰ τὴν ἰσχυρότερη τεκμηρίωση. Μεταφράζοντας τὸ εὐρύτερο χωρίο δὲν παραλείπει κανένα στοιχεῖο τοῦ πρωτοτύπου: *Toutes les affaires concernant l'Europe préservèrent par nécessité cette antique coutume, dans la mesure où ses habitants, quoique Grecs pour la plupart, parlaient latin, surtout ceux qui exerçaient une fonction publique*¹⁰⁷. Παρόμοια ἐρμηνεύει τὴ μαρτυρία καὶ σὲ μελέτημα τοῦ προηγουμένου ἔτους¹⁰⁸: Ἐπὶ πλέον, κατὰ τὸν Dubuisson, ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας, ποὺ γίνονται δίγλωσσοι, ὑπηρετεῖ πρακτικὸς σκοπούς¹⁰⁹. Διαχρονικὴ δὲ διγλωσσία διαπιστώνει ὁ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βουδαπέστης Mathias Gyóni: *tout porte à croire que les Vlaques doivent avoir été bilingues pendant toute leur histoire*¹¹⁰.

Πέρα τῆς ἱστορικῆς μαρτυρίας τοῦ Ἰωάννου Λυδοῦ, ἀποδεκτῆς ἀπὸ συγχρόνους

105. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București 1960, σ. 39· id., «Die lateinische Sprache in Südosteuropa», *Zeitschrift für Balkanologie* 6 (1968) 128-136· id., «Byzance foyer du rayonnement de la culture romaine et de la langue latine dans le Sud-est de l'Europe», *Βυζαντινὰ* 6 (1974) 217-226· id., *La langue latine dans le Sud-est de l'Europe*, Editura Academiei - București, «Les Belles Lettres» - Paris 1978, σ. 55. Ἡ παραχάραξη τῆς ἱστορίας σὲ ὅλη τὴν ἀκαδημαϊκὴ ἐπισημότητα καὶ ἐξωγωγή της στὴν πόλη τοῦ Φωτός, τὸ Παρίσι. Οἱ Ἑλληνας ὀμφαλοσκοποῦν κομματικά, παραπολιτικά καὶ τώρα «ὀλυμπιακά». Δὲν τὴν παρετήρησαν οὔτε κατὰ τὴ δημοσίευσή της σὲ περιοδικὸ ἐπιστημονικὸ ἐλληνικὸ!

106. H. Mihăescu, «La lingua latina et la lingua greca nell'impero bizantino», *Atene e Roma* N.S., 18, fasc. 3-4, 1973, 145. Βλ. ἐπισημάνσεις Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Λατινικὴ καὶ Ἑλληνικὴ μεταξὺ τῶν δύο ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῶν Συνόδων (325-787)», *Νίκαια. Ἱστορία - Θεολογία - Πολιτισμός. 325-1987*, Νίκαια 1988, σ. 125 καὶ σημ. 61.

107. Dubuisson, ἔ.ἀ., 195-196.

108. Βλ. M. Dubuisson, «Problèmes du bilinguisme romain», *Les Études Classiques (LEC)* 49 (1981) 38 σημ. 66.

109. Βλ. M. Dubuisson, «Le latin des historiens grecs», *LEC* 47 (1979) 103· id., «Utraque lingua», *Antiquité Classique (AC)* 50 (1981) 282.

110. M. Gyóni, «La transchumance des Vlaques balkaniques au moyen-âge», *Byzantinoslavica* 12 (1951) 42.

μας ἐγκρίτους ἐπιστήμονες, Ἕλληνες καὶ ξένους, μάλιστα καὶ Ρουμάνους, ὑπάρχουν ἐξ ἴσου πολύτιμες ἀρχαιολογικές. Πράγματι ἐπιγραφή χριστιανική τῆς πλησίον τῆς Μοσχοπόλεως κειμένης Ἡπειρωτικῆς πόλεως Φωτικῆς ἐπιβαβαιώνει ἐκλατίνιση Ἑλλήνων. Ὁ μελετητῆς τῆς, διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐρευνῶν, Μιλτ. Χατζόπουλος ἀποκαλύπτει ἐπὶ πλεόν καὶ τὰ ἀρχικά στοιχεῖα γενέσεως τῆς ἀρωμουνικῆς, τοῦ λατινογενοῦς γλωσσικοῦ ιδιώματος τῶν Βλάχων¹¹¹. Ὅταν ἱστορικές καὶ ἀρχαιολογικές πηγές μαρτυροῦν πειστικὰ ἐκλατίνιση ἐπὶ γλωσσικοῦ καὶ ἔθνολογικοῦ ἑλληνικοῦ ὑποστρώματος τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου, ἡ πρώτη μνεῖα Βλάχων, τὸν 10ο αἰώνα, ἀπὸ τὸν Βυζαντινὸ χρονογράφο Γεώργιο Κεδρηνό¹¹², πλησίον τῆς Καστοριᾶς¹¹³, ἐπὶ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ, ἀφορᾷ σὲ Βλάχους [= λατινοφώνους, ὄχι κτηνοτρόφους] Ἕλληνες. Ἡ δὲ δῆθεν κάθοδος¹¹⁴ ἀπὸ περιοχῆς Δουνάβεως-Δακίας ἀποτελεῖ πολὺ μεταγενέστερο ἐπινόημα τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν γιὰ πολιτικούς καὶ ἄλλους σκοπούς¹¹⁵, πού διαιωνίζονται μὲ διαφορετικές ἐκάστοτε ἐπιδιώξεις, ἰδίως δὲ τὴν ἀνάμειξη τῆς μετέπειτα Ρουμανίας στὶς βαλκανικὲς ἐξελίξεις. Διάβαση ἄλλως τε τοῦ Δουνάβεως καὶ ἐγκατάλειψη τῆς Δακίας ἀπὸ τοὺς Δάκες συννεπεία ἐμφανίσεως μεταναστευτικῶν λαῶν εἶναι ἀδιανόητες καὶ ἀσύμφορες, ἐφ' ὅσον ἡ καταφυγὴ στὰ Καρπάθια ἐξασφαλίζει τὴν ἄμεση σωτηρία καὶ τὴν ἐν καιρῷ ἐπιστροφή στὶς ἐστίες καὶ ἐπανέναρξη τῶν προαιωνίων ἐργασιῶν, κυρίως γεωργικῶν. Αὐτὲς δὲ οἱ δυνατότητες καὶ προοπτικὲς μαρτυροῦνται ἀπὸ πηγές, ὅπως ὁ Μιχαήλ ὁ Σύρος¹¹⁶, καὶ ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὶς νεώτερες ἐρευνες Ρουμάνων, π.χ. τοῦ C. C. Giurescu¹¹⁷, καὶ πρόσφατες, π.χ. τῶν Sellier¹¹⁸.

111. M. Hatzopoulos, «Photicè colonie romaine en Thesprotie et les destinées de la latinité épirote», *Balkan Studies* 21 (1980) 90 καὶ σημ. 7, 102-103.

112. Κεδρηνός, 2.435. Βλ. καὶ C. C. Giurescu - D. C. Giurescu, *Istoria Românilor I*, Bucuresti 1975, σ. 187. Ἐπίσης Poghire, ἔ.ἀ., 9.

113. Ἐδῶ οἱ Βλάχοι, κατὰ τὸν Tailleux, ἔ.ἀ., 313, *sont aussi vien que le Christianisme*.

114. Τὴν κάθοδο ἀποκλείουν πρὸ πάντων ἐπιστήμονες τῆς Ρουμανίας. Βλ. Grai și Sufflet, 1, 1923-1924, 77, ὅπου πρῶτος ἐπιστημονικὰ κλονορτοποιεῖ τὴν περὶ καθόδου θεωρία ὁ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Βουκουρεστίου T. Papahagi. Ἐπίσης πρβλ. A. Sacerdoțeanu, *Considérations sur l'Histoire des Roumains aux Moyen-Âge*, Paris 1929, σ. 140: *L'hypothèse d'une descente des Roumains de la Save vers la Thessalie n'est pas possible*. Βλ. καὶ Grai și Sufflet, 1, 1923-1924, 95, ὅπου καίρια παρατήρηση T. Papahagi. Πρβλ. καὶ Silviu Dragomir, «La patrie primitive des Roumains et ses frontières historiques», *Balkanica* 7 (1944) 81: *Il est vrai que ni les sources historiques concernant le territoire bulgare ni celles de Serbie ne nous ont conservé une information quelconque sur les mouvements de la population roumaine*. Ἐξ ἄλλου τὰ ἐπικαλούμενα ἀκόμη ἀπὸ ἀδαεῖς Χρονικά δὲν ἀφοροῦν στοὺς Βλάχους, κατὰ τὸν καθηγητὴ M. Gyóni, ὁ ὁποῖος διαλύει τὴ σύγχυση. Πρβλ. *Revue d'Histoire Comparée (RHC)* 23 (1945) 129 σημ. 1: *On a écarté d'avance des sources comme la chronique "Nestor", dont les données ne se rapportent pas aux Vlaques ainsi que les Gesta Hungarorum d'Anonymus, qui confondent la situation de 1200 avec l'histoire du IXe siècle*.

115. Βλ. Μιχ. Ν. Ρωμανός, «Ἀπόψεις καὶ θέσεις γιὰ τὸ ὄνομα, τὴν καταγωγή καὶ τὴ γλῶσσα τῶν Κουτσοβλάχων», *Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Κουρμούλη*, Ἀθήνα 1988, σ. 513· Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Οἱ Βλάχοι τῆς Μακεδονίας», *Νέα Ἐστία* (Χριστούγεννα 1992) 132β.

116. Βλ. Μιχαήλ Σύρος, 10,21,2. Ἐπίσης Salviani, *De gud*, 5,8 (Pl 53,102).

117. C. C. Giurescu, «Români în mileniul migrațiilor», *Biserica Ortodoxă Română (BOR)* 93 (1975) 734, χαρακτηρίζει τὴν θεωρία καθόδου ὡς παράλογη καὶ ἀπότοκη πολιτικῆς παρεμβάσεως, ἐννοώντας οὐγγρικῆς καὶ λησμονώντας τὴ ρουμανικὴ προπαγάνδα!

118. André et Jean Sellier, *Atlas des peuples de l'Europe centrale. La Découverte 1991*, σ. 132: *Les*

Ἐξ ἄλλου κατὰ τὸν Lozovan σημειώνεται μετακίνηση λατινοφώνων τῆς βόρειας Βαλκανικῆς ἐξ αἰτίας τῆς ἀφίξεως καὶ ἐγκαταστάσεως τῶν Βουλγάρων ἀλλὰ πρὸς τὰ δυτικά τῆς χερσονήσου καὶ ὄχι πρὸς νότο¹¹⁹. Κατὰ δὲ τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου Aix-en-Provence Paul Garde οἱ Σλάβοι προκαλοῦν μεγάλες γλωσσικὲς καὶ ἐθνολογικὲς ἀλλοιώσεις στὴν κεντρικὴ Βαλκανικὴ ἐκσλαβίζοντας καὶ ἐξαναγκάζοντας λατινοφώνους σὲ φυγὴ ἀλλὰ πρὸς βορρᾶ, πέρα τοῦ Δουνάβεως, στὰ Καρπάθια¹²⁰.

Ἡ ἄνοδος ὑποστηρίζεται ἤδη κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Édouard Bourciez¹²¹, ταυτόχρονα δὲ καὶ ἀπὸ ἐκπροσώπους τῆς ρουμανικῆς ἐπιστήμης, π.χ. τοὺς Ovid Densusianu¹²², T. Papahagi¹²³, N. Roman¹²⁴, A. Sacerdoțeanu¹²⁵, I. Siadbei¹²⁶, Ch. Cotosman¹²⁷, P. David¹²⁸. Μάλιστα οἱ C. Daicoviciu - H. Daicoviciu¹²⁹ ἀνακοινώνουν τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τους, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἄνοδο, σὲ διεθνή συνέδρια.

Roumains —comme la majorité des historiens— pensent que les descendants des populations romanisées de Dacie se sont maintenus sur place (notamment en Transylvanie) à travers les siècles, quitte à se réfugier dans les montagnes (Carpatés méridionales) lors des invasions. Ὁμοίω πράττουν ὅλοι οἱ λαοί. Βλ. A. E. Vacalopoulos, «La retraite des populations grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* 4 (1963) 265-276. Πόσο σωστικά εἶναι τὰ βουνὰ ἐπισημαίνεται καὶ στὰ κηρύγματα τοῦ ἁγίου Κοσμά, τῶν ὁποίων τὴν πραγμάτωση ἐν ταῖς κατοικουμέναις ὑπὸ τῶν Ρωμαίων, Ἑλλήνων τὴν φυλὴν Βλάχων, ὡς εἶπομεν τῆς Ἑλλάδος μνημονεύει προσθέτοντας καὶ μαρτυρία ἐλληνικότητος τῶν Βλάχων ὁ Μετσοβίτης Τριαντάφυλλος Μπάργας, *Περὶ ἐποίκων Ρωμαίων ἐν Ἑλλάδι*, Βουκουρέστι 1878, σ. 10.

119. Πρβλ. E. Lozovan, «Romains et barbares sur le moyen-Danube», Fr. Altheim, *Geschichte der Hunnen*. II, Berlin 1960, σ. 238 σημ. 77.

120. P. Garde, *Les Balkans*, Flammarion 1994, σ. 33. Σχετικὰ μὲ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο πρβλ. E. Petrovici, «Les Slaves en Grèce et en Dacie», *Balcania* 7 (1944) 472: *l'influence sur la langue grecque est sans importance*. Id., «Les Slaves en Grèce et en Dacie», *Studii de dialectologie și toponimie*, București 1970, σ. 151. Μικρότερη ἀκόμη εἶναι ἡ σλαβικὴ ἐπίδραση στὸ ρωμανικὸ ἰδίωμα τῶν Βλάχων, στὴν ἀρωμωνικὴ. Βλ. Achille G. Lazarou, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, 206 - Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1986, σσ. 242-245. Ἐπίσης πρβλ. Al. Randa, «Le Sud-Est Européen, partie intégrante de l'Europe», *RER* 7-8 (1961) 133: *Ces Slaves [du Sud] immigrants n'étaient pas nombreux*. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐπισημάνση γιὰ τὶς πλάνες τοῦ Fallmerayer. Πρβλ. Th. von Uzorinac-Kohary, «Sur les recherches allemandes concernant le Sud-Est Européen», *Bulletin* 2 (1964) 32: *...ses erreurs, telles que son opinion sur les Grecs contemporains, qui seraient en réalité des Albanais et des Slaves grécisés...*

121. E. Bourciez, *Éléments de Linguistique Romane*, Paris 1967⁵, σ. 136.

122. O. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*. I, Paris 1901, σσ. 300, 327-328, 356-357.

123. Βλ. Crai și Suflet, 1, 1923-1924, 228 κ.έ.

124. Βλ. Graiul Românesc, 3, 1928, 55.

125. Βλ. *Anuarul Institutului de Istorie Nationala (AIIN)* 5 (1928-1930) 497 κ.έ.

126. I. Siadbei, *Originile dialectelor române*, Iasi 1933, σ. 19.

127. Βλ. *BOR* 64 (1940) 373.

128. Βλ. *BOR* 93 (1975) 768. Ἐπίσης, αὐτ., σ. 737, ὅπου ὁ ἀκαδημαϊκὸς Constantin C. Giurescu μνημονεύει καὶ τοὺς πρωτοπόρους ξένους, ποὺ πολὺ πρόωγα ὑποστηρίζουν καταφυγὴ τῶν Ρουμάνων στὰ Καρπάθια κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἐπιδρομῶν, τὸν Σουηδὸ Johann Thummann, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χάλλης, τὸν Σλοβάκο Pavol Jozef Šafarik, τοὺς Vaillant, Ubicini, καθὼς καὶ τὸν Ἀμερικανὸ James D. Noyes.

129. Πρβλ. C. Daicoviciu - H. Daicoviciu, «La Dacie et sa romanité», *Actes du Colloque International organisé par le Secrétariat général de l'Association Internationale des Études du Sud-Est Européen, Mamaia (Roumanie), 1-2 septembre 1968*, Bucarest 1970, σ. 253: *...durant les six siècles qui s'écoulèrent depuis l'abandon de la Dacie par Aurélien, des éléments romans (non roumains) sont venus du Sud du Danube, renforçant la romanité au Nord de ce fleuve, en particulier les éléments qui avaient adopté comme principale occupation la vie pastorale*. Κατὰ δὲ τὸν Οὔγγρο K. Kadlek παρατηρεῖται καὶ μετανάστευση ἀπὸ Θεσσαλία πρὸς τὸν Βορρᾶ. Βλ. *Revue des Études Hongroises (REH)* 6 (1928) 2-3, 271.

Ἐπίσης ἐπιστήμονες τῆς Ρουμανίας, π.χ. A. D. Xenopol¹³⁰, V. Pârvan¹³¹, T. Parahagi¹³², R. Vulpe¹³³, A. Procopovici¹³⁴, Th. Capidan¹³⁵, ὁμολογοῦν αὐτοχθονία τῶν Βλάχων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου. Μαζί τους δὲ συμφωνοῦν καὶ διακεκριμένοι ἐπιστήμονες ἄλλων χωρῶν, π.χ. R. Pinon¹³⁶, Wace καὶ Thompson¹³⁷, L. Niederle¹³⁸, Fr. Taillez¹³⁹, T. Vukanović¹⁴⁰, M. Sivignon¹⁴¹, A. Failler¹⁴².

Ἐπὶ πλεόν, ἐνῶ ἀπὸ τὰ μέσα περίπτου τοῦ 19ου αἰῶνα ἀδιάλειπτα, καθὼς καὶ στὶς ἡμέρες μας, ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα¹⁴³ πρὸς ἐδραίωση τῆς θεωρίας περὶ καθόδου, μάλιστα καὶ μετὰ τὴν ἀπόρριψή της καὶ ἀπὸ τὸν ὀνομαστότερο στὸ παρελθὸν ὑπέρομαχό της Th. Capidan¹⁴⁴, δὲν παραλείπει σχεδὸν κανένα ὄνομα Βυζαντινοῦ χρονολογίου παράγοντας τεράστια παραπλανητικὴ βιβλιογραφία μὲ παρερμηνεῖς¹⁴⁵ καὶ κολοβώσεις¹⁴⁶ χωρίων τῶν μεσαιωνικῶν συγγραφῶν, Ρουμάνος πάλι, ὁ καθηγητὴς Poghirc, πιστοποιεῖ ὅτι ὁ Κεκαυμένος ἀπομένει ἡ μόνη πηγὴ περὶ καθόδου, ἀλλὰ «ἀρκετὰ ἀναληθής»¹⁴⁷. Παράλληλα ἄλλος Ρουμάνος, ὁ βυζαντινολόγος Năsturel χαρακτηρίζει τὴν ἴδια πηγὴ «ἀληθινὰ σκοτεινὴ»¹⁴⁸. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ πλαστή. Τὴν δὲ

130. A. D. Xenopol, *Les Roumains. Histoire, état matériel et intellectuel*, Paris 1903, σ. 38· id., *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, τ. II, București 1914, σ. 133.

131. V. Pârvan, *Sulle origini della civiltà romena*, Roma 1922, σ. 4.

132. Βλ. *Grai și Suflet* 1 (1923-1924) 97.

133. Βλ. *ED* 3 (1925) 166-167, καὶ *Mélanges de l'École Roumaine en France 1929 (MERF)*, 341.

134. Βλ. *Balcania* 1 (1938) 59-60.

135. Βλ. *Langue et Littérature* 2 (1943) 243 κ.έ., 6 (1946) 5.

136. R. Pinon, *L'Europe et l'Empire Othoman*, Paris 1909, σσ. 115-116.

137. Alan J. B. Wace - Maurice S. Thompson, *Οἱ Νομάδες τῶν Βαλκανίων*, Εἰσαγωγή - σχόλια Ν. Κατσάνης, μτφρ. Π. Καραγιώργος, Ἔκδοση Φιλολογικοῦ Ἱστορικοῦ Λογοτεχνικοῦ Συνδέσμου (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ.) Τρικάλων, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 274.

138. L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, Paris 1923, σ. 63.

139. Taillez, ἔ.ά., σ. 317.

140. Βλ. *L'Ethnographie* 56 (1962) 11-49.

141. Πρβλ. M. Sivignon, *Les pasteurs du Pinde septentrional*, Lyon 1969, σ. 29: *Les bergers Valaques de notre région sont de très anciens habitants du pays*.

142. Πρβλ. *Revue des Études Byzantines (REB)* 46 (1988) 259: *Les Aroumains sont des autochtones latinisés par l'occupation romaine de la Macédoine...*

143. Βλ. Ἐλευθερία Ἰ. Νικολαΐδου, *Ἡ ρουμανικὴ προπαγάνδα στὸ βιλαέτι Ἰωαννίνων καὶ στὰ βλαχόφωνα χωριά τῆς Πίνδου, τ. Α' (μέσα 19ου αἰ. - 1900)*, Ἑταιρεία Ἑπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1995, σ. 413 κ.έ. βιβλιογραφία.

144. Στὴν ἔνδοσή του ἐξαναγκάζεται ἀπὸ τὰ προμνημονευόμενα δημοσιεύματα τῶν T. Parahagi, *Sacerdoșeanu, Dragomir*. Ὁ δὲ πρῶτος δίνει καὶ τὴ χαριστικὴ βολὴ μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς ἀνεπάρκειας τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Capidan στὸν ἀρωμονικὸ γνωστικὸ τομέα. Βλ. *Grai și Suflet* 6 (1934) 377. Συμπληρώνει δὲ καὶ ὁ Σ. Λιάκος, *Ἡ καταγωγὴ*, σσ. μζ-μη. Προηγεῖται ὀπωσδήποτε ὁ G. Weigand, *Balkan Archiv* 2 (1926) 275, στὶς ἐπικρίσεις γιὰ προκαταλήψεις Capidan καὶ συντροφιάς του.

145. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἡ ἐξέγερση τῶν Λαρισαίων τὸ 1066 καὶ ἡ ἐθνολογικὴ παρερμηνεία τῶν σχετικῶν χωρίων τοῦ Κεκαυμένου», *Θεσσαλικά Χρονικά* 11 (1976) 90-119.

146. Χαρακτηριστικὴ ἀντιδεοντολογικὴ καὶ ἀντεπιστημονικὴ ἀλλοίωση κειμένου ἱστορικοῦ ἀφορᾷ στὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἀπὸ τὴν Ἀρμανία τῶν Ἑλλήνων στὴ Romania τῶν Δακῶν», *Ἑπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* (1996-1997) 5-39 σημ. 43-44.

147. C. Poghirc, «Latin balkanique ou roumain commun? (A propos des origines de l'aroumain)», *Romanica Aenipontana* 14 (1987) 344.

148. P. Năsturel, «Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane. Les Arou-

πλαστότητα διαπιστώνουν διαδοχικά ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα ἕως πρόσφατα ἐπιφανεῖς ἐπιστήμονες, π.χ. W. Tomatschek¹⁴⁹, M. Gyóni¹⁵⁰, P. Lemerle¹⁵¹, G. Cankova-Petkova¹⁵² κ.ἄ.

Ὅπωςδήποτε οἱ προπαγανδιστικοὶ παράγοντες αἰσθάνονται βαθύτατα τὸ ἀθεμελίωτο καὶ σαθρὸ τῆς περὶ καθόδου θεωρίας. Γι' αὐτὸ μηχανεύονται κατὰ καιροὺς ἐρείσματά της, ὅπως οἱ ἐπόμενες νέες εἰκασίες γιὰ μὴ ἑλληνικότητα τῶν Βλάχων τῆς Ἑλλάδος. Διότι δῆθεν: α) Ἔχουν κοινὸ ἔθνωνυμο μὲ τοὺς λατινοφώνους Βλάχους τῆς Δακίας, Ρωμάνοι. β) Ὅμιλοῦν τὴν ἴδια ρωμανικὴ, νεολατινικὴ γλῶσσα. γ) Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ὑποχωρεῖ πρὸ τῆς λατινικῆς. δ) Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες δὲν ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία. Ἀλλὰ στὴν πλειονότητα καὶ τὰ προηγούμενα «ἐπιχειρήματα» ἀναιροῦνται ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ ἐπιστήμη.

α. Ἀσφαλῶς καὶ στὴ Δακία ἀπὸ τὴν κατάκτησή της, 107 μ.Χ., ἕως τὴν ἐγκατάλειψή της, 271, ἀρκετοὶ κάτοικοι ἀποκτοῦν τὸ δικαίωμα τοῦ Ρωμαίου πολίτου καὶ ἀποκαλοῦνται Ρωμάνοι. Ὅμως ἕξ αἰτίας τῆς μετέπειτα μακροαίωνης ὑποταγῆς σὲ νέους κατακτητὲς ὁ ὅρος Ρωμάνος χάνει τὴν ἀρχικὴ σημασία καὶ σημαίνει πλέον τὸν δούλο ἢ χειρότερες ἀκόμη ὑποτιμητικὲς ἔννοιες, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ρουμάνος ἀκαδημαϊκὸς Bratianu¹⁵³ καὶ ρωμανιστὲς ἄλλων χωρῶν¹⁵⁴. Γι' αὐτὸ οἱ ἀπόγονοι Δακῶν χρησιμοποιοῦν διαφορετικὲς ὀνομασίες κατὰ μεγάλα γεωγραφικὰ διαμερίσματα, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ διακεκριμένοι Ρουμάνοι ἐπιστήμονες C. C. Giurescu - D. C. Giurescu¹⁵⁵, Virgil Cândea¹⁵⁶ κ.ἄ. Ἡ δ' ἔθνωνυμία Ρωμανία ἢ Ρουμανία ὡς μεταγενέστερη¹⁵⁷ τῆς ἐγκαταλείψεως δὲν ὑφίσταται διόλου στὴ Δακία. Εἰσάγεται μετὰ πολλοὺς αἰῶνες, καθὼς καὶ ὁ ὅρος Ρουμάνος, τὸν ὅποιο πρῶτα ἀποκαθαίρει σημασιολογικὰ ὁ διάκονος Κορέσης¹⁵⁸, ἀπὸ τὸν Ἕλληνα Δανιὴλ Φιλιππίδη¹⁵⁹, καθ' ὁμολογίαν Ρουμάνων

mains», *INALCO 1989*, σ. 51 σημ. Πρβλ. καὶ L. Tamás, «Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane», *Archivum europae Centro-Orientalis (AECO)* 2 (1936) 364: *Vouloir dégager un noyau historique des élucubrations de Kekaumenos serait tenter l'impossible.*

149. Βλ. Sitzungsber. d. phil.-hist. Cl. d. Kais., *Akad. d. Wiss.* 99. Bd, Wien 1882, σσ. 493-494.

150. Βλ. *RHC* 23 (1945) 171, καὶ *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (AAASH)* 2 (1954) 231 σημ. 9.

151. P. Lemerle, *Prolegomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekaumenos*, Bruxelles 1960, σ. 75.

152. Πρβλ. *Linguistique Balkanique* 6 (1963) 94 σημ. 5: *Pour l'histoire antique des Daces Kékauménos a utilisé l'Histoire Romaine de Dion Cassius, qu'il mentionne sous le nom Dion d'Athènes (Cecaum. Str., p. 75).*

153. G. I. Bratianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, Bucarest 1942, σ. 217. Βλ. C. C. Giurescu - D. C. Giurescu, *Istoria Românilor*, σ. 182.

154. Βλ. Paris, ἔ.ἄ., σ. 13 σημ. 4· G. Lacour-Gayet, *La question des Roumains d'Autriche-Hongrie*, Paris 1915, σ. 11· C. Tagliavini, *Le origini delle lingue neolatine*, Bologna 1964, σ. 123 σημ. 12.

155. Giurescu-Giurescu, ἔ.ἄ., σ. 122.

156. Virgil Cândea, *Σύντομη ἱστορία τῆς Ρουμανίας*, Ἀθήνα 1978, σσ. 25-26.

157. Βλ. Στ. Ἰ. Κουρούσης, *Ἑλληνικὴ παιδεία καὶ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος εἰς τὸ Βυζάντιον*, Ἀθήνα 1993, σ. 42.

158. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Αἰγαίου στὴ γένεση τῆς Ρουμανίας. Ἡ περίπτωση τῆς Χίου: Διάκονος Κορέσης», *Παρνασσός* 32 (1990) 290-308.

159. Διον. Ἀ. Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1976, σ. 475· Μαρία Νυσταξοπούλου-Πελεκίδου, *Οἱ βαλκανικοὶ λαοί*, Ἰωάννινα 1978, σ. 173.

καθηγητῶν, τῶν Giunglea¹⁶⁰ καὶ Stănescu¹⁶¹.

Ἀντίθετα, στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ὁ ὄρος Ρωμάνος παραλλαγμένος μὲ πανάρχαια ἑλληνικὸ¹⁶² προθετικὸ α- καὶ συγκοπὴ τοῦ -ω-, ἦτοι Ρωμάνος > Ἀρμάνος, ὅπως αὐτοαποκαλεῖται ὁ Βλάχος Ἑλλάδος, καὶ ἡ ὀλοφάνερα ἀντίστοιχη ἔθνωνυμία Ἀρμανία, τὴν ὁποία οἱ Ἕλληνες τῶν βυζαντινῶν χρόνων χρησιμοποιοῦν, γιὰ νὰ ὀνομάσουν τὴν χώρα τους, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ρωσοαμερικανοῦ βυζαντινολόγου Α. Α. Vasiliev¹⁶³, διατηροῦνται σημασιολογικὰ ἀλώβητοι, ἐπειδὴ ἀκριβῶς οἱ φορεῖς τους ζοῦν διαρκῶς ἐλεύθεροι ὑπὸ τὴν ἀσφαλῆ σκέπη τοῦ Βυζαντίου. Μὲ ἄλλα λόγια δὲν ἔχουν καμμία σχέση μὲ τοὺς Δάκες!

β. Σὲ διπλωματικὸ ἐπίπεδο ἐπικαλεῖται τὴ γλωσσικὴ ταυτότητα ὁ ἐκρουμανισμὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ρουμανίας Lahovary¹⁶⁴ σὰν πειστήριο στὴν ἐπιδίωξη ἀναγνωρίσεως τῶν Βλάχων ὡς ἰδιαίτερης ἐθνότητος —παρὰ τὴν ἀντίθεσή τους¹⁶⁵— ἀπὸ τὸν Σουλτάνο μὲ τὸν Ἰραδέ¹⁶⁶ τοῦ 1905, ὁμολογουμένως ἀνενεργὸ *de facto*¹⁶⁷, κατόπιν δυναμικῆς βλαχικῆς ἀντιστάσεως. Στὸν ἀρνησίπατρι Lahovary ἀπαντᾷ πάραυτα καὶ καίρια, ὁπότε καὶ τὸν ἀναγκάζει σὲ ἄμεση ὑπαναχώρηση¹⁶⁸, ὁ Sr. Parageorges¹⁶⁹. Πρόσφατα ἐπαναφέρουν τὸ ψευδοτεκμήριο εἴτε ἀπὸ ἄγνοια εἴτε ἀπὸ σκοπιμότητα δημοσιογραφικοὶ «Ἴοι». Τὴν ἀποστομωτικὴ ἀπάντηση δίνει ὁ τέλειος γνώστης τόσο τῆς ρουμανικῆς ὅσο καὶ τοῦ βλαχικοῦ ἰδιώματος δημοσιογράφος καὶ λογοτέχνης Ἰωάννης Πέτρου-Πινδέας. Γράφει δὲ ὅτι ὁμοιάζουν *ὅσο τὰ λάζικα μὲ τὴν ἀθηναϊκὴ ἑλληνικὴ!*¹⁷⁰. Ἐπιστημονικὰ ἀποκρούουν τὴν ὑπαρξὴ κοινῆς γλώσσας Ρουμάνων καὶ Ἀρμάνων οἱ ἀκαδημαϊκοὶ Α. Procoronici¹⁷¹, Ν. Iorga¹⁷², ΑΙ. Graur¹⁷³, ὁ καθηγητὴς Lozovan¹⁷⁴ κ.ἄ.

γ. Τὴν ἐξαίρεση τῆς ἑλληνικῆς ἀποκλείουν οἱ Ρουμάνοι Ε. Lozovan¹⁷⁵ καὶ Η.

160. G. Giunglea, «Coresi face cea dintîi apropiere între “roman” și “rumân”», *BOR* 5-6 (1935) 226-228.

161. E. Stănescu, «“Roumanie”: Histoire d’un mot. Développement de la conscience d’unité territoriale chez les Roumains aux XVIIe-XIXe siècles», *Balkan Studies* 10 (1969) 76 κ.έ. Βλ. καὶ R. V. Bossy, «Recunoasterea oficiala a numelui “Romania”», *Ființa Românească* 4 (1966) 101-105.

162. W. F. Wyatt, *The Greek prothetic vowel*, Cleveland 1972.

163. Πρβλ. *Beiträge zu einem Lexikon historischer Grundbegriffe, Sonderdruck aus dem internationalen Jahrbuch für Geschichtsunterricht 1959/60*, Braunschweig, σ. 89: *Les Grecs appellent leur pays Armania (Romania)...*

164. Émile Staïco, *La vérité sur le Peuple Roumain et la Propagande anti-Roumaine*, Paris 1918, σ. 9.

165. Βλ. Max Nordau, *Hellénisme, 1.11.1905. La Grèce par Homolle...*, Paris 1908, σ. 179. Michel Paillarès, *L’imbroglio Macédonien*, Paris 1909, σ. 400· Κων. Ἀ. Βαβοῦσκος, «Τινὰ εἰσέτι περὶ τῶν βλαχοφώνων», *Τμητικὸς τόμος Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτραι 1990.

166. R. Bossy, «Un succes diplomatique românesc: “Iraudeau” din 1905», *Noul Album Macedo-Român (NAM-R) I* (1959-1961) 167-169.

167. Βλ. Χαράλ. Κ. Παπαστάθης, *Ἡ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Μακεδονίας μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσή της*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 30.

168. Βλ. Π. Ἀραβαντινός, *Μονογραφία περὶ Κουτσοβλάχων*, Ἐν Ἀθήναις 1905, σ. 15 σημ.

169. Βλ. *Courrier Européen*, 16.3.1905.

170. Βλ. *Ἡπειρωτικὴ Ἐταιρεία* 225 (1995) 282.

171. Βλ. *Balkanica* 1 (1938) 62 σημ. 1.

172. N. Iorga, *L’origine et la patrie première des Roumains*, Bucarest 1938, σ. 3.

173. ΑΙ. Graur, *Studii de lingvistică generală*, București 1960, σσ. 310-311.

174. E. Lozovan, «Onomastique roumaine et balkanique», *VIe Congrès International de Sciences Onomastiques*, München 1961, σ. 225 σημ. 1.

175. E. Lozovan, *Byzance...*, σ. 221: *Le grec ne fit pas exception.*

Mihăescu¹⁷⁶. Παράλληλα σπουδαία είναι και η συμβολή των Γάλλων F. Lot¹⁷⁷, F. Benoit¹⁷⁸, της Ιταλίδας Silvia Jannaccone¹⁷⁹ κ.ά. στην πλήρη αποδυνάμωση του «ἀξιωματος», όπως φέρεται σέ δημοσιεύματα ή σχετική υπόθεση. Πάντως προηγείται ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Εὐθύμιος Καστόρχης, πού βασίζεται σέ ἀρχαίες πηγές, ἰδίως δέ στὸν Στράβωνα¹⁸⁰.

δ. Τὸ τέταρτο ἔρεισμα, τὸ λογιζόμενο και ὡς τὸ ἰσχυρότερο, ἐκθεμελιώνεται ἐντελῶς ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ ἐπιστήμη. Συγκεκριμένα ὁ ἀκαδημαϊκὸς P. Parahagi¹⁸¹ ἀποσκοπώντας στὴν ἀπόδειξη τῆς συνέχειας τῶν Ρουμάνων στὸ ἔδαφος τῆς ἀρχαίας Δακίας, τὴν ὁποία ἀμφισβητοῦν οἱ γείτονές τους Οὐγγροί¹⁸², ἐπικαλεῖται τὴν ἀνυπαρξία στὴ ρουμανικὴ γλῶσσα ῥήματος τῆς βασικῆς κτηνοτροφικῆς ὄρολογίας, τοῦ *sălăgescu* και μὲ ρωτακισμό *sărgăgescu*, τὸ ὁποῖο ὀρθότατα ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ σαλαγέω -ῶ, και τὴν παρουσία του στὴν ἀρωμουνικὴ (βλαχικὸ ἰδίωμα). Ἐπισημαίνοντας δέ γένεση λατινοφώνων, Βλάχων, Ρουμάνων, και ἀδιάκοπη παραμονή τους στὴ Δακία, ταυτόχρονα ἀποδεικνύει και τῶν Βλάχων Ἑλλάδος τὴν αὐτοχθονία, τὴν ἑλληνικότητα και τὴν ἐνασχόλησή τους μὲ τὴν κτηνοτροφία! Τὴν τελευταία ἀποκαλύπτει και μὲ ἀπάνθισμα κτηνοτροφικῶν ὄρων ἀπὸ σύγγραμμα τοῦ Γερμανοῦ G. Rohlfs¹⁸³, οἱ ὁποῖοι εἶναι κοινοὶ στὶς κατωϊταλικὲς διαλέκτους και στὴ ρουμανικὴ, ὁ Ρουμάνος καθηγητὴς Lozovan¹⁸⁴.

Ἐπομένως ὄχι μόνον ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κτηνοτροφία οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἀλλὰ και διαδίδουν αὐτὴν στοὺς ἄλλους λαοὺς, δοθέντος ὅτι οἱ Ἑρακλεῖδες διδάσκουν και τὴν ἐξημέρωση τῶν ἀγρίων ζώων και τὴν ἀξιοποίησή τους στοὺς ποικίλους τομεῖς τῆς ἀγροτοποιμενικῆς ζωῆς. Ὁ δὲ Ἑρακλῆς εἶναι και ἔφορος τῆς κτηνοτροφίας¹⁸⁵. Ἐξ ἄλλου τὶς ἐπιδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων στὴν κτηνοτροφία μαρτυροῦν οἱ ἀρχαῖες πηγές, ἑλληνικὲς και λατινικὲς, ἀπὸ τὸν Ὅμηρο¹⁸⁶ και ἐξῆς, ἡ δὲ ἀντίστοιχη νεώτερη βι-

176. Βλ. *Studii și Cercetări Lingvistice (SCL)* 14 (1963) 417.

177. F. Lot, *Les invasions barbares et le peuplement de l'Europe*. I, Paris 1937, σ. 224.

178. F. Benoit, «La romanisation de la Narbonnaise à la fin de l'époque républicaine», *Rivista di Studi Liguri* 32 (1966) 288.

179. S. Jannaccone, *Recherches sur les éléments grecs du vocabulaire latin de l'Empire*, τ. I, Rome 1950, σσ. 21-22.

180. VI, 253, Εὐθ. Καστόρχης, *Περὶ τῆς ἀρχῆθεν κοινωνίας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς Ἰταλλοὺς (sic) και Ρωμαίους και τῆς ἐντεῦθεν ἐπενεργείας αὐτῶν πρὸς ἐκπολιτισμὸν τούτων*, Ἀθήνησι 1872, σ. 15.

181. Βλ. *Revue Historique du Sud-Est Européen (RHSEE)* 2 (1925) 194.

182. Βλ. A. Domanovszky, «L'origine et la patrie première des Roumains», *AECO* 4 (1938)· G. I. Bratianu, *Le problème de la continuité dacoroumaine*. I. *Nouvelles remarques cz M. F. Lot*. II. *L'histoire roumaine écrite par les historiens hongrois*, Bucarest 1944.

183. G. Rohlfs, *Etymologisches Wörterbuch des unteritalienischen Gräzität*, Halle 1930.

184. E. Lozovan, «Unité et dislocation de la Roumanie orientale», *Orbis* 3 (1954) 134 σημ. 2.

185. Βλ. *Βαλκανικὰ Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994) 264, ὅπου πολὺτιμες πληροφορίες τῆς Μαρίας Παπαγεωργίου.

186. Σ 573-590. Βλ. Otto Maull, *Griechisches Mittelmeergebiet*, Breslau 1922, σσ. 41-42· Ἄλ. Γ. Σίνος, *Ἡ γεωγραφικὴ ἐνότης τοῦ ἑλληνικοῦ μεσογειακοῦ χώρου*. II, Ἀθήνησι 1946, σ. 21· Gyóni, *La transhumance...*, σσ. 39-40· Μ. Ἀ. Γκιόλιας, *Ἀγροτικὴ οἰκονομία και κτηνοτροφία στὴν ἀρχαία Θεσσαλία*, Ἀθήνησι 1989· Ἄχ. Γ. Λαζάρου, «Ρουμανικὲς θέσεις στὸ ζήτημα καταγωγῆς τῶν Σαρακατσάνων», *Πρακτικὰ Συνεδρίου Σαρακατσάνων Κορδελιῦ Θεσσαλονίκης* (ὑπὸ ἐκδ.).

βλιογραφία ὁμολογουμένως ἀφθονεῖ.

Ἐστίοσο καὶ μετὰ τὴν ὀλοκληρωτικὴ ἀναίρεση τῶν προπαγανδιστικῶν μηχανευμάτων περὶ δῆθεν καθόδου τῶν Βλάχων ἀπὸ βορρᾶ, ἐπειδὴ προφανέστατα ἡ ἑλληνικότητα ἀποσοβεῖ ὅποιεσδήποτε ξένες ἐπεμβάσεις στὴν Ἑλλάδα, οἱ φορεῖς τῶν προπαγανδιστικῶν ἰῶν ἐπαναδραστηριοποιοῦνται. Θύμα προπολεμικῆς ρουμανικῆς προπαγάνδας, βαθύτατα ἀσφαλῶς πικραμένο ἀπὸ τὴν ἀστοργία τῆς μητριάς Ρουμανίας ἢ συντετριμμένο ἀπὸ τύψεις, πρὸ πάντων δὲ ἔντρομο στὸ ἐνδεχόμενο ἐπανόδου στὴ μητέρα πατρίδα, τὴν Ἑλλάδα, ἀναζητεῖ ὅπουδήποτε κάποια κοιτίδα. Εἶναι ὁ Ν. Caranica, ὁ ὁποῖος σὲ διδακτορικὴ κιάλας διατριβῇ διατυπώνει τὴν εἰκασία καταγωγῆς τῶν Βλάχων Ἑλλάδος, ἰδιαίτερα τῆς Θεσσαλίας, ἀπὸ τὴ Μεσοποταμία μὲ τὸ ἀστεῖο ἐπιχείρημα τῆς ὑπάρξεως στὴν Ἑγγύς Ἀνατολὴ τοπωνυμίου Λάρσα καὶ τῆς προφορᾶς ἀπὸ τοὺς Βλάχους τοῦ θεσσαλικοῦ Λάρισα ὡς Λάρσα¹⁸⁷. Κατὰ πρῶτον πανομοιότυπα προφέρουν βλαχόφωνοι καὶ ἑλληνόφωνοι Λαρισαῖοι, ὁπότε σύμφωνα μὲ τὴν Καρανίκια συλλογιστικὴ καὶ οἱ δεῦτεροι εἶναι Ἀνατολίτες! Ἐδῶ εὐλογο ἀναφωνεῖ κανεὶς ἐλαφρὰ παραφρασμένο τὸ πασίγνωστο: *Λάρσα-Λάρσα σι' ἄκσα κι λαχτάρσα!* Πράγματι Λάρισα ὑπάρχει καὶ στὴν ἀνατολή, ὅπου μεταφυτεύεται ἀπὸ Λαρισαίους¹⁸⁸, οἱ ὁποῖοι μετέχουν τῆς ἐκστρατείας τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου προφέροντας ἀπὸ τότε μὲ συγκοπὴ τοῦ -ιτῆ γενέτειρά τους.

Ἄν κανεὶς δὲν ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν προέλευση τῶν Βλάχων ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, προσφέρεται καὶ ἡ Δύση. Ρουμάνος κληρικός, ποὺ ἐκπονεῖ διδακτορικὴ διατριβὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ὁ π. Ἡλίας Φρατσέα ἀποφαίνεται σὰν πάπας: *ὄλοι συμφωνοῦν ὅτι οἱ "Βλάχοι" (= οἱ Ρουμάνοι) ἔχουν "τὴν ἐξ Ἰταλίας καταγωγὴν"*¹⁸⁹. Ἀποφθεγματικὰ ἐνσωματώνει στοὺς Ρουμάνους ὅλους τοὺς Βλάχους, τοὺς λατινοφώνους. Ἐνδεχομένως δὲν διεκδικεῖ ἐκείνους τῆς μεσαιωνικῆς Γαλλίας, ὅπου ὑφίσταται ὁ ὄρος Valachus¹⁹⁰. Ὅπως δὲν παραλείπει κανένα τῆς Βαλκανικῆς, ἂν καὶ ἡ ρουμανικὴ γλώσσα δὲν εἶναι βαλκανικὴ, ὅπως τονίζει ὁ Lozovan¹⁹¹, οὔτε χώρα βαλκανικὴ ἢ Ρουμανία, σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα ἔρευνας τοῦ I. Haikin¹⁹², τοῦ ὁποῖου τὸ συμπέρασμα ἐνισχύει καὶ ὁ ἀκαδημαϊκὸς Iorga. Ὅταν προσκαλεῖται ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Παπαναστασίου γιὰ συμμετοχὴ σὲ διαβαλκανικὸ συνέδριο, ὁ Iorga ἀρνεῖται δικαιολογούμενος ὡς ἐξῆς: *Ὅσον ἀφορᾷ ἐμᾶς: ἡ εἴμαστε βαλκανικοὶ καὶ τότε πρέπει νὰ μετοικήσουμε ἀπὸ τὰ Καρπάθια, ἢ εἴμαστε καρπαθιακοὶ καὶ δὲν ἔχουμε τίποτε στὰ Βαλκάνια.* Ἄν

187. Nicolas Caranica, *Les Aroumains: Recherches sur l'identité d'une ethnie*, Besançon 1990, σσ. 95, 100, 126, 389-390, ὅπου ἐπικαλεῖται καὶ τὸ ὄρωνυμιο Ζαγορά, Ζαγόρι, σὰν εἰσαγόμενο ἐπίσης ἀπὸ Ἀνατολή, ἐνῶ ὁ H. Mihăescu ἐτυμολογεῖ ἀπὸ τὴ λατινικὴ, παρὰ τὴν ἐπικρατοῦσα ἄποψη περὶ σλαβικῆς προελεύσεως.

188. Βλ. Tschierickower, *Hellenist. Städtegründ.*, 63-64, 81 κ.έ. Ἀθηνᾶ 55 (1951) 307, ὅπου ἐπισήμανση τοῦ Ἰ. Καλλέρη. Πρόσφατες ἀνακινώσεις μὲ σημαντικὰ συμπεράσματα στὴν ὑπαρξὴ ἑλληνικῶν οἰκισμῶν στὴν ἐν λόγῳ Ἀνατολὴ βλ. «Ὁ Ἑλληνισμὸς στὴν ἀνατολή», *Πρακτικὰ Α' Διεθνoῦς Ἀρχαιολογικοῦ Συνεδρίου. Δελφοὶ 6-9 Νοεμβρίου 1986*, Ἔκδοση Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν.

189. Ἡ. Φρατσέα, «Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ Ρουμανία», *Βαλκάνια καὶ Ὁρθοδοξία*, Ἐκδόσεις Μήνυμα, Ἀθήνα 1993, σ. 191.

190. Poghirc, *Romanisation...*, σ. 10.

191. Lozovan, «Onomastique roumaine et balcanique», σ. 225 σημ. 1.

192. I. Haikin, «România nu este o țară balcanică», *Buletinul Soc. Regale Române de Geografie* 38 (1919) 232 κ.έ.

καὶ πολιτεύομαι, τοῦτο δὲ μὲ ὑποχρεώνει σὲ τόση ἄγνοια, ὅπως ἄλλους, ποὺ πήγανε στὸ Συνέδριο¹⁹³.

Ἴσως ὁ π. Ἡλίας δὲν παρακολουθεῖ ἀνελλιπῶς τὶς μεταμορφώσεις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Iorga, ποὺ παλαιότερα ἰχνηλατοῦσε Ρουμάνους ἕως τὸ Ταίναρο¹⁹⁴ καὶ ἕως τὴν Κρήτη, παρασύροντας ἀκόμη πολλούς, ὅπως καὶ στὴν ὑπόθεση περὶ καταγωγῆς ἐξ Ἰταλίας, τὴν ὁποία αὐτὸς πρωτοδιατυπώνει, ἀλλὰ κατὰ τὴν πάγια συνήθειά του δὲν τεκμηριώνει. Ἐν τούτοις, ὅπως σχολιάζει ὁ N. A. Constantinescu, ὁ Iorga ἐπιμένει στὴν ὑπόθεση, *bien que les sources ne permettent pas d'entre-voir une immigration italique*¹⁹⁵ στὴ Δακία. Κι ἂν συνέβαινε κάποια μετανάστευση ἀπὸ Ἰταλία, οἱ μετανάστες δὲν νοοῦνται Ρωμαῖοι καθαρόαιμοι, μετὰ τὴν ἀγροτοποιμενικὴ ὀρολογία, τὴν ὁποία προσκομίζει ὁ Lozovan¹⁹⁶, δηλαδή ἐλληνική, ὅποτε ἀφορᾷ μᾶλλον σὲ μετακίνηση Ἰταλιωτῶν Ἑλλήνων! Ἐπὶ πλέον ὁ C. Daicovici μόνον Ἑλλήνων μετανάστευση θεωρεῖ ὡς δυνατὴ *tra l'Adriatico e l'interno della penisola Balcanica, specialmente col S.E. diessa. Molto prima dei Romani... era fatto dai Greci*¹⁹⁷.

Τὴν ἐξ Ἰταλίας προέλευση τῶν Βλάχων τῆς Ἀλβανίας ὑποστηρίζει ὁ Ἀλβανὸς Vlora¹⁹⁸, ποὺ ἀποκλείει κάθοδο ἀπὸ Ρουμανία, ἐφ' ὅσον στὴ γειτονικὴ χώρα ἡ ἐκλατινίση προηγεῖται ἐκείνης τῆς Δακίας κατὰ αἰῶνες. Ὅμως παραγνωρίζει τὰ δημογραφικὰ προβλήματα, ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ μετακίνηση πολυάνθρωπη τόσο στὸν χῶρο ἐκκινήσεως ὅσο καὶ ἀφίξεως¹⁹⁹. Κατὰ τὸν Ρουμάνο ἄλλως τε ἀκαδημαϊκὸ Iorgu Iordan καὶ τὴν καθηγήτρια Maria Manoliu²⁰⁰ ἡ Ρώμη ἀπαγορεύει ὀγκώδεις μεταναστεύσεις. Ἐπὶ πλέον ὁ καθηγητὴς Roghirc²⁰¹ ἐπισημαίνει τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐκλατινίσεως στὴ Βόρειο Ἡπειρο πρὸ τῆς ρωμαιοκρατίας, τὸ 229 π.Χ. Ὅσοι δὲ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, στὸν ὁποῖο ἀποδεδειγμένα ἀνήκει ἡ ἐνιαία Ἡπειρος ἄχρι Δυρραχίου, φέρονται ὡς Ἰταλοί, κατὰ τὸν Dubuisson, δὲν εἶναι παρὰ Ἰταλιῶτες Ἑλληνες²⁰²! Μάλιστα ἡ ἐλληνικὴ παρουσία στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο εἶναι τόσο ἔντονη, ὥστε καὶ ἡ Ρώμη ἀποκαλεῖται «Ἑλληνίς»²⁰³ πόλη.

Τὸ καταπληκτικὸ εἶναι ὅτι στὴν ἐνδελεχῆ ἀναστροφή τῶν Ρωμαίων μὲ τὴ λατινικὴ

193. N. Γιόργκα, *Εἰκόνες ἀπὸ τὴν σημερινὴ Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1931, σ. 125.

194. Βλ. N. Iorga, *Histoire des Roumains de la péninsule des Balkans. (Albanie, Macédoine, Épire, Thessalie etc.)*, Bucarest 1919, σ. 4.

195. Βλ. RHSEE 4-6 (1937) 119.

196. Lozovan, *Unité...*, σ. 134 σημ. 2.

197. C. Daicovici, «Gli Italici nella provincia Dalmatia», *ED V*, 60.

198. E. Vlora, «Les Koutso-Valaques d'Albanie», *NAM-R* (1959) 160: *...au moment où la latinisation de l'actuelle Roumanie commençait à peine, celle-ci avait atteint son apogée en Albanie.*

199. Τὸ ἴδιο σφάλμα διαπραττουν καὶ ὅσοι ἄλλοι εἰκάζουν τὴν ἐξ Ἰταλίας καταγωγὴ τῶν Βλάχων Ἑλλάδος. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Τρικαλιταὶ Βλάχοι», *Τρικαλινὰ* 8 (1988) 163 κ.έ. id., «Τὸ τοπωνύμιον «Τρίκη» μὴ ἐλληνικό;», *Τρικαλινὰ* 17 (1997) 33-47.

200. I. Iordan - M. Manoliu, *Introducere în lingvistica romanică*, Bucuresti 1965, σ. 9 καὶ σημ. 1.

201. Βλ. ἄνωτ. σημ. 33.

202. M. Dubuisson, «Les opici: Osques, Occidentaux ou Barbares?», *Latomus* 42 (1983) 544: *Ἰταλοί, c'est-à-dire, manifestement, à des Grecs établis en Italie.*

203. Βλ. ἄνωτ. σημ. 89 καὶ Cl. Gallini, «Che cosa intendere per ellenizzazione...», *Dialoghi di archeologia* 7 (1973) 185.

γραμματεία και στην προσφυέστερη προσπέλαση του Χριστιανισμού συμβάλλουν αισθητά Ἡπειρώτες. Ἦδη ὁ Κ. Καικίλιος²⁰⁴ εἰσηγείται σπουδῆ τοῦ Βιργιλίου στὸ σχολεῖο. Ὁ δὲ δίγλωσσος ἐπίσκοπος Ρώμης Ἐλευθέριος²⁰⁵ εἶναι τέκνο τῆς Ἡπείρου. Βέβαια δίγλωσσοι διακεκριμένοι ἐπίσκοποι, πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, δροῦν καὶ στὴν Ἡπειρο, ὅπως ὁ Διάδοχος τῆς Φωτικῆς²⁰⁶, ἀλλὰ καὶ βορειότερα, ὁ Ἱερώνυμος (Sorghonius Eusebius Hieronymus, 331;-420)²⁰⁷ ἀπὸ τὸ Ἰλλυρικό, τὴν κατὰ τὸν Ἰσίδωρο τῆς Σεβίλλης Graecia, γεννημένος στὴ δαλματικὴ Στριδῶνα, ἐπιφανὴς διδάσκαλος μὲ πλούσιο συγγραφικὸ ἔργο σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς θεολογίας, δημιουργὸς τῆς Κοινῆς λατινικῆς, τῆς Vulgata.

Πρώιμης πνευματικῆς προσφορᾶς ἐπωφελοῦνται καὶ οἱ Δάκες μὲ τὴν ἀποδημία στὴν παραδουνάβια Ἰστρο ἢ Ἰστρία ἐνὸς ἄλλου Ἡπειρώτη, παραλλαγμένου ἀνθρωπωνυμικά, γνωστοῦ μὲ τὸ ὄνομα Aethius Histicus. Πάντως γνωστότερος εἶναι ὡς Αἰθικός, πού θυμίζει τὴν παρὰ τὴν Πίνδο ἠπειρωτικὴ φυλὴ τῶν Αἰθίκων. Τὸ δὲ δεῦτερο ὄνομα δανεῖζεται ἀπὸ τὸν τόπο ἐγκαταστάσεως. Εἶναι συγγραφέας μιᾶς κοσμογραφίας καὶ δημιουργὸς ἀλφαβήτου. Παράλληλα χαρακτηρίζεται φιλόσοφος καὶ διεκδικεῖται ἀπὸ τοὺς Ρουμάνους ὡς πρόγονός τους²⁰⁸. Ὅπωςδήποτε δὲν πρόκειται γιὰ μοναδικὴ περίπτωση. Διότι στὴ ρουμανικὴ χοάνη κατὰ τὴ διαδρομὴ τῶν αἰῶνων χάνονται ἀναρίθμητοι Ἕλληνες. Ὁ ἐγγονός τοῦ συγγραφέα τῆς «Ἱστορίας τῆς Ρουμανίας» Δανιὴλ Φιλιππίδης, ὁ Ἀργύρης Φιλιππίδης ὑπενθυμίζει ὅτι κατὰ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα, πρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ... ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκεῖ ἐγκατεστημένων ὁμοεθνῶν μας ἦτο μεγαλύτερος κατὰ πολὺ τοῦ ἐνὸς ἐκατομμυρίου²⁰⁹.

Ἐπίσης μεγάλη ἔκπληξη προκαλεῖ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι Ἡπειρώτες μετανάστες στὶς παραδουνάβιες χῶρες διαφυλάσσουν στὰ κατάβαθα τῆς ψυχῆς τους αὐτοῦσια τὴν ἑλληνικότητα, τὴν ὁποία δὲν διστάζουν νὰ ἐπιδείξουν καὶ κατὰ τὴν ἄσκηση ὑψίστων καθηκόντων, ἡγεμονικῶν, ὅπως ὁ Μιχαήλ Γενναῖος²¹⁰, πού μετὰ τὴν πρώτη, παροδική, ἔνωση τῶν Ἡγεμονιῶν συνεργάζεται μὲ τοὺς ἀπανταχοῦ Ἕλληνες, ἰδίως δὲ μὲ δυναμικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας, π.χ. τὸν Διονύσιο Ράλλη-Παλαιολόγο, μητροπολίτη Τυρνόβου²¹¹, τὸν Διονύσιο τὸν Φιλόσοφο, κακῶς ἐπιλεγόμενο «Σκυλόσοφο», μη-

204. Βλ. L. Bieler, *Ἱστορία τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας*, μτφρ. Ἄρ. Σκιαδᾶς, Ἀθῆναι 1972, σ. 219.

205. Βλ. Θ. Σαδικάκης, «Προσωπογραφία τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως», *ΑΕ* (1970) 66-67 σημ. 3.

206. Π. Χρήστου, *Διάδοχος ὁ Φωτικῆς*, Θεσσαλονίκη 1952· D. Stiernou, «Diadoque de Photicè», *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique* 14 (1960) 374· Hammond, *Epirus*, σ. 74.

207. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Πρὸ 1600 ἐτῶν. Ὁ ἅγιος Ἱερώνυμος ὡς διδάσκαλος», *Ἐλευθερία* (Λαρίσης), 30.3.1986, σ. 6.

208. Βλ. Nestor Cornicescu, *Un filosof străromân de la Histria dobrogeană - Aethius Histicus - autorul unei cosmografii și al unui alfabete (sec. IV-V)*, Craiova 1986. Δὲν εἶναι ὁ μοναδικὸς φιλόσοφος Ἡπειρώτης τῆς περιόδου ἐκείνης. Ἐνδεικτικὰ βλ. Εὐάγγελος Χρυσός, «Κλέαρχος ὁ Θεσπρωτός», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* (1981) 39-47.

209. Θεοδόσης Κ. Σπεράντζας, *Τὰ περιωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη*, Ἀθῆναι 1978, σσ. 323-324.

210. Ἄ. Μυρσίνης-Μάνθος, «Ἐνας Ἡπειρώτης στὴ ρουμανικὴ ἱστορία καὶ ποίηση», *Ἡπειρωτικὴ Ἔστια* 297-298 (1977) 168.

211. Στέφ. Παπαδόπουλος, *Ὁ Μητροπολίτης τοῦ Μ. Τυρνόβου Βουλγαρίας Διονύσιος Ράλλης Παλαιολόγος καὶ οἱ ἐνέργειές του γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων. (Τέλη*

τροπολίτη Λαρίσης-Τρίκκης καὶ Σταγῶν. Πραγματοποιεῖ παμβαλκανικὸ ἀντιοθωμανικὸ συνασπισμὸ καὶ κατανικᾷ τοὺς Τούρκους²¹² τὸν Αὐγούστο τοῦ 1595, ἐπὶ πατριαρχίας Ματθαίου τοῦ Β΄ (1595 καὶ 1598-1603), βλαχοφώνου ἀπὸ τὸν Κλεινοβὸ τῆς Πίνδου. Φιλοδοξεῖ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν βαλκανικῶν λαῶν, συνάμα δὲ τὴν ἐπανασύσταση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἀνοδὸ τοῦ στὸν θρόνο ὡς Ἕλληνας²¹³!

Ἐξ ἄλλου βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς εἶναι καὶ ὁ βλαχόφωνος Βασίλειος Λοῦπος²¹⁴, ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας, εὐφημότατα γνωστὸς ὡς ὁ πλεόν ἐνθερμος προστάτης καὶ ὑπέρμαχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου²¹⁵ καὶ διεκδικητῆς τοῦ Βυζαντινοῦ θρόνου ὡς Ἕλληνας²¹⁶! Διευκολύνει τὴν ἀποδημία ὁμοεθνῶν του στὴ χώρα, τὴν ὁποία κυβερνᾷ, ἰδίως διδασκάλων, καὶ σπεύδει στὴν εἰσαγωγή τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας²¹⁷ στὴν τοπικὴ ἐκκλησία, στὴν ὁποία ἕως τότε κυριαρχεῖ ἡ σλαβονικὴ.

Ἐξέχουσα πάλι προσωπικότητα βορειοηπειρωτικῆς καταγωγῆς εἶναι ὁ Νικόλαος Σπαθάρης, γνωστότερος ὡς Milescu²¹⁸, ὅπως ἐπονομάζεται ἀπὸ τὸν χῶρο ἐγκαταστάσεως τῶν προγόνων του στὴ Μολδαβία. Μετὰ τὶς λαμπρὲς σπουδὲς του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Ἰασίου, τὴν ὁποία ὁ Βασίλειος Λοῦπος εἶχε καταστήσει μὲ τὴν πρόσληψη Ἑλλήνων διδασκάλων ἐστία ἀκτινοβολίας ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τὶς συμπληρωματικὲς στὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, μὲ συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου διορίζεται συντάκτης τοῦ Γραφείου Διαφωτίσεως τῆς Ρωσίας ἐπὶ τσάρου Ἀλεξίου Μιχαήλοβιτς, πατέρα τοῦ Μεγάλου Πέτρου, ἐπιφορτίζεται καὶ φέρει σὲ αἴσιο πέρας τὴν πρώτη καὶ μεγαλοπρεπῆ διπλωματικὴ ἀποστολὴ στοὺς Πεκίνο²¹⁹, ἀναγνωρίζεται διπλωμάτης διεθνοῦς κύρους, «Homo Universalis»²²⁰, διακρί-

16ου - ἀρχὲς 17ου αἰ.). Τιμητικὸ Ἀφιέρωμα στὸ Μητροπολίτη Κίτρους κ.κ. Βαρνάβα, Ἀθήνα 1980, σ. 4.

212. Al. Cioranescu, «Un témoin Espagnol de la Campagne roumaine de 1595», *RER* 9-10 (1965) 77-96.

213. A. Pippidi, «La résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave», *RESEE* 19 (1975) 375.

214. Πρὸβλ. V. Papacostea, «Esquisse sur les rapports entre la Roumanie et l'Épire», *Balcania* 1 (1938) 283: *Basile Lupu, le voivode de Moldavie, descendait aussi d'une famille d'émigrants épirotes*. Βλ. D. Economidès, «Les Écoles Grecques en Roumanie jusqu'en 1821», *L'Hellénisme Contemporain* 2 (1949) 165· E. Turdeanu, «Manuscritele robite de Cazaci, la 1653», *Ființa Românească* 4 (1966) 119· C. Barbulescu, «Motifs concordants dans les narrations populaires des peuples de la péninsule balkanique», *Zeitschrift für Balkanologie* 9 (1967) 6 σημ. 1: *Aroumain Épirote*· A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI-XVII*, Bucuresti 1983, σ. 202: «...din părinți epiroți»

215. Βλ. N. Iorga, «Basile Lupu, prince de Moldavie, comme successeur des empereurs d'Orient dans la tutelle du Patriarcat de Constantinople et de l'Église orthodoxe (1640-1653)», *AR-BSH* 2 (1914) 88-123· id., *Byzance après Byzance, (rééd)*, Bucarest 1971, σ. 151 κ.έ.· Fr. Pall, «Les relations de Basile Lupu avec l'Orthodoxie et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople», *Balcania* 8 (1945) 66-140.

216. Πρὸβλ. A. Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, 142. *Institute for Balkan Studies*, (Thessaloniki 1974), σ. 12: «...il apparut aux yeux de toute l'orthodoxie sous l'aurole d'empereur des Grecs».

217. Βλ. Camariano-Cioran, ἔ.ἀ., σσ. 4-5. Economidès, ἔ.ἀ., σ. 165 σημ. 3, ὅπου καὶ βιβλιογραφία.

218. Βλ. Laetitia Turdeanu-Cartojan, «Une relation anglaise de Nicolas Milescui Thomas Smith», *RER* 2 (1954) 146.

219. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ν. Σπαθάρης (1636-1708), ὁ πρῶτος Νεοέλληνας στὴν Κίνα», *Ἐλευθερία (Λαρίσης)*, 27.4.1986, σ. 6· id., Ν. Σπαθάρης, «Ἕνας Ἕλληνας στὸ Πεκίνο», *Αὐτ.*, 25.5.1986, σ. 6· Costas P. Kyrris, «The Greeks of the Diaspora», *Balkan Studies* 10 (1969) 379-380.

νεται ὡς ὁ κατ' ἐξοχήν Ἑλληνιστής²²¹, διαδίδει τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὸν ἑλληνικὸ πολιτισμὸ στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη²²², συνάμα δὲ σώζει τὴ δυτικὴ Εὐρώπη ἀπὸ τὸ πέλμα τοῦ Μεχμέτ Κιουπρουλοῦ καὶ τοὺς Εὐρωπαίους ἀπὸ τὸν ἐξισλαμισμὸ²²³!

Τὸν ἐξισλαμισμὸ ἀντιπαλεύει καὶ στὴν ἐθνικὴ κοιτίδα, στὸν Ἡπειροθεσσαλικὸ χῶρο, στὸ γεωγραφικὸ τρίγωνο Τρικάλων Θεσσαλίας - Ἄρτας - Δυρραχίου, ἄλλος Βορειοηπειρώτης, βλαχόφωνος κληρικός, ὁ ἠγούμενος τῆς μονῆς Ἄρδενίτσας, ὁ Μοσχοπολίτης Νεκτάριος Τέρπος, ποὺ προηγεῖται μισὸ αἰῶνα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ἀληθινὸς πρόδρομος καὶ πνευματικὸς πατέρας του, ὁ *δημοχαρέστατος καὶ ἀγωνιστικώτατος ἔθνοφωτιστὴς καὶ ἐθναπόστολος, ὁ ἀσυμβίστατος καὶ ἀδίσταχτος στηλιτευτὴς τῆς τυραννίας*, κατὰ τὸν Γ. Βαλέτα²²⁴, ὁ πρῶτος χρήστης στὰ κηρύγματα τοῦ τῆς εὐχνης καὶ ἐλπιδοφόρας λέξεως «Ἐλευθερία»²²⁵ ἐπὶ τουρκοκρατίας, περιεργότατα δὲ παραγνωρισμένος²²⁶.

Ἐξ ἴσου δυναμικὰ καὶ ἀποφασιστικὰ ἀνθίστανται οἱ ἀπανταχοῦ Βλάχοι ἐναντίον ὄλων τῶν προπαγανδῶν, οἱ ὁποῖες εἶτε εὐκαιρικὰ καὶ συμπτωματικὰ εἶτε μεθοδευμένα καὶ μακροπρόθεσμα πασχίζουν γιὰ τὸν πλήρη ἢ μερικὸ ἀφελληνισμὸ τους, ὅπως κατὰ τὶς ἀρχὲς καὶ κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπὸ τοὺς Βλάχους (Ρουμάνους) τῆς Τρανσυλβανίας τῆς Δυαδικῆς Μοναρχίας καὶ τῶν Παραδουναβίων Ἡγεμονιῶν, ἀντίστοιχα. Τότε μὲ περισσὴ ἐπιστημοσύνη προβάλλεται ἡ ἑλληνικὴ καταγωγὴ τους. Ὁ Ἡπειρώτης καὶ ἀκριβέστερα Μετσοβίτης διδάσκαλος τοῦ Γένους Νικόλαος Τζαρτζούλης *ὑπεστήριξε ὅτι οἱ συμπατριῶτες του ἦταν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων*²²⁷. Ὁ δὲ Λαρισσαῖος διδάσκαλος τοῦ Γένους Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας²²⁸, διδάκτωρ δύο

220. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Nicolae Milescu ὁ Λάκων "Homo Universalis"», *Πρακτικὰ Α' Λακωνικοῦ Συνεδρίου*, II, Ἀθῆναι 1980, σσ. 188-198.

221. Camariano-Cioran, ἔ.ἀ., σ. 7. Πρβλ. καὶ Barbulescu, ἔ.ἀ., σ. 6 σημ. 2: *Nicolas Spathar-Milescu, boyard moldave et un des grands sinologues du XVII s. dont le père était Aroumain du Péloponnèse, considéré Grec*. Ἄλλη μία παράμετρος τῆς ἐπιμονῆς Ρουμάνων πρὸς χαρακτηρισμὸ τῶν Βλάχων Ἑλλάδος ὡς Ρουμάνων. Ἰχνηλατήσεις Βλάχους στὴν Πελοπόννησο βλ. *Χρονικὰ τῶν Τσακῶνων* 3 (1969) 134 σημ. 4· *Πλάτων* 37 (1985) 173-184 καὶ 38 (1986) 102-123· Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Peut-on parler d'une survivance romaine en Péloponnèse», *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, III, Ἀθῆναι 1976, σσ. 114-123.

222. Βλ. E. Turdeanu, «Le livre grec en Russie: l'apport des presses de Moldavie et de Valachie (1682-1725)», *Revue des Études Slaves (RES)* 26 (1950) 69-87, καὶ *RER* (1953) 232· id., «Les controverses des Jansénites et la création de l'imprimerie grecque en Moldavie», *Mélanges de Linguistique et de Littérature romanes offerts à Mario Roques*, Paris 1952, σσ. 111, 281-282· id., *Études littéraires roumaines et d'écrits slaves et grecs des principautés Roumaines*, Leiden 1985· Olga Cicanci, «Ἡ λογοτεχνία εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν Μολδαβίαν καὶ τὴν Βλαχίαν κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα», *ΔΡΒ* 3 (1970) 93.

223. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Πῶς σώθηκε ἡ Εὐρώπη», *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 2.3.1977, σ. 61.

224. Πρβλ. Γ. Βαλέτας, *Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακὲς διδαχὲς τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στὰ 1730. Εἰσαγωγή - ἐκλογές*, Ἀθῆνα 1971, σσ. 2-3.

225. Βαλέτας, ἔ.ἀ., σ. 18. Βλ. καὶ Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Βόρειος Ἡπειρος. Ἱστορία - Πολιτισμὸς», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* (1990) 32 καὶ σημ. 133.

226. Γ. Βαλέτας, «Νεκτάριος Τέρπος (ὁ ἀγνωστὸς μεγάλος ἔθνοφωτιστὴς, πρόδρομος τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ 1690-1740)», *Νέα Ἑστία* 89 (1971) 577-581.

227. Πρβλ. Ἀ. Ε. Καραθανάσης, *Ἡ τρισημν ἐνότητά τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀρχαιότητα - Βυζάντιο - Νέος Ἑλληνισμὸς*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 28.

228. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Κ. Κούμας (1777-1836), διδάσκαλος τοῦ Γένους καὶ πάντα ἐπίκαιρος ἔθνο-

γερμανικῶν πανεπιστημίων, ἀντεπιστέλλον μέλος τῶν Ἀκαδημιῶν Μονάχου καὶ Βερολίνου²²⁹, κοινωνὸς τοῦ ρωμανολογικοῦ καὶ βαλκανολογικοῦ γνωστικοῦ κεφαλαίου τοῦ Hans Löwenklau - Leupclavius²³⁰ καὶ τοῦ συγχρόνου του βαλκανολόγου Kopitar²³¹, ἔχοντας καὶ ἰδίαν ἀντίληψη τῶν Βλάχων, στὸν δωδέκατο τόμο τῆς συγγραφῆς του *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, ὅπου ἱστορεῖ καὶ τὴν ἐπὶ ρωμαιοκρατίας ἐξάπλωση τῆς λατινικῆς γλώσσας, δέχεται ἐκλατίνιση Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους ἀποκαλεῖ Βλάχους, *Ἑλληνες τὸ γένος*. Ἐπὶ πλέον διαψεύδει τὴν ἀβάσιμη καί, κατὰ Κεραμόπουλλο, σκόπιμη πληροφορία τοῦ ραββίνου Βενιαμίν τοῦ ἐκ Τουδέλης, τὴν ὁποία ἀντιγράφουν καὶ σήμερα ἀνιστόρητοι συγγραφεῖς παραπλανώντας τοὺς ἀναγνώστες. Γι' αὐτὸ ὁ Κούμας διευκρινίζει: *Συμπεριφέρονται ἀδελφικῶς μὲ τοὺς Γραικοὺς ὡς Γραικοὶ καὶ δὲν δείχνουν οὔτ' ἐκεῖνοι οὔτε οὔτοι καμμίαν διαφορὰν πρὸς ἀλλήλους, καθὼς τῷ ὄντι εἶναι ἀμφότεροι οἱ λαοὶ μιᾶς πατρίδος τέκνα, καὶ τῶν αὐτῶν προγόνων ἀπόγονοι*²³².

Ἑλληνες ἄλλως τε θεωροῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς λαοὺς, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Βλάχοι ζοῦν στὴ διασπορά²³³, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν ρουμανικό, γιὰ τὸν ὁποῖο Κουτσόβλαχος σημαίνει Ἑλληνας²³⁴. Ἑλληνες ἐπίσης ἀποκαλοῦν οἱ Ρουμάνοι καὶ τοὺς «ρουμανισαντες»²³⁵, τοὺς ὁποίους, ἀφοῦ παρέσυραν μὲ δελεαστικὲς ὑποσχέσεις γιὰ ἐπίγειο παράδεισο, ἐγκατέστησαν στὴ Δοβρουτσά, γιὰ νὰ καλύψουν τὸ ρουμανικό δημογραφικὸ ἔλλειμμα!

Ὁμολογουμένως οἱ βλαχόφωνοι δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἑλληνοφώνους συμπατριῶτες τους παρὰ μόνον στὴ χρῆση πρόσθετης γλώσσας, ἑνὸς βοηθητικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος λατινογενοῦς. Ὁ κατ' ἐξοχὴν βλαχολόγος Σέρβος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Βελιγραδίου D. Ρορονιὶ εἶναι ἀπόλυτα σαφῆς καὶ κατηγορηματικός. Ἐπειδὴ δέ, ὡς γνωστὸν, κυκλοφοροῦνται καὶ στίς ἡμέρες μας ἐντὸς τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας

λόγος», *Ἐλευθερία (Λαρίσης)*, 26.1.1986, σ. 6.

229. Π. Ἐνεπεκίδης, «Ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Κωνσταντίνου Κούμα. Τὸ Ἡμερολόγιο ἐνὸς φυλακισμένου», *Θεσσαλικά Γράμματα* 1/15 (1975) 13-14.

230. Πολὺ ἐνωρίτερα τοῦ A. D. Xenopol. Βλ. *RER* 1 (1953) 137, ὅποτε ἡ παραγνώριση τοῦ Κούμα ἀπὸ τὴ ρουμανικὴ ἱστοριογραφία εἶναι ἀδικαιολόγητη.

231. Βλ. Antonia Bernard, «Jernej Kopitar et les langues balkaniques», *Bulletin de liaison. No 12, Centre d'Études Balkaniques, INALCO*, Paris 1994, σ. 28. M. D. Peyfuss, «Aromunen um Kopitar», *Österreichische Osthefte* 36 (1994) 439-453.

232. Κ. Μ. Κούμας, ἔ.ἀ., σσ. 530-531. Βλ. καὶ Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers, Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Peter Lang - Frankfurt am Main - Berlin - Bern - New York - Paris - Wien 1992.

233. T. Stoianovich, «Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος Βαλκάνιος ἔμπορος». Σπ. Ἀσδραχᾶς (ἐκδ.), *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε' - ιθ' αἰ.*, Ἀθήνα 1979, σσ. 328-329.

234. Βλ. C. C. Giurescu, *Istoria Bucurestilor*, București 1979, σ. 220· P. Năsturel, «Koutsovalaque. Recherche étymologique», *Études Roumaines et Aroumaines*, Paris 1990, σ. 91 σημ. 16.

235. Βλ. M. Cazacu - N. Trifon, *Moldavie ex-soviétique: histoire et enjeux actuels suivi de Notes sur les Aroumains en Grèce Macédoine et Albanie*, Editions Acratie 1993, σ. 208 σημ. 32· Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Ἀπαρχές ἐθνικῶν κρατῶν μὲ μειονοτικὲς ἀποφύσεις καὶ ἐλληνικὴ ἀφασία», *Ἱστορικά καὶ Λαογραφικά θέματα (Γιαννιτσῶν)* 16 (1997) 30-33 καὶ σημ. 3· Τιμ. Τιμοθεάδης, «Ἡ ἐκπαίδευση στὸν Καζὰ τῶν Γενιτσῶν», *Αὐτ.*, 17 (1997) 278.

νοσταλγοὶ τοῦ προπαγανδιστικοῦ παρελθόντος, πού ἀναβιώνει πολυσχιδέστερα, ἢ ἐπισήμανση τοῦ D. Popović δὲν καταχωρίζεται στὸ σερβοκροατικὸ πρωτότυπο οὔτε σὲ μετάφραση ἑλληνικὴ —γιὰ λόγους εὐνοήτους— ἀλλὰ σὲ ρουμανικὴ τοῦ C. Constante: *Aromâni se deosebiau de Greci numai prin limbă. Ei sunt "Eleni vlahofoni" (adică Eleni cari vorbesc limba valahă) din Macedonia...*²³⁶. Ἐπὶ πλέον ἐπίσης κατηγορηματικὰ γράφει: *...ἀναμφισβήτητα οἱ Ἀρμάνοι αἰσθάνονταν Ἕλληνες καὶ ἦσαν πράγματι οἱ φορεῖς τῆς γλώσσας, τοῦ τρόπου ζωῆς, τοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων, στὸν δυτικὸ κόσμο καὶ στίς χῶρες μας*²³⁷.

Προσφυέστατα πρὸ μισοῦ αἰῶνα ὁ ἀκαδημαϊκὸς Κεραμόπουλλος ἀποκαλύπτει: *Οὕτω οἱ λατινόγλωσσοι τῆς Ἑλλάδος ὄχι μόνον τὸ ἐθνικὸν αἶσθημα διετήρησαν, ἀλλὰ καὶ τὴν γοητείαν τοῦ ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου ἠσθάνοντο καὶ ἤθελον καὶ ἐφρόντιζον νὰ ἀνακτήσουν αὐτὸ ὡς αἰσθητὸν καὶ ἔντονον ἐθνικὸν γνώρισμα, ἰδρύνοντες ἑλληνικὰ σχολεῖα. Ἀποικίαι ἐξ Ἰταλίας δὲν ἐστάλησαν εἰς τὸν *limitem* τοῦτον τῆς Ἑλληνικῆς χερσονήσου, οἱ κάτοικοι ἦσαν Ἕλληνες καὶ ἔγραφον ἑλληνικὰς ἐπιγραφάς, ἃς ἔχομεν· ἔπειτα ἐπὶ Ρωμαίων γίνονται λατινόγλωσσοι καὶ γράφουν οἱ ἴδιοι λατινικὰς ἐπιγραφάς, ἃς ἐπίσης ἔχομεν*²³⁸. Πρόσφατα δὲ τὰ συμπεράσματα αὐτὰ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τίς μελέτες τοῦ Dubuisson, καθὼς καὶ τοῦ Χατζόπουλου, τοῦ Br. Helly κ.ἄ.

Πάντως ἀπτὰ παραδείγματα παρέχουν οἱ Μοσχοπολίτες μὲ τὴν ἐκπληκτικὴ καὶ ἀξιέπαινη ἀνθρωπιστικὴ καὶ ἐθνικὴ ἀποστολὴ γι' ἀφύπνιση καὶ πνευματικὴ ἀνάταση τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ, συνακόλουθα δὲ καὶ τῶν γειτονικῶν λαῶν. Πρωτίστως προβαίνουν στὴν καταγραφή τοῦ ἐπιστημονικοῦ δυναμικοῦ τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας διὰ γραφίδος τοῦ Δημητρίου Προκοπίου²³⁹. Ἰδρύνουν τυπογραφεῖο²⁴⁰ μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Γρηγορίου Κωνσταντινίδη (1701-1769), τὴ Νέα Ἀκαδημία, τὴν ὁποία

236. Βλ. D. I. Popovici, Despre Aromâni - O. Tintarima, *Contribuțiuni cu privire la chestiunea formării neogoluii nostru*, In românește C. Constante, București 1934, σ. 16.

237. Πρβλ. D. J. Popović, *Les Aroumains, extrait du livre «O Cincarima»* (2e éd.), Beograd 1937. *Revue Internationale des Études Balkaniques* (1938) 606.

238. Βλ. *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 514. Ἐν τούτοις στὴν Ἑλλάδα βλέπουν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καὶ μάλιστα στὰ πλαίσια δραστηριοτήτων πολιτιστικῶν Ὄργανισμῶν, ὅπως τοῦ Δήμου Ἐλασσόνας καὶ τῆς Κοινότητος Τσαριτσάνης, καὶ μὲ τίς οικονομίες τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὲ περίοδο αὐστηρῆς λιτότητας, κείμενα - συμπιλήματα, στὰ ὁποῖα ἐπαναφέρεται σὰν ἰσχύουσα ἢ θεωρία περὶ καθόδου. Δράστες δὲ ἀμετανόητοι, συγκεκριμένα οἱ Γιάννης Ἀδάμου καὶ Ἀλ. Κελέσης, πού δηλώνουν δημοσιογράφοι, διαπράττουν ἀσέβεια τόσο πρὸς τὸν πρῶτο Νεοέλληνα ἱστορικὸ Κωνσταντῖνο Κούμα, τὸν ὁποῖο παραδέχεται καὶ ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος, Κων. Ἀ. Βαβοῦσκος, Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, ὅσο καὶ πρὸς τὸν Μακεδόνα ἀκαδημαϊκὸ Κεραμόπουλλο, τοῦ ὁποῖου ἡ βασικὴ βλαχολογικὴ μελέτη του ὑπῆρξε ὁ προεδρικός λόγος του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἀσφαλῶς οἱ ἀσεβεῖς ἀδυνατοῦν νὰ ἐκτιμήσουν τὴν πληρέστατα τεκμηριωμένη μελέτη. Ὅμως ἴσως μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν ἕνα βλαχολογικὸ ἄρθρο του δημοσιευμένο σὲ κρίσιμες στιγμὲς γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος στὴν ἐφημερίδα τῆς Κοζάνης *Δυτικὴ Μακεδονία*, στὴν ὁποία ἀναδημοσιεύθηκε πρόσφατα. Ἀλλά, ἂν καὶ «δημοσιογράφοι», δὲν ἔλαβαν γνώση. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Πολιτισμικὰ καὶ ἐθνικῶς ἐπιβλαβῆ ἀπολίτιστα», *Τρικαλινὰ* 16 (1996) 99-119. Ἀναδημοσιεύεται, *Περραβία* 62-65 (1996) 23-41.

239. Δ. Προκοπίου, *Ἐπιτεμημένη Ἐπαρίθμηση τῶν κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα λογίων Γραικῶν καὶ περὶ τινῶν ἐν τῷ νῦν αἰῶνι ἀνθούτων*, Apud J. A. Fabricius, *Bibliotheca Graeca* 11 (Hamburg 1722) 769-808. Βλ. καὶ Γ. Ἀ. Λαζάρου, «Δημήτριος Προκοπίου ὁ Πάμπερης καὶ ἡ ἱατρικὴ πρωτοπορία στὴ σύνταξη τῆς ἱατρικῆς βιβλιογραφίας», *Πανασσός* 39 (1997) 124-128.

240. Νεόφυτος Δούκας, *Μαξίμου Τυρίου λόγοι*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας 1810, σ. λς'.

πρῶτος διευθύνει ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, πού συνάμα διδάσκει καί συγγράφει βιβλία, τῶν ὁποίων ἡ χρησιμότητα πανθομολογεῖται. Οἱ δὲ συγγραφές, οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦν στὴν ἄμεση καί βελτιωμένη μέθοδο ταχύτερης συμβολῆς στὴν παντοῖα ἀνάπτυξη συνεχίζονται μὲ τὸν Δανιὴλ Μοσχοπολίτη κ.ἄ.²⁴¹. Πράγματι στὴ Μοσχόπολη συντελοῦνται πρωτοφανεῖς σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς πρόοδοι, οἱ δὲ ἀναντίρρητα βλαχόφωνοι, δίγλωσσοι καί πολύγλωσσοι, κάτοικοί της κοσμοῦνται μὲ τὶς δεξιότητες, τὶς ὁποῖες τόσο ὀρθά ἐπισημαίνει στοὺς Ἑλληνας κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ὁ Χέρτσβεργ, καί ἀπεικονίζονται τέλεια μὲ ὅσα γνωρίσματα ἀποδίδει στοὺς Ἀρμάνους ὁ Ρορονιέ²⁴². Ὡστόσο οἱ Μοσχοπολίτες ἔχουν πρόσθετο ἀξιόλογο χάρισμα, τὴν παρρησία, μὲ τὴν ὁποία στὴ Διασπορά τοὺς δηλώνουν τὴν ἐλληνικότητά τους. Ὁ Μοσχοπολίτης Σίνας πρὸς πρόληψη συγχύσεως μὲ τοὺς Βλάχους [= Ρομάνους] τῆς Τρανσυλβανίας ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν πρῶτο κυβερνήτη τῆς Ἑλλάδος Ἰωάννη Καποδίστρια ὑπογράφει ὡς Πρόεδρος τῆς Ἀδελφότητος Γραικο-Βλάχων Βιέννης²⁴³. Οἱ δὲ βορειότερα διάσπαρτοι Μοσχοπολίτες, οἱ ἐγκατεστημένοι στὴν Πολωνία, μεταξὺ τῶν στοιχείων, πού καταθέτουν στίς τοπικὲς ἀρχές, περιλαμβάνουν καί τὴ δήλωση, ὅτι εἶναι Γραικοί, χρησιμοποιώντας τὸ συνηθέστερο τότε ἔθνωνύμιο, ἀλλὰ στὴ λατινικὴ, ὅπως ἀποκαλύπτει ὁ ἀκαδημαϊκὸς Ιοργα μετὰ τὴν ἐρευνὰ του στὰ πολωνικὰ ἀρχεῖα: *Honoratus Constantinus Tuszynski, Graecus, vinopola, de civitate Moscopolis... 1780*²⁴⁴. Τὸ παραδοξότερο εἶναι ὅτι ὁ ἐκρουμανισμένος Val. Parahagi ἀναφερόμενος στὸ δημοσίευμα τοῦ Ιοργα γράφει τὰ ἑξῆς: Ὁ Σοφὸς Ρομᾶνος Ν. Ιοργα μᾶς ὁμιλεῖ εἰς τὴν “*Note Polone*” περὶ τῆς μοσχο-

241. Βλ. Ἀχ. Γ. Λαζάρου, «Καταγωγή καί ἐπίτομη ἱστορία τῶν Βλάχων τῆς Ἀλβανίας», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* (1993-94) 50 κ.ἑ. Ἐπανεκδόση αὐτοτελῆς στὴ σειρά μελετημάτων τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἑθνικὰ Θέματα καί μετάφραση στὴν ἀλβανικὴ γλῶσσα.

242. Αὐτὸ καταφαίνεται καί στὴν ἀδιάλειπτη ἀποδημία, μάλιστα καί στὴν ἀναγκαστικὴ λόγω τῆς ἀπάνθρωπης σκυπιταρικῆς ἀπληστίας διασπορά τους. Ὅπου καταφεύγουν, γίνονται παράγοντες προκοπῆς καί μεταλαμπαδευτὲς πολιτισμοῦ. Τὶς ὁμολογουμένως ἐποικοδομητικὲς καί ἀναπτυξιακὲς ἐπιπτώσεις τῆς παρουσίας τους στὸν χῶρο τῆς Πελαγονίας σκιαγραφεῖ σαφέστατα ὁ ἀκαδημαϊκὸς καί ὁμότιμος καθηγητὴς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κωνσταντῖνος Ἄ. Βαβοῦσκος, *Ἡ συμβολὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πελαγονίας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1959, καί στὴ γερμανικὴ γλῶσσα, Θεσσαλονίκη 1963. Βλ. καί πρόσφατο περιεκτικὸ ἄρθρο τοῦ Γεωργίου Π. Τσότσου, «Οἱ μετοικεσίες Βλαχοφῶνων ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἡπείρο στὴ Δυτικὴ Μακεδονία (80 χρόνια ἀπὸ τὴν τελευταία καταστροφὴ τῆς Μοσχόπολης)», *Δυτικο-Μακεδονικὰ Γράμματα* 7 (1996) 324-338. Κατὰ δὲ τὴν ὑποσημείωση τῆς καθηγήτριας Odile Daniel, «Le processus d'islamisation dans les villes d'Albanie aux XVIIe-XVIIIe siècles», *A.I.E.S.E.E., Structure sociale et développement culturel des villes Sud-Est européennes et adriatiques*, σ. 235 σημ. 14, δημιουργεῖται ἡ ἐσφαλμένη ἐντύπωση ὅτι οἱ Μοσχοπολίτες μετὰ τὸ 1769 (ὄχι siège ἀλλὰ catastrophe) κατέφυγαν στὰ Τίρανα πανοικεῖ ἀρκοῦμενοι σὲ περιθωριακὴ—σάν τοὺς γύφτους—ζωή. Οἱ Βλάχοι μαντρώνουν ζωντανὰ καί δὲν μαντρώνονται. Γι' αὐτὸ ἡ διασπορὰ τῶν Μοσχοπολιτῶν εἶναι αἰσθητὴ σὲ τρεῖς ἡπείρους, Εὐρώπη, Ἀσία, Ἀφρική. Ἐπίσης ὁ ὅρος orthodoxes δὲν ἔχει νόημα. Διότι οἱ Μοσχοπολίτες, ὅπως γενικὰ οἱ Βλάχοι, εἶναι ἀποκλειστικὰ ὀρθόδοξοι. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἐνδεχόμενες ἀλλὰ καί ἐλεγχόμενες, ὅπως τῆς μοναχῆς Τερέζας, διάσημης γιὰ τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἔργο της. Ἐξ ἄλλου ἡ βιβλιογραφικὴ παραπομπή, σ. 343 σημ. 40, γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Μοσχοπόλεως εἶναι σκανδαλωδῶς μεροληπτικὴ καί πενιχροτάτη. Ἄγνοεῖται δὲ παντελῶς ὁ Νεκτᾶριος Τέρπος, μολοντί τὸ ἔργο του συνάδει μὲ τὸ θέμα τῆς ἀνακοινώσεως τῆς O.Daniel.

243. Βλ. Γ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 59.

244. Βλ. Ν. Ιοργα, *Note polone, Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice*, III, 2. Βλ. καί *Balkanica* 1 (1938) 233-234, ὅπου καί βιβλιογραφία.

πολιτικῆς παροικίας τοῦ Roznari και ἀναφέρει πολλοὺς ἐμπόρους τῆς Μοσχοπόλεως, τινῶν τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα προσέλαβον κατάληξιν πολωνικὴν²⁴⁵. Σχολιάζει τὸ αὐτονόητο καὶ ἀφήνει ἀσχολίαστο τὸ σπουδαιότερο, δηλαδὴ τὴ δήλωση τῆς ἐλληνικότητος. Εἶναι ἀντιληπτὴ ἡ σκοπιμότητα τῆς παρασιωπῆσεως, ὅπως φαίνεται στὰ ρουμανόγλωσσα δημοσιεύματά του, στὰ ὁποῖα τοὺς Μοσχοπολίτες χαρακτηρίζει Ρουμάνους²⁴⁶! Ἴδου δεοντολογία... ὑποδειγματικὴ.

Ἐν τέλει τὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἀνακοινώσεως, τὸ δημογραφικὸ τῆς Μοσχοπόλεως, παρουσιάζεται πράγματι σὲ προφανῆ καὶ μᾶλλον ἀπαισιόδοξη ἐκκρεμότητα. Διότι οἱ ἀριθμοί, ποὺ καταγράφονται γιὰ τὸ σύνολο τῶν κατοίκων τῆς Μοσχοπόλεως, προκαλοῦν δέος καὶ ἀτέλειωτα ἐρωτήματα μὲ τὶς ἐκπληκτικὰ μεγάλες ἀποκλίσεις. Ἐνδεικτικὴ μόνον παράθεση στοιχείων ἐπιτρέπει στοὺς ἐνδιαφερομένους νὰ κατανοήσουν τὶς δυσχέρειες ἐρμηνείας τοῦ προβλήματος καὶ ἐνδεχομένως τοὺς διευκολύνει νὰ συμβάλουν στὴν ἐνδεδειγμένη διέξοδο:

1989	Neagu Djuvara	20.000
1988	M. D. Peyfuss	20.000
1972	St. Adhami	25.000
1975	Odile Daniel	30.000
1959	M. Ruffini	30.000
		40.000
1929	I. Caragiani	40.000
1826	F. C. L. Pouqueville	40.000
		60.000
1912	S. Novacović	50.000
1895	I. Nenițescu	52.000
1835	W. M. Leake	60.000
1895	G. Weigand	60.000
1913	Ch. Vellay	60.000
1914	Wace-Thompon	60.000
1918	J. Cvijić	60.000
1913	Al. Rubin	60.000
		70.000
1990	N. Caranica	60.000
		70.000
1875	E. Picot	80.000

245. Βαλέριος Παπαχατζής, «Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν 17^ο αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 9 (1935) 287.

246. Ὁ χαρακτηρισμὸς ἀπορρίπτεται ἀπὸ τοὺς Βλάχους καὶ μάλιστα χαριτωμένα. Βλ. Jean-François Gossiaux, «Un ethnicisme transnational. La résurgence de l'identité valaque dans les Balkans». *L'Europe entre cultures et nations. Éditions de la Maison des sciences de l'homme*, Paris 1996, σ. 197: (*Les Aroumains ne se veulent pas Roumains; certains expliquent même que leur a est un a privatif*).

Οι αποκλίσεις είναι μεγαλύτερες μεταξύ Έλλήνων συγγραφέων:

1992	Κ. Α. Βακαλόπουλος	12.000
1940	Φ. Μιχαλόπουλος	30.000
1985	Κ. Σαρδελής	50.000
1972	Μ. Α. Γκιόλιας	50.000
1986	Ν. Μέρτζος	50.000
1993	Ν. Κατσάνης	50.000
1913	Σπ. Λάμπρος	60.000
1919	D. Cassavettes	60.000
1921	L. Maccas	60.000
1975	Θεόδωρ. Γεωργιάδης	60.000
1983	Λάζ. Άρσενίου	60.000
1996	Άθ. Λ. Κόρμαλης	60.000
1982	Δ. Τρ. Παπαζήσης	60.000
1978	Έγκ. Λεξικόν «Ήλιος»	60.000
		65.000
1994	Μιχ. Γ. Τρίτος	75.000
1965	Σ. Ν. Λιάκος	102.000

SUMMARY

Ahillefs G. Lazarou

ETHNOLOGICAL AND DEMOGRAPHIC DATA RELATING TO MOSCHOPOLIS

With regard to the ethnological data, the writer briefly investigates the racial and linguistic substratum of the Moschopolis area in Greek Antiquity. He then recounts how the Romans' activities in unified Epirus began and gradually evolved and points out the immediate and long-term repercussions, which included the use of Latin by Greeks. He divides the Latinisation of the Greeks into three stages: i) the first collaboration between the Romans and the Greeks of the Ionian and Epirus; ii) the 'destruction' of Epirus and particularly the time when it was brought into the Province of Macedonia; and iii) the first centuries of the Eastern Roman Empire. He then discusses how various peoples came and settled south of the Danube and evaluates what the Greeks had to offer the strangers. He also outlines how the Scypitari-Albanians appeared from the interior of the peninsula and the repercussions of this, especially after their conversion to Islam, on the life of their Greek neighbours or fellow residents; and particularly the fate of Moschopolis, which ethnologically was composed of Greeks speaking a linguistic variant, i.e. Vlach, as also people of all provenances doing business with Moschopolitan companies or working in them and in a variety of establishments.

As far as the demographic data are concerned, the writer records the most important evidence and concludes that writers' findings vary with regard to the precise number of inhabitants of Moschopolis and that the most nearly accurate assessment is 60,000.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ

Η Μοσχόπολη δέχτηκε στον αρχικό πληθυσμιακό της πυρήνα Βλάχους από διάφορα σημεία του ελληνοβαλκανικού χώρου. Οι πρώτοι που έφτασαν εδώ και προστέθηκαν στον εντόπιο, μάλλον κτηνοτροφικό, πληθυσμό ήταν Βλάχοι(;) από την Κωνσταντινούπολη¹. Η εγκατάστασή τους έγινε από εξωμότη Αλβανό αξιωματούχο που τους πήρε ως έπαθλο των υπηρεσιών του. Ο εξανδραποδισμένος αυτός πληθυσμός, αμέσως μετά την άλωση της Βασιλεύουσας, αποτέλεσε τη δυναμική εστία στην ανάπτυξη της Μοσχόπολης.

Οι αστικές αξίες των πρωτευουσιάνων δομήθηκαν πάνω στον εντόπιο λαϊκό πολιτισμό και την οικονομική βάση της πρωτογενούς παραγωγής που προερχόταν κυρίως από την εκτεταμένη προβατοτροφία. Άλλωστε, πάνω στην εκτεταμένη προβατοτροφία και την επεξεργασία των μαλλιών της με τα πορφυρά μάλλινα προϊόντα άλλοι αστοί-κτηνοτρόφοι θεμελίωσαν κάποτε τον Ακράγαντα στα νότια της Σικελίας, που στον καιρό της ακμής του αριθμούσε γύρω στις εκατό πενήντα χιλιάδες κατοίκους. Η ρίζα των ιδρυτών του Ακράγαντα ανάγεται στην πρώτη, την αριστοκρατική, φυλή των Δωριέων, τους Υλλείς², που προέρχονταν —όπως «συμπτωματικά»— από την ευρύτερη περιοχή της Μοσχόπολης. Αλλά στον ίδιο ακόμα χώρο, δηλαδή την Άνω Μακεδονία, ο Hammond³ αντιπαραβάλλει το πλουσιότερο και το ισχυρότερο κέντρο του πολιτισμού της περιοχής κατά τη νεολιθική εποχή με αυτό της βλάχικης πόλης, της Μοσχόπολης.

Η αστική, λοιπόν, ανάπτυξη έφερε πλούτο και προπάντων άνοιξε ελπιδοφόρα προοπτική για όσους ήθελαν να εγκατασταθούν στη Μοσχόπολη με την προνομιούχα για το εμπόριο θέση της. Έτσι, έρχονται ανήσυχοι για προκοπή κι ευημερία Βλάχοι

1. Η έξοδος αυτή αναφέρεται σε επιστολή Μοσχοπολιτών προς τις αυστρουγγρικές αρχές στη Βουδαπέστη. Η επιστολή εναπόκειται στο Αρχείο Εγγράφων της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Βουδαπέστης υπό τον τίτλο «Graeci ritus non uniti» που δημοσιεύτηκε στο *Conn. lit.* XXXVII 1903, σσ. 951-953. Την πληροφορία την έχω από δύο προφορικές πηγές. Από αυτές η μία μου κατάθεσε τη μαρτυρία ότι στο περιοδ. *ΙΣΤΟΡΙΑ* (εικονογραφημένη) της δεκαετίας του '70 διάβασε σχετική επιστολή αναγνώστη.

2. H. Stefano, *Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας*, Έκδ. Α. F. Didot frères, Παρίσι 1831-1865, στο λ. Υλλείς.

3. N. Hammond, *A history of Macedonia*, τ. I, Οξφόρδη 1972, σ. 232.

από το Μέτσοβο (βλ. και συνοικία Μετσοβίκι), από το Σκαμνέλι (βλ. Σκαμνελίκι) των Ζαγοριών, που αλλιώς ονομάζονται και Βλαχιά, καθώς και από αλλού. Τα ονόματα, επομένως, των Μοσχοπολιτών θα τα αναζητήσουμε και σε άλλα σημεία του βλαχόφωνου κόσμου. Από εδώ, πιθανόν, κάποια να έχουν την προέλευση των αρχικών τους φορέων. Αλλά και αντίστροφα, όπου τα εντοπίζουμε τόσο σε βλαχόφωνους όσο και σε ελληνόφωνους οικισμούς, μπορούμε να υποθέσουμε εγκατάσταση μοσχοπολίτικων οικογενειών μετά κυρίως τη διασπορά του μεγαλύτερου πληθυσμιακού όγκου κατά το β' μισό του 18ου αιώνα (1769).

Τα επώνυμα των Μοσχοπολιτών τα κατηγοριοποιούμε σε I. Εκκλησιαστικά II. Πατριδωνυμικά III. Παρωνυμικά IV. Επαγγελματικά V. Πατρωνυμικά και VI. Διάφορα.

Πριν, όμως, από την παράθεση των σχετικών πινάκων, θεωρούμε πιο πρόσφορο να ασχοληθούμε λεπτομερέστερα με ορισμένα επώνυμα που είναι φορείς, όπως πιστεύουμε, ιστορικών πληροφοριών. Η ετυμολογική τους ανίχνευση —σε όσο βαθμό θα είναι η αληθινή— θα μας προσεγγίσει διαχρονικά στην εθνογένεση του πληθυσμού που μας απασχολεί. Αυτό θα μας βοηθήσει να ψάσουμε μέσα στην αχλύ του χρόνου τις προγονικές ρίζες των κατοίκων της εφτάλοφης πολιτείας και να υποθέσουμε το εθνολαογραφικό υπόβαθρό της.

Ακριβώς το εθνολαογραφικό υπόβαθρο μιας πόλης ερμηνεύει και την ιδιαίτερη φυσιολογία, το ύφος που παρουσιάζει σε σχέση με άλλα ισοδύναμα αστικά κέντρα. Έτσι, έρχονται στο νου μου τα λόγια του αείμνηστου Μανώλη Ανδρόνικου, που έκρινε ότι η πνευματική και καλλιτεχνική άνθιση της κλασικής Αθήνας, παρά την έντονη αστική της ζωή, είχε βαθιές ρίζες στον αγροτικό λαϊκό πολιτισμό της εποχής εκείνης.

Αρχίζουμε, λοιπόν, την εξέταση με το επώνυμο *Βρούσιας / Βρούσας*. Το επώνυμο αυτό μας «ανάγει» στις αρχέγονες ρίζες όχι μόνο των Μοσχοπολιτών αλλά και των παλιών Μακεδόνων, εφόσον βέβαια η ερμηνεία που προτείνουμε στέκει σε αληθινές βάσεις. Στο Θησαυρό της Ελληνικής Γλώσσας του Ερρίκου Στεφάνου διαβάζουμε ότι η λ. *Βρούσις* δηλώνει «μοῖρα Μακεδονίας ἀπὸ Βρούσου Ἡμαθίου παιδός». Στην ίδια πηγή το *Βροῦσσι* αναγράφεται ως όνομα «εθνικόν», δηλαδή το έφερεν κάποια φάρα των αρχαίων Μακεδόνων. Βλέπουμε ότι το Βρούσις είναι περιοχή της Μακεδονίας, που αλλιώς ονομάζεται με το σύνταγμα, περίφραση, *Βρουσιάδα γη*. Ο ονοματοδότης τόσο της περιοχής όσο και της μακεδονικής υποφυλής των *Βρούσων* είναι ο *Βρούσος*, γιος του μυθολογικού Ημαθία. Στην Ημαθία σήμερα —τι σύμπτωση!— ακούγεται στο χωριό Σέλι το επώνυμο *Βρούσιας* και βλαχιστί *Vrusha*. Πρόκειται για οικογένεια που ανάγει την καταγωγή της στο Περιβόλι της Πίνδου, χωριό όπου συναντάμε κι άλλα επώνυμα με αρχαίες καταβολές... Ωστόσο, παρά τη γοητεία της απώτερης αναγωγής του επώνυμου αυτού, σημειώσαμε και την ύπαρξη στο ιδίωμα του Τσεσμέ⁴ (Κρήνης) Ιωνίας του «γενικοφανούς» επιρρήματος: *βρουσίας / βρουσίου*, «βια-

4. Α(ρχαίον) Ι(στορικού) Λ(εξικού) Α(καδημίας) ΑΙΛΑ.

στικά», «με ορμή». *Μπαλαούρας / Μπαλαούρης* και *Βαλαούρης* στην πιο λόγια εκφορά του. Στα ρουμάνικα η λ. *balaur*, «μυθικό πελώριο φίδι», φέρεται ως λέξη με άγνωστη προέλευση. Στα ιδιώματα της Πάργας⁵ και της Λευκάδας⁶ η λ. *βαλαούρο* σημαίνει «ογκώδες όσο κι ελαφρύ σχετικά φόρτωμα, εμπόρευμα πλοίου». Στο ιδίωμα από το Ξηροβούνι⁷ της Ηπείρου δηλώνει τον «όγκο ευμετάβλητου φορτίου». Στα Αχυρά⁸ της Στερεάς *βαλαούρας* σημαίνει «φωνακλάς», ενώ *βαλαούρα* δηλώνει τη «φασαρία» στο ιδίωμα από το Γεράκι⁹ της Πελοποννήσου. Στα Λεχαινά¹⁰ της Ηλείας, όπως πιθανόν και αλλού, ακούγεται το επώνυμο *Μπαλαούρας*. Το επώνυμο πρέπει να ξεκίνησε ως παρωνύμιο, του οποίου ο αρχικός φορέας θα ήταν ογκώδης άνθρωπος, πελώριος ή και φωνακλάς. Ωστόσο στο χώρο των ηπειρωτικών ιδιωμάτων, όπως είδαμε, η λέξη εκφράζει το χαρακτηριστικό «τεράστιος, ογκώδης». Ως προς την ετυμολογική αρχή της λ. *βαλαούρο* θα μπορούσε να σχετισθεί με τις αρχαίες λ. *πέλωρ*, *πελώριος*, *πέλωρος* κλπ. με ηχηροποίηση σε βόρεια ιδιώματα του $p \rightarrow b$ και τροπή του $\epsilon \rightarrow \alpha$ κατά την αντίστροφη τροπή: *βαλάνι* \rightarrow *βελάνι*, *ραντίζω* \rightarrow *ρεντίζω* κλπ. *Ντούμας*: το έτυμο του επωνύμου αυτού παραμένει άγνωστο. Η γεωγραφική του κατανομή σημειώνεται σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Ως επώνυμο το συναντάμε στο Σουφλί¹¹, τη Μαζαρακιά¹² της Ηπείρου, την Αιδηψό¹³, όπου σημειώνεται και ως παρωνύμιο. Ως τοπωνύμιο απαντά στη Χαλκιδική¹⁴ και τα Λαγκάδια¹⁵ της Πελοποννήσου. Σε όλες τις πιο πάνω περιπτώσεις γίνεται χρήση του τονικού τύπου *Ντούμας*. Αν το επώνυμο δεν έχει προέλευση από κάποια βαλκανική γλώσσα, θα μπορούσε να αναχθεί —βοηθούσης και της φαντασίας— στο αρχαίο όνομα *Δύμας* και στο εθνικό *Δυμ-άνες*, τη «μεσαία τάξη των Δωριέων». *Δύμη*, «φυλή Σπαρτιατών», κατά τον Ησύχιο, ενώ *Δυμή*, «πόλη στην Αχαΐα και τη Θράκη». Ηχητικά το όνομα μας θυμίζει τη λ. *Δούμα/Ντούμα*, «βουλή αντιπροσώπων της τσαρικής Ρωσίας», που ανάγεται στο *duma-ti*, «σκέφτομαι». Η ετυμολογική προσέγγιση προς την αλβανική λ. *dume - ja*, «μέτρο σταριού έξι οκάδων», φαίνεται να παρουσιάζει περισσότερη πιθανότητα. Ανάλογη στα ελληνικά είναι η παραγωγή του επωνύμου *Μόδης* από το *μόδι*, «μέτρο σταριού». Σε γκέγκικο ιδίωμα έχουμε και τη λ. *dum*, «ευκολία(;)».

I. *Εκκλησιαστικά*: στην κατηγορία αυτή έχουμε επώνυμα με πατρωνυμική προέλευση, όπως π.χ. *Ιωσήφ*, *Λαζάρου*, *Αδάμη*, *Δανιήλ*, *Ναούμ*. Έχουμε επίσης πολλά σύνθετα με τα *Παπα-* και *Χατζη-*: *Παπαδανήλης*, *Παπαδημήτρης*, *Παπαμιχάλης*, αλλά

5. ΑΙΛΑ (χειρόγραφο 846, σ. 69).

6. ΑΙΛΑ (χ. 677, σ. 61).

7. ΑΙΛΑ (χ. 892, σ. 68).

8. ΑΙΛΑ (χ. 891, σ. 84).

9. ΑΙΛΑ (χ. 3416, σ. 55).

10. ΑΙΛΑ (χ. 900, σ. 245).

11. ΑΙΛΑ (χ. 947, σ. 1).

12. ΑΙΛΑ (χ. 781, σ. 83).

13. ΑΙΛΑ (χ. 874, σ. 85).

14. ΑΙΛΑ (χ. 1009, σ. 67).

15. ΑΙΛΑ (χ. 775, σ. 19).

και Παπασίμου, Παπασταύρου, Παπαναστάση. Πρόκειται για είδος επωνύμου που κληρονομείται στους απογόνους του παπά και το οποίο παγιώνει το λειτούργημα όσο και επάγγελμά του στο α' συνθετικό μέρος και το βαπτιστικό του στο δεύτερο μέρος. Άλλοτε εκφέρεται στην οριστική (*Παπασταύρος*) κι άλλοτε στη γενική (*Παπασταύρου*).

Το *Χατζής* από τη λ. *χατζής*, «προσκυνητής της Ιερουσαλήμ», χρησιμοποιείται για χριστιανό και μετά παραμένει τιμητικός τίτλος. Η λέξη προέρχεται από την τούρκικη *haci*, «προσκυνητής της Μέκας, της Μεδίνας». Τα σύνθετα με το *χατζη-* είναι πολλά: *Χατζηαδάμ*, *Χατζηβρότας*, *Χατζηγιώργης* κλπ. Καταγράφουμε ακόμα και το *Βακουφλής* από τη λ. *βακούφι*, «εκκλησιαστικό κτήμα» (< τουρκ. *vakif*).

II. *Πατριδωνυμικά*: *Γκόρας*: από τη *Γκόρα*, περιοχή στα βόρεια της Μοσχόπολης. *Γκότζος*: πιθανόν από το χωριό *Γκότσα* στα ΒΑ. της Μοσχόπολης, κοντά στον ποταμό *Δεβόλη*. *Γραμπόβας*: από το χωριό *Γράμποβο/Γραμπόβα*. *Καβάγιας*: από την αλβανική πόλη *Καβάϊα*. *Καβαλλιώτης*: από την *Καβάλλα*. *Νικολιτσάνος*: από τη *Νικολίτσα*, σβησμένη σήμερα και ανθηρή κάποτε βλαχόφωνη πόλη στα ελληνο-αλβανικά όρια. *Μάντουκας*: από το βουνό *Μάντουκα*¹⁶ στους πρόποδες του οποίου κείται η Μοσχόπολη. Ανήκει στο ορεινό σύμπλεγμα της Όπαρης. Στα λατινικά σχεδόν ομοηχεί η λ. *manducus*, «φαγάς», «μορμολύκειο, αποτρόπαιη προσωπίδα, σκιαχτρο», που προέρχεται από το ρήμα *manducare*, «μασώ» κι αργότερα «τρώγω». Στο χώρο των νεοελληνικών ιδωμάτων έχουμε τα: *μάτουκα*, «αξίνα» στον *Γραμπιά*¹⁷ της Εύβοιας, *μαντούκα*, «τσιπούρα» στη Μεγίστη¹⁸ και *μάντουκα*, «χοντρό ξύλο, ρόπαλο» στην Κύπρο. *Όπαρης*: από το όρος *Όπαρις*, στον όγκο του οποίου ανήκει το βουνό *Μάντουκα*, όπου είναι κτισμένη και η Μοσχόπολη, καθώς είδαμε. *Σιπισχιώτης/Υπισχιώτης/Σίπισχας*: από τη γειτονική βλαχόφωνη πόλη *Σίπισχα/Υπισχία*, στα βόρεια και πολύ κοντά στη Μοσχόπολη. *Σκοτράνης*: πιθανόν από την πόλη *Σκόδρα* της Β. Αλβανίας. Το επώνυμο αυτό το έφερε και βλαχόφωνος από την Αλβανία που ζούσε στη Βέροια με τον τύπο *Σκουντράνος*. *Σμόλενιτς/Σμολένσκης*: από την ουγγρική πόλη *Τζμόλσκ*, όπου στα περίχωρά της η μοσχοπολίτικη αυτή οικογένεια είχε το κτήμα που πήρε το τοπωνύμιο *Σμόλκ*. Από το τελευταίο προσέλαβαν και οι ιδιοκτήτες του το επίσημο πια επώνυμό τους.

Παρατηρούμε ότι παρά την πολυσυλλεκτικότητα του μοσχοπολίτικου πληθυσμού και προπάντων παρά τη σύνδεση πολλών από αυτούς με άλλους τόπους και πόλεις, τα πατριδωνυμικά επώνυμα εμφανίζονται σχετικά περιορισμένα στον αριθμό.

III. *Παρωνυμικά*: η ποσοτική τους παρουσία τόσο στο μοσχοπολίτικο ονοματολογικό χώρο όσο και αλλού είναι σημαντική¹⁹. Πολλά επώνυμα που μένουν ετυμολογικά ανερμήνευτα ανήκουν, πολύ πιθανόν, σε αυτή την κατηγορία. *Βέρας* και *Βερίκας*:

16. Βλ. και Μ. Χρυσόχου, *Βλάχοι και Κουτσόβλαχοι*, Αθήνα 1909, σ. 54.

17. ΑΙΑΑ (χ. 1000, σ. 216).

18. ΑΙΑΑ (χ. 782, σ. 41).

19. Βλ. και Χ. Συμεωνίδη, *Εισαγωγή στην ελληνική ονοματολογία*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 103.

δύο επώνυμα όπου το πρώτο είναι η βάση του δεύτερου με την προσθήκη του επιθήματος *ica*, που έχει στα βλάχικα αξία υποκοριστικού επωνύμου, π.χ. *Martu* > *Mart-ica*. Το *-icu* και θηλ. *-ica* έχει αξία «μικρός», όταν προσλαμβάνεται από ουσιαστικά όσο κι επίθετα: *ficioiu - ficiuricu*, «παιδί» - «παιδάκι», *mushatu - mushiticu*, «όμορφος» - «ομορφούλης». Το *Βέρας* και *Βερίκας* είναι προσαρμογή στη μορφολογία του βλάχικου επωνύμου που δείχνει προτίμηση στο καταληκτικό /a/: Γιώργος, Νίκος → *Γιοργα*, *Nika* κλπ. Το υποκοριστικό του *Βέρος* είναι *Virushu* στα βλάχικα και *Βερούσης* στα ελληνικά. Ο τελευταίος τύπος μας θυμίζει το επώνυμο *Βερούσης* του Αντρούτσου, πατέρα του Οδυσσέα. Ετυμολογικά ανάγεται στο επίθετο *vegu*, «αληθινός, βέρος». *Βόγας*: με φωνητικό εξελληνισμό από το *Βογάς* < *Μπογάς* < τούρκ. *boga*, «ταύρος, μπουγάς». *Βρέτας/Βρετός*: ο πρώτος τύπος ανήκει στη βλάχικη τυπολογία επωνύμου, ενώ ο δεύτερος στην ελληνική. Ξεκινούν από το επίθ. *βρετός*, «παιδί έκθετο που υιοθετείται»²⁰: *Γιώργος ο βρετός*, *Μαρία η βρετή*. Έχουμε το βαφτιστικό *Βρετός* στην Άρνα και τη Ζελίνα²¹ της Πελοποννήσου. Ως κύρια, βαφτιστικά, ονόματα τα έχουμε και στη Μοσχόπολη. *Γκάβας*: από το *gavu*, «τυφλός, γκαβός», που ως επώνυμο παίρνει τον τύπο *Gava* και *Γκάβας* στα ελληνικά. Το *gavu* προέκυψε από το λατιν. *cavus* με ηχηροποίηση του *c* → *g*. *Γκλάβας*: ο πρόγονος της οικογένειας που εισπράξε το παρατσούκλι *glava* (< σλβ. *glava*, «κεφάλι») θα πρέπει να ήταν «κεφάλας». *Γύρας*: το επώνυμο γράφεται στις σχετικές πηγές τόσο με *-u* όσο και με *-i*. Ακολουθώντας την προφορά της λ. *γιγι/γιγιγα*, «κύκλος, γραμμή» στα βλάχικα, το επώνυμο θα έπρεπε στην ντοπιολαλιά να προφέρεται *Γιούρα* και αργότερα με την άσση του φωνητικού «εξελληνισμού» να καταγράφτηκε με τον τύπο *Γύρας*, οπότε με την ορθογραφική ανάγνωση και προφορά χάθηκε πιθανόν η αρχαιότερη προφορά του *-u* ως *-ου/-ιου* στα βλάχικα. *Δούμπας*: από τη λ. *dumba*, «χοντρός και ανόητος» στο ιδίωμα των Γραμμουστώνων. *Ζιάβας*: ίσως από το *ζαβός*, «στρεβλός», «δύστροπος», με την τυπική για τα βλάχικα θέση του τόνου στην παραλήγουσα. Ισοδύναμη και ίσως επικρατέστερη, μιας και το επίθετο *ζαβός* λείπει από το λεξιλόγιο της βλάχικης, απ' ό,τι ξέρουμε, μπορεί να είναι η αναγωγή του στη λ. *zava*, «κόπιτσα, μεταλλική εγκράφα», που ανάγεται σε λέξη της όψιμης λατινικής. *Κάιος/Κάγιος*: ανάγεται πολύ πιθανόν στην τούρκικη λ. *kaya*, «βράχος». Στην Ίμβρο²² το *Καγιάς* συνιστά βαφτιστικό όνομα. Πιστεύουμε ότι η περίπτωση αποτελεί μετάφραση του ονόματος *Πέτρος*, που ως *Πέτρος Καγιάς* το έχω συναντήσει σε μικρασιατικό ιδίωμα, και ότι υποδηλώνει το παιδί του οποίου η μητέρα το συνέλαβε, αφού πρώτα σύρθηκε σε σήραγγα βράχου (*kaya*) επικαλούμενη τη θεία βοήθεια για τεκνοποίηση. Το *Πέτρος* στα βλάχικα αποδίδεται και με το *Busha*, που ο Μ. Τριανταφυλλίδης ανάγει στο *Χαραλαμπούσης*²³, και αυτό αληθινό για ορισμένα ιδιώματα. *Καμπούρης*: από πιθανή *καμπούρα* του προγόνου, αποδέκτη του παρωνυμίου. *Καπουμάρε*: από το *caru*, «κεφάλι», και *mare*, «μεγάλο». Το σύνθετο αυτό παρωνύμιο δείχνει την τυπική για τα βλάχικα θέση του

20. Ο.π., σσ. 76-77.

21. ΑΙΛΑ (χ. 889, σ. 86).

22. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 47.

23. Ο.π., σ. 14.

προσδιορίζοντας επιθέτου, που είναι μετά το προσδιοριζόμενο ουσιαστικό. Πρόκειται για κληρονομημένη από τα λατινικά δομή, προς την οποία η βλάχικη παρέμεινε κατά πολύ πιο πιστή από τις άλλες νεολατινικές διαλέκτους: *poarti buna!*, «νύχτα καλή!», αλλά στους Αρβανιτόβλαχους ακόμα και *dzua buna!*, «ημέρα καλή!» αντί «καλημέρα!». Στα ελληνικά θα είχαμε για το ίδιο παρατσούκλι: *Μεγαλοκέφαλος*, *Χοντροκέφαλος*, ενώ στα βλάχικα και σε μεταφρασμένη μορφή: *κεφαλομέγαλος*, *κεφαλόχοντρος*. *Κάπρας*: από τη λ. *capra*, «γίδα». *Κεσάτης*: από την τούρκικη λ. *kesat*, «κεσάτι, εμπορική απραξία». *Κιοπέκας*: από την τούρκικη λ. *kiorek*, «σκυλί». *Κούτας*: το επώνυμο μπορεί ν' αναχθεί τόσο στη νηπιακή λ. *κούτα*, «σκύλος», νεοελληνικών και βλάχικων ιδιωμάτων, όσο —και προπάντων— στο επίθ. *κούτας*, «βλάκας, κουτός», που απαντά σε νεοελληνικά ιδιώματα. Ως τοπωνύμιο απαντά στην Κρούβρυση της Θεσσαλίας²⁴ και τα Λαγκάδια της Πελοποννήσου²⁵. Η λέξη απαντά και ως συνθετικό, στο οποίο προτάσσεται το *μωρο* - (*μωρός*), και με τον τύπο *μουρουκούτι* σε βόρεια ιδιώματα και *murucutu* σε βλάχικα δηλώνει το «μικρό σκυλάκι» και μεταφορικά τον «άβγαλτο, τον άπειρο νεαρό»: στ' αλβανικά *cute* σημαίνει «σκυλάκι». *Λιάρας*: από το επίθ. *liaru*, «παρδαλός», που ανάγεται στο ελλην. *λιάρος*. Στη Μπεάλα της Β. Μακεδονίας με τη λ. *liara* εννοούν την «κάπα από γιδόμαλλο», ενώ σε ιδιώματα της Ηπείρου έχουμε *λιάρα* για «χοντρομάλλη λευκή κάπα». Επώνυμα στα ελληνικά έχουμε τα: *Λιάρος*, *Λιαροκάπης*, *Λιαρομάτης* κλπ. *Λιέπουρας*: από το βλάχικο *lerur*, «λαγός». *Λύτος*: από το λυτός. *Μακρής*: από το ελληνικό μακρύς που αποδίδει το γνώρισμα του ψηλού ατόμου. Συνώνυμο στα βλάχικα είναι η λ. *lungu* που χρησιμοποιεί και ως επώνυμο *Λούγκος*. *Μέσκας*: από το σλαβ. *metska*, «αρκούδα». *Μόσιος*: από το βλάχικο *moshu*, «γέρος», με θηλυκό το *moashe*, «γριά». Πρόκειται για λέξη του προλατινικού υποστρώματος που απαντά στα ρουμάνικα και τ' αλβανικά. Για την έννοια «γέρος» συνηθέστερο στα βλάχικα είναι το *aushu* (< λατιν. *avus*). *Μόσχας*: από τη *Μόσχα*, οπότε έχουμε επώνυμο πατριδωνυμικό για άτομο που σχετιζόταν με τη ρωσική πρωτεύουσα, ή από τη λ. *μόσκος*, «ζώο που παράγει το άρωμα», «το άρωμα από το ζώο μόσκος» ή και από τη λ. *musca*, «μύγα», της βλάχικης, οπότε έπρεπε να έχουμε τύπο *Μούσκας*. Και στις τρεις ενδεχόμενες περιπτώσεις έχουμε φωνητικό εξελληνισμό με την τροπή κ → χ. *Μούλας*: από τη λ. *mula*, «θηλυκό μουλάρι, μούλα». *Μούρας*: από τη βλάχικη *mura*, «μούρο» και «δευτερεύον στομάχι βοδιού με σκούρο χρώμα». *Μπάλας*: το επώνυμο απαντά ως πρώτο συνθετικό βλάχικων —και όχι μόνο— επωνύμων: *Μπαλοδήμος*, *Μπαλαμπούτης*, *Μπαλανίκας* κλπ. Από τον τσέλιγκα σαρακατσάνο *Μπάλα* έχουμε το τοπωνύμιο *Μπάλας*, «οικισμός στη περιοχή της Πεντέλης». Ως τοπωνύμιο το βρίσκουμε και στο Πραστό της Τσακωνιάς. Με τον τύπο *bala* εννοούνται «κάθε στρόγγυλο σώμα», «δέμα σανού» αλλά και «μέτωπο». Με την τελευταία σημασία το ακούμε σε ιδιώματα της Ηπείρου, της Καστοριάς και της Λευκάδας. Από τη σημασία «μέτωπο» έχουμε τη μεταφορική χρήση «πλευρά σπιτιού» στην Πλάκα της Ηπείρου. Την ακούμε ακόμη να δηλώνει και τις σημασίες «μεγάλο δέμα» και

24. ΑΙΛΑ (χ. 350, σ. 7).

25. ΑΙΛΑ (χ. 775, σ. 21).

«σφαίρα πυροβόλου όπλου». Η λ. *bala*, «μέτωπο» (< αλβαν. *ball-i* «μέτωπο», «το πρώτιστο, το άριστο»), φαίνεται να είναι πιο κοντά στην ετυμολογική βάση του επών. *Μπάλας*, εφόσον ο αρχικός φορέας του παρωνυμίου ήταν πλατυμέτωπος. Ωστόσο, πρέπει να λάβουμε ως ενδεχόμενο και την ετυμολογική αναγωγή στη λ. *bala*, «τρομερό, τεράστιο κι άγριο τέρας», της ρουμάνικης. Η λέξη αυτή με συμφυρμό στο στόμα του λαού προς τη λ. *πέλωρος/πελώριος* θα μπορούσε να δώσει τη λ. *βαλαούρο*. Στα βλάχικα η λ. *bala* σημαίνει «μεγάλο γεμάτο σακκί», «σάλιο» και «σόλα». *Μπάλας*: από τη λ. *balta/μπάλτα*, «λάκκος με νερό». *Μπάρδας*: από το αλβαν. *bardhe*, «άσπρος». *Μπέλος/Μπέλιος/Μπέλτσιος*: τα επώνυμα αυτά έχουν σχέση με το επιθ. *belu*, «άσπρο κριάρι», που ανάγεται στο σλάβικο *belo*, «άσπρο». Με φωνητικό εξελληνισμό το *Μπέλτσιος* έγινε *Βέλτσιος* και με την πρόσληψη του επιθήματος *-ίδης* προέκυψε το επώνυμο *Βελτσίδης* (οικογένεια Μοσχοπολιτών στη Βέροια). *Ντάρτας* κι «εξελληνισμένο» *Δάρτας*: από το αλβαν. *dardhe -a*, «αχλάδι». *Ντέρης*: το επώνυμο απαντά και στο Γαρδίκι από τα Τζουμέρκα. Ανάγεται στη λ. *deri*, «γουρούνη», ιδιωμάτων της βλάχικης του αλβανικού χώρου και συνιστά δάνειο από τα αλβανικά, όπου *deri* «γουρούνη». *Ντόκας/Ντόκος*: από το τουρκ. *dok*, «χορτάτος». *Πάτσας*: από το βλάχικο επιθ. *raciu-e*, «πλακουτσομούτης». *Πίνας*: το επώνυμο πρέπει να προέρχεται από τη λ. *πίνος*, «ρύπος μαλλιών προβάτου», που στα βλάχικα και σε βόρεια νεοελληνικά ιδιώματα λέγεται *sucu* και *σούκος*. Η λ. *πίνος* απαντά σε ιδιώματα της Ηπείρου, Θεσσαλίας και νοτιότερα. Την έχουν επίσης σε χρήση και οι Σαρακατσάνοι. *Πλάχας*: από το αλβαν. *plak*, «γέρος». *Ρόζας*: από τη λ. *rosa*, «πάπια» (< αλβαν. *rose*). *Σιάρπης*: από τη βλάχικη λ. *sharpe*, «φίδι». *Σιόλας*: από τη λ. *σόλα*. *Σίνας*: το επώνυμο των μεγάλων εθνικών ευεργετών. Στα Γιάννενα²⁶ η λ. *σινάς/σ'νάς* δηλώνει τον «χαλκωματά, τον καζαντζή» και προέρχεται από τη λ. *σινί*, «χάλκινο στρόγγυλο ταψί» (< τουρκ. *sini* < μεταγν. *σινίον*). Με αναβιβασμό του τόνου κατά το γιατρός > γάτψι θα μπορούσε το επαγγελματικό *σινάς* να γίνει το επώνυμο *Σίνας*. Ωστόσο, ισχυρότερη φαίνεται η άποψη να ανάγεται στο επιθ. *sin*, «γαλάζιο», της βουλγαρικής, απ' όπου με σημασιολογική διεύρυνση θα πέρασε σε νεοελληνικά ιδιώματα ως *σίνας*, «μαύρος». Στο χώρο των ιδιωμάτων της ΒΔ. Μακεδονίας έχουμε τα μεγεθυντικά του υποθετικού σήμερα τύπου *σίνας*, «μαύρος», ως *σίνακας*, «κατάμαυρος» στη Δεσκάτη και τη Σιάτιστα²⁷, *σηνάκι*, «είδος δηλητηριώδους μανιταριού που όταν κόβεται αμέσως μαυρίζει», στο Βόϊο²⁸ και στη Βλάστη, *σίνιακας*, «λερωμένος», στη Βέροια²⁹. *Σκιούρης*: από τη *shcurtu*, «κοντός» στα βλάχικα. *Τζιάφης*: με πιθανή ηχηροποίηση από τη λ. *ciafi*, «ξηροπαγωνιά» στα βλάχικα και *τσάφι/τσάφι* σε νεοελληνικά ιδιώματα. *Τζίνας*: από τη βλάχικη λ. *dzina*, «νεράιδα». *Τούρτας*: από τη λ. *τούρτα*. *Τσακπίνης*: από την τουρκική *çarkin*, «άταχος». *Τσάλης*: από το αλβαν. *chale*, «κουτσός». *Τσέρης*: από τη βλάχικη *tser*, «ουρανός». *Τσίπης*: από τη λ. *tsipa*, «γίδα με μικρά αφτιά», ή ακόμα

26. Βλ. Δ. Σαλαμάγκα, «Λαογραφικά σύμμεικτα: τα ισνάφια και τα επαγγέλματα επί τουρκοκρατίας στα Γιάννενα», *Ηπειρωτική Εστία* 7 (1959) 217.

27. ΑΙΛΑ (χ. 967, σ. 81).

28. ΑΙΛΑ (χ. 687 Α, σ. 266).

29. Βλ. Σ. Σβαρνόπουλου, *Γλωσσάριο της Βέροιας*, Βέροια 1973, σ. 80.

και από τη λ. τσίπα, «κρούστα». *Τσούλες/Τσιούλης*: από τη λ. chulu, «ζώο, κυρίως πρόβατο, με μικρά αφτιά». Σε νεοελληνικά ιδιώματα έχουμε το *τσούλος*. *Φάλλης*: από τη λ. falu, «κεφάλι». Η λέξη σώζεται στην έκφραση *deadira falu* «έδωσαν κεφάλι, δηλαδή πρόβαλε ο προπομπός συμμορίας, καραβανιού, αγέλης κλπ.», συνώνυμη έκφραση με την πιο συνηθισμένη *deadira caru*. Η λέξη απαντά και ως όνομα, οπότε πρέπει να σκεφτούμε και την πιθανή αναγωγή της στο *Φάνης*. Για την τροπή του ν σε λ πβ. το *numta* σε *lumta* «γάμος».

IV. *Επαγγελματικά*: παρά την έντονη επαγγελματική διάρθρωση της μοσχοπολίτικης κοινωνίας, καθώς δεν συμπεριελάμβανε —σύμφωνα με τις πηγές— ανειδίκευτα, ανεπάγγελτα άτομα, η «σοδειά» επωνύμων από τον επαγγελματικό χώρο δεν είναι η αναμενόμενη.

Βαϊνάκης: υποκοριστικό του *Βαϊνάς* («βαρελάς»). Το επώνυμο ανάγεται στη λ. *βαγένι/βαένι* «βαρέλι» και αυτή στο μεσαιωνικό *βαγένιον βαγενάς/βαϊνάς* είναι ο «βαρελοποιός». *Δούκας*: από το μεσαιωνικό *δούκας* < *δουξ* < λατιν. *dux*. Πρόκειται για τίτλο ευγενείας, τίτλο αξιωματούχου και σήμερα απλό επώνυμο. *Ζιουπάν/Ζουπάνος*: τίτλος των αρχηγών των Σλάβων της Βαλκανικής. *Καζαντζής*: από το τούρκικο *kazanci*, «που κατασκευάζει καζάνια, ο λεβητοποιός». *Κονταξής*: από το τούρκικο *kontrakci*, «οπλοποιός». *Μποϊαντζής*: από το τούρκικο *boyaci*, «βαφέας». *Μποσταντζής*: από το τούρκικο *bostanci*, «περιβολάρης». *Παπαγιώργης, Παπαγιάννης* κ.ο.κ.: το κύρος του λειτουργήματος συνιστούσε κοινωνικό τίτλο που χρησίμευσε ως πρόθημα με το οποίο ο ίδιος αποκαλούνταν: *Γιώργης-Παπαγιώργης, Γιάννης-Παπαγιάννης*. Οι κληρονόμοι του επωνύμου το δέχονταν είτε στην ονομαστική είτε στη γενική πτώση, όπως ήδη σημειώθηκε. *Πεσχάρου*: αν από τάση φωνητικού εξελληνισμού έχουμε τροπή του συμπλέγματος *σκ* → *σχ* και διατήρηση του /e/ αντί /i/, τότε πρόκειται για το βλάχικο επαγγελματικό *riscaru*, «ψαράς» (*rescu*, «ψάρι»). *Σακελλάριος*: από το *σακελάριος* (ο μέγας), «που φροντίζει για την τήρηση του δικαίου των μονών, ασκεί εποπτεία επί της επισκοπικής φυλακής (*σακέλλης*) κλπ.». Σήμερα αποτελεί απλό τιμητικό αξίωμα χωρίς ορισμένη δικαιοδοσία, βλ. *Σακελλαρίου, Σακελλαρίδης*. *Τερεζής*: από το τουρκικό *terzi*, «ράφτης». *Φάβρος*: από τη βλάχικη λ. *fanru/fanur*, «σιδεράς», που ανάγεται στο λατιν. *fabrum*. *Χρυσικός*: από τη λ. *hrisic*, «χρυσικός». Στο χώρο του μοσχοπολίτικου επωνύμου υπάρχει και το συνώνυμο *Κουγιουμτζής*. *Χαλκιάς/Χαλκέας* και το υπερλόγιο *Χαλκεύς*.

V. *Πατρωνυμικά*: πρόκειται για επώνυμα που κληροδοτήθηκαν από το βαφτιστικό όνομα του προγόνου, φορέα του. Τα συναντάμε άλλοτε στη γενική, οπότε η γραμματική αυτή σημασία υποδηλώνει την έννοια «παιδί του...», ή και στην ονομαστική: *Γεωργίου* αλλά και *Γκόγκας*. Στα βλάχικα η πτώση σημειώνεται με την πρόταξη του άρθρου *al*, «του»: *Nica al Goga*, «ο Νίκος του Γκόγκα», *Marcu' al Dina*, «ο Μάρκος του Ντίνα» κ.ο.κ. Αυτή είναι η δομή του ονοματεπώνυμου στα βλάχικα: *Dima al Fufa*, «Δημήτρης Φούφας». Μοσχοπολίτικα πατρωνυμικά σταχυολογήσαμε τα εξής: *Αδάμης*: στα βλάχικα το βιβλικό *Αδάμ* ακούγεται συχνά, ενώ δεν απαντά το *A-*

βραάμ, Γεωργίου, Γιαννάκης, Γκόγκας (< Γιώργος), Θεοδωρίδης, Θεοδώρου, Θεοχάρης, Ιωάννου, Λέκος (< Αλέκος), Μάνος (< Μανώλης), Μάρκου, Μπάντος (< Παντελής), Νάστου/Νάστος (< Αναστάσης), Ντήμτζας / Δήμζας (< Δημήτρης), Ντόντης (< Θόδωρος), Τζώντζας (< Γιώργος), Φιλίππης/Φίλιππης. Προσθέτουμε ακόμη και τα μητρωνυμικά Δέσπας, Ρήνας / Λήνας (< Ειρήνη). Στο Νυμφαίο, που έχει και μοσχοπολίτικες οικογένειες, η Ρήνα λέγεται και Λήνα, Τάνας (< Σουλτάνα): οι Βλάχοι έδιναν στα κορίτσια το όνομα Τάνα για να τιμήσουν τη μητέρα του Σουλτάνου, τη Βαλιδέ Σουλτάνα, στην οποία πλήρωναν τα δοσίματα, αλλά είχαν και την προστασία της.

VI. Διάφορα: στην κατηγορία αυτή εντάσσονται τα επώνυμα που μέχρι στιγμής μένουν ετυμολογικά ανερμήνευτα ή υπάγονται σε δευτερεύουσες κατηγορίες: Βαρτζούκος, Βενδότης, Βλάχος, Βύζας, Γαδέσης, Γινώσης, Γιούλες, Γκικαδίας, Γκίκας, Γκίτας, Γκίντας, Γκούτζιας, Κάτσης, Κιόσσας, Λίλιας, Μάρας, Μελιγγέρης, Μπάμπας και με φωνητικό εξελληνισμό Βάμβας³⁰, Μπέντος, Μπέρος (< begu, «γκρεμός»), Μπόσας, Νάτζας, Νιτσώτης, Ντάλας, Οσόγιας, Ουκούτας, Παμπέρης, Πλέκης, Πρέντας, Σαμίας, Σάντας, Σάρρος, Σιάκας, Σιαγκούνας, Στίκας, Τέρπος, Τζέκας, Τίκιος, Τίρας, Τόκας, Τούπιας, Τσάκος (ιταλ. ciacco, «γουρούνη», «αδηφάγος»), Τσώτσας, Τύρκας, Φίλης και Φούφας.

Κύρια ονόματα: αντρικά· η πολυτυπία των ονομάτων στις μοσχοπολίτικες οικογένειες, όπως και αλλού, οφείλεται στην ανάγκη διάκρισης των μελών της ευρύτερης γενιάς που έφεραν το ίδιο όνομα. Έτσι, για παράδειγμα, ο Δημήτρης, ανάμεσα στ' άλλα, ακούει και στους τύπους Δημητρούλης, Τούλιας, Μήτης, Μπήτης, Δήμας, Ντήμας, Μπήτας, Τιόκας, Τάκιος, αλλά και Μένιος! Για το Δημήτρη ως Μπήτας ακούγεται Μπήτους στους Χασιώτες και Μπούτους στους Σαρακατσάνους. Σε σχέση με τους άλλους Βλάχους οι Μοσχοπολίτες και οι βορειοηπειρώτες Βλάχοι έχουν επιπλέον και τα ονόματα: Λάζος/Λάζαρος, Ναούμ και Μάρκος. Το βλάχικο όνομα παρουσιάζεται κυρίως με τη μορφολογία του βλάχικου επωνύμου. Έτσι, το Νίκος γίνεται Nica, το Χρήστος - Hrista και Kita στους Αρβανιτόβλαχους, ο Νικόλας - Kola κ.ο.κ. Θεωρούμε χαρακτηριστικά τα εξής βαφτιστικά μοσχοπολίτικα ονόματα: Βρετός, Γκόγκας (< Γιώργος), Γίκας, Γκίκας (< Γιωργίκας), Γκιόκας³¹ (< αλβαν. Γιώργος), Γιάνκος, Γκούτσας, Δάμος, Κόλης, Κώβης (< Ιάκωβος), Κώνστας, Λιάτσης, Λίθκας, Λίτσας³² (< Χαρίσιος), Μίσιας/Μίχος, Μίας³³ (< Ευθύμιος), Μπήτζας, Νάκης, Νικόλας > Κουλούσας > Τούσας / Τούσους, Μπάμπας, Ντίνας, Ντούτης, Ντόντος (< Θόδωρος), Νάστας, Νάτσους (< Χρήστος), Όντσος / Ουόντσος (υποκορ. του Ναούμ), Παύλης, Ράμπος / Ράπης / Ράπος (< αραβ. τουρκ. rab/rar, «κύριος»), Σίλιας (< Βασίλης), Στάσης, Σώτας (< Σωτήρης), Τάσης, Τέγος (< Στέργιος), Τέφης (< Στέφος), Φάλης.

30. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 135 (229).

31. *Ό.π.*, σ. 14.

32. *Ό.π.*

33. Βλ. Ι. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 282.

Ευχετικά: οι Βλάχοι δείχνουν ευαισθησία στην πρόληψη της βασκανίας αλλά και γενικά σε αυτό που λέμε «κακιά ώρα - οάγα tsea slaba». Αυτό ερμηνεύει τη χρήση ονομάτων, όπως *Στέργιος* «για να στεργιώσει το παιδί», *Γιάννης* «για να γιάνει» και *Ζήσης* «για να ζήσει». Το τελευταίο όνομα στη Μοσχόπολη το συναντάμε στη βλάχικη μορφή *Βαπα/Μπάνας* και όχι *Ζήσης*. Η λ. *bāpa*, «ζωή», έχει βαθύτατες ετυμολογικές ρίζες, που η παρουσία και ανάπτυξή τους θα συνιστούσε φιλοσοφική διαπραγματεύση. *Μπάνας*, λοιπόν, *tra si bapadza*, «για να ζήσει». Όμοιας χρήσης πρέπει να είναι και το *Τραϊάνος* (< σλάβ. *traiati*, «ζω, διαρκώ»), αντίστοιχο του *Ζήσης*. Αλλά, «για να μη λυπάται στη ζωή του το παιδί» το βαφτίζανε με το *Alipri*, δηλαδή *Αλύπη*³⁴ (< βυζαντ. *Αλύπιος*).

Γυναικεία: οι σχετικές πηγές δεν μας παρέδωσαν πολλά γυναικεία ονόματα. Γι' αυτό περιοριζόμαστε στα: *Μαρία-Μαρούσα*, *Ειρήνη-Ρήνα-Λήνα*, *Παρασκευή*, *Καλή*, *Νάουα* (< Αθηνά), *Δέσπα* κι *Ελένη*. Τα δύο τελευταία ονόματα ακούγονται και ως *Μαρία* για τη *Δέσπα* που γιορτάζει κι αυτή το Δεκαπενταύγουστο, καθώς το *Δέσποινα* χαρακτηρίζει τη *Μαρία*, ενώ ως *Κωνσταντίνα* για την *Ελένη* έχουμε παράλληλη ονομασία του δίδυμου των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης. Παρόμοια και το *Κύριος* (βλάχικο *Κύργια*) σημαίνει και *Φώτης*, γιατί την ημέρα των Φώτων έχουμε τη βάφτιση του Κυρίου.

Οι γραπτές πηγές καταγράφουν συνήθως τα βαπτιστικά ονόματα με τον επισημότερο τύπο κι όχι με εκείνον που ο λαός έχει στο στόμα του. Την αδυναμία τούτη θεράπευσε η ευγενής προσφορά σχετικών γνώσεων του Προέδρου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών καθηγητή κ. Κ. Βαβούσκου και του Μπλατσιώτη από μοσχοπολίτικη ρίζα κ. Γιάννη Βαρβαρούση.

Μορφολογία: το μοσχοπολίτικο επώνυμο, όπως φάνηκε από το δειγματολόγιο που παρουσιάσαμε, εμφανίζει τα τυπικά γνωρίσματα των ονομάτων του εσωτερικού ηπειρωτικού ελληνικού χώρου. Λείπουν τα σε *-όπουλος* και *-ίδης*. Όσα επώνυμα συναντάμε σε *-ίδης* οφείλουν την πρόσληψη του επιθέματος αυτού σε τάση «εξελληνισμού», που εμφανίζεται την εποχή της ελληνικής αφύπνισης. Το μοσχοπολίτικο επώνυμο αλλά και το όνομα, όταν προσαρμόζεται στη μορφολογία της λαϊκής του απόδοσης, είναι ολιγοσύλλαβο. Το επώνυμο μπορεί να είναι πολυσύλλαβο κυρίως όταν προκύπτει από σύνθεση: *Κωστιγιάγκος*, *Παπαθανάσης* κλπ. Η τυπική κατάληξη είναι σε *-α* στα βλάχικα και σε *-ας* στην ελληνική τους απόδοση. Μερικές φορές τα συναντάμε και σε ελληνικά γραπτά κείμενα με τη βλάχικη μορφή τους: *Κωστιγιάγκου Γκόγκα*³⁵, *Γιώργι Γίρα*, *Κώστα Θεοδώρου κ.ο.κ.* Εντυπωσιάζει πράγματι η πληθώρα δισύλλαβων ονομάτων, που με τη λιτή δομή τους αποπνέουν «αρχαϊκότητα»: *Duca-Δούκας*, *Tira-Τίρας*, *Pina-Πίνας*, *Ghita-Γκίτας*, *Sina-Σίνας κ.ο.κ.* Ο δισύλλαβος ως επί το πλείστον χαρακτήρας του βλάχικου ονόματος συνοδεύεται και από μια «αιολο-

34. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδη, *ό.π.*, σ. 81.

35. Βλ. Ν. Βέη, «Εκ του καταστήχου της συντεχνίας των Παντοπωλών της Μοσχοπόλεως», *Βυζαντινά και Νεοελληνικά Χρονικά* (1930) 528.

λατινική» τάση, τον αναβιβασμό του τόνου: *Αγοραστής - Αγοράστης, Αυτός - Λύτος, Ζερβός - Ζέρβας, Σγουρός - Σγούρος* κλπ.

Εκτός από τα θρησκευτικά ονόματα, οι Μοσχοπολίτες, όπως σημειώνει και ο Θ. Γεωργιάδης³⁶, είχαν και πολλά από την ελληνική μυθολογία και ιστορία, καθώς βρισκόμαστε στην περίοδο του ελληνικού διαφωτισμού: *Θεμιστοκλής, Θεόφραστος, Σοφοκλής, Ηρακλής, Αχιλλέας, Δημοσθένης, Ξενοφών, Λεωνίδα, Τηλέμαχος, Μενέλαος, Αντιγόνη, Αθηνά, Δήμητρα, Περσεφόνη, Ευτυχία, Πηνελόπη, Αφροδίτη, Ευριδίκη, Ευδοξία, Ανδρομάχη, Θάλεια, Καλλιόπη, Ασπασία* κλπ.

Η λάμψη του μοσχοπολίτικου στερεώματος περιέβαλε με αίγλη μοναδική ονόματα κι επώνυμα που τα έφερε ένας κόσμος ζηλευτός και άξιος σε όλα του. Η ανακοίνωσή μου αυτή ας αποτελέσει απότιση ελάχιστου φόρου τιμής για εκείνους τους πατριώτες μας, που μέσα στο ζόφο της καθυστέρησης θεμελίωσαν το πιο φωτεινό πρότυπο οικονομικής και πολιτισμικής ανάπτυξης. Ας κρατήσουμε μέσα μας την εικόνα της Μοσχόπολης αναμμένο φάρο για το όραμα και την ελπίδα της αναγέννησής μας.

36. Βλ. Θεόφρ. Γεωργιάδη, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975, σσ. 118-119.

SUMMARY

*Andonis D. Bousboukis*A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MORPHOLOGY
OF MOSCHOPOLITAN NAMES

Apart from the local element, the population of Moschopolis also included natives of many Vlach villages, which at varying intervals would send their people to the ever expanding city.

This study first examines the surnames that are of particular interest to researchers, such as Vroussias, Balaouras, and Doumas.

The Moschopolitan surnames are divided into six categories: i) ecclesiastical names; ii) names denoting place of origin; iii) nicknames; iv) names denoting occupations; v) patronymics; and vi) various.

The principal names are examined very briefly, but little can be said about the feminine forms of these, since the sources contain very few of them.

The morphology of Moschopolitan names presents the typical characteristics of the names from the interior of Greek Epirus: the endings -opoulos and -idis are absent, they have few syllables, and are rarely polysyllabic, not tending to compound construction. There are a striking number of two-syllable names in -a in Vlach and -as in their Greek form: Douca – Doukas, Tira – Tiras, Pina – Pinas, Ghita – Gitas, Sina – Sinas, etc. Moschopolitan names are plain and simple with a savour of 'antiquity'.

Ιωάννης Α. Παπαδριανός

Η ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ
ΣΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟ ΒΙΟ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ-ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ
(18ος-19ος αι.)

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι

Στη νοτιοανατολική περιοχή της σημερινής Αλβανίας δημιουργήθηκε κατά τον 15ο αιώνα από βλαχόφωνους Έλληνες ένας μικρός συνοικισμός κτηνοτροφικού κυρίως χαρακτήρα, η Μοσχόπολη. Το πρώτο αυτό πόλισμα θα αρχίσει από τον 17ο αιώνα και εφεξής να παρουσιάζει μια ραγδαία και εκπληκτική δημογραφική και οικονομική εξέλιξη, η οποία οφειλόταν στους κάτωθι λόγους: στην επίκαιρη γεωπολιτική θέση του συνοικισμού, στη φιλοπονία των κατοίκων του και στα ειδικά προνόμια που του παραχωρήθηκαν κατά καιρούς από την Υψηλή Πύλη. Έτσι, κατά τα μέσα του 18ου αιώνα η Μοσχόπολη απέβη το σημαντικότερο βιοτεχνικό και εμπορικό κέντρο των κεντροδυτικών επαρχιών της Βαλκανικής, με αποτέλεσμα ο πληθυσμός της να ξεπεράσει, κατά τους πιο επιεικείς υπολογισμούς, τις 40.000 κατοίκους. Τεράστια πλούτη συσσωρεύτηκαν στην πόλη και η ευμάρεια του πληθυσμού της έγινε περίφημη σε ολόκληρη τη Βαλκανική. Χάρη στον πλούτο της και στην πνευματική της ακτινοβολία η Μοσχόπολη ονομάστηκε δίκαια «αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας»¹.

Από διοικητική άποψη διαμορφώθηκε στην πόλη ένα από τα πιο δημοκρατικά και φιλελεύθερα κοινοτικά συστήματα. Η διαχείριση των κοινών γινόταν από τους κοινοτικούς άρχοντες, οι οποίοι εκλέγονταν από τον λαό για ένα χρόνο με βάση ειδικό κανονισμό που είχε εγκριθεί από το κοινό της πόλης στα 1713 και αποτελούνταν από είκοσι δύο διατάξεις. Ταυτόχρονα, σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζαν οι συντεχνίες των εμπόρων και των βιοτεχνών, που με την πολιτική και κοινωνική τους δραστηριότητα διατηρούσαν τις απαραίτητες ισορροπίες ανάμεσα στους πλούχιοντες και στον λαό².

1. Ιωαν. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις, 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 92 κ.ε. Την εύστοχη ονομασία «αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας» για τη Μοσχόπολη την έδωσε ο Φ. Μιχαλόπουλος σε ειδική μονογραφία του (βλ. Φ. Μιχαλόπουλος, *Μοσχόπολις: Αι Αθήναι της Τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1941).

2. Βλ. Ιωαν. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 150 κ.ε.

Στη Μοσχόπολη υπήρχαν δεκατέσσερις συντεχνίες βιοτεχνών, οι οποίες διέθεταν συμβούλια με επικεφαλής τους συντεχνιάρχες. Οι συντεχνιάρχες συνιστούσαν δικαστικό σώμα, το οποίο εξεδίκαζε τις υποθέσεις και τις διαφορές των συντεχνιών. Εξαιρούνταν οι εμπορικές διαφορές, που παραπέμπονταν σε διαιτητές, και οι ποινικές υποθέσεις, που μεταφέρονταν στον κατή της Κορυτσάς ή στον πασά του Μπερατίου. Οι συντεχνίες, εκτός από την εξυπηρέτηση των επαγγελματικών συμφερόντων των μελών τους, ασκούσαν και ευρύτατο κοινωνικό έργο. Ανάμεσα στα άλλα, ενίσχυσαν τα αγαθοεργά ιδρύματα και έδιναν υποτροφίες στους νέους για ανώτερες σπουδές. Αξιόλογο κυρίως ήταν το «Ορφανοδοιοικητήριο», ένα δηλαδή ορφανοτροφείο που άρχισε να λειτουργεί από το έτος 1750 και είχε σκοπό την εκπαίδευση των ορφανών και απόρων παιδιών³.

Εκτός από τη σημαντική ανάπτυξη της βιοτεχνίας, ζωηρό ενδιαφέρον για τον ερευνητή παρουσιάζουν και οι πλατιές εμπορικές ενασχολήσεις —κυρίως οι διαμετακομιστικές— των Μοσχοπολιτών, καθώς και οι αποδημίες τους στη Βαλκανική και στην Κεντρική Ευρώπη.

Η κυριότερη πόλη του εξωτερικού, με την οποία ήλθαν στην αρχή σε επαφές οι κάτοικοι της Μοσχόπολης, ήταν η Βενετία. Η παρουσία των Μοσχοπολιτών στην πόλη αυτή ήταν ιδιαίτερα σημαντική. Οι Μοσχοπολίτες επιχειρηματίες συνεταιριζόνταν με τους άλλους Δυτικομακεδόνες και κυρίως με τους Σιατιστινούς. Για τη διακίνηση των εμπορευμάτων και τη διεκπεραίωση των εμπορικών τους συναλλαγών οι Μοσχοπολίτες έμποροι της Βενετίας χρησιμοποιούσαν τα πλοία της Ραγούζας (Dubrovnik) και του Ντολτσίνο, καθώς και τα καράβια των εφοπλιστών του Περάστο και της Δομπρότσας, λιμανιών της Αδριατικής. Τα κυριότερα προϊόντα, τα οποία εξήγαγαν οι έμποροι αυτοί, ήταν το μαλλί, οι βελέντζες, οι αμπάδες, το μετάξι, το πρινοκκόκι, το κερί και τα δέρματα. Αλλά και με το εισαγωγικό εμπόριο ασχολούνταν οι Μοσχοπολίτες· τα σπουδαιότερα δε προϊόντα τα οποία εισήγαγαν ήταν τα ρούχα, οι λοντρίνες, τα σιδηρικά, τα γυαλικά και τα εκκλησιαστικά βιβλία διαφόρων σχημάτων. Οι περισσότερες από τις οικίες των Μοσχοπολιτών εμπόρων βρίσκονταν κοντά στον ναό του Αγίου Γεωργίου, εκεί όπου είχε συσπειρωθεί ο Ελληνισμός της Βενετίας⁴.

Για να αποβεί, ωστόσο, ταχύτερη και αποτελεσματικότερη η διακίνηση των εμπορευμάτων τους στη Βενετία και στα άλλα ιταλικά λιμάνια, οι Μοσχοπολίτες αναγκάζονταν να κατευθύνονται συχνά προς το Δυρράχιο και την Αυλώνα, όπου είχαν τα γραφεία και τις αποθήκες τους. Έφταναν ακόμη μέχρι τη Βλαχία, για να προμηθευτούν κερί, και πολλές φορές επισκέπτονταν τη Βοσνία και περιέτρεχαν ολόκληρη την Αλβανία και τη Μακεδονία (Ελμπασάν, Καβάγια, Τίρανα, Μπεράτι, Αχρίδα, Στρούγγα, Καστοριά και Θεσσαλονίκη). Το εμπορικό δαιμόνιο τους οδηγούσε επίσης προς την Αγκώνα, την Καλλίπολη, τη Ραγούζα και τη Μεσσήνη. Τα γραπτά ιστορικά τεκ-

3. Χ. Ι. Σούλης, «Μοσχόπολις», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού* 17 (1931) 400· Ιωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 151 κ.ε.

4. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 204 κ.ε.· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1958, σσ. 10-11· Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ήπειρος*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 369 κ.ε.

μήρια που άφησαν οι Μοσχοπολίτες έμποροι σε άφθογη ελληνική γλώσσα, μαρτυρούν κατά τρόπο σαφή για την ύπαρξη έντονης εμπορικής και γενικότερα οικονομικής δραστηριότητας⁵.

Από τα μέσα όμως του 18ου αιώνα η Βενετία άρχισε να επιβάλλει βαρύτερους φόρους στα εισαγόμενα προϊόντα· γι' αυτό και οι παραδοσιακές εμπορικές επαφές των Μοσχοπολιτών με τη χώρα αυτή παρουσιάζουν ύφεση. Οι Μοσχοπολίτες αναζητούν στο εξής νέες εμπορικές διόδους μέσω της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Η Αυστρία και η Ουγγαρία αποτέλεσαν τους πόλους έλξης των κατοίκων της Μοσχόπολης και της γύρω περιοχής, οι οποίοι δημιούργησαν στα μέρη αυτά ανθηρές ελληνικές παροικίες και αξιόλογους εμπορικούς οίκους. Συγκεκριμένα, εγκαταστάσεις Μοσχοπολιτών και άλλων Δυτικομακεδόνων βρίσκουμε κυρίως στη Βιέννη και στις λεγόμενες ουγγρικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, δηλαδή στο Νόβι Σάντ (το Νεόφυτον των ελληνικών πηγών), στο Σεμλίνο (Zemun), στον Άγιο Ανδρέα, στο Μίσκολτς και στο Κετσκαμέτ⁶.

Τα εμπορεύματα, τα οποία διακινούσαν οι Μοσχοπολίτες και οι άλλοι Δυτικομακεδόνες έμποροι στις ουγγρικές επαρχίες της Αυστροουγγαρίας, ήταν ποικίλα: τα περίφημα χαλιά της Μοσχόπολης, το κόκκινο πιπέρι και τα άλλα είδη των μπαχαρικών, τα φημισμένα κρασιά της Κύπρου, της Σιάτιστας και της Νάουσας, τα γουναρικά της Καστοριάς, το ακατέργαστο βαμβάκι των Σερρών και των Βελεσών, τα ονομαστά κόκκινα και λευκά νήματα των Αμπελακίων, τα πρόβεια και κατσικίσια δέρματα της Μακεδονίας και της Ανατολής, το μετάξι της θεσσαλικής Αγιάς και των χωριών του Βόλου, τα υφαντά της Νάουσας, οι αλατζάδες της Κοζάνης, ο καπνός, το αλάτι κ.ά.⁷

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τη δραστηριότητα των Μοσχοπολιτών και των άλλων Μακεδόνων αποδήμων στην Πέστη. Οι απόδημοι αυτοί είχαν αναπτύξει ένα ανθηρότατο διαμετακομιστικό εμπόριο και ήταν οι κύριοι στυλοβάτες και δημιουργοί των κέντρων σπeditόρων ή κομμισιοναρίων, που είχαν την έδρα τους στο Τεμεσβάρ και στο Σεμλίνο. Πρωταρχικό τους καθήκον ήταν η ακώλυτη και ασφαλής μεταφορά των εμπορευμάτων. Ο μεγαλοπρεπής ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που σώζεται ακόμη ως σήμερα, είναι αψευδής μάρτυρας της άλλοτε ακτινοβολίας των Μοσχοπολιτών σπeditόρων στην Πέστη⁸.

Οι Μοσχοπολίτες έμποροι στην Αυστροουγγαρία διακρίνονταν για τις ευέλικτες ικανότητές τους, που τους έδιναν τη δυνατότητα να προσαρμόζονται κάθε φορά ανάλογα με τις διεθνείς συγκυρίες και να υπερνικούν έτσι τα πολλαπλά εμπόδια. Ονόματα Μοσχοπολιτών και άλλων Δυτικομακεδόνων, όπως των Δούμπα, των Κούρτη, των Τύγκα, των Σπίρτα και κυρίως των Σίνα, θα κυριαρχήσουν για ένα μεγάλο χρο-

5. Βλ. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 370.

6. Βλ. λεπτομέρειες: Ι. Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 38 κ.ε· του ιδίου, *Οι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες (18ος-20ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 29 κ.ε.

7. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 214.

8. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας (1354-1833)*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 355, 374.

νικό διάστημα στις ευρωπαϊκές και στις βαλκανικές οικονομικές σχέσεις και θα επηρεάσουν καταλυτικά την οικονομική και πολιτιστική ανόρθωση των ιδιαίτερων πατριδών τους⁹. Αλλά ας αφήσουμε να μιλήσει ένας ξένος ιστορικός, ο Σέρβος Ντούσαν Πόποβιτς. Κατά τον Σέρβο ιστορικό, οι Μοσχοπολίτες και οι άλλοι Έλληνες απόδημοι στις γιουγκοσλαβικές χώρες υπήρξαν οι δημιουργοί της αστικής τάξης των χωρών αυτών¹⁰. Αλλά και ένας άλλος Σέρβος λόγιος, ο Dragutin Ilić, εκφράστηκε με θερμά λόγια για τους παραπάνω αποδήμους. Κατά τη γνώμη του, για τη γιουγκοσλαβική κοινωνία ήταν *ό,τι το αλάτι για το ψωμί*¹¹.

Οι αποδημίες των Μοσχοπολιτών συνδέονται και με ένα άλλο σημαντικό γεγονός, στο οποίο, δυστυχώς, η ιστορική έρευνα δεν έδωσε τη δέουσα προσοχή. Πρόκειται για την καταλυτική απήχηση που είχαν οι παραπάνω μεταναστεύσεις στη νομική θέση όλων των Ελλήνων που ζούσαν στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Και για να γίνουμε πιο σαφείς: μετά την πρώτη και τη δεύτερη καταστροφή της Μοσχόπολης στα 1769 και 1788, οι αυστριακές αρχές αποφασίζουν να διευθετήσουν οριστικά πια την πολιτειακή-νομική θέση όλων γενικά των Ελλήνων που κατοικούσαν κυρίως στις ουγγρικές επαρχίες της Αυτοκρατορίας. Έτσι, στα 1789 η Αυλή της Βιέννης εκδίδει διάταγμα, στο οποίο αναφέρονται ρητά τα εξής: όλοι οι Έλληνες που ζούσαν ως Τούρκοι υπήκοοι στην Ουγγαρία και στην Τρανσυλβανία έπρεπε να πάρουν την αυστριακή υπηκοότητα, δίνοντας τον νενομισμένο όρκο, και να πληρώσουν όλους τους φόρους. Από το έτος αυτό και εφεξής βρισκόμαστε ολοένα και λιγότερους Έλληνες να κατοικούν στις βορειοδυτικές επαρχίες της Βαλκανικής¹².

Η μεγάλη ανάπτυξη της Μοσχόπολης, οι ανάγκες του εμπορίου και το ενδιαφέρον των κατοίκων οδήγησαν από πολύ νωρίς τη διοίκηση της πόλης στην απόφαση να ιδρύσει ελληνικά σχολεία για τη μόρφωση όχι μόνο των ελληνοπαίδων, αλλά και των παιδιών των αλλοεθνών που ζούσαν στην περιοχή. Έτσι, από τα μέσα περίπου του 17ου αιώνα πιθανολογείται ότι λειτουργούσαν στη Μοσχόπολη ένα ή περισσότερα σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης. Με βεβαιότητα πάντως γνωρίζουμε ότι η πρώτη «σχολή», στην οποία, εκτός από τα γραμματικά, διδάσκονταν και τα «εγκύκλια μαθήματα», ιδρύθηκε γύρω στα 1700¹³. Πρώτος δάσκαλος και σχολάρχης της υπήρξε ο Χρυσάνθος ο Ηπειρώτης, τον οποίο διαδέχτηκε στα 1724 ο καταγόμενος από τα Γιάννενα Νικόλαος Σύγνης ή Στίγνης. Στα 1730 δίδασκε στην ίδια σχολή ο Μοσχοπολίτης λόγιος Ιωάννης Χαλκεύς ή Χαλκείας που είχε, κατά καιρούς, χρηματίσει καθηγητής της Φλαγγινείου Σχολής της Βενετίας. Στην εποχή του φαίνεται πως άρχισε να διδάσκεται η φιλοσοφία σύμφωνα με τη νέα αριστοτελική μέθοδο. Στα 1738 τη διεύθυνση της σχολής ανέλαβε ο Σεβαστός Λεοντιάδης, ο οποίος είχε παρακολουθήσει τη

9. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σσ. 371-373.

10. D. J. Popović, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka našeg gradjanskog društva* [Για τους Κουτσόβλαχους. Συμβολές στο πρόβλημα της δημιουργίας της αστικής μας τάξης], Beograd 1937², σ. VII.

11. Drag. J. Ilić, *Hadži Diša*, έκδ. της Srpska Književna Zadruga, Beograd 1908, σ. 7.

12. D. J. Popović, *ό.π.*, σ. 103· Ι. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες απόδημοι*, σ. 308.

13. Βλ. Κ. Χατζόπουλος, *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991, σσ. 115-116. Πρβλ. και Θεόφρ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήναι 1975, σ. 41 κ.ε.

διδασκαλία του Μεθοδίου του Ανθρακίτη και είχε κάνει ανώτερες σπουδές στην Ιταλία¹⁴.

Στα 1744, με πρωτοβουλία του Λεοντιάδη, στην ως τότε σχολή των «εγκυκλίων μαθημάτων» προστέθηκε και ένας ανώτερος κύκλος σπουδών. Από το έτος αυτό και στο εξής το ελληνικό σχολείο της Μοσχόπολης πήρε την ονομασία «*Νέα Ακαδημία*» και απέβη ένα από τα πιο σημαντικά σχολεία που λειτουργούσαν τότε στους κόλπους των τουρκοκρατούμενων χωρών της Βαλκανικής¹⁵. Στη «*Νέα Ακαδημία*» θα διδάξει από τα 1748 ως τα 1769 και ο σπουδαίος λόγιος Θεόδωρος Καβαλλιώτης, για τη δράση του οποίου έχει ασχοληθεί ειδικά ο συνάδελφος Ευστάθιος Κεκριδής¹⁶.

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε τη σπουδαιότητα που ενέχουν οι προσπάθειες του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, καθώς και του επομένου καθηγητή της «*Νέας Ακαδημίας*», του Δανιήλ Μοσχοπολίτη, να εκδώσουν γλωσσικά βοηθήματα¹⁷ και να καλλιεργήσουν με τον τρόπο αυτό όχι μόνο την ελληνική αλλά και τη μητρική γλώσσα των παιδιών που φοιτούσαν στο περίφημο αυτό σχολείο της πόλης. Οι παραπάνω προσπάθειες αποδεικνύουν, από τη μια, την ευρύτητα των αντιλήψεων του διδακτικού προσωπικού της «*Νέας Ακαδημίας*» και, από την άλλη, το τεράστιο πνευματικό έργο που επιτελούσε η σχολή αυτή σε μια τόσο ευαίσθητη περιοχή της Κεντρικής και Δυτικής Βαλκανικής, όπου συνυπήρχαν αδιακρίτως Έλληνες, Άλβανοί και Σλάβοι.

Αξιοσημείωτη υπήρξε κατά την ίδια περίοδο και η εκδοτική δραστηριότητα του τυπογραφείου της Μοσχόπολης. Το τυπογραφείο αυτό πρέπει να ιδρύθηκε λίγο πριν από το έτος 1731 από τον ντόπιο λόγιο ιερομόναχο Γρηγόριο Κωνσταντινίδη, ο οποίος παρέμεινε διευθυντής του ως τα 1745. Μετά την παραίτησή του, το τυπογραφείο έγινε συνεταιρικό και λειτούργησε χωρίς διακοπή ως την καταστροφή της πόλης στα 1769. Από τα πιεστήριά του είδαν το φως της δημοσιότητας συνολικά, τουλάχιστον απ' όσα γνωρίζουμε ως σήμερα, είκοσι δύο βιβλία, από τα οποία τα περισσότερα είναι θεολογικού περιεχομένου¹⁸. Ας σημειωθεί, τέλος, εδώ πως το τυπογραφείο αυτό ήταν το δεύτερο ελληνικό τυπογραφείο που ιδρύθηκε —το πρώτο είχε ιδρυθεί στην Κωνσταντινούπολη— και το μοναδικό που λειτουργούσε κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα μέσα στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες¹⁹.

Από εκκλησιαστική άποψη, η Μοσχόπολη, ως το έτος 1670, υπαγόταν στον αρχιεπίσκοπο Πρώτης Ιουστινιανής και Αχριδών. Το έτος όμως αυτό ο αρχιεπίσκοπος Παρθένιος, που καταγόταν από την Κορυτσά, ανύψωσε την πατρίδα του σε έδρα μητροπολίτη με τον τίτλο Κορυτσάς, Σελασφόρου και Μοσχοπόλεως. Τέλος, από το

14. Ε. Ν. Κεκριδής, *Θεόδωρος Αναστασίου Καβαλλιώτης (1718-1789)*, Καβάλα 1989, σσ. 40-42.

15. Κ. Σκενδέρης, *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Αθήναι 1928², σ. 16· Ε. Κεκριδής, *ό.π.*, σσ. 42-43.

16. Στη διδακτορική του διατριβή. Για τον ακριβή τίτλο της βλ. σημ. 14.

17. Βλ. Αγγ. Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988, σ. 32 κ.ε.

18. Ευλ. Κουρίλας (Λαυριώτης), *Η Μοσχόπολη και η Νέα Ακαδημία αυτής*, Αθήναι 1934, σσ. 6-7· Φ. Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 24.

19. Θεόφρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σσ. 47-48· Κ. Χατζόπουλος, *ό.π.*, σ. 119.

έτος 1885 ο μητροπολίτης Κορυτσάς τιτλοφορείται Κορυτσάς, Πρεμετής και Μοσχόπολεως. Την πόλη κοσμούσαν ωραίοι ναοί ο αριθμός των οποίων ανερχόταν σε είκοσι. Από τις αρχαιότερες εκκλησίες ήταν της Αγίας Παρασκευής, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου που ιδρύθηκε στα 1725 και που χρησίμευε και ως μητρόπολη, του Αγίου Νικολάου, τα εγκαίνια του οποίου έγιναν στα 1750, και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου που βρισκόταν κοντά στη «Νέα Ακαδήμεια» και στο τυπογραφείο. Επίσης βορειότερα και σε απόσταση μισής σχεδόν ώρας από την πόλη σώζεται η παλαιά μονή του Αγίου Ιωάννου Προδρόμου που κτίστηκε στα 1634. Όλα όμως τα καθιδρύματα βρίσκονται σήμερα σε άθλια κατάσταση²⁰.

Η Μοσχόπολη υπήρξε η κατεξοχήν πόλη των μεγάλων ευεργετών του Γένους, όπως του Μιχαήλ Κιοπέκα, του Αναστασίου Καζαντζή και κυρίως της οικόγενειας των Σίνα: του παππού Σίμωνα, του γιου Γεωργίου και του εγγονού Σίμωνα, ο οποίος έφερε το όνομα του παππού του. Ο τελευταίος ήταν ο ιδρυτής της Ακαδημίας και του Αστεροσκοπείου των Αθηνών²¹.

Η Μοσχόπολη, δυστυχώς, έμελλε να υποστεί πρώτη από τις ελληνικές πόλεις τις θλιβερές συνέπειες που είχε ο Α΄ Ρωσοτουρκικός Πόλεμος που ξέσπασε στα 1768. Έτσι, ένα μόλις έτος μετά την έναρξη του πολέμου αυτού, δηλαδή στα 1769, οι Μοσχολίτες, κάτω από τις ανυπόφορες πιέσεις των ισχυρών τοπαρχών (των γνωστών μπορτζιλήδων), αποφασίζουν να εγκαταλείψουν την πόλη τους. Το σύνθημα της γενικής φυγής δόθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου 1769. *Ες δε 1769, σημειώνει στον κώδικα της μονής Προδρόμου ο επιφανής πολίτης της Μοσχόπολης Μιχαήλ Γκέρας, Σεπτεμβρίου 2, από τον φόβον των μπορτζιλήδων και από τα βαρέα δοσήματα, εις διάστημα τριών ημερών έχάλασεν η Μοσχόπολις και, σκορπιζόμενοι οι άνθρωποι πανταχού γης, δεν απέμεινεν εις την χώραν ούτε σκυλλί²².*

Το γεγονός κατέχει ιδιαίτερη θέση στη νεότερη βιβλιογραφία. Η ιστορική όμως έρευνα έχει μείνει σχεδόν απληροφόρητη για τα γεγονότα που συνδέονται με τη Μοσχόπολη κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια. Συγκεκριμένα τέσσερις πέντε μήνες μετά την πρώτη καταστροφή, οι Μοσχολίτες άρχισαν σιγά-σιγά να επιστρέφουν στην πόλη τους, η οποία, κατά τη δεκαετία 1775-1785, παρουσιάζει και πάλι μεγάλη βιοτεχνική και εμπορική κίνηση. Φαίνεται ότι η νέα άνθηση της Μοσχόπολης τράβηξε για μια ακόμη φορά τις αρπακτικές διαθέσεις των τουρκικών αρχών. Έτσι, στα 1788 οι αρχές αυτές με διάφορες συκοφαντίες συλλαμβάνουν και θανατώνουν δύο προύχοντες της πόλης, τον Θεόδωρο Βρέττα Ζουπάν και τον Ναούμ Γκούστα. Αμέσως μετά τον θάνατο των δύο αυτών προυχόντων, ακολούθησε ομαδική φυγή των κατοίκων, που ήρθαν και εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της τουρκοκρατούμενης Βαλκανικής, καθώς και στις βορειότερες επαρχίες της Χερσονήσου που βρίσκονταν κάτω από την κυριαρχία των Αψβούργων, ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό το ελληνικό στοιχείο που προϋ-

20. Χ. Σούλης, *ό.π.*, σ. 400· Θεόφρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 19 κ.ε.

21. Βλ. την εμπειριστατωμένη ειδική μελέτη: Γ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήναι 1972.

22. Ιωακ. Μαρτινιανός, *Συμβολαί εις την ιστορίαν της Μοσχόπολεως. Α΄. Η ιερά μονή του Τιμίου Προδρόμου κατά τον εν αυτή κώδικα, 1630-1875*, Αθήναι 1939, σ. 79· του ιδίου, *Η Μοσχόπολις*, σ. 183.

πήρχε στις παραπάνω επαρχίες²³.

Όταν εξερράγη η μεγάλη Επανάσταση του Γένους στα 1821, οι Μοσχοπολίτες μαζί με τους κατοίκους της Κορυτσάς έλαβαν ενεργό μέρος και βοήθησαν πολύπλευρα το εθνοαπελευθερωτικό κίνημα. Από τότε όμως αρχίζει ραγδαία η παρακμή της πόλης, η οποία θα υποστεί παντελή καταστροφή και ερήμωση από τα άτακτα αλβανικά σώματα τον Οκτώβριο του 1916²⁴. Η τραγικότητα του γεγονότος γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, όταν λάβουμε υπόψη ότι στην καταστροφή συμμετείχαν και οι «πολιτισμένοι» Γάλλοι.

Κυρίες και κύριοι,

Επειδή βλέπω την κλεψύδρα να σώνεται, θα σταματήσω με μια όμως διαπίστωση. Οι μεμψιμοιρίες και οι ενδοιασμοί που διατυπώνονται κατά κόρον, ότι δηλαδή μια περαιτέρω έρευνα δεν πρόκειται να φέρει τίποτε το νέο στην Ιστορία της Μοσχόπολεως, δεν είναι καθόλου δικαιολογημένοι· και είναι μεν αλήθεια ότι το ντόπιο αρχαιολογικό υλικό έχει καταστραφεί, το κενό όμως αυτό μπορούν να καλύψουν κάλλιστα τα πολυπληθή τεκμήρια των Αρχείων των χωρών της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Άλλωστε, δεν πρέπει να λησμονούμε τη ρήση του Ευαγγελίου «ό ζητών εύρησει και τῷ κρούοντι ἀνοιγήσεται».

23. Για τον τραγικό θάνατο των δύο αυτών προυχόντων της Μοσχόπολης βλ. λεπτομέρειες: Ιωαν. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις*, σσ. 200-202. Σχετικά με τη δεύτερη ομαδική μετανάστευση των Μοσχοπολιτών βλ. D. J. Ρορονιέ, *ό.π.*, σσ. 39-40, 103.

24. Βλ. λεπτομέρειες: Θεόδωρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σ. 93 κ.ε.

SUMMARY

*Ioannis Papadrianos*MOSCHOPOLIS AND ITS CONTRIBUTION TO THE ECONOMIC
AND INTELLECTUAL LIFE OF CENTRAL EUROPE AND THE BALKAN COUNTRIES
IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES

In the 15th century, Vlach-speaking Greeks established a small, chiefly stock-breeding, settlement in the south-east of what is now Albania. This was Moschopolis. In the middle of the 17th century, that original township experienced rapid and astonishing demographic and economic development, which was due to a number of factors: the settlement's strategic geopolitical position; the inhabitants' industrious habits; the democratic, liberal communal system; and the special privileges (tax exemptions, self-government, a ban on Turks entering the town) granted at various times by the Sublime Porte. So, according to the most objective estimates, in its heyday the city attained a population of 30,000.

The development of light industry and wide-ranging commercial relations (particularly in terms of transit trade), first with Venice and later with Central Europe, meant that the city amassed considerable wealth for that time. It was precisely owing to this economic prosperity that noteworthy centres of learning were established in Moschopolis, real beacons that pierced the intellectual gloom of the Turkish-held Balkans. The city's schools with their enlightened teachers — particularly the New Academy (1744) — and the fine printing-house (1731–1769) with its numerous publications spurred on the intellectual regeneration not only of the Greeks, but also of the other Balkan peoples, particularly the Albanians.

Another interesting subject for research is the Moschopolitan émigrés, who, both before and after the city was destroyed in 1769, inundated the Turkish-held regions of the Balkans and the Austrian-held areas of Central Europe and played an important part in disseminating intellectual and material wealth from East to West and vice versa.

In the short time available, this paper looks at certain aspects of the Moschopolitans' economic and intellectual activity, with particular emphasis on the points that are less well known to historical research.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ

Στο γνωστό βιβλίο του Val. Papanagi για τους Βλάχους Μοσχοπολίτες και το βενετικό εμπόριο¹, δημοσιεύονται είκοσι τέσσερις επιστολές που απηύθυναν Μοσχοπολίτες έμποροι στον συμπολίτη τους Γεώργιο Κουμάνο, μόνιμα εγκατεστημένο στην Βενετία. Οι επιστολές αυτές εγράφησαν καθ' ολοκληρίαν στην κοινή ελληνική γλώσσα της εποχής και της περιοχής, κατά το εντεκάμηνο διάστημα από 16 Οκτωβρίου 1696 έως και 18 Σεπτεμβρίου 1697. Απόκεινται στο Archivio di Stato της Βενετίας.

Έως το 1760 περίπου, η άσκηση του εμπορίου μεταξύ της Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας αφ' ενός, —που διεξήγετο κυρίως μέσω του Δυρραχίου—, και της Βενετίας αφ' ετέρου, ήταν ιδιαίτερα έντονη. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας η Γαληνοτάτη Δημοκρατία ήταν η μοναδική διέξοδος του εξαγωγικού εμπορίου των περιοχών αυτών, καθ' όσον ο χώρος της Κεντρικής και της Βόρειας Βαλκανικής είχε μεταβληθεί τότε σε θέατρο πολέμων. Το ταφικό μνημείο του Λουκά Σπαντούνη εντός του ναού του Αγίου Δημητρίου στην Θεσσαλονίκη, που το έφεραν από την Βενετία, συνιστά μαρτυρία των στενών αυτών δεσμών². Από αναφορά του Γάλλου προξένου Δυρραχίου στα 1699 προς τον υπουργό των ναυτικών κόμητα Pontchartrain, πληροφορούμαστε ότι εκατό έμποροι, *tous Turcs ou Grecs*, εγκατεστημένοι στην Βλαχία, Σκούταρι, Ελμπασάν, Μοσχόπολη, Σιάτιστα, Ιωάννινα και Θεσσαλονίκη, συναλλάσσονταν με την Βενετία. Οι ίδιοι διατηρούσαν σχέσεις με εγκατεστημένους στην πόλη αυτή παραγγελιοδόχους, σχεδόν πάντοτε συντοπίτες τους, όπως τους Κοττόνη, Τζώρτζη, Σταματέλο, Καραγιάννη, Ιωάννη Βελλαή, Μιχαήλ Περούλη, Ιωάννη Ιερώνυμο και τον παραλήπτη των είκοσι τεσσάρων επιστολών Γεώργιο Κουμάνο, *touts Grecs* σημειώνει ο πρόξενος. Από την Μακεδονία, Ήπειρο και Αλβανία εξήγοντο στην Βενετία μαλλί, δέρματα, μετάξι, κερί, αμπάδες, βαμβάκι, πίσσα, όπιο. Εισήγοντο κυρίως είδη πολυτελείας, όπως τσόχα, λόνδρα

1. V. Papanagi, *Aromâni Moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București 1935.

2. Βλ. Χαρ. Μπούρα, «Το επιτύμβιο του Λουκά Σπαντούνη στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», *Επιστημονική Επιτηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ. - Τμήμα Αρχιτεκτόνων* 6 (1973) 3 κ.εξ· Χαρ. Παπαστάθης, «Η καλλιέργεια των Γραμμάτων στη Θεσσαλονίκη κατά την τουρκοκρατία», *Νέα Εστία* 118 (1985 —τχ. Χριστουγέννων, Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη) 222.

(μάλλινη τσόχα), κασσίτερος, λεπτά υφάσματα³.

Ο Γεώργιος Κουμάνος διέμενε στην συνοικία San Provolo, κοντά στην Calle degli Albanesi, όπου κατά τις συνήθειες της εποχής κατοικούσαν οι εξ Ηπείρου, Αλβανίας και ΒΔ. Μακεδονίας προερχόμενοι, συνυπονοούμενοι υπό το κοινό όνομα Albanesi⁴. Στις επιστολές δεν περιέχονται στοιχεία για το αν ο Κουμάνος είχε δική του οικογένεια. Μερικοί επιστολογράφοι, πάντως, στέλλουν τα χαιρετίσματά τους στον αδελφό του κυρ Ζανέτο και τον εξάδελφό του σινιόρ Τζιόρτζι⁵. Ο Γεώργιος Κουμάνος ταξίδευε αρκετά συχνά για τις υποθέσεις του στην Κέρκυρα, στο απέναντί της λιμάνι της Σαγιάδας και, βέβαια, στο Δυρράχιο. Εκτός από το λιμάνι της Βενετίας, συχνά χρησιμοποιούσε εκείνο της Αγκώνας και σπανιότερα του Φιούμε και της Τεργέστης. Ήταν επίσης πλοιοκτήτης. «Σαν Ζουάν Πατίστα» ονομαζόταν το καράβι του, το οποίο οι μετ' αυτού συναλλασσόμενοι το προτιμούσαν από τα άλλα, τα υπό τις πολυάριθμες σημαίες της Αδριατικής πλοία, προφανώς λόγω χαμηλότερου ναύλου και προσωπικών σχέσεων. Του γράφει από το Ελμπασάν ο Αλέξη Γηοργίου: *έως τήν ὄρα δέν ἦδα τημίαν σου νά μάθο τὰ πάντα καί ἄπερασα πρὸς τὰ Βελαγράδα καί ἔτηχα ἐδὸ ἦς τὸ Ἐλπασάνη καί ὄλης καρτεροῦμε τὸ καράβη Σάν Ζουάν Πατήστα καί δέν γλέπομε τήποτες καί ἀκόμι κάμποσο πράμα ὅπου ἔχομε ἄλο φηλάγη τὰ μαγαζιὰ τοῦ Δρατζήου, ἄλο ἐδὸ ἦς τὸ Ἐλπασάνη, μάληστα ὅς καθὸς μοῦ προέγραφες καί πέρ βήας [= per via] τῆς Ανκώνας διὰ νά μιν φορτόσομε ἠσέ ἄλο καράβη μοναχὰ εἰς τὸ ἐδικόσου, καί τώρα δέν γλέπομε τήποτα καί ὅς τὰ ἦστερα δέν ἠξέυρομε ἔρχετε ἢ ὄχη διὰ νά καρτερέσομε σάν κάμποση ὅπου καρτεροῦν τὸν μεσία...*⁶.

Δώδεκα, ὅλοι Μοσχοπολίτες, είναι οι αποστολές των επιστολών, οι οποίες γράφονται στην Μοσχόπολη (14), Δυρράχιο (6), Καβάγια (2), Βεράτι (1) και Ελμπασάν (1). Με τον Γεώργιο Κουμάνο συνδέονται με την νομική σχέση της παραγγελίας. Του

3. Βλ. F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. I, Paris 1826, σ. 399· Βαλ. Παπαχατζή, «Οι Μοσχοπολίται και το μετά της Βενετίας εμπόριον κατά τον 18ον αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 9 (1934) 127· πρβλ. Ιωακείμ Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις, 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 100-101.

4. Βλ. Ιωακ. Μαρτινιανό, *ό.π.*, σ. 103.

5. Για τον εμπορικό οίκο Κουμάνου δεν έχει δημοσιευθεί ειδική μελέτη, παρά το πολλαπλό ενδιαφέρον της σύγχρονης βιβλιογραφίας για τον ελληνισμό της Βενετίας. Το επώνυμο Κουμάνος απαντά σε ποικίλους τομείς της ιστορίας της εκεί ελληνικής κοινότητας. Στα 1682 η Μενεγίνα Κουμάνου, «κόρη ευγενούς οικογενείας εκ Ναυπλίου», εδέχθη την μοναχική κουρά στην ελληνική γυναικεία μονή της Βενετίας και το όνομα Μητροδώρα. Εξελέγη ηγουμένη το 1700 και παρέμεινε στο αξίωμα αυτό επί είκοσι τέσσερα και πλέον χρόνια, βλ. Ελένης Κούγκου, *Η Ορθόδοξος Μονή Ευγενών Ελληνίδων Βενετίας, (1599-1829)*, Αθήνα 1965, σσ. 70, 74, 79-80. Στο ελληνικό σχολείο, που λειτουργούσε στην μονή αυτή, μαθήτρια ήταν η Μαρία Κουμάνου κατά την περίοδο 1758-1764, βλ. *ό.π.*, σ. 164, ενώ στα 1796 εισήλθε στην μονή ως μοναχή η Αναστασία Κουμάνου, «θυγάτηρ του Ενετού προξένου Νικ. Κουμάνου», και έλαβε το όνομα Μαρία-Άννα, βλ. *ό.π.*, σ. 122 κ.εξ.: Άρτεμης Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η Ελληνική Κοινότητα της Βενετίας, (1797-1866)*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 96· Ι. Ψαρά, *Από τη Θεσσαλονίκη στη Βενετία. Ιστορία της οικογένειας Νιννή, (17ος-20ός αι.)*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 70 κ.εξ. Επίσης, στον κατάλογο των μαθητών της Φλαγγίνειας Σχολής απαντούν τα ονόματα των Νικολάου και Φραγκίσκου Κουμάνου, τέκνων του Γεωργίου Κουμάνου, καταγομένων από την Βενετία, που ενεγράφησαν στην σχολή το έτος 1718, βλ. Αθ. Καραθανάση, *Η Φλαγγίνειος Σχολή της Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 165. Μήπως είναι παιδιά του Γεωργίου Κουμάνου των εμπορικών επιστολών μας;

6. V. Papahagi, *ό.π.*, σ. 157.

στέλνουν δικά τους εμπορεύματα να τα μεταπωλήσει και να τους παραδώσει εν συνεχεία το τίμημα. Ο ίδιος εμπνέει εμπιστοσύνη. Του γράφει ο Νικόλαος Θεοδώρου: *Ἐντιμώτατε καὶ εὐγενέστατε ἄρχων κύριω κύρ Τζιώρατζι, τὴν ἐντιμώτησού σου ἀκριβὸς σὲ χαιρετὸ καὶ παρακαλὸ τὸν ἐν τριάδῃ ἡμνούμενον θεὸν νὰ σὲ ἀπολλαύσῃ ἡγίαν καὶ εὐτηχήα, αὐτο καὶ ἡμῖς ἢ θήαπρόνι ἐν ἡγίαν ἡμε μέχρι. Πρῶτα ἔχω θάρω στὸν θεὸν καὶ δεύτερον στὴν ἐντιμώτησού καὶ ταῖς ἁγίεις σου γραφὲς ἐκατάλαβα καὶ ἀνάγνωσα ὅλα περὶ ὅλα καὶ διὰ τοῦτο ἀγαπὸ δινατὰ τὴν ἀφεντηά σου πὸς ἧσε πεδεμένος περισσότερα ἀπὸ ὄλους καὶ ξέρις καὶ ἀπὸ τὴν Τουρκίαν πραμάτια... καὶ διὰ τοῦτο σὲ παρακαλώ, καθὸς σὲ φότισεν ὁ θεὸς, νὰ μὲ κυβερνήσῃς ὅτι μὲ χάρις θεοῦ σοῦ ἔρχαιτε ἀπὸ τὸ χαῖρι, διὰ ὅλλα νὰ μὲ πλουτήσῃς ὅσάν καὶ ἄλους ππραγματευτάδες ποῦ ἦνε εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν ἐντιμώτισού...⁷, ἐνῶ ὁ Νικόλα Σταύρε του παραπονεῖται ἀπὸ τὸ Δυρράχιο γιὰ ἓνα ἄλλο παραγγελιοδόχο στὴν Βενετία, τὸν Τζώρτζη Σταματέλο, ὁ ὁποῖος τὸν ἔχει εκμεταλλευθεῖ, καὶ γι' αὐτὸ ὁ Σταύρε ζητᾷ νὰ συνεργάζεται πλέον με τὸν Κουμάνο: *Τημηώταται καὶ εὐγενέσταται ἄρχων κύριε κύρ Τζόρτζη Κουμάνω, τὴν αὐθεντηάν σου ἀγαπητῶς ἀσπάζομε καὶ ἀκριβῶς χερετῶ παρακαλόντας τὸν παντοδύναμον θεὸν διὰ τὴν ἡγίαν καὶ εὐτηχήαν της μὲ τοῦ ὠπήου τὴν χάριν ἡγηένωμεν καὶ ἡμῆς ἕως τὴν σήμερον, καὶ σὲ παρακαλὸ, ἄρχων κύρ Τζόρτζη Κουμάνω, νὰ μᾶς ἀγαπᾷς· τῶρα ἡμε τζεράκη δικόσου, μόνε νὰ μὲ κητάξῃς δινατὰ καὶ νὰ μοῦ γράφῃς καμῆὰ φορὰ γραφὴ νὰ μάθο τίποτα διὰ τὲς ππραματήεις καὶ θαροῦμε ἀπὸ τὸν θεὸν νὰ φέρομε καὶ ἄλους ππραματευτάδες ἀπὸ τὴν χώρα μας καὶ αὐτὸς ὁ ππραγματευτής καὶ ἔστηλε τὸ νῆμα κόκκηνο στὸν Τζόρτζη Σταματέλο ἔχη μαλὴ στὴν σκάλα [= λιμάνι] καὶ τοῦ ἦπα νὰ τῶ στήλη στὴν αὐθεντηάν σου, μόνε νὰ μὴ ἀκούῃ ὁ Σταματέλος κὲ μᾶς κάμη τίποτα ζαράρη [= ζηνία]...⁸. Γιὰ τὸν Σταματέλο διαβάζομε δυσμενὴ σχόλια καὶ σε ἄλλες ἐπιστολές.**

Παρόμοιες παρακλήσεις συνοδεύονται με δῶρα. Ὁ Ἀνδρέας τοῦ Πέτρι, κάτοικος Καβάγιας, στέλνει στὸν Κουμάνο πέντε οκάδες βούτυρο καὶ παραγγέλλει ἐκκλησιαστικά βιβλία, *...νὰ εἶσαι ποληχρόνος, καὶ μὲ τὸν Δήμο Βοσκοπολίτη τῆς ἔστηλα [= τῆς τιμότητός σου] βούτηρο ὠκάδες πέντε καὶ νὰ μοῦ στήλης τέσσαρα ὄλορόγια καὶ ἀποστόλους 4, καὶ ψαλητίρι καὶ ὀχτώχη ἀντάμα 2, καὶ εὐχολόγια 2, καὶ ψαλητήρια 3, καὶ ὀχτώχηα 2...⁹. Τρεῖς μῆνες ἀργότερα ὁ ἴδιος Ἀνδρέας τοῦ Πέτρι, μαζί με τὸν γιο τοῦ Γεώργιο, στέλνουν στὸν Κουμάνο πεσκέσι καπνὸ καὶ βούτυρο στο σταμνί¹⁰.*

Στις ἐπιστολές ἀναγράφονται, ἀκόμη, εἰδήσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου: *...καὶ πάλιν ἂν ἐρωτᾷς διὰ τὴν κυρὰ Ζαφύρα, ἀκριβῶς τὴν προσκυνᾷ, μονάχα εἶναι καθὼς δὲν θέλει, ὅτι ἐδῶ [= Καβάγια] εἶναι μεγάλη πύνα, ἀπὸ δέκα ἢ ὀκτὰ τὸ ψωμῆ, καὶ αὐτὴ εἶναι σὲ μεγάλη στενοχώρια καὶ δὲν ἔχει μὲ τί νὰ ἀγοράσῃ...¹¹. Στὴν ἀγορὰ τοῦ Ἐλμπασάν τὸ μαλλί εἶχε φθάσει τα 82 ρεάλια τὸ καντάρι (56,5 κιλά). Δύο μουσουλμάνοι ἔμποροι, ὁ Χασάν Χότζα καὶ ὁ Μουσταφά Ἀκούτης (ἴσως ἐξισλαμισμένος Βλάχος), ἔχουν ἀποθηκεύσει ἐκεῖ 400 καντάρια μαλλί καὶ θέλουν νὰ τα στείλουν στὸν Κουμάνο γιὰ νὰ τα*

7. Ο.π., σ. 143.

8. Ο.π., σ. 165.

9. Ο.π., σ. 145.

10. Ο.π., σ. 147.

11. Ο.π., σσ. 147-148.

πωλήσει¹². Στα 1697 είχε μειωθεί σημαντικά η παραγωγή κεριού στην Τουρκία και την Βλαχία. Με πολύ κόπο κατάφερε ο Γιώργης Πάπας να βρει λίγο και να το αγοράσει στην τιμή των 100 άσπρων την οκά. Το έστειλε στον Κουμάνο με την παραγγελία να μην τό πουλήσης διά τήν δρα¹³. Ο Θεόδωρος Νικολάου πήγε στο Δυρράχιο για να παραλάβει κεριό, που το είχε παραγγείλει και προπληρώσει: *...Τὸ παρόν μου δὲν εἶναι διὰ ἄλλο πάρεξ νὰ ἀκριβωχαιρετήσω τὴν αὐθεντείαν σου καὶ δεύτερον νὰ τῆς δώσω ἤδησιν πῶς σήμερον ἔχομεν ἡμέρας δέκα ὅπου ἤλθαμεν ἐδῶ εἰς τὸ Δουράτζω καὶ δοξάζωμε τὸν θεὸν ὅπου ἤλθαμεν καλὰ μὲ τὰ βάσανα ὅπου ἴδαμεν, καὶ μετὰ τὸν ἐρχομόν μας ἐδῶ ἤλθεν καὶ ὁ πατέρας μου ἐδῶ καὶ ἤχεν δώση διὰ κεριὸ ἄσπρα ἐδῶ μὰ ἡ ψεύτηδες δὲν μᾶς τὸ ἤφεραν...*¹⁴. Ἦταν τόσο μεγάλη η ἔλλειψη κεριού στην αγορά, ὥστε ο πατέρας του Αλέξη Γεωργίου ἔφυγε στην Βλαχία και ο αδελφός του στην Βοσνία για να βρουν και προμηθευθούν¹⁵. Αυτή δεν είναι η μοναδική εἴδηση για την κινητικότητα των εμπόρων. Διάσπαρτες εἰδήσεις υπάρχουν σε αρκετές επιστολές. Η εμποροπανήγυρη στο Μοσχολούρι¹⁶, η Ελασσόνα, Λάρισα, Θεσσαλονίκη, Καστοριά, Κέρκυρα και, βέβαια, τα γειτονικά προς την Μοσχόπολη και το Δυρράχιο πολίσματα, είναι ο χώρος ὅπου κυρίως δρουν οι ἔμποροι των επιστολών μας.

Σε μερικές από αυτές αναγράφονται εγκάρδιες παρακλήσεις προς τον Γεώργιο Κουμάνο να αποδεχθεί την συνεργασία και ἄλλων πραγματευτᾶδων: *...μόνον τὴν παρακαλῶ [= την εντιμότητά σου] τὸν κύρ Ἀλέξιον καὶ τὸν Θεόδωρον κύρ Νικολοῦ νὰ τοὺς ἀγαπᾶς ὡσάν τοῦ λόγου μας, ὅτι εἶναι ἐδικοί μου ἄνθρωποι, καὶ νὰ τοὺς κάμης ὑπηρεσίαν εἰς ὅτι καὶ ἂν τῆς εἰποῦν, καὶ κανέναν φόβον μὴν ἔχης διὰ αὐτουνοῦς, ὅτι εἶναι καλοὶ ἄνθρωποι καὶ ἐδικοί μου!*¹⁷, του γράφει από την Μοσχόπολη ο Δημήτριος Κωνσταντίνη Μπέντου. Ἄλλοι πάλι του ανέφεραν τις τριβές, που είχαν ανακύψει στις

12. V. Papahagi, *ὁ.π.*, σ. 162. Για την αντιστοιχία του ρεαλίου με ἄλλα νομίσματα κατά τα τέλη του 17ου αἰώνα, βλ. Ευτυχίας Λιάτα, *Φλωρία δεκατέσσερα δίνουν γρόσια σαράντα. Η κυκλοφορία των νομισμάτων στον ελληνικό χώρο, 15ος-19ος αι.*, Αθήνα 1996, σσ. 220-222.

13. V. Papahagi, *ὁ.π.*, σ. 152.

14. *Ὁ.π.*, σ. 149.

15. *Ὁ.π.*, σσ. 158, 161.

16. Χωριό της Καρδίτσας, κοντά στους Σοφάδες. Για το χωριό και την ονομαστή, κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, εμποροπανήγυρη του βλ. F.C.H.L. Rouqueville, *ὁ.π.*, τ. II, σ. 418· Ι. Λεονάρδου, *Νεωτάτη της Θεσσαλίας χωρογραφία*, Πέστη 1836, σ. 80· Α. Βουέ, *La Turquie d'Europe*, τ. III, Paris 1840, σ. 160· Νικ. Γεωργιάδου, *Θεσσαλία*, Βόλος 1894, σσ. 36-37, 101-102· Σπ. Ασδραχά, «Η ελληνική οικονομία στον ΙΗ' αἰώνα: οι μηχανισμοί», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα 1975, σσ. 172-173, (αναδημ.: του ιδίου, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία, ΙΗ' και ΙΘ' αι.*, Αθήνα 1988, σσ. 35-36)· Κυρ. Σιμοπούλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, 1810-1821*, τ. 3/β', Αθήνα 1989, σσ. 400-401· Ν. Καραφύλλη, «Το «Μασκλούρι παζάρι», *Α' Συνέδριο Μελετών Καρδίτσας*, Αθήνα 1991, σσ. 163-176· του ιδίου, «Ένα παράτολμο σχέδιο στρατιωτικής επιδρομής των Βενετών στο Μοσχολούρι τον Ιούνιο του 1570. Το πρόβλημα του χρόνου τέλεσης της περιφέρους εμποροπανήγυρης», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 24 (1993) 269-276· Βασ. Μαγοπούλου, «Το Μοσχολούρι και το πανηγύρι του», *Εφημ. «Νέος Αγών» Καρδίτσας*, φφ. 23.2.1993, 25.2.1993, 28.2.1993, 3.3.1993 και 4.3.1993· Αννίτας Πρασά, «Η πόλη της Καρδίτσας μέσα από τα περιοδικά Φήμη και Προμηθεύς του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη», *Καρδισιάτικα Χρονικά* 2 (1996) 90. Ευχαριστώ τον φίλο κ. Αντ. Αντωνίου, προϋστάμενο των Γενικών Αρχείων του Κράτους Νομού Καρδίτσας, για τις βιβλιογραφικές πληροφορίες που είχε την καλωσύνη να μου παράσχει.

17. V. Papahagi, *ὁ.π.*, σ. 144.

σχέσεις τους με τους συνεταιίρους τους ή με άλλους εμπορευομένους. Για τον Σταματέλο της Βενετίας και τον Φραγκούλη του Δυρραχίου μόνιμες ήταν οι επικρίσεις. Ο τελευταίος περιγράφεται ως *ο μεγαλύτερος διάφολος όποι ήνε, αυτός ήνε, και μᾶς ἔκαμαν μεγάλη ζημία ὄντα εὐγίκαμε ἀπὸ τὴν Βενετῆαν καὶ ὄλας ἔβαλεν τὸν ἐμίνη [= τελώνη] καὶ μᾶς ἐπῆρεν τὲς φατοῦρες [= τιμολόγια] καὶ ἐπλερόσαμε ἀπάνο ἢς τὲς φατοῦρες...»¹⁸.*

Ένα άλλο, ιδιαίτερα άξιο προσοχής, στοιχείο είναι οι παρακλήσεις προς τον Κουμάνο να προστατεύσει γιους, ανίψια, μικρότερους αδελφούς των επιστολογράφων, που μαθητεύουν σε εμπορικούς οίκους ή διαπαιδαγωγούνται σε σχολεία της Βενετίας και της Πάδοβας. Ο Νικόλαος Θεοδώρου συνιστά τον γιο του, *...καὶ ὁ ἰὼς μου αὐτοῦ ὁ Θόδωρος ἦνε δηκόσου ἕος εἰς τὴν ζοὴν του...,* καθώς και τον ανειψιό του¹⁹. Τον Θεόδωρο συνιστά και ο Δημ. Μπέντου²⁰, ενώ ο Νικ. Θεοδώρου επανέρχεται μετά τέσσερις μήνες με ικετευτική επιστολή *καὶ σὲ παρακαλὸ νὰ μοῦ κυβερνήσης τὸν ἠὼν μου τὸν Θάδορον αὐτοῦ καθὸς σὲ φώτισεν ὁ θεὸς καὶ θέλη σὲ φοτῆση ὁ θεὸς παντοτηνὰ ὄτη σὲ ἔρχαιτε ἀπὸ τὸ χαίρη νὰ μοῦ κάμνης καλὴν κυβέρνισιν καὶ ἐγὼ ἔχω θάρρο στῶν θεὸν ποτέμου μίτε ἐγὼ, μήται τὰ πεδιά μου νὰ λήπουν ἀπὸ τὴν ἀφεντιάσου ἕος τὴν ζοὴν μας καὶ θέλις ἔχης καὶ αφεντηάσου καλοσήνη ἀπὸ ἐμᾶς καὶ τόρα ἀπὸ τον θεόν...²¹. Ο Ανδρέας Πέτρι παρακαλεί για έναν νέο, ίσως συγγενή του: *Ἄλο μᾶς γράφεις διὰ τὸν Θανάση πὼς εἶναι ἀπρόκοπος: ἐμεῖς ἠθέλαμεν νὰ τὸν κρατήσουμε ἐδῶ, ἀμὰ εἶχαμε φόβον νὰ μὴν γένει Τοῦρκος καὶ διὰ ταῦτι τὸν ἐστήλαμε εἰς τὴν εντιμότησου καὶ ἡ αὐθεντιά σου εἶσαι φρόνιμος καὶ ὁ,τι σὲ φοτῆση ὁ θεὸς κάμε του...²². Ο Δημήτριος Μπέντου του συνιστά τον Αλέξιο Γεωργίου Σιδέρη και τον ανειψιό του Δημήτριο: *λοιπὸν πάντοτε χρεωστοῦμεν νὰ τὴν δώσωμεν τὴν ὠφειλομένην προσκύνησιν, διότη σὲ εἶχαμεν καὶ θαρρόῦμεν εἰς τὸν θεὸν νὰ σὲ ἔχομεν πλέον φίλον ἀγαπητὸν καὶ πεπιστευμένον, νὰ εὔρομεν πλέον ἐλπίδα εἰς τοῦ λόγου σου, διότι μοῦ γράφης καὶ διὰ τὸν Ἄλέξιον, τὸν εἶδὸν τοῦ Γεώργη Σιδέρη, πὼς εἶναι εἰς τοῦ λόγου σου, καὶ ἤξευρε καλὰ ὅτι μὲ χάρις θεοῦ εὐτυχισμένος εἶναι καὶ σὲ παρακαλῶ, ἂν μὲ ἀγαπᾶς, νὰ τὸν ἔχης ὡσάν ἐδικόν σου ὑόν, ὅτι ἀπὸ τῶρα νὰ ἤξεύρης βέβαια πὼς δὲν εἶναι ξένος, ἀλλὰ δικός μου ἄνθρωπος καὶ νὰ τὸν ἔχης ἔγνωια νὰ τὸν μάθης καὶ νὰ τὸν κυβερνᾶς εἰς ὄλα τὰ χρειαζόμενα, καὶ ὦ,τι νὰ σοῦ γυρεῦη νὰ τοῦ δώσης καὶ νὰ μὴν ἔχης καμίαν λογιῆς ἔγνωια, ὅτι καλὰ παένουν καὶ θαρρόῦμεν εἰς τὸν θεὸν νὰ μᾶς ἔχης σύγουρι φίλοι, μόνον καὶ ἡ ἀφεντιά σου νὰ μᾶς δόσης εἶδησιν διὰ κάθε πράγμα πὼς περνάει καὶ πὼς εἶναι καὶ διὰ τὸν ἀνειψιόν μου, τὸν Δημητράκι, νὰ τὸν ἔχης ἔγνωια καὶ νὰ τὸν κυβερνᾶς σὲ κάθε τι²³.***

Συνολικά δώδεκα από τις είκοσι τέσσερις επιστολές περιέχουν παρακλήσεις για την φροντίδα των νέων βλαστών στην Βενετία. Παρατηρούν οι Δανιήλ Φιλίπιδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς: *...ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκονται [= οἱ Μοσχοπολίτες] ἔχουν*

18. *Ο.π.*, σ. 162.

19. *Ο.π.*, σ. 143.

20. *Ο.π.*, σ. 144.

21. *Ο.π.*, σ. 146.

22. *Ο.π.*, σ. 148.

23. *Ο.π.*, σ. 148.

Ένα καλό όπou δέν τó εχουν οί άλλοι έδικοί μας, νά βοηθοῦν Ένας τόν άλλο μάλιστα τούς άπόρους τόσο, όπου βοσκοπολίτης σπανίως προστρέχει εἰς ξένο νά βοηθηθῆ, τó όποιο θά τó άπόχτησαν βέβαια μετά τόν κοινó άφανισμό τους...²⁴. Προφανώς οι Δημητριείς αγνοούσαν τις συστατικές υπέρ των νέων Μοσχοπολιτών επιστολές προς τον Γεώργιο Κουμάνο, που είχαν σταλεί αρκετές δεκαετίες πριν από την καταστροφή της πόλης τους.

Στα 1761 ο Αντώνιος Βαρτολιονί, πρόξενος της Βενετικής Δημοκρατίας στο Δυρράχιο, υπέβαλε έκθεση για το εμπόριο της ΝΑ. Ευρώπης. Κατ' αυτόν, οι βαρείς δασμοί που η Βενετία επέβαλλε στα διά του Δυρραχίου μεταφερόμενα εμπορεύματα ήταν η κύρια αιτία που έστρεψε το εμπόριο της ευρείας ενδοχώρας προς τα λιμάνια της Σαγιάδας και της Θεσσαλονίκης. Η αλλαγή του δρομολογίου προκάλεσε τήν καταστροφή πολλών έμπόρων τής Μοσχοπόλεως, Σιάτιστας, Άχρίδος και Μαλοβίτσης [= Μελόβιστα στην Πελαγονία]²⁵. Ο πρόξενος προσέθετε ότι για να αναζωογονηθεί το εμπόριο του Δυρραχίου σκόπιμο θα ήταν να ελαττώσουν τους δασμούς. Έτσι θα ήταν δυνατό να προσελκυσθούν αυτοί οι έμποροι *e particolarmente di Greci di Moscovol*²⁶ να ξαναρχίσουν τις συναλλαγές τους με την Βενετία. Η μνεία αυτή της περιφανούς πρωτεύουσάς μας είναι η τελευταία, εξ όσων γνωρίζουμε, στις εκθέσεις των Βενετών προξένων του Δυρραχίου.

24. Δ. Φιλιππίδης - Γρ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, (επανέκδ.) Αθήνα (Ερμής) 1988, σ. 204.

25. Βαλ. Παπαχατζής, *ό.π.*, σ. 137.

26. *Ο.π.*, 138 σημ. 1.

SUMMARY

Haralambos K. Papastathis

FROM THE CORRESPONDENCE OF THE MOSCHOPOLITAN MERCHANTS

On the basis of the correspondence of Moschopolitan merchants, published by Papahagi in 1938, the writer examines certain aspects of the commercial relations between Moschopolis and Venice and other Balkan cities.

Max Demeter Peyfuss

THE PRINTING SHOP OF MOSCHOPOLIS

Moschopolis was —and is— a famous place¹. Quite naturally, it attracted like a magnet all kinds of historiographical legends and myths, traditionally widespread in the history of the Balkans, where romanticism always disguises national and revolutionary traditions. Besides the famous «library of Moschopolis», which was unmasked as a pure legend already by the German linguist Gustav Weigand and the Greek historian Georgios Laïos, our printing shop is another good example for this proliferation of legends. It is famous for the publication of a number of extremely interesting Legends of Saints (*Vitae Sanctorum*), mainly of the Slavic Saints Kliment, Naum and Jovan Vladimir/Gjon Vlladimiri².

Even bigger is the number of legends which do circulate until today in the historiography about Moschopolis, notwithstanding the nationality of the author and/or the place of publication.

The history of the present-day village of Voskopoja has been studied by Greek, Rumanian and Albanian authors, but until now not by professional historians!

Concerning the printing shop of Moschopolis, we have to recognize the fact that its books are extremely rare in European libraries and therefore offer a large area for legends and myths. These legends refer:

1) to the historical location of the Moschopolis Press in the frame of the history of book printing in South-Eastern Europe (the printing shop of Moschopolis was by no means the first and/or the only printing office in the Balkans, as we learn from monographs and even encyclopedias),

2) to the year of foundation of this printing shop,

3) to its concrete location and organization,

4) to the number of books printed,

5) to the number of languages used in these books,

6) to the personalities working there, and finally

7) to the more (or less) interesting contents of the books published in Moschopolis.

The study of the general history of the town and of the history of its cultural insti-

1. For more detailed information see M. D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769*, Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 13, Wien 1996², pp. 8-46, mainly the chapter on the general history of the town (an Albanian translation of this book —short version— is being prepared by my student M. Gjergj Misha).

2. A large part has been reedited recently in *Cyrrillomethodianum* 10, Thessalonique 1986 (1996, in reality!).

tutions needs a lot of critical methodology.

1) The art of book printing was brought to the Balkans very early. In the nineties of the fifteenth century, the first Slavonic books were printed in Senj/Zengg (Blaž Baromić, *Missale* in *glagolica*) and in Cetinje (Makarij, *Oktoechos* in *ćirilica*). It is not yet quite sure if the beginnings of Jewish bookprinting are to be dated as early as the 1480ies, but after 1512 Hebrew books were printed in Salonika by Jews from Portugal, and since 1527 by the famous Soncino family from Italy, established in Constantinople and Salonika. The Armenians also started to print in Constantinople in the second half of the 16th century (Abgar Tochateci/Evdokaci). At that time, the art of book printing also spread to the Albanian lands, but the books printed there reportedly (*Triodion*, Skutari/Shkodra 1563; another book from Durrës/Durazzo 1584) were in Slavonic and in Latin, while books in Albanian were published exclusively in Italy (Buzuku, *Meshari*, Roma 1592).

But Moschopolis was not even the first Greek printing office in the Balkans³. As early as 1627 the famous «reformist» Patriarch Kyrillos Lukaris established a printing shop in Constantinople, but it remained just as short-lived as later initiatives for issuing greek and karamanlidika books in the middle of the 18th century (the Patriarchs Kyrillos V. and Samuel Chantzeres are often quoted in this context, but their personal contribution to the spread of book-printing is quite unsure). In 1759, an isolated *Psalterion* was published reportedly on Mount Athos by a printer who had worked before in the Moldavian capital Iași⁴.

2) The years 1710, 1712, or 1720 are often quoted as years of foundation of the Moschopolis printing shop, but the first verifiable book has the imprint 1731 and contains an Akoluthia for St. Theodora of Salonika. This means that even the Ottoman Turkish prints of Ibrahim Müteferrika (since 1728/29) are a little older than the oldest Moschopolitan book.

3) We do completely lack information about the reasons and the concrete circumstances of the foundation of the printing office, but we can suppose that the technology was imported from Venice, which used to be in a very close commercial contact with Moschopolis since the middle of the 17th century (we know a lot of books printed in Venice, but written or financed by people from Moschopolis).

4) Between 1731 and 1760 only twenty bibliographically accessible books have been printed with the indication «En Moschopolei», while one more print from 1769, evidently provenient from the same printing press, does not indicate the place of publication. It is often localized in Bucharest, but I have proved the invalidity of these arguments.

5) All these Moschopolitan books are printed exclusively in Greek, and nobody ever could show me a polyglott Moschopolitan print or a book in Aromanian, Albanian or Slavic originating from this office. But the existence of such prints is still advocated by

3. We exclude the Greek prints of Transylvania, Wallachia, Moldavia and Galicia, where a Greek-Slavonic grammar was published in Lwów in 1591.

4. The location on Mount Athos possibly is a mystification! The printing of only one single book on Mount Athos in this period is quite improbable.

authors from Romania, Albania, and Macedonia (FYROM), probably not only inspired by pure nationalism but also by the fact that several famous polyglott and xenoglott prints of that time evidently do have some relation to the cultural world of Moschopolis; however they have been printed much later and far away of our town, namely in Venice (Kaballiotēs, *Protopeiria*⁵, or Daniel, *Eisagogike Didaskalia*⁶), in Vienna (Ukutas, *Nea Paidagogia*, and Bojadschi, *Grammatike romanike etoi makedonoblachike*⁷), or in Buda and Pest (Roza, *Exetaseis* and *Măiestria ghiovă siri*⁸).

6) On the authors, editors, correctors and printers of Moschopolis we do have extremely contradictory information. There has been a lot of discussion about the question, if Hierodidaskalos Gregorios Moschopolites and Gregorios Konstantinides/ Konstantinu, both mentioned in several books from Moschopolis as author and/or editor, have been identical persons or not⁹. This question is the origin of legends about the existence of two different printing offices in Moschopolis.

Print number V from 1740 (an Akoluthia for St. Naum) and some copies of print number VI (Akoluthia for St. Kliment Ohridski) prove that both Gregorys are in fact one and the same person. In St. Naum's Akoluthia we are informed on the title page that the proofs of the book were read by «the printer Gregory from Moschopolis», in the original: Διορθώσει δὲ τοῦ Πανοσιωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱεροδιδασκάλοις Κῦ Κῦ Γρηγορίου τοῦ Μοσχοπολίτου τοῦ καὶ τυπογράφου and not καὶ τοῦ τυπογράφου. And in the portrait of this Gregorios, which we find in some copies of St. Kliment's Akoluthia¹⁰, the inscription reads Ὁ ἐν ἱερομονάχοις Γρηγόριος Μοσχοπολίτης καὶ τυπογράφος.

We do not know anything for sure about Gregory's life. The information offered for instance by Basiles Krapsites¹¹ is obviously nothing but vivid imagination —since he does not give us a single source. On the other hand, the books from Moschopolis do contain, if we read them in an attentive way, several information on this hieromonachos, who was not only a printer and proof reader but also a talented author of liturgical and other texts.

The identity of one more author of our printing shop has been questioned: Michael (tu) Gkoras or Hypeschiotes signed an epigram in a book of 1744 (the *Epistolarium* of Theophilos Korydalleus, print no. XV) with both of his surnames, establishing his identity once and forever. He wrote small verses, epigrams, dedications for several moschopolitan

5. E. N. Kekrides, *Theodoros Anastasiu Kaballiotēs (1718;-1789). Ho didaskalos tu Genus*, Kabala 1991.

6. A. Konstantakopulu, *He neoellenike glossa sta Balkania (1750-1850). To tetraglossio lexiko tu Daniel Moschopolite*, Ioannina 1988.

7. Cf. the recent reprint M. G. Boiagi, *Gramatica aromână ică macedonovlahă*, Freiburg 1988 (1990, in reality!).

8. Without any success I tried to convince publishers in Athens of the necessity of issuing (commented) reprints of these extremely rare —and interesting— books! For the whole group of texts see the recent work of A. Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jh.», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995) 73-83.

9. St. Adhami, *Voskopoja*, Tiranë 1989, pp. 67-69, favours the theory of two separate identities.

10. The portrait was not reproduced in *Cyrrillomethodiana* 10, Thessalonique 1986!

11. B. Krapsites, *Λόγιοι της Ηπείρου (1430-1912)*, Αθήνα 1979.

books, he did the proof-reading of the Akoluthia for the Fifteen Martyrs of Tiberiupolis (1741, print no. VII), he contributed in several ways (epigrams and corrections) to the *Syntagmation orthodoxon* of 1746 (print no. XVII), and it was he who wrote the Akoluthia for St. Anthony from the same year (print no. XVI). If he was the son or the nephew of the Bishop of the diocese of «Gkora kai Mokra» in the «klima» of Achrida is unknown; it is possible, however, that his surname has absolutely nothing to do with the Bishop at all!

One more author has to be mentioned because of his relationship with our printing shop, but we cannot discuss his activity here in all details: Theodoros Anastasiu Kabalioles († 1789) has published two books in Moschopolis (an *Oktoechos* in 1750, print no. XIX, a *Greek Grammar* in 1760, print no. XX), but not his famous *Protopeiria* which was published in Venice, 1770 and reprinted so often by European linguists and historians, from Johann Thunmann in 1774 to Armin Hetzer in 1981.

7) Out of totally twenty one (twenty in the worst case) Moschopolitan prints, not less than nineteen were of religious content. From these, fourteen were Akoluthias for selected Saints. Six of these were published simultaneously and in most cases bound together according to a table of contents printed in the first booklet, the famous *Collection of St. Kliment Ohridski*. But we do find isolated copies of single Akoluthias from this collection, and not every bookbinder did respect the order of the table of contents.

Two remarks are necessary here: First, it is obvious that after 1746 no more Akoluthias were printed in the following period, which corresponds nearly to a quarter of a century (to the last book, dated 1769). We do not know the reasons.

The second remark refers to the Saints to whom these liturgical texts are dedicated. In most cases—but not always—the Saints are typical personalities of the cultural area of Moschopolis-Achrida:

St. Naum/Nahumus, «thaumaturgos» and «čudotvorec»! His famous monastery is located on the southern shores of Lake Ohrid, at a distance of about 35 km from Moschopolis as the crow flies, and it exercised a kind of patronage over the Moschopolis printing shop for several years. We do not know the details and we do not know exactly why our printing office used the ikon of St. Lukas (always known as an intellectual) for its imprint.

The claim that the printing shop was located at St. Naum's monastery is one of the numerous legends we can find in the literature until today; even the monastery was located by some ignorant authors in the town of Moschopolis!

St. Naum (+910) was a fellow of St. Kliment Ohridski (+916) and, together with him and other three Saints, a disciple of the famous Thessalonican brothers St. Cyrillus and St. Methodius. All together used to be worshipped and portrayed as the so called «Seven Saints» —Hagioi Heptarithmoi, Sveti Sedmočislenici (Cyrillus, Methodius, Kliment, Naum, Sava, Gorazd and Angelarij)— in the former Archbishopric of Achrida¹². The

12. The recent Macedonian publication by V. Stojčevska-Antik' and S. Nikolovski-Katin, *Vo čest na svetite Kiril i Metodij*, Skopje 1994, has no scientific value at all.

oldest collective portrait of these Seven Saints dates from 1612 and is to be found in the Slimnica Monastery on the shore of Lake Prespa. I found excellent frescoes and ikons of the «Seven Saints» from the 18th century in the churches of the Albanian Myzeqeja just as in churches of the highlands surrounding Moschopolis (Llënga, Vithkuqi), only in Moschopolis itself no such fresco has been preserved. The «Seven Saints» are worshipped as such until today in the churches of Bulgaria, Macedonia (FYROM) and Serbia. I do not know if the «Seven Saints» have a definite place in the official church calendar of the Orthodox Church of Albania.

In the 18th century, the «klima» of the Patriarchate/Archbishopric of Achrida stretched from the Albanian shores of the Adriatic Sea at Durazzo/Durrës, Apollonia/Pojan and Valona/Vlorë to the Pirin mountains of the diocese of Tiberiupolis/Strumica. Its political history is characterized by the struggle between local and Phanariot fractions which cannot be simply identified with and reduced to a «slavic» and a «greek» orientation; the official language of the Archbishopric of Achrida was, at least in the 18th century, exclusively Greek (that is why unofficial texts were sometimes written in bulgarian but with greek characters). The struggle ended, as we know, with a victory of the Phanariot fraction —the Ottomans abolished the independence of the Archbishopric in 1767, under Üçüncü Mustafa (the III.), quite simultaneously with the abolishment of the Archbishopric of Ipek/Peć (1766) and surely in some close relationship with the so-called catastrophe of the town of Moschopolis, which has been the most powerful economic centre of the whole «klima» until these years.

The book printing and editorial activity of Moschopolis have been interpreted until now in quite different ways.

It is impossible to ascribe the book production of Moschopolis to an early flash of anacronistic nationalism as it has been seen mainly by Russian or Bulgarian authors as Gil'ferding, Tunickij and Snëgarov.

Not completely without any reason, the Moschopolitan Press has been interpreted mainly by Greek authors as a mean in the campaign of propaganda against Islam on one side (but only one Akoluthia from 1742, print no. XI, is dedicated to a «Neomartyr», Nikodemos of Berat, executed for inadmissible reconversion around 1709) or against Catholicism and Reformation on the other side (here we have to quote mainly the *Synagmatation orthodoxon* of Konstantinos Hagionaumites from 1746, print no. XVII, the undated *Aletheia Krites* by the Jesuit renegade Leandro Lombardi/Pater Bentzone, print no. XVIII, and the *Orthodoxos didaskalia* by the Alexandrian Patriarch Meletios Pegas, published in 1769, print no. XXI).

The preponderance of religious writings in the book production of Moschopolis (over 90% by titles, but we do not know the circulation!) is paralleled not only by the supervision of the Monastery of St. Naum as quoted on several title pages, but also by the spiritual guidance of the Archbishopric of Achrida, which was ruled from 1718 to his death in 1745 by the famous Moschopolitan Patriarch Ioasaph, who printed only a *Synchorocharti* (Indulgentia, Ablaßbrief) in Moschopolis in 1742, but is quoted in several other

booklets (V, VI, VII, XV).

In addition to these religious motives, not instead of, I would like to propose another interpretation. We have to consider the activity of the Moschopolitan printing shop in the light of the struggle of the domestic party for maintenance of the independence of the Archbishopric of Achrída against the Phanariot fraction which finally succeeded in 1767 with the help of the Ottomans. The largest part of publications refers to local Saints, not only to the famous «Heptarithmoi» as a group and as individuals (St. Naum, St. Kliment Ohridski), but also to St. Jovan Vladimir/Gjon Vlladimiri, St. Nikodemos, St. Erasmos, and the Fifteen Saints of Tiberiupolis.

The wall paintings and the icons of the churches of the diocese and the so-called «chartines ikones» (so well catalogued by the late Mrs. Papastratos), the copperplate engravings produced in Vienna and other towns give us an ever deeper insight into the meaning of the notion of «patrida» at that time by showing us interesting «vedute» of the famous orthodox monasteries of the region: From St. Mary's Monastery of Ardenica on a hill overlooking the Myzeqeja lowlands in the West to St. Jovan Vladimir's Monastery near Neokastron/Elbasan in Central Albania and to the remote monasteries of St. Marina/ Marena near the Aromanian village of Llënga, St. Naum on the shores of Lake Ohrid, St. John Prodromos' Monastery near Moschopolis and St. Peter and Paul's Monastery near Vithkuqi.

The book production, the wall paintings, the icons and the engravings were clearly inspired by popular religiosity and by local patriotism (irrespective of any kind of nationality which in the Balkans of the 18th century did not yet play the destructive role it had to play in the 19th and 20th centuries).

If it is allowed to search for an ideological interpretation, book printing in Moschopolis was an attempt to promote local orthodox solidarity among the faithful flock of the Archbishopric of Achrída endangered in the same way by Phanariot and Ottoman Centralism¹³.

Historians are working in the dimension of time and always have to consider the past *and* the future... For my monograph on the printing shop of Moschopolis, I have worked in many European libraries, from Rome to St. Petersburg and from Chios to London. It is possible that further titles from the Moschopolis Press might be found in the future and that our image of this publishing house may be changed.

13. In the vivid discussion following my statements, it was maintained by partners in discussion—and repeated by members of the chair—that the main source on «the so-called catastrophe of Moschopolis» of 1769 (these were my own words), the Prodromos-Codex, invokes «turkalbanoi» as malefactors. In reality, the source, published very seriously by the former Metropolitan of Xanthe, Ioakeim Martinianos, speaks exclusively of «mportziledes» and not at all about «turkalbanoi». As I stressed in the discussion, even the Ottoman «büyükbaşı» of Körice/Korytsa/Korça came to help the inhabitants of Moschopolis with two hundred men against the so-called «mportziledes», who are never identified in the source as «turkalbanoi». The «mportziledes» were a symptom of internal «anomaliai kai tarachai» (the Moschopolitan source) and of the «civil war within the establishment» (the American historian Peter Sugar), so a kind of Mafia phenomenon (defined as such by the German A. Hetzer) and had nothing to do with modern national/religious conflicts (which only seemingly dominate the scenery in Bosnia).

But systematic research has to be done quickly in the churches and church ruins of Albania. I sincerely stress my fear that premature repair of monuments by local clerics may destroy more than atheist fanaticism did succeed in fact!

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Max Demeter Peyfuss

ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΗΣ

Τα βιβλία που τυπώθηκαν στη Μοσχόπολη (η σημερινή αλβανική Voskoroja) στο διάστημα 1731-1769 είναι οι μόνες, ουσιαστικά, πηγές που διαθέτουμε αναφορικά με την ιστορία του γνωστού αυτού τυπογραφείου που κακώς αναφέρεται συχνά ως το παλαιότερο στα Βαλκάνια. Λανθασμένες είναι, επίσης, και πολλές από τις πληροφορίες που παρέχονται από διάφορα εγχειρίδια και εγκυκλοπαίδειες. Μέχρι σήμερα έχουν εξεταστεί μόνο είκοσι ένας τίτλοι, οι οποίοι είναι όλοι αποκλειστικά ελληνικοί! Η πλειοψηφία τους είναι θρησκευτικού χαρακτήρα και αναδεικνύουν τη στενή σχέση του τυπογραφείου όχι μόνο με το γνωστό μοναστήρι του Αγίου Ναούμ αλλά και με την Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας που καταργήθηκε το 1767, σχεδόν ταυτόχρονα με το ίδιο το τυπογραφείο. Μέσα από τη σχέση αυτή μπορεί να εξηγηθεί η κυριαρχία των τοπικών σλαβικών παραδόσεων στο μεγαλύτερο μέρος των εκδόσεων του τυπογραφείου αυτού, παραδόσεις αντίστοιχες των παραστάσεων γνωστών Σλάβων αγίων της περιοχής στις εκκλησίες της Μοσχόπολης (αλλά και του Myzeqe, όπου είχαν τα χειμαδιά τους οι Αρομούνιοι βοσκοί των βουνών της Μοσχόπολης).

Nikolla Simaku

HISTORY AND VOSKOPOJA TODAY

Today, I feel a legitimate pride for being born and grown up in Voskopoja, the topic of this colloquium. Also, I am very pleased to hear and read for the city of Moskopol in the past, whose culture and economic development made it known all over Balkans, whose savants and personalities of culture let their important and permanent traces in European culture. Moskopol city was known as the symbol of Hellenic culture, but also, according to E. Bulgari, the well-known western savants were widely read and known there. This showed an advanced level of culture and science achieved there till the complete destruction of 1769 and its successive ones.

It was in Moskopol where the first attempts to write the Albanian language were made. So, I can mention here the famous three languages vocabulary drafted by the director of New Academy of Moskopol, Theodore Kavallioti. It was written in Greek, Vlachs and Albanian. Albania, the country where Voskopoja is situated, has the right to consider it as the city where a great contribution for Albanian language and culture is given.

I consider as indispensable that both countries, Greece and Albania, whose cultures are influenced by the culture of that time in Voskopoja, should preserve and take under their protection this city. Voskopoja, the city with the biggest number of religious monuments and churches for its size, has become a village forgotten in its poverty. It hurts me that nobody cares seriously for its restoration.

Everybody who has seen the stone roads of Paris can not but admire its people who has preserved them with such care. Our ancestors have made a lot for Voskopoja too. They have built stone roads, bridges, parks and it was considered an honour to bring the high personalities of the state and foreigners to visit Voskopoja. This continued till 1939 when the country was occupied by foreign armies. And now the majority of the monumental works and churches are wholly or partly damaged.

Voskopoja Churches are a wonderful evidence of the art of Byzantine orthodox construction and iconography. Two of them, Saint Nicole and Saint Athanase, are damaged but they still preserve about 90% of their mural paintings which can be restored with few expenses. The others as Saint Mary, Saint John, Saint Mehulli, etc., need more work, but I think it is worth while.

Voskopoja is a city incomparable for its beauty, climate and the great possibilities it offers for development, tourism and winter sports.

Voskopoja was burned several times. But, fortunately, the churches were not destroyed. Communism, as the enemy of religion and belief, brought a lot of damage to churches. On one hand, the regime preserved them as cultural monuments, but on the other did nothing to repair them, thus contributing in their damage from faithless people. Also, the state of that time did nothing to make known their historical values to people. Only two months ago, students of Islamic seminars scribbled the eyes of the saints painted 300 years ago. Altogether there were 24 mural paintings damaged.

In front of the maltreatment of the time, Moskopol of the past and Voskopoja of today have the right to shout loudly: Will we wait more? What is the meaning of the history, what is it worth for?

I will mention later that we are organising a committee to work for the good of Voskopoja, but let the today's colloquium on Voskopoja be the first serious attempt in helping its revival.

Anyone who pretends to know and respect history should be ashamed that there is no any museum which could be a testimony of the culture and development of Moskopol. One thing should be clear. This is not to make you responsible for that. With this appeal I only ask for your help, because it is you, historians and scientists, the people who first feel the need for the revival of Voskopoja, so that it can be the place where everybody can find the signs of a well-preserved culture. Let me remind you of Metsovo in Greece and Hrushevo in Skopje, which are also the places where vlach culture is better represented.

On June 30, 1929, in Korça city, a commission composed of honourable Manol Taçi, Dhimiter Falo, Mihallaq Doku, Dhori Tira, Dhimiter Theohari, Vasil Ekonomi, etc., requested for the foundation of the beneficent Association of Voskopoja «Renaissance». The Prefect of Korça of that time, Mr. Hil Mosi, accepted this request, so the Association began work centred in Korça. On July 23, 1929, the head of Secretary of the Court of first degree legitimated it. The administrative Council of that Association had Mr. Vangjel Fundo as its head. The article 2 of its statute, «The objectives of the Association», states:

a) The care for maintenance, beauty and prosperity of Moskopol village in every respect.

b) When the budget of the association is sufficient, it will help the poor members of it.

c) Through advises, conferences, plays, etc., it will serve to keep people in high spirits.

d) Politics would be out of any concern of the association.

The article 3, «The means», states: To achieve its goals the Association accepts as its members every Voskopoja's habitant or from other parts of the country and abroad, as in America, Romania, Bulgaria, Greece, Russia, etc.

The article 5 of the statute states: The association accepts gladly and with gratitude any present or donation which could be made to it by anybody from Voskopoja or elsewhere, who desires its prosperity.

In the article 6 it is written: when the amount donated exceeds 20 gold franks (about 70 USD), a letter of thanks will be sent to the donator. When this amount exceeds 100 gold franks, the name of the donator will be written in golden letters in a special book kept in the main hall of the building of the Association .

The article 7 states: The Association branches can be founded from Albanian immigrants everywhere in the world.

There are many documents which prove that these honourable people have done a lot for Voskopoja of that time.

After sixty eight years, in Tirana, we, the sons and grandsons of the founders of the above mentioned Association, gathered and established the new Association with the same name. The date of its foundation is August 15, 1996, the Saint Mary's day. This day used to be holiday according to the old Association statute. We drafted the statute and the program. We have decided to ask the Albanian government for the restitution of the property of the churches. The Court of Tirana, with its Decision No. 7348, dated on September 9, 1996, recognised and legally accepted the activity of the Association.

We also have another project, that of sensibilizing Europe so that artistic, historical and climatic values of Voskopoja as well as the mural paintings of the medieval churches will be known throughout Europe and protected by UNESCO.

The history of Voskopoja's destruction and reconstruction is similar to that of Feniks. This similarity makes us believe that as our grandparents and parents we will achieve our goal. Apart from people from Voskopoja who live there or not, members of this Association, we wish that you, honourable ladies and gentlemen, take part in this Association as well. We believe it is a great honour to be a member of the Association for Voskopoja's Revival.

In our program we have foreseen to make all the necessary attempts in order that the government of Albania helps us in issues like:

- the restitution of the land of the churches (as I have mentioned above),
- the promotion of tourism so that scientists or historians know the historical values of Voskopoja,
- the establishment of a library and a museum,
- the restoration of the churches so the people can pray in an appropriate environment,
- the attraction of potential investors creating for them all the conditions to work easily in this environment
- requiring funds from different foundations.

For the time being in the treasury of our Association there are only the contributions of its founders; we have started the preparation of necessary documents to be presented to the Government. We have contacted His Holiness, Head of Bishops in Albania, Anastasios Janullatos, who blessed us for this initiative and promised to help.

As a Chairman of the Association for the first year, Nikolla Simaku was selected. On behalf of this newly established Association I am taking the opportunity to give you the greetings of its members and also to present here their appeal for help for the protection of Voskopoja's culture.

It is our desire that branches of this Association be created in different cities of Greece, Romania, Skopje, America, etc. This would contribute to increase the budget which will be used for Voskopoja. This is quite obvious as Voskopoja is considered as the Mekka of Vlachs.

To implement different projects we have also thought to ask for help from Albanian and Greek Government.

The twinning of Voskopoja with two Greek cities has been achieved: those of Akso-pol-Kilkiz and Metsovo. Mr. Aleksander Kahremani, a good friend of mine, knows all my attempts to make this happen.

I would like once more to express the greatest desire of everybody who was born in Voskopoja, who has relation with it or has studied its history and culture and has a great respect for it, to leave Voskopoja to successors with all its rich values.

Dear friends, let me again present to you this final appeal: Help Voskopoja and its culture. Voskopoja's culture is also your wealth, the wealth of humankind. It is in danger!

Thank you very much.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Nikolla Simakou

ΜΟΣΧΟΠΟΛΗ: ΠΑΡΕΛΘΟΝ ΚΑΙ ΠΑΡΟΝ

Είναι κοινά αποδεκτό ότι η Βοσκόπολη (ή Μοσχόπολη, όπως ονομαζόταν πριν) εξελίχθηκε κατά τη διάρκεια των αιώνων σε μία από τις μεγαλύτερες πόλεις της Αλβανίας αλλά και των Βαλκανίων, δεδομένου του πολιτισμικού της επιπέδου και των θεσμών της. Στην πόλη αυτή άνθισε ο ελληνικός πολιτισμός, ενώ, σύμφωνα με τον Ευγένιο Βούλγαρι, ήταν εξίσου γνωστοί και οι Δυτικοί επιστήμονες και ιστορικοί. Στη Βοσκόπολη έγιναν οι πρώτες προσπάθειες για το αλβανικό αλφάβητο και η Αλβανία, η χώρα όπου βρίσκεται η Βοσκόπολη, έχει το δικαίωμα να τη θεωρήσει ως πόλη που συνέβαλε τα μέγιστα στη γλώσσα της και στον πολιτισμό της.

Η Βοσκόπολη, η πόλη της Ακαδημίας, του πρώτου τυπογραφείου, η πόλη γνωστών φιλοσόφων και σοφών, η πόλη των εμπορών που είχαν οικονομικές και εμπορικές συναλλαγές με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η πόλη των θαυμαστών εκκλησιών που υπάρχουν μέχρι σήμερα και μαγνητίζουν τους επισκέπτες με την εντυπωσιακή κατασκευαστική τους ποιότητα, δεν είναι πια παρά ένα λησμονημένο και σχεδόν εγκαταλειμμένο χωριό.

Δεν υπάρχει άνθρωπος των τεχνών και του πολιτισμού που να μην εκτιμά την ομορφιά της Βοσκόπολης και το θαυμάσιο χειμερινό και θερινό κλίμα της και, παράλληλα, να μην υποφέρει βλέποντάς την να έχει εγκαταλειφθεί στην καταστροφή. Δεν είναι μόνο η συμπόνια και οι νοσταλγικές αναμνήσεις που μπορούν να συμβάλουν στη διάσωση κάποιων αξιών τέχνης και ομορφιάς στη Βοσκόπολη και στους ανθρώπους της, στη Βοσκόπολη που κατόρθωσε να επιζήσει σε πείσμα των καιρών.

Εκ μέρους του Συλλόγου «Rilindja e Voskorojes» (Αναβίωση της Βοσκόπολης), απευθύνω έκκληση για τη σωτηρία της Βοσκόπολης, ο πολιτισμός της οποίας είναι και κομμάτι του ελληνικού πολιτισμού.

Miroslav Timotijević

THE MOSHOPOLIS SILVERSMITH GEORGIJE ARGIRI

The artists of Moshopolis stamped an indelible seal in the development of 18th century Orthodox art which evolved under the aegis of the Metropolitanate of Karlovci in the Hapsburg monarchy. To date researchers have mainly focused their attention on painters and graphic artists. The silversmiths from Moshopolis also gave a significant contribution to the development of the arts in the areas of the Karlovci Metropolitanate. However, their activity has been largely uninvestigated.

The silversmiths of Moshopolis appeared in the towns of the Hapsburg monarchy already in the first decades following their liberation from the Turks. Thus, the population census in Timisoara of January 28, 1739 mentioned the name of the silversmith Todor Mihail, who had come from Moshopolis in the year 1731¹. The presence of silversmiths was registered in other cities as well, and one of the most important centres was inter alia Novi Sad². In the beginning of 1770's seven silversmiths of the Orthodox faith were working in Novi Sad. Only one of them, Đordje Tadijanović, had come from Osjek in Slavonija, while all the rest had come from Macedonia. Đordje Nikolić became a citizen of Novi Sad on August 29, 1770, Lazar Kostić and Slavoj Demeter on September 13, 1770, Marko Stafanović on March 27, 1771 and Mihajlo Anastasijević on September 7, 1771. Regarding all of them, it was recorded that they had come «ex Macedonia»³. A more specific place of origin is referred only in the case of the silversmith named Markus Stamu, who became a citizen of Novi Sad on August 18, 1773. The records say that he was «ex Turcia, loco Grabovo»⁴. According to other, insufficiently verified sources, the number of silversmiths working in Novi Sad at the time was considerably larger. In the course of 1770 there were eighteen silversmiths working in this town, three Serbs and fifteen Tzintzars (Vlachs, Welachians). Five years later, according to the same source there were thirty one silversmiths working in the town, most of them Tzintzars⁵. By the

1. D. J. Popović, *Srbi u Banatu do kraja osamanaestog veka*, Beograd 1955, p. 387.

2. D. J. Popović, *O Cincarima, prilozi pitanju postanka našeg građanskog društva*, Beograd 1937, pp. 140-141.

3. I. Bah, «Prilog historiji zlatarstva u Vojvodini», *Rad vojvodanskih muzeja* 6 (1957) 240.

4. *Op.cit.*

5. D. J. Popović, *O Cincarima*, p. 141; Ž. Sečanski, *Popisi stanovništva Bačke tokom XVIII veka*, Beograd 1952, pp. 300-311.

year 1797, two decades later, they had established their independent silversmiths' guild and obtained their seal⁶. The appearance of larger number of silversmiths from Macedonia precisely in the early 1770's is probably associated with the first destruction of Moshopolis in 1769, when due to the general insecurity a large number of Greek and Tzintzar merchants and craftsmen moved out and settled in cities of the Hapsburg monarchy.

The work of Orthodox silversmiths, who previously obtained workshops in Novi Sad, has remained for the most part unexplored. Archival records tell us that the reliquary for the relics of St. Stefan Štiljanović in the Šišatovac monastery on mountain Fruška Gora was made by the Novi Sad silversmiths Nikola Tomašević and Marinko Cvejić in 1760⁷. No other date on the work of these silversmiths is available. Novi Sad, however, was an important centre of the gold trade in the first half of the 18th century as well, when the fruitful and renowned master craftsmen Georgije Argiri from Moshopolis also worked in this town.

One of the first works signed by Georgije Argiri is the liturgical fan of the Krušedol monastery in Fruška Gora⁸. The liturgical fan is made of partly gilded silver. In the centre of both sides is the waist image of Christ Immanuel blessing with his hands raised. Around him is a circular riband with a text of the song of the seraphim inscribed in it, in Greek on one side and in Serbo-Slavic on the other. Beneath the Slavic text there is an inscription stating that the fan had been commissioned by the bishop of Pečuj Nikanor Meletijević in 1724, and that it was made by «Georgije Argiri, silversmith from Moshopolis». Around the medallions with the image of Christ, on both sides are fixed cast seraphimes holding liturgical fans in their hands. Three rectangular cast icons are riveted between them on each side. They depict on one side the Annunciation, the Virgin Mary and St. John the Baptist. The church of the Krušedol monastery is dedicated to the Annunciation, which is why this scene was singled out and placed above the image of Christ Immanuel. The Annunciation also figures in an earlier liturgical fan, commissioned for the Krušedol monastery by the metropolitan of Belgrade Ilarion in 1664⁹. The icons of Theotokos and St. John the Baptist are placed next to that of Christ, forming together the Deisis. The postures of the Theotokos and St. John the Baptist demonstrate that the silversmith and the commissioner of the work both had in mind the idea of their supplicatory mediation. This time also the model they emulated was the earlier liturgical fan of the metropolitan Ilarion. The icons on the other side of the fan show the images of the holy despots of the Branković family, whose relics were kept at Krušedol monastery. On one icon is depicted bishop Maksim Branković, in archpriest robes holding a Bible in his hand. On

6. D. J. Popović, *op.cit.*; I. Bah, *op.cit.*, p. 243.

7. I. Bah, *op.cit.*, p. 240; P. Štraser, «Ktitori i priložnici manastira Šišatovca u XVIII veku», *Manastir Šišatovac*, Zbornik radova, Beograd 1989, p. 380.

8. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, Beograd 1903, p. 63, No. 2430; L. Mirković, *Starine fruškogorskih manastira*, Beograd 1931, pp. 37-38, Table XL.

9. L. Mirković, *op.cit.*, p. 35, Table XXXVII; B. Radojković, *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka*, Novi Sad 1966, pp. 150-151.

the second one despot Stefan Branković is depicted holding a cross. On the second one despot Stefan Branković is depicted. On the third are the despot's wife Angelina and despot Jovan are also depicted. The presentation of the images of the holy despots of the Branković family on liturgical objects was a practice that can be followed in the Krušedol monastery ever since its founding in the 16th century. At the request of bishop Meletijević, who lived in Krušedol and was well acquainted with old liturgical objects being kept at the monastery¹⁰, Georgije Argiri also drew on this tradition¹¹. The fields around icons are decorated with perforated plant ornaments, with flowers and leaves incised with needle. The gilded edge of the fan is adorned with small six-winged seraphim, made of silver and semi-precious stones.

In the same year bishop Nikanor Meletijević commissioned a silver archpriest's staff, which is kept in the treasury of the Cathedral in Sremski Karlovci¹². The staff was made by casting and forging and then chiselled and partially gilded. It consists of five eight-faceted joints, articulated by ball joints. Two entwined snakes are at the top end of the staff. In Krušedol, there had been a similar staff of bishop Meletijević, made of ivory¹³. By all indications it had served as the model for making the silver staff. The workmanship and the fact that in that year Nikanor Meletijević had commissioned Georgije Argiri to make the liturgical fan indicate that this staff is to be attributed to the same master craftsman.

The next known work of Georgije Argiri are the covers of the Gospel book made for the Banat monastery of Vojlovica¹⁴ (Fig. 1). The Gospel was printed in Moscow in 1718 and the cover plates were commissioned by the prior Ignatius a decade later. Facts about this undertaking are engraved in an oval silver medallion riveted to the back of the gospel. At the end of the inscription it is stated that the covers were finished by «Georgi Hrisikos Moshopo(li)tis Vlahos» in December 1728 (Fig. 2). Fixed to the centre of the iron cover there is a round medallion showing the Deisis. Christ is seated on the throne, clad in archpriest robes. Flanking him are standing the Theotokos and John the Baptist, in the corners are triangular plaques with oval medallions. They show the evangelists, with their appertaining attributes. The top medallions depict Mark and Luke and the bottom ones Matthew and John. Georgije Argiri structured the gilt frames of the front cover after the fashion of Russian and Ukrainian Baroque covers¹⁵. Russian and Ukrainian Gospel

10. D. Ruvarac, *Manastir Krušedol obzirom na prava i dužnosti fruškogorskih manastira u XIX veku*, Sremski Karlovci 1918, p. 26.

11. J. Radovanović, «Prilog ikonografiji svetih sremskih despota Brankovića», *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 7 (1971) 301-302.

12. Lj. Vujaklija, «Iz inventara sremskokarlovačke Saborne crkve», *Grad a za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VI-VII* (1976) 308-309, No. 28.

13. L. Mirković, *op.cit.*, p. 37.

14. L. Mirković, «Crkvene starine u srpskim crkvama i manastirima Banata, Rumunije i Mađarske», *Spomenik Srpske akademije nauka, XCIX, Odeljenje društvenih nauka, nova serija* 1 (1950) 1; O. Milanović Jović, «Iz slikarstva i primenjene umetnosti u Banatu», *Grad a za proučavanje spomenika kulture Vojvodine VIII-IX* (1978) 138, pl. 82, 83.

15. V. Pucko, «Oklad ruskoj liturgičeskoj knigi XIV-XVII veku», *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu* 18 (1974) 26-32.

books with gilded frames can often be found in the churches of the Karlovci Metropolitanate, and have been found as far as south in the monastery of Chilandar¹⁶. Georgije Argiri was certainly very well familiar with them, but he exercises much caution in modelling his work after them. His images and decorative ornaments have been cast with more stylisation and less plasticity than is the case of the covers of Russian Gospel books.

In the church of the Ascension of Christ at Ruma two Gospel covers have been preserved bearing the signature of Georgije Argiri. The first cover, as stated in the inscription, was made for the church of the Archangels Michael and Gabriel in the Nova Varoš section of Belgrade¹⁷. It is, however, not entirely clear what church is in question. The Cathedral of the Belgrade Metropolitanate at Gornji Grad, which was demolished during the Austro-turkish wars towards the end of the 17th and beginning of the 18th century and renovated in the period between 1725 and 1728, had been dedicated to the Archangels Michael and Gabriel¹⁸. In Nova Varoš, Donji Grad, there was the church of the Nativity of St. John the Baptist, which was being renovated at that time¹⁹. There is every indication that the Gospel was donated to the Cathedral of the Archangels Michael and Gabriel, because an oval silver medallion was attached to it, depicting the scene of the Annunciation hammered into it. It was designated in Greek «Evangelismos», while the text engraved on the rim of the medallion is Serbo-Slavic. It shows that this Gospel was donated to the church of the Archangels Michael and Gabriel in Belgrade by Georgije Argiri in April 1734. It was precisely in that year that action was made for completion of the restoration of this church²⁰, which was probably what prompted Georgije Argiri to contribute on his part to that undertaking. The covers of the second Gospel do not indicate either the church for which they were made or the year. The oval medallion depicts the Resurrection of Christ, denoted as «Anastasis», followed by a text in Greek stating that it had been made by «God's servant Georgije, silversmith from Moshopolis»²¹. In view of the fact that the workmanship of the covers of the Gospel books is similar to that of those of the Cathedral Church in Belgrade, it is probable that they originate from the same year, somewhere around 1734.

The last known work featuring the name of Georgije Argiri is the massive silver cover of the Gospel books of the Šišatovac monastery in Fruška Gora²². The Gospels were printed in Moscow in 1735 and the covers were framed in 1742. From the description of

16. J. Radovanović, «Ruska i ukrajinska štampana četvoroevanđelja XVIII veka sa okovima u biblioteci manastira Hilandara», *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu* 26-27 (1982-1983) 25-44.

17. O. Milanović Jović, «Darohranilnica iz 1725 u Vaznesenskoj crkvi u Rumi», *Rad vojvođanskih muzeja* 9 (1960) 255, pl. 5.

18. P. Vasić, «Srpski Beograd u doba baroka», *Doba baroka, studije i članci*, Beograd 1971, pp. 175-177; B. Vujović, *Saborna crkva u Beogradu*, Beograd 1996, pp. 24-27.

19. D. Ruvarac, «Hram rođestva sv. Jovana u Novoj Varoši», *Srpski Sion* XIV (1904) 105-107; D. Popović - M. Bogdanović, *Grad a za istoriju Beograda 1717-1739*, Beograd 1958, p. 138; P. Vasić, *op.cit.*, p. 178.

20. R. M. Grujić, «Prilozi za istoriju Srbije u doba austrijske okupacije (1718-1739)», *Spomenik SKA* LII, drugi raz. 44 (1914) 171, 182-183.

21. O. Milanović Jović, *op.cit.*, p. 254.

22. L. Mirković, *Starine*, p. 62, Table LXVIII.

the supervisory commission of metropolitan Pavle Nevadović, that visited Šišatovac in 1753, we learn that the former prior of the monastery, Vasilije, passed away on June 17, 1742 and that according to his last wishes, his legacy was spent to provide gilt cover for the Gospel²³. The cover consists of rectangular plates fixed to the base, and the figural representations are cast or beaten. This technique of covering the Gospels was accepted in the Serbian church over the previous two centuries, and a number of representative examples were kept in the treasuries of the Fruška Gora monasteries. Characteristic examples, with which those who had commissioned the covers and probably the master craftsman were familiar with, are the covers of the Gospel books of the Krušedol monastery from 1656 and the covers of the Hopovo monastery Gospels from 1661²⁴. An identical structure of Gospel covers was also maintained in the Moshopolis silversmiths' shops up to the middle of the 18th century. One of the examples is the cover made by Filip and Argjur Atanasit in 1755²⁵. The central field on the top part of the Gospel from Šišatovac depicts the Resurrection of Christ. Above there is the Crucifixion and beneath it the Entombment. Flanking it on each side are four rectangular fields depicting scenes from the cycle of Christ's passion. The cycle begins in the top left corner with a composition showing the Last Supper and continues on the other side with a representation of Judas's treachery. The last scene in the bottom left corner is the Bearing of the Cross. The Theotokos Platitera is in the central field of the lower cover, flanked by two angels with flowers in their hands. The same type of the Virgin surrounded by angels, represented in a similar way also, appears in the Gospel covers of the Hopovo monastery from 1661²⁶. Beneath the angels are square plaques with engraved scenes of the Annunciation and the Nativity of the Theotokos. At the bottom of the plaque showing the Nativity of the Theotokos is the signature of the master. Between these images there is a rectangular plate with an inscription regarding the overlaying of the Gospel. Above the Virgin there is St. George, represented as a horseman slaying the dragon. At the bottom is St. Stefan Štiljanović, whose relics were kept at Šišatovac. He is depicted in ruler's regalia, with a crown on his head. A cape is draped over his shoulders and he is holding a staff and cross in his hands²⁷. The corner plaques depict the evangelists with their appertaining symbols.

A particular problem in researching the work of Georgije Argiri is the Eucharist paten donated to the monastery of Gomirje by the bishop of Gornji Karlovci Pavle Nenadović, later to be the metropolitan of Karlovci²⁸ (Fig. 3). The paten was made by casting,

23. D. Ruvarac, *Opis srpskih fruškogorskih manastira 1753 godine*, Sremski Karlovci 1905, p. 142; P. Štraser, *op.cit.*, p. 371.

24. B. Radojković, «Srpski okovi jevanđelja XVI i XVII veka», *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti u Beogradu* 3-4 (1958) 51-84; B. Radojković, *Srpsko zlatarstvo XVI i XVII veka*, Novi Sad 1966, pp. 134-136.

25. A. Bilbili, «Kapake ungjilli nga Voskopoja dhe vlerat e tyre Artistike», *Munumentet* 1 (1983) 105-111.

26. B. Radojković, *Srpski okovi jevanđelja*, pl. 35.

27. R. Zarić, «Lik Stefana Štiljanovića u srpskoj umetnosti XVII-XVIII veka», *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture Srbije XVII* (1985) 78.

28. I. Bah, *Stari srpski zlatari u Hrvatskoj*, Povijesni muzej Hrvatske, Predavanja 16, Zagreb 1969, p. 5; D. Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1971, p. 87; V. Borčić, *Zbirka umjetnički obrađ enog*

beating and etching. The rim of the disk is slightly elevated. It is supported by a high cylindrical leg. The leg widens at the bottom to form a round foot adorned with bountiful floral ornaments. Evenly distributed on the plate of the disk are three chalices with lids adorned with similar elaborate floral ornaments. A three-pronged candle holder stands next to them. A smaller disk has been placed in the centre, serving for depositing the first bread, around which symbols of the evangelists have been hammered. This type of baroque patens was new and it was accepted in the Karlovci Metropolitanate in the course of the first half of the 18th century. The earlier patens, made during the preceding century, had a wider disk. They were supported by more legs which were considerably shorter. And when patens were made with a single supporting stand, they did not have a widened foot at the bottom²⁹.

At the rim of the disk there is an engraved inscription from which we learn that the paten was made by «Georgi Srebkov» in Novi Sad, on June 29, 1748. In addition to the stylistic analogies, there are also a number of other reasons on the basis of which «Georgi Srebkov» can be identified as Georgije Argiri. Writing his name as «Georgi», abridged from «Georgis», indicates that the master craftsman's mother tongue was Greek. As far as we know, in the middle of the 18th century no other silversmith by that name worked in Novi Sad except Georgije Argiri. It was in this same way that he inscribed his name on the liturgical fan of the monastery of Krušedol and the overlay of the Gospel of the monastery of Vojlovica. The surname «Srbkov» (silver) is the Serbian translation of the surname Argiri (argyriion). The practice of serbianizing Greek names, by translating them or adding Serbian endings to them, was not infrequent at the time. A case in point is the painter Jovan Četirević from Grabovo, who signed himself on his first iconostasis in the village of Molovin as «Jovan Četiri Grabovan», only to add, four years later, on the iconostasis in the village of Orahovica, a «vić» to his surname and become «Jovan Četirević»³⁰. Similarly, Janko Halkozović changed his surname. Initially, he signed his name as Greek, as Janko Halkozo, whereas on the iconostasis of the monastery in Beočin he signed his name as «Janko Halkozović»³¹. Georgije could also have serbianized his name by adding an ending. That is what one of the most eminent Tzintzar families in Osijek did, the founder of which Leontije Argirović died on November 22, 1783³².

Bishop Pavle Nenadović first met Georgije Argiri early in 1748, when he came to Sremski Karlovci on the occasion of the death of the patriarch Arsenije IV Jovanović Šakabenta. The paten was finished towards the end of June, and several months later at

metala Srba u Hrvatskoj, Povijesni muzej Hrvatske, Odjel Srba u Hrvatskoj, Zagreb 1971, Cat. No. 19, pl. 6.

29. L. Mirković, *Starine*, Table XXIX, LXII; B. Radojković, *Srpsko zlatarstvo*, pl. 148, 152, 161, 170, 171, 172; V. Borčić, *Zbirka umjetnički*, p. 32, kat. br. 107, pl. 25; M. Šakota, *Studenička riznica*, Beograd 1988, p. 126.

30. M. Jovanović, «Jovan Četirević Grabovan», *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske* 1 (1965) 200.

31. S. Mileusnić, «Crkveno-umetnički predmeti iz riznice fruškogorskih manastira», *Fruškogorski manastiri*, Beograd 1990, p. 247, Cat. No. 35.

32. J. Bosendorfer, «Pravoslavni elemenat kao sekundarni faktor u oblikovanju građanskog staleža u Osijeku», *Osječki zbornik* II-III (1948) 65.

the Synod in Sremski Karlovci, convened on August 27 to elect the new elder of the Karlovci Metropolitanate, Nenadović was appointed bishop of the Arad eparchy³³. It was expected that Nenadović, as one of the closest associates of the deceased patriarch would be elected metropolitan of Karlovci, which indeed happened next year. It is probably for those reasons that he commissioned the paten which he donated to the most eminent monastery of the Gornji Karlovci eparchy. Pavle Nenadović was pro-Austrian oriented and an opponent of the South Balkan tradition. Argiri knew this and it is probably due to this reason that he did not sign his name in Greek on the paten, nor emphasise his Moshopolis origins. In the following decade, when Nenadović was at the helm of the Karlovci Metropolitanate, the official art of the Serbian church in the Hapsburg monarchy was subjected to an ever more blatant suppression of its tradition and of south-Balkan influences. It was precisely at that time that artists originating from the south forbore their signatures in Greek and seldom indicated their origins. They only affixed their signatures the way they used to do, when they worked for Greek and Tzintzar employers.

Georgije Argiri, on the basis of stylistic analogies with the paten of the Gomirje monastery, also attributed the Eucharist plates of the monastery Kovilj, the parish church of the Archdeacon Stefan in Sremska Mitrovica, and the church of St. Nicholas in Novi Sad. Ivan Bah thinks that an icon lamp in the Historical Museum of Croatia is associated with the way of work of the Novi Sad master Georgije who made the paten of the Gomirje monastery³⁴. The icon lamp is inaccessible to me, so that I am in no position to discuss its possible attribution to the opus of Georgije Argiri.

The Eucharist paten of the church of St. Nicholas in Novi Sad dates back to 1750³⁵. Its disk is in the form of a shallow plate, and the date of its inception is inscribed on the rim. It is supported by a cylinder-shaped leg widening at the base into a round foot. Symbols of the evangelists, surrounded by stylised floral ornaments, have been cast, beaten and etched in the upper section of the disk with three cups and a three-pronged candleholder placed between them. The upper section for unleavened bread (prospora) features the beaten waist image of Christ Immanuel benedictory with his hands raised. There is no name, not even the initials of the master inscribed on the paten. It is, however, almost identical in form with the patens from the monastery of Gomirje. The image of Christ Immanuel has been depicted almost identically as on the liturgical fan of the Krušedol monastery bearing the signature of Georgije Argiri. The identical features are especially in evidence in the fold of the drapes, so that there is no dilemma whatsoever that they are the work of the same master.

The paten of the monastery of Kovilj, dated 1741, is of similar workmanship³⁶ (Fig. 4). The paten of the parish church of the Archdeacon Stefan in Sremska Mitrovica was

33. M. Grbić, *Karlovačko vladičanstvo, Prilog istoriji Srpske pravoslavne crkve*, v.II, Karlovac 1891, p. 15.

34. I. Bah, *op.cit.*, p. 5.

35. *Op.cit.*, p. 38, pl. 77, 78.

36. O. Milanović Jović, *Iz arhitekture, slikarstva i primenjene umetnosti Bačke*, Novi Sad 1980, p. 38, pl. 79.

made in the same year, as attested to by the inscription at the base of the foot³⁷. At the section reserved for the first prosphora has been beaten the waist image of Christ the Lord. He is blessing with his right hand and holding the Gospel in his left hand.

In the course of the 1730's and 1740's a series of gold articles were made similar in workmanship and style to the works of Georgije Argiri. This similarity is especially conspicuous in those works bearing the imprinted initials of the master «GG VS». They feature on the chalice from 1743 and the Gospel covers of the monastery of Bodjani printed in Moscow in 1730³⁸, the covers of the Gospel book of the monastery of Kovilj from 1739³⁹, and on the chalice of the parish church at Donji Kovilj⁴⁰. The same initials are imprinted on the silver overlay of the cross commissioned for the parish church of the Dormition of the Theotokos in Osjek by Teodor Jovanović in 1742⁴¹. Similar to these works is also the cover of the Gospel book of the church of the Dormition in Sremski Karlovci. In addition to exhibiting a number of similarities with the works of Georgije Argiri, they also feature some differences. There is every indication that it was probably still unidentified silversmith who was developing under the influence of Georgije Argiri. His work, especially the Gospel covers, exhibit stronger Russian influences than do similar works by Georgije Argiri. Characteristic examples of different perceptions are the Gospel book covers made by Georgije Argiri for the Vojlovica monastery and the covers of the Gospel made by the master «GG VS» for the monasteries of Bodjani and Kovilj (Fig. 5). The connection between these two masters, however, is not accidental, and this fact led some authors to assume that the same person was in question⁴². In the year 1734, at the same time when Georgije Argiri was working on the Gospel book covers for the Cathedral in Belgrade, the chalice with initials «GG VS» was made, commissioned for the Resava monastery by the hieromonach Dimitrije⁴³. In view of the fact that this monastery is in Serbia, it is highly unlikely that the chalice was made in Novi Sad. It is much more realistic to assume that at the time the chalice was made, its craftsman was staying in Belgrade, like Georgije Argiri did, and that later he moved to Novi Sad.

The opus of Georgije Argiri, the signed works and those attributed to him on the basis of stylistic analogy, demonstrate that he was one of the most fruitful silversmiths working in the Karlovci Metropolitanate, in the course of the first half of the 18th century. By all indications he was a very renowned craftsman, as his works were mainly commissioned for rich monasteries and parish churches which could afford expensive and representative

37. M. Lesek, «Umetnička delatnost u XVIII i XIX veku», *Sremska Mitrovica*, Sremska Mitrovica 1969, p. 160; O. Milanović Jović, *op.cit.*, p. 38, pl. 80, 81.

38. L. Mirković, I. Zdravković, *Manastir Bođani*, Beograd 1952, p. 73; O. Milanović Jović, *Iz arhitekture...*, p. 36, 40, pl. 70.

39. *Op.cit.*, p. 36, pl. 71.

40. *Op.cit.*, p. 40.

41. V. Borčić, *Zbirka umjetnički*, p. 60, Cat. No. 264.

42. O. Milanović Jović, *Iz arhitekture*, p. 40.

43. P. Momirović, *Manastir Bođani*, Bođani 1980, p. 105.

liturgical objects. Among the dignitaries of the church hierarchy who commissioned works from his workshop were the bishop of Pečuj Nikanor Meletijević and the bishop of Gornji Karlovci Pavle Nenadović, later the metropolitan of Karlovci. Despite his rich opus, only a few reliable biographical facts from the life of Georgije Argiri have been established. On the liturgical fan of the Krušedol monastery, his first known work in the areas of the Karlovci Metropolitanate, he signed himself as «Georgije Argiri, silversmith from Moshopolis». The surname Argiri was not infrequent in the cities of the Karlovci Metropolitanate during the 18th century. It appeared in the forms «Argir», «Argiri», «Ardjir», and even serbianized, «Argirović»⁴⁴. On the cover of the Gospel book of the Vojlovica monastery the silversmith inscribed his name as «Georgi Hrisikos». We learn from the same inscription that he was Tzintzar by nationality, «Vlahos» (Vlach, Walachian) as he himself put it.

The first known works by Georgije Argiri date back to the mid-twenties, suggesting that he was born at the turn of the 18th century. He learned his trade in Moshopolis within his own family. This is indicated by the name Argiri, which was the surname of Greek and Tzintzar silversmith families. Afterwards he moved to the Hapsburg empire, where by the mid-1720's Argiri had already earned a reputation as a master craftsman. We learn from the inscription on the Eucharist paten of the Gomirje monastery that in mid-1748 he lived in Novi Sad, the seat of the eparchy of Bačka and renowned arts and crafts centre. It is probable that before that time he had lived for a while, or at least stayed for a short spell, in Belgrade, which was under Austrian occupation from 1717 to 1739. This is suggested by the fact that he donated gilded Gospel covers to the Cathedral in Belgrade. The activity of Georgije Argiri ceased around the middle of the eighteenth century but it seems that he died much later, in a ripe old age. Towards the end of his life he donated to the monastery of Šišatovac a belt bought in Vienna in 1771⁴⁵. A decade later a certain Stefan Ardjir was registered as a pupil of the Greek school in Novi Sad, but we have no idea whether he was related to Georgije Argiri⁴⁶.

The liturgical objects of the type commissioned from Georgije Argiri were being made for centuries in Orthodox churches. Their use did not change so that their form and the iconographic decoration programme were largely traditional. During the three decades, when Argiri worked in the Karlovci Metropolitanate, between 1724 and 1750, Serbian art was undergoing complex transformations with tradition being amalgamated with the new Baroque perceptions. Georgije Argiri, like the majority of the artists who came from the South Balkan hinterland, accepted the new concepts with measure and caution. In crafting the liturgical fan for the Krušedol monastery and the covers of the Gospel book for the Šišatovac monastery he drew on tradition. The covers of the Gospel book of the Vojlovica monastery, as well as the patens, have a form accepted only in the Baroque.

44. D. J. Popović, *O cincarima*, p. 319.

45. S. Mileusnić, «Crkveno-umetnički predmeti manastira Šišatovca», *Manastir Šišatovac*, Zbornik radova, Beograd 1989, p. 216.

46. D. J. Popović, *op.cit.*, p. 319.

He did not introduce much novelty in the types of Christ, the Holy Virgin and the saints, and in the iconography of certain compositions. Still there is some. The covers of the Gospel book from the Šišatovac monastery features the cycle of Christ's passion. This cycle was not shown on Serbian covers of the Gospel book in previous times. In other Orthodox communities, however, it appeared in the 17th century. In the Walachian Principality, with which the Karlovci Metropolitanate maintained close artistic ties, the cycle of Christ's passion was often presented on the covers of Gospel books already in the last decade of the 17th century⁴⁷. The cover of the Gospel book from the monastery of Šišatovac also features, in the centre of the cycle of Christ's passion, the Resurrection scene. Christ is shown above the tomb, but also at the entrance to Hades holding Adam and Eve by the hand. The heads of the other righteous are showed from behind. Obviously, the master is combining two iconographic types, Christ's Resurrection from the tomb and Descent into the Hades⁴⁸. The scene of the Annunciation in the covers of the Gospel book which Argiri presented to the church of the Archangels Michael and Gabriel in Belgrade was done after the fashion of West European Baroque conceptions. The decorative elements, like floral wreaths, are much less stylised. They are crafted in a similar fashion as the bordures of Hristofor Džefarović's graphic leaves.

Georgije Argiri, viewed within the broader framework of the silversmith trade in the Karlovci Metropolitanate in the 18th century, belongs to the group of master craftsmen with a traditional orientation. The majority of Greek and Tzintzar silversmiths active in these areas in the first half of the 18th century belong to this group. Only a few, the most skilful ones, more readily espoused central European Baroque concepts.

47. C. Nicolescu, *Argintaria laica si religiosa in tarile Romane (sec. XIV-XIX)*, Bucuresti 1968, pp. 305, 306, 308, 310, 313, 319, Cat. No. 351, 352, 356, 357, 358, 361.

48. P. Hetherington, *The «Painter's Manual» of Dyonisius of Fourna*, London 1974, p. 39.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Miroslav Timotijević

Ο ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗΣ ΑΡΓΥΡΟΧΟΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΓΥΡΗΣ

Από τις αρχές του 18ου αιώνα, η σερβική τέχνη επρόκειτο να δεχτεί όλο και πιο έντονα τις δυτικοευρωπαϊκές επιρροές. Το πνεύμα της βυζαντινής τέχνης και παράδοσης δεν εγκατέλειψε ποτέ τη Σερβία, ενώ ακόμη και την εποχή του Μπαρόκ σημαντική ήταν η ελληνική επιρροή στους τομείς της αρχιτεκτονικής, της ζωγραφικής, της χαρακτικής και των διακοσμητικών τεχνών. Από τις αρχές ακόμη του 18ου αιώνα, η Μοσχόπολις με τα φημισμένα εργαστήριά της συνέβαλε ουσιαστικά στην ανάπτυξη της σερβικής διακοσμητικής τέχνης. Οι Μοσχοπολίτες αργυροχόοι θεωρούνταν εξαιρετικοί καλλιτέχνες για τη σερβική ορθόδοξη εκκλησία εντός της επικράτειας της μοναρχίας των Αψβούργων και ένας εξ αυτών ήταν και ο «Γεώργιος Αργύρης, ο αργυροχόος από τη Μοσχόπολη». Η υπογραφή του υπάρχει σε λειτουργικό ριπίδιο από το μοναστήρι του Krušedol, σε εξώφυλλα βιβλίων στον Καθεδρικό Ναό του Βελιγραδίου και στα μοναστήρια Šišatonac και Vojlovica. Ο Georgije Melentijević παρήγγειλε την πρώτη επώνυμη δουλειά του Αργύρη για το μοναστήρι Krušedol το 1724, ενώ ο Pavle Nenadović την τελευταία επώνυμη δουλειά του για το μοναστήρι Gomirje το 1748.



Fig. 1. Georgije Argiri, Covers of Gospel Book, 1728, Vojlovica monastery.



Fig. 2. Medallion with inscription on the back of Gospel Book.



Fig. 3. Georgije Srebkov (Argiri), Eucharist paten, 1748, Gomirje monastery.



Fig. 4. Georgije Argiri (?), Eucharist paten, 1741, Kovilj monastery.



Fig. 5. Goldsmith "GG VS", Cover of Gospel Book, 1739, Kovilj monastery.

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΤΕΡΠΙΟΣ
Ο ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΟΣ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ

Ο Νεκτάριος Τέρπος, ο βλαχόφωνος βορειοηπειρώτης Διδάσκαλος του Γένους, ανήκει στους λογίους και έναρέτους κληρικούς που διακρίθηκαν στα μέσα της ιη΄ εκατονταετηρίδας¹. Μέ τους αγώνες και τη γενικότερη πνευματική του δραστηριότητα συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάσχεση του κύματος του εξισλαμισμού και στην αποφυγή του εκτουρκισμού στις ΒΔ ακριτικές περιοχές του ελληνικού χώρου.

Γεννήθηκε τό 1690 στή θεοφρουρητη², όπως ο ίδιος τήν ονομάζει, Μοσχόπολη τής Βορείου Ήπειρου από αρχοντική οικόγένεια εκλατινισμένων και εξαλβανισμένων προγόνων, που αποκαλούνται αρβανιτόβλαχοι, αλλά πάντοτε ήσαν ακραιφνείς Έλληνες³. Η οικόγένεια Τέρπου ήταν από τίς διασημότερες τής Μοσχοπόλεως και μέλη της αναφέρονται παντού.

Τά πρώτα γράμματα έμαθε στα ονομαστά σχολεία τής γενέτειράς του και τά ολοκλήρωσε στην περίφημη Νέα Ακαδήμεια τής Μοσχοπόλεως⁴, ή όποία αναδείχθηκε σ' ένα από τά σπουδαιότερα πνευματικά ιδρύματα του «έν αιχμαλωσία» εύρισκομένου Γένους.

Τό 1709 ό Νεκτάριος Τέρπος βρίσκεται στην Σκήτη τής Αγίας Άννας στό Άγιο Όρος, στα κατάστιχα τής όποίας μνημονεύεται ως Νεκτάριος Ιερομόναχος Βοσκοπο-

1. Μελετίου, *Έκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Δ΄, Βιέννη 1795, σ. 146. Πρβλ. Άνδρέου Παπαδοπούλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, τ. Α΄, έν Αθήναις 1854, σ. 248· Κων. Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Άθήναι 1868, σ. 603· Κων. Κούρκουλας, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τούς χρόνους τής Τουρκοκρατίας*, Άθήναι 1957, σ. 28 και Παν. Άραβαντινού, *Βιογραφική Συλλογή Λογίων τής Τουρκοκρατίας*, Ίωάννινα 1960, σ. 202.

2. Νεκταρίου Τέρπου, *Βιβλίον καλούμενον Πίστις, αναγκαίον εις κάθε άπλοΐν άνθρωπον, βεβαιωμένον από προφήτας, Εϋαγγέλιον, Αποστόλους και άλλους σοφούς Διδασκάλους. Εισί δε και άλλοι Λόγοι εκλεκτοί εις άφέλειαν τών αναγιγνωσκόντων, ως φαίνεται έν τῷ Πίνακι, μεταγλωτισθέντες εις άπλην φράσιν. Προσετέθη και ή Σφραγίς, ήτοι Βούλλα του Μακαριωτάτου Πάπα Λέοντος του Δεκάτου. Νεωστί μετατυπωθέν, εις κοινήν τών Ορθοδόξων άφέλειαν*. Ένετίησιν 1779, σ. 3. Πρβλ. Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769*, Wien 1996, σ. 81.

3. Άχ. Γ. Λαζάρου, *Βόρειος Ήπειρος (Ιστορία-Πολιτισμός)*, Άθήνα 1990, σ. 31.

4. Παν. Άραβαντινού, *Περιγραφή τής Ήπειρου*, τ. Α΄, Ίωάννινα 1984, σ. 123. Πρβλ. του ίδιου, *Ιστορία τής Έλληνικής Παιδείας παρ' Έλλησιν*, Ίωάννινα 1986, σ. 138. και Ματ. Παρανίκα, *Σχεδιάγραμμα*, έν Κωνσταντινουπόλει 1867, σ. 81.

λίτης. Είχε τόσο πολύ καταξιωθεί ως θεολογική αυθεντία στο "Άγιο Όρος, ώστε ο Θεοδώρητος στά προλεγόμενα της Έρμηνείας της Άποκαλύψεως, ή οποία εκδόθηκε στη Λειψία τό 1800, δέν δίστασε νά επικαλεσθεί τή μαρτυρία του⁵.

Μετά τό "Άγιο Όρος άρχικά έγκαταστάθηκε στην περίφημη μονή του Όσίου Ναούμ Άχρίδος⁶ και στη συνέχεια στο ιστορικό μοναστήρι της Παναγίας Άρδενίτσας ή Άρδευούσης⁷, πού δεσπόζει στην πεδιάδα της Μεγάλης Μουζακιάς και είναι μιά από

5. Έϋλ. Κουρίλα, «Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης», *Θεολογία* 11 (1933) 45.

6. *Ό.π.*

7. Η Ίερά Μονή Άρδενίτσας ή Άρδευούσης ή Άνδρονίτσας, ή οποία τιμάται στο όνομα του Γενεσίου της Ύπεραγίας Θεοτόκου, βρίσκεται στο κέντρο της μεγάλης πεδιάδος της Μουζακιάς, στην κορυφή λοφώδους σχηματισμού. Η όνομασία Άρδευούσα όφείλεται στο ότι ή Παναγία θεωρείται προστάτιδα της γεωργίας, δηλαδή των άρδεύσεων, ιδιαίτερα της Μεγάλης Μουζακιάς, πού εκτείνεται άνάμεσα σε τρεις ποταμούς και είναι ή περίφημη γιά τή γονιμότητα και τόν πλοΰτο της πεδιάδα της Άλβανίας.

Η Μονή Άρδενίτσας είναι κτίσμα της έποχής των Δεσποτών της Ήπειρου. Τά λοιπά κτίσματα, όπως σώζονται σήμερα, είναι μεταγενέστερα. Πάνω από τήν έξωτερική πύλη της Μονής, ή οποία έχει μορφή άψιδωτής καμάρας, άναγράφεται ή χρονολογία 1744. Στόν μεγάλο κώδωνα, πού στεγάζεται σε τετράωρο μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο, ύπάρχει ή χρονολογία 1708, ενώ σε μικρότερο κώδωνα έχουμε τή χρονολογία 1738.

Τό καθολικό της Μονής, πού άνακαινίσθηκε τό 1744, είναι μιά μεγάλη βασιλική του 18ου αιώνα μέ έξωνάρθηκα, νάρθηκα και κυρίως ναό. Στην έσωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου διαβάζουμε: ΕΚΤΙΣΘΗ ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΤΟΥΤΟ ΤΕΜΕΝΟΣ ΕΠΙ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΒΕΛΟΓΡΑΔΟΥ / ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΘΟΔΙΟΥ, ΚΑΙ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΩΝ ΤΕ ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΥ, ΚΛΗ/ΜΕΝΤΟΣ, ΒΙΚΕΝΤΙΟΥ, ΜΑΝΑΣΣΗ, ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ, ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΩΝ ΙΩΣΗΦ ΚΑΙ ΙΕΡΟΘΕΟΥ / ΜΟΝΑΧΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ, ΚΟΣΜΑ, ΙΩΑΚΕΙΜ, ΟΥΣ ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΠΟΝΟΥΣ ΑΥΤΩΝ ΓΕΝΟΙΤΟ / ΕΠΙΤΥΧΕΙΝ ΤΗΣ ΟΥΡΑΝΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ ΕΤΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΕΝΣΑΡΚΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΕΝ ΜΗΝΙ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΩ / 1744, Κ.

Τό τέμπλο είναι άξιολογότατο. Οί εικόνες του είναι έργα του άγιογράφου Κωνσταντίνου Σπαθαράκου. Οί τοίχοι ζωγραφισμένοι τό 1744 μέ άγιογραφίες των Κορυτσαίων άγιογράφων Κωνσταντίνου και Άθανασίου Ζωγράφου. Ο νάρθηκας άγιογραφήθηκε άργότερα μέ άγιογραφίες λαϊκής ήπειρωτικής τεχνοτροπίας. Όπως παρατηρεί ό Γιώργος Γιακουμής, *τό εικονογραφικό πρόγραμμα σέβεται τήν τοπική άγιογραφική παράδοση, αλλά εισάγει και τά νέα λαϊκότροπα τεχνοτροπικά δεδομένα*. Η στέγη του κυρίως ναού είναι δίριχτη, κεραμοσκεπής. Τά κελλιά της επισκευάστηκαν τό 1778. Άπό τά μετόχια της σπουδαιότερο είναι της Μοσχοπόλεως.

Εϋρύτερα γνωστό έγινε τό μοναστήρι της Άρδενίτσας στις 26 Άπριλίου 1451, όταν ό Σμερντέμπεης στέφθηκε εκεί «Βασιλεύς των Ήπειρωτών και Άλβανών». Άπό τίς άρχές του 17ου μέχρι τόν 18ο αιώνα άπολάμβανε της προστασίας και οικονομικής ενίσχυσεως άδελφότητας, ή οποία ζούσε στην Πολωνία και Ούγγαρία και διατηρούσε στο όνομα της Μονής κυτίο συνεισφοράς. Επίσης σε κεντρική άγορά της Βιέννης είχε τοποθετηθεί στατήρας (καντάρι), του οποίου τά δικαιώματα από τίς διάφορες ζυγίσεις στέλλονταν στην Άρδενίτσα. Τά δικαιώματα αυτά καταργήθηκαν τό 1815. Μέ τά έσοδα εκείνα ή Μονή άσκούσε ένα πολύ σημαντικό κοινωνικό έργο. Ενίσχυε τούς πτωχούς της περιοχής και συντηρούσε σχολείο, όπου πέραν της διδασχής, προσφέρονταν στους φτωχούς μαθητές στέγη, τροφή και ένδυμασία.

Στή Μονή Άρδενίτσας έγκλεισθηκαν οί μαθητές του άγίου Κοσμά του Αιτωλού, όταν συνελήφθη και θανατώθηκε ό δάσκαλός τους (24 Αϋγούστου 1779).

Η Μονή Άρδενίτσας είναι σήμερα ένα από τά λίγα βυζαντινά μνημεία πού διασώθηκαν από τήν καταλυτική μανία του σκληρού άθεϊστικού καθεστώτος της Άλβανίας. Τόν επισκέπτη έντυπωσιάζουν τό χρυσαμένο και καλοδουλεμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο, ό δεσποτικός θρόνος, ό άμβωνας, τό κιβώριο της Άγίας Τράπεζας και οί άριστα διατηρημένες τοιχογραφίες της.

Τελευταία τό μοναστήρι άποδόθηκε στην Έκκλησία της Άλβανίας, όπου έγκαταστάθηκε άδελφότητα από έπτά μοναχούς. Γιά τή Μονή Άρδενίτσας βλέπε: Άνθ. Άλεξούδη, *Σύντομος περιγραφή της Ίεράς Μητροπόλεως Βελεγράδων*, έν Κερκύρα 1868· Έϋλ. Κουρίλα, *ό.π.*, σ. 47· Γ. Γιακουμή, *Όρθόδοξα Μνημεία στη Βόρειο Ήπειρο*, Ίωάννινα 1994 και Μ. Γ. Τρίτου, «Ίερά Μονή Άρδενίτσας ή Άρδευούσης», *περιοδ.*

τίς ἀξιολογότερες Μονές τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων⁸ (σημερινῆς Βερατίου, Αὐλῶνος καί Καννίνης).

Ἡ ζωὴ τοῦ Νεκταρίου Τέρπου συνδέθηκε ἄμεσα μέ τή Μονή τῆς Ἀρδενίτσας. Ἐκεῖ ἔζησε καί ἔδρασε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ὡς μοναχός, πνευματικός καί ἡγούμενος. Ὡς ἡγούμενος ὁ Νεκτάριος ἐνδιαφέρθηκε γιά τή συντήρηση καί ἀνακαίνιση τῆς Μονῆς καί τήν ἐπάνδρωσή της μέ πολλούς καί εὐλαβεῖς μοναχοὺς. Στά χρόνια τῆς διακονίας του ὡς ἡγουμένου ἡ Ἀρδενίτσα γνώρισε ἡμέρες μεγάλης ἀκμῆς καί ἀναδείχθηκε πνευματικό κέντρο τῆς περιοχῆς μέ εὐρύτατο κοινωνικό, ἐκπαιδευτικό, φιλανθρωπικό καί ἐθνικό ἔργο⁹. Ἦταν τόσο ταπεινός ὥστε, ὅταν ἡ ἀδελφότητα γιά ἓνα χρονικό διάστημα δέν τόν ἐξέλεξε ἡγούμενο, συμμορφώθηκε μέ τή θέληση τῆς πλειοψηφίας. Ὁ ἴδιος περιγράφει ὡς ἐξῆς τό σύνδεσμό του μέ τήν Ἀρδενίτσα: *Ἐγὼ ἔκτισα τό μισό μοναστήρι εἰς τόν καιρόν μου, ἀπόκτησα χωράφια καί ἀμπέλια, Σταυρούς καί Εὐαγγέλια χρυσά, καί ἄλλα ἱερά σκεύη, καί εἰς κοντολογία, οἱ μοναχοὶ περισσότεροι ἀπὸ τ' ἐμένα κουρεμένοι, καί ὁπότεν ἠθέλησαν μέ ἔβγαλαν ἀπὸ τό ἡγουμενεῖον καί ἀπὸ τό κελλίον μου, ὅπου τό ἔκτισα ἀπατός μου, καί ἀφορμὴ σκανδάλου καί ζημίας τοῦ μοναστηρίου δέν ἔκαμα καί πάλιν ὁπότεν ἠθέλησε τό κοινόβιον μέ ἔβαλαν προεστόν¹⁰.*

Μέ ὀρηπήριο αὐτό τό μοναστήρι ὁ Τέρπος ἄρχισε τή μεγάλη ἐθνικοθηρησκευτική του δράση, ἡ ὁποία τοποθετεῖται στό χρονικό διάστημα 1720-1730. Κατά τήν περίοδο αὐτή τά περισσότερα χωριά τῶν πεδινῶν περιοχῶν τῆς Ἀλβανίας ἐξισλαμίσθηκαν. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι κατά τό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 17 αἰ. ὁ ἐξισλαμισμός ἐπεκτάθηκε καί σέ χωριά τῶν ὄρεινῶν περιοχῶν, ἰδιαίτερα στήν Κεντρική Ἀλβανία, καί συνεχίστηκε στά ἐπόμενα χρόνια μέ ἀποτέλεσμα νά ἐξισλαμισθοῦν τά 2/3 τῶν Ἀλβανῶν¹¹.

Ἴσχυρός ἀνασχετικός φραγμός στήν ἐξάπλωση τοῦ ἐξισλαμισμοῦ τόν 17 αἰ. στήν Ἠπειρο καί τήν Ἀλβανία στάθηκε ὁ Νεκτάριος Τέρπος, ὁ δημοχαρέστατος καί ἀγωνιστικώτατος ἐθνοφωτιστής καί ἐθναπόστολος, ὁ ἀσυμβίβαστος καί ἀδίσταχτος στηλιτευτής τῆς τυραννίας, πού μπορεῖ νά θεωρηθεῖ πρόδρομος καί πνευματικός πατέρας τοῦ Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ, πού ἤρθε ἀκριβῶς στήν ἴδια ἀκριτική περιοχὴ νά ὀλοκληρώσει τό ἔργο τοῦ Τέρπου καί νά τό στεφανώσει μέ τό μαρτύριό του¹². Ἡ δράση του ἦταν ἔντονη στά Τρίκαλα, τήν Ἄρτα καί πλατύτερα στήν ἐνιαία Ἠπειρο, στά χωριά τῆς Σπαθίας καί τό Μπεράτι¹³.

Οἱ δυσκολίες πού συνάντησε ὁ Τέρπος σέ ὅλη τή διάρκεια τῶν ἱεραποστολικῶν του περιοδοιῶν ἦταν μεγάλες. Πολλές φορές κινδύνευσε ἡ ἴδια ἡ ζωὴ του. Ἐνδεικτικά

«Ἅγιος Νικήτας» Ἰ. Μ. Σερρών καί Νιγρίτης (Ἰούλιος 1996) 176-177.

8. Ἐλ. Ἰ. Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες καί ἐθνική ἀλβανική κίνηση στίς Μητροπολιτικές Ἐπαρχίες Δυρραχίου καί Βελεγράδων κατά τά τέλη τοῦ 19ου καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.*, Ἰωάννινα 1978, σ. 246.

9. Ἀχ. Λαζάρου, ὁ.π., σ. 31.

10. Ν. Τέρπου, ὁ.π., σ. 196.

11. Ἐλ. Ἰ. Νικολαΐδου, *Οἱ κρυπτοχριστιανοὶ τῆς Σπαθίας. (Ἀρχές 18ου αἰ.-1912)*, Ἰωάννινα 1979, σ. 25.

12. Γ. Βαλέτα, *Ὁ ἀρματωμένος λόγος. Οἱ ἀντιστασιακές διδαχές τοῦ Νεκταρίου Τέρπου βγαλμένες στά 1730. Εἰσαγωγή-Ἐκλογές*, Ἀθήνα 1971, σσ. 2-3.

13. Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Δ'*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 361. Πρβλ. Ἀχιλ. Γ. Λαζάρου, *Ἀλβανοὶ-Ἀρβανίτες, Βορειοηπειῶτες*, Ἀθήναι 1992, σ. 18.

ἀναφέρουμε τὰ βασανιστήρια πού ὑπέστη τό 1724 στό χωριό Τραγότι, κοντά στό Ἑλβασάν. Ἐκεῖ πῆγε τὰ Χριστούγεννα γιά νά κηρύξει καί βρῆκε μόνο γυναῖκες, ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνδρες εἶχαν τουρκέψει. Ὁ Τέρπος μίλησε σκληρά. Κατηγόρησε τούς Τούρκους γιά τή βαρβαρότητά τους καί τούς ἀλλαξοπίστους, οἱ ὁποῖοι *διὰ ὀλίγην δόσιν χαρατζίου*¹⁴ ἀπαρνήθηκαν τήν πίστη τῶν πατέρων τους.

Ἔστερα ἀπό τήν ὁμιλία, προδομένος ἀπό δύο ἀλλαξοπίστους, συνελήφθη, δάρθηκε ἀνελέητα καί βασανίσθηκε σκληρά. Ὁ ἴδιος περιγράφει ὡς ἐξῆς τήν περιπέτειά του: *ἦλθαν καί μέ ἤσαν εἰς τό σπήτι τοῦ παπαῦ, καί εἶχεν ὁ καθ' ἕνας ἀπό ἕνα κοντόξυλον ἀπό γλαντζιανά, καί κτυπῶντες ἐπάνω μου ἀνελεήμονα, δέν ἐκοίταζεν ἕνας τόν ἄλλον πῶς καί ποῦ νά βαροῦν, ἀλλά τοῦ κακοῦ μέ ἔδερναν, ὅπου ἔφθανε καθ' ἕνας ... μὰ ἐτούταις αἱ ξυλιαῖς ἦτον ὡς εἴκοσι πέντε, τρελαῖς καί πικρόταταις. διατί τόσον συχνά μέ ἔκρουξαν, ὥστε καί τὰ ξύλα ἐξεφλουδίσθηκαν μέ τό νά τύχουν χλωρά. εἰς ὅλα τὰ μέρη μέ ἐβάρεσαν, ἀλλοῦ τό κορμί μου ἐκοκκίνησε, καί εἰς περισσότερους τόπους ἐμαύρισε, καί ὅ,τι ἔκαμαν ἡ βεντούζαις καί τὰ κέρατα, καί χάριτι Θεοῦ ἱατρεύθηκα. ὅμως τό ξεροβόν μου μπράτζο ἔμεινε βλαμμένο, καί ποτέ δέν ἤμπορῶ νά ἀναπαυθῶ εἰς αὐτό τό μέρος...*¹⁵.

Τό 1730 ὁ Νεκτάριος Τέρπος βρίσκεται στή Βενετία, ὅπου τό 1732 τυπώνει μέ ἔξοδα τοῦ Μοσχοπολίτη ἐμπόρου Χατζῆ Μιχάλη Γκούστα τό περίφημο βιβλίο του Πίστις. Ὅπως γράφει ὁ ἴδιος, *ἐτούτο τό Βιβλίον, τό ὀνομαζόμενον Πίστις, δέν τό ἐσύνθεσα διὰ τούς σοφούς καί γραμματισμένους ἀνθρώπους, ἀλλά διὰ τούς ἀγράμματος καί χωρικούς, ἐπειδή εἰς ἐτούτα τὰ μέρη τῆς Τουρκίας εὐρισκόμενοι χριστιανοί, πολλοί ἐπλανέθηκαν καί πλανοῦνται ἀπό ὀλίγην ἀνάγκην καί δόσιμον τοῦ χαρατζίου, καί ἀρνοῦνται (φεῦ) τόν Χριστόν καί παραδίδονται εἰς τās χείρας τοῦ διαβόλου*¹⁶.

Γιά παραδειγματισμό δίνει σύντομα τούς βίους τῶν ἁγίων τούς ὁποίους ἀποκαλεῖ *ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ καί στυλοὺς τοῦ παραδείσου*¹⁷. Μέ τήν ἔξαρση τοῦ μαρτυρικοῦ τους θανάτου τόνωσε τό φρόνημα τῶν ραγιαδῶν, γιγάντωσε τήν ἐθνική τους συνείδηση καί τούς κράτησε ὀρθοίους ἀπό τίς τουρκικές προκλήσεις καί θηριωδίες. Οἱ βίοι καί τὰ μαρτύρια τῶν ἁγίων παρηγοροῦσαν καί ἐνθάρρουναν τούς χριστιανούς καί τούς ἀπέτρεπαν ἀπό τίς ἐξωμοσίες, πού συνέβαιναν ἀθρόες λόγω τῆς καταθλιπτικῆς φορολογίας. Ὅπως ἔλεγε χαρακτηριστικά ὁ ἴδιος, *τούτου χάριν καί ἐγὼ θείῳ ζήλω κινούμενος, ἠθέλησα νά τούς βοηθήσω εἰς τοῦτον τόν ψυχικόν κίνδυνον, ὅτι νά στέκονται στερεοί εἰς τήν πίστιν διὰ τήν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ, ἀναγινώσκοντας καί ἀκούοντας τὰ μαρτύρια ὅπου ἔπαθαν οἱ ἅγιοι μάρτυρες διὰ τόν Χριστόν, νά παρακινοῦνται καί αὐτοὶ παραμικρὸν καί νά τούς μιμοῦνται, νά μὴν ἀρνοῦνται τήν πίστιν τους καί τόν Κύριον τῆς δόξης. Ἀλλά νά ὑποφέρουν εὐκόλα μετὰ πάσης χαρᾶς κάθε πειρασμὸν καί τιμωρίαν διὰ τό ὄνομα τοῦ Χριστοῦ*¹⁸.

14. Ν. Τέρπου, *δ.π.*, σ. 319.

15. *Ὁ.π.*, σ. 333.

16. *Ὁ.π.*, σ. 7.

17. *Ὁ.π.*, σ. 33.

18. *Ὁ.π.*, σ. 37.

ΩΝ ΚΑΛΟΥΜΕΝΟΝ

ΠΙΣΤΙΣ,

καὶ ἑκάστῳ ἀπλῶν ἀνθρώπων,
 θεβαιωμένῳ ἀπὸ Προφῆτας, Εὐαγγελίου,
 ἀποστόλων, καὶ ἄλλων σοφῶν
 Διδασκάλων.

Εἰσὶ ἐν ταῖς ἄλλοις Λόγοις ἐκλεκτοὶ εἰς ὠφέλειαν τῆς
 ἀναγνωσκόντων, ὡς φαίνεται ἐν τῷ Πίνακι,
 μεταγλωττισθέντες εἰς ἀπλῶν φράσει.

Προτετέθη καὶ ἡ Σφραγὶς, ἣτι Βάλλα τῷ Μικαελοπούτῳ
 ΠΑΠΑ ΛΕΟΝΤΟΣ τῷ ΔΕΚΑΤΟΥ.

Φιλοπονηθεὶς ὡς καὶ ἐν Ἱερομοιῶσιν

ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΤΕΡΠΟΥ

Ἐκ τῆς Θεοφρενίτης Χώρας Βοσκοπόλεως.
 Νεωστὶ μετατυπωθεὶς εἰς κοινὴν τῶν Ὁρθοδόξων
 ὠφέλειαν.



α 489. ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ. 1779.

Παρά Νικολάου Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων.

Con Licenza de Superiori, e Privilegio.

Ἰδιαίτερα καυστικός γίνεται ἐναντίον τῶν γυναικῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖες συμβουλεύουν τοὺς ἄνδρες καὶ τὰ παιδιά τους νὰ βάλουν ἀπὸ ἓνα τούρκικο ὄνομα, γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τὸ χαράτσι. Παίρνοντας ὡς παράδειγμα τὴν ἁγία Θεοδότη τονίζει τὰ ἑξῆς: *Καὶ τὴν σήμερον εὐρίσκονται κάποιες θεοκατάρατες γυναῖκες καὶ μητέρες, αἱ ὁποῖαι ἀντὶς νὰ παρακινοῦν τὰ τέκνα τους νὰ στέκονται ὀρθοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καὶ νὰ μὴν ἀρνηθοῦν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ διὰ ἓνα μόνο χαράτσι, καὶ αὐταὶ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ τουρκεύουν καὶ νὰ προδώσουν τὴν πίστιν, ἀντάμα μὲ τὸν Χριστόν, αἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ κληρονομήσουν τὸ πῦρ τὸ ἄσβεστον μαζί μὲ τὰ παιδιά τους ... θαυμάζω πῶς δὲν σκοτίζεται ὁ ἥλιος, αὐτὴν τὴν ὥρα ὅπου ἀρνοῦνται τὸν Χριστόν, πῶς δὲν ἀνοίγει ἡ γῆ νὰ τοὺς καταπίει ζῶντας, βλέποντας τοὺς υἱοὺς τοῦ Θεοῦ, νὰ γίνονται υἱοὶ τῆς ἀπωλείας καὶ τοῦ διαβόλου...*¹⁹. Ἐγκωμιάζοντας τοῦ γονεῖς τοῦ ἁγίου Μείρακος τοὺς παρουσιάζει ὡς παράδειγμα γιὰ μίμηση στοὺς γονεῖς ποῦ ἀλλαξοπιστοῦν καὶ πιέζουν καὶ τὰ παιδιά τους σ' αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. *Βλέπετε, ὧ εὐλογημένοι χριστιανοί, πῶς κάμνουν οἱ καλοὶ γονεῖς, καὶ ἡ αὐθεντία σας διὰ δύο ἄσπρα, ὅπου σᾶς γυρεύουν τὴν ἡμέραν οἱ Ἀγαρηνοί, ἀφήνετε τὸ φῶς καὶ τὴν πίστιν, καὶ πηγαίνετε εἰς τὴν πλάνην καὶ ἀπιστίαν. Καὶ ἀναγκάζετε καὶ τὰ παιδιά σας νὰ τουρκεύουν, καὶ χάνετε τὴν ψυχὴ τὴν ἐδική σας, καὶ τῶν παιδιῶν σας*²⁰.

Παρόλο ὅμως ποῦ ὑπῆρξε αὐστηρὸς καὶ ὀξύς στίς ἀλλαξοπιστίες πάντα τόνιζε τὴν ἀναγκαιότητα τῆς μετάνοιας καὶ τὴν ξεχωριστὴ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιὰ τὸν μετανοοῦντα ἄνθρωπο. *Καὶ ἂν ἐγελάσθης καὶ ἔγινες Τοῦρκος, γύρισε, ὁ ἀφέντης μας Χριστός σέ θέλει καὶ σέ συγχωρᾷ*²¹.

Πολύ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων βρῖσκουμε στὰ κεφάλαια ὅπου ἐπιτιμᾷ τοὺς κρυπτοχριστιανούς, τοὺς κακοὺς ἱερωμένους, τοὺς ἐμπόρους καὶ ἄλλους. Ἐκεῖ πληροφοροῦμαστε γιὰ τὰ ὅσα συνέβαιναν σὲ βάρος τῶν χριστιανῶν στὴν ἀκριτικὴ αὐτὴ γωνιὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Στὸ ἴδιο ἔργο θαυμάζει κανεὶς τίς ἰατρικὲς γνώσεις τοῦ ἀνδρός, τίς ὁποῖες ἔμαθε στὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ Ἅγιο Ὅρος. Συγκεκριμένα, ἐφιστᾷ τὴν προσοχὴ τῶν ἀσθενῶν νὰ μὴ ἀναμιγνύονται μὲ τοὺς ὑγιεῖς καὶ συνιστᾷ στοὺς ἱερωμένους νὰ μὴ πλησιάζουν ὑγιεῖς, ὅταν ἔχουν ἔλθει σὲ ἐπαφὴ μὲ «πανσυκλιαρέους». Τίς θέσεις του ὁ Τέρπος κατοχυρώνει μὲ ἀριστη γραφικὴ καὶ πατερικὴ θεμελίωση. Ὅμως ἐκεῖνο ποῦ θαυμάζει κανεὶς στὸ ἔργο τοῦ Νεκταρίου Τέρπου *Πίστις* εἶναι τὸ θάρρος. Χτυπάει ἀνοιχτὰ καὶ μὲ τὸ ὄνομά τους τοὺς Τούρκους καὶ κυρίως τὸν ἰδρυτὴ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ Μωάμεθ, τὸν ὁποῖο ἀποκαλεῖ ἀντίχριστο καὶ λαοπλάνο. Στὴν κατακλείδα τοῦ βιβλίου του σύνταξε λίβελλο κατὰ τοῦ Μωάμεθ μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Ἐγκώμιον εἰς τὸν λαοπλάνον Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν*²². Ἐκεῖ ἀναγράφονται μεταξύ ἄλλων: *Ἀλλοίμονον εἰς ἐκεῖνον τὸν ἄνθρωπον ὅπου θέλει νὰ ἀποθάνει εἰς τὴν πεπλανημένην θρησκείαν τοῦ πλάνου καὶ ἀποστάτου τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, λέγω τὸν Μωάμεθ, καὶ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἀλῆ, οἱ ὁποῖοι εἶναι καὶ εὐρίσκονται πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως ὁμοῦ μὲ τὸν πατέρα τους*

19. Ὁ.π., σ. 296.

20. Ὁ.π., σ. 242.

21. Ὁ.π., σ. 331.

22. Ὁ.π., σ. 401.

τὸν διάβολον. Καὶ οἱ ταλαίπωροι οἱ Τοῦρκοι, ὡς ὄντως πεπλανημένοι ὅπου εἶναι, ἐλπίζουν ἀπ' αὐτοὺς σωτηρίαν, ἐκείνοι δὲ παιδεύονται πάντοτε, ἡμέρα καὶ νύκτα, εἰς τὴν ἀτελεύτητον κόλασιν... Καὶ οἱ ταλαίπωροι Ἀγαρηνοὶ γελιοῦνται καὶ πλανῶνται εἰς αὐτούς, καὶ ἐλπίζουν οἱ ἀπέλπιστοι νὰ κάμουν κάποιαν πρεσβείαν εἰς τὸν Θεὸν διὰ τοὺς πολλοὺς Ἀγαρηνοὺς... Καὶ τί λογιάζετε, εὐλογημένοι χριστιανοί, πὼς νὰ εἶναι ἄλλος ἀντίχριστος; Ὅχι! παρὰ ὁ Μωάμεθ εἶναι καὶ οἱ συνακόλουθοί του²³.

Στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ἀναδημοσιεύει στὰ λατινικά καὶ στὰ ἑλληνικά τὴν ἐπίσημη βούλλα τοῦ Λέοντος Ι΄, Πάπα Ρώμης (18 Μαΐου 1521) ἐπικυρωμένη ἀπὸ τὸν Πάπα Κλήμεντα Ζ΄ (26 Μαρτίου 1526) στὰ ἑλληνικά καὶ λατινικά ὑπὲρ τῶν προνομίων τῶν ἀπανταχοῦ Γραικῶν περὶ τῶν ἱερῶν τελετῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, καθ' ἃ διετάχθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ τῆς Φλωρεντίας²⁴. Ἡ ἐπαναφορά αὐτοῦ τοῦ ἐγγράφου προϋποθέτει παραβάσεις καὶ παρανομίες ἐκ μέρους τῆς προπαγάνδας τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὰ μέρη τῆς Ἀλβανίας. Μετὰ τὴ Βούλλα βρῖσκουμε τὸν ὕμνον κατ' ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον καὶ τὸ θεοτοκίον ψαλλόμενον αὐτόμελον εἰς ἤχον, πλ. δ²⁵.

Ἡ ἄποψη τοῦ Γ. Βαλέτα ὅτι τὸ ψυχοφελές, ἀλλὰ ταυτόχρονα ἐπαναστατικό αὐτὸ βιβλίον ἀφορίστηκε ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο²⁶, δὲν βρῖσκει δικαίωση στὶς ἱστορικές πηγές. Πρόκειται γιὰ παρερμηνεῖα σχετικῆς πληροφορίας τοῦ Γ. Ζαβίρα, ὁ ὁποῖος μιλάει ἀόριστα γιὰ ἀπειλὴ ἀφορισμοῦ στοὺς ἀναγνώστες τοῦ βιβλίου. Ἐπειδὴ δὲ ἔγραψε κατὰ τῶν ἱερέων καὶ ἀρχιερέων τῶν μὴ φυλαττόντων τὸ ἐπάγγελμα αὐτῶν, λέγουσι τινές ὅτι ἀφορισμὸν ἠπέιλησαν πρὸς τὸν αὐτὸ ἀναγινώσκοντα (εἰ καὶ ἡ βίβλος ἀρίστη)²⁷.

Τὸ πολῦτιμο αὐτὸ ἔργο κυκλοφόρησε σὲ πολλές ἐκδόσεις. Ἀπὸ αὐτὲς γνωρίζουμε ἑννέα, πού ἐκδόθηκαν στὸ διάστημα 1732 μέχρι καὶ τοῦ 1818. Σίγουρα ὁμως ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πού δὲν ἔγιναν ἀκόμη γνωστές. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ τελευταία γνωστὴ ἐκδοσις ἔγινε τὶς παραμονές τῆς ἐθνεγεροσύνης (1818), ἡ δευτέρα καὶ ἡ τρίτη ἔγιναν μέσα σὲ δύο χρόνια, τὸ 1733 καὶ 1734. Μοναδικὸ φαινόμενο κυκλοφορίας σ' ὀλόκληρη τὴ νεοελληνικὴ βιβλιογραφία. Ἄν ἐξαίρεσει κανεὶς τὸν Θούριο τοῦ Ρήγα, κανένα ἄλλο νεοελληνικὸ βιβλίον δὲν εἶχε τόσο μεγάλη καὶ εὐρύτατη κυκλοφορία μὲ τόσες πολλές ἐκδόσεις, ὅσες ἡ Πίστις τοῦ Νεκταρίου Τέρπου²⁸.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔργο Ἡ Πίστις, ὁ Νεκτᾶριος Τέρπος συνέγραψε καὶ τὸ ἔργο Ζητήματα διάφορα θεολογικά κατ' ἐρωταπόκρισιν, συναθροισμένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ ἀπὸ ἄλλους πατέρας, καὶ ἐξηγημένα εἰς ἀπλήν φράσιν μὲ περίφρασιν, ἀψοθ', Ἐνετίησι 1732. Παρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἕξ Ἰωαννίνων, Cop Li-

23. Ὁ.π., σσ. 401, 402, 404.

24. Ὁ.π., σ. 411.

25. Ὁ.π., σ. 412.

26. Κων. Α. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Βορείου Ἑλληνισμοῦ-Ἡπειρος, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 150.

27. Γ. Ι. Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, Ἀθήνα 1972, σ. 503.

28. Γ. Βαλέτα, «Νεκτᾶριος Τέρπος, ὁ ἀγνωστὸς μεγάλος ἐθνοφωτιστής, πρόδρομος τοῦ Κοσμᾶ Αἰτωλοῦ (1690-1740)», Νέα Ἑστία 89 (1971) 577-578. Πρβλ. Χρ. Πατρινέλη, «Οἱ σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν κυρίαρχη ὀθωμανικὴ πολιτεία», Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 11, Ἀθήνα 1975, σ. 124.



Ευλογαφία ἀπὸ τὴν ἴδια ἔκδοσιν.

cenza de superiori σελίδες 106. Ἀντίτυπα τοῦ σπανίου αὐτοῦ βιβλίου βρίσκονται στό Ἅγιο Ὄρος καί συγκεκριμένα στίς Μονές Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου καί Ἁγίου Παντελεήμογος καί στίς βιβλιοθήκες Γεννάδιο, Βουλῆς καί τοῦ Εὐλογίου Κουρίλα. Γνωρίζουμε τέσσερις ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου. Τό 1739, 1740, 1755 καί 1779. Σέ ἀντίθεση μέ τό πρῶτο του ἔργο πού εἶναι ἠθικοδιδασκτικό, τό σύγγραμμα αὐτό εἶναι δογματικό. Ἡ σπουδαιότητά του ἔγκειται στό ὅτι ἐκλαΐκεύει δύσκολους θεολογικούς ὅρους μέ τή χρήση πολλῶν καί εὐστόχων παραδειγμάτων ἀπό τή φυσική πραγματικότητα.

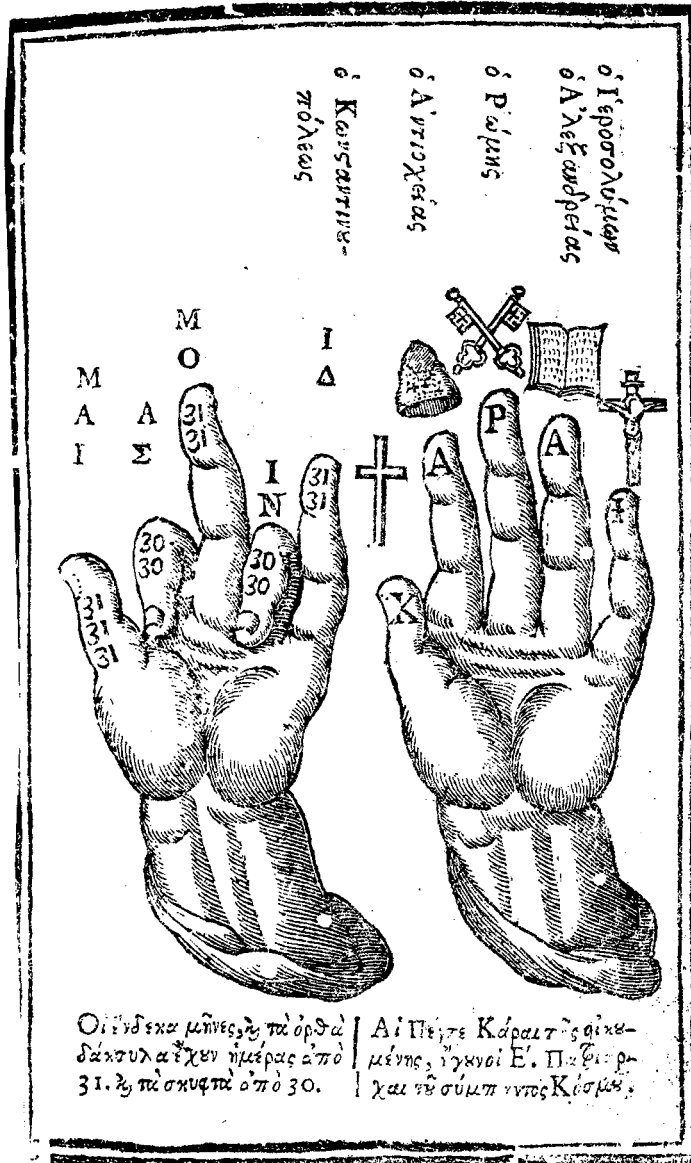
Τά ἐρωτήματα στά ὁποῖα ἀπαντᾷ μέ τό βιβλίό αὐτό ὁ Νεκτάριος Τέρπος εἶναι: Τί ἐστὶ Θεός; Καί διατί λέγεται Θεός; Καί ἄρα τρέχει ὁ Θεός; Καί πόσοι θεοὶ εἶναι; Πῶς ὁ Θεός λέγεται εἷς καί Τρισυπόστατος; Τί εἶναι τό κοινόν τῆς Ἁγίας Τριάδος; Τί εἶναι τό ἴδιον τοῦ Υἱοῦ; Τί εἶναι τό ἴδιον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος; Πόσας οὐσίας πρέπει νά ὁμολογοῦμεν ἐπὶ Θεοῦ; Πόσας Ὑποστάσεις πρέπει νά ὁμολογοῦμεν ἐπὶ Θεοῦ; Διατί λέγεται ὁ Πατήρ, Πατήρ; Διατί λέγεται ὁ Υἱός, Υἱός; Ἐπὶ Θεοῦ πόσα εἰσὶν αἷτια; Πόσα τά αἷτιατά ἐπὶ Θεοῦ; Ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, τίς εἶναι πρῶτος, καί τίς εἶναι δεύτερος; Πῶς ὁ Υἱός καί Λόγος τοῦ Θεοῦ γεννᾶται παρὰ τοῦ Πατρός; Πῶς τό Πνεῦμα τό Ἅγιον ἐκπορεύεται παρὰ τοῦ Πατρός; Τάχα χωρεῖται ὁ Θεός εἰς ἕνα τόπον ἢ οὐχί; Τίς εἶναι ὁ Χριστός; Διά ποίαν ἀφορμὴν ἠθέλησεν ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ νά σαρκωθῆ; Πῶς ἦτον δυνατόν Παρθένος νά γεννήσῃ, καί πάλιν νά μείνῃ Παρθένος; Διατί ὁ Θεός δέν ἐδίδαξε τόν ἄνθρωπον ἄνευ του; Διατί δέν ἐγεννήθη ὁ Πατήρ, ἢ τό Ἅγιον Πνεῦμα, ἀμὴ ὁ Υἱός;

Τό κύριο βᾶρος ὁ Τέρπος δίδει στή θεολογική ἐμβάθυνση στά μυστήρια τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς Θείας Ἐνανθρωπήσεως. Μέ πλῆθος χωρίων ἀπό τὴν Παλαιὰ καί Καινὴ Διαθήκη τεκμηριώνει ὅτι εἶναι εἷς Θεός τρισυπόστατος, ἀναρχός τε καὶ ἀίδιος καὶ ἀτελεύτητος²⁹. Προσπαθώντας νά εἰσδύσει κατὰ τό δυνατόν στό μυστήριο τῆς Ἁγίας Τριάδος χρησιμοποιοεῖ τό παράδειγμα τοῦ Ἥλιου. Ὡσπερ ὁ Ἥλιος εἶναι ἕνας, ὁ δὲ Ἥλιος ἔχει ἀκτῖνα, καὶ φῶς, καὶ εἶναι εἰς τὸν Ἥλιον τρία πρόσωπα, δίσκος, ἀκτῖνα καὶ φῶς. Καὶ δίσκος μὲν εἶναι τὸ καυκίον τοῦ Ἥλιου, ἀκτῖνα δέ, ἢ φερομένη κάτω λαμπαδοφεγγῶς, καὶ κρούουσα πρὸς τὴν γῆν. Φῶς δέ, τὸ φωτίζον καὶ εἰς τοὺς ἐπισκιάδεις καὶ σκοτεινοὺς τόπους χωρὶς ἀκτίνος. Καὶ ἰδοὺ πρόσωπα τρία. δίσκος ἀκτῖς καὶ φῶς. τὸ λοιπὸν δέν λέγομεν τρεῖς Ἥλιους, ἀλλὰ Ἥλιον ἕνα. οὐδὲ λέγομεν ἕνα πρόσωπον, ἀλλὰ τρία πρόσωπα... Καὶ ἔτζι νόει καὶ περὶ Θεοῦ. ὁ Θεός μὲν εἶναι ἕνας, καὶ πρόσωπα δὲ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, Τρία. Πατήρ καὶ Υἱός, καὶ Πνεῦμα Ἅγιον. καὶ ἀπὸ τοῦτο κατάλαβε, ὅτι ὡσπερ ὁ Ἥλιος εἶναι ἕνας τριπρόσωπος, οὕτως εἶναι καὶ ἕνας Θεός τρισυπόστατος, διότι εἰς τύπον τοῦ Πατρός εἶναι ὁ δίσκος ὁ ἡλιακός. καὶ ἢ ἀκτῖνα εἶναι εἰς τύπον τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. καὶ τό φῶς τοῦ Ἥλιου εἶναι εἰς τόπον τοῦ Ἁγίου Πνεύματος³⁰.

Ὡς ἄλλο παράδειγμα ἐκλαΐκευμένης προσεγγίσεως τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριά-

29. Νεκταρίου Τέρπου, *Ζητήματα διάφορα θεολογικά κατ' ἐρωταπόκρισιν, συναθροισμένα ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου καὶ ἀπὸ ἄλλους πατέρας, καὶ ἐξηγημένα εἰς ἀπλήν φράσιν μέ περίφρασιν*, ἀψοθ', Ἐνετίησι 1779, σ. 31.

30. Ὁ.π., σσ. 43-44.



Ευλογαφία ἀπὸ τὴν ἴδια ἐκδοσῆ.

δος, ὁ Νεκτάριος Τέρπος χρησιμοποιεῖ τὸ πῦρ. Λέγει χαρακτηριστικά: Ἴδου τὸ πῦρ εἶναι ἓνα, ἀλλ' εἶναι τρισυπόστατον. διατί αὐτὸ τὸ ὑποκείμενον πῦρ εἶναι ἓνα πρόσωπον, καὶ τὸ καυστικὸν αὐτοῦ, ἄλλο πρόσωπον καὶ τὸ φωτιστικόν, ἄλλο πρόσωπον, καὶ εἶναι μία φύσις τοῦ πυρός, καὶ ὄχι τρεῖς. ὁμοίως καὶ ἐπὶ Θεοῦ. Ὁ Πατὴρ γὰρ εἶναι τὸ πῦρ. ὁ Υἱὸς τὸ καυστικόν. καὶ τὸ φωτιστικόν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον³¹.

Στὶς σελίδες 91-92 δίνει πρακτικὴς ὁδηγίες Διὰ τὴν φυτεύσης κάθε λογῆς Δένδρον χωρὶς κόπον³², ἐνῶ στὶς σελίδες 93-95 ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ βιβλίου τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Ἰωάννου 666, γράφοντας χαρακτηριστικά ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς ἀναλύεται στὶς λέξεις: ἀμνὸς ἄδικος, ἀληθὴς βλαβερός καὶ κακὸς ὁδηγός³³. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἀναφέρονται στὸν Ἀντίχριστο. Ἀντίθετα ὁ Χριστὸς εἶναι ἀρνίον ἄκακον καὶ δίκαιον, ἀληθινὸς καὶ θεραπευτὴς, καλὸς ποιμὴν καὶ ὁδηγὸς τῶν λογικῶν προβάτων³⁴. Τέλος, στὶς σελίδες 99-103 ἔχουμε ὕμνον κατὰ ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Δέσποιναν Θεοτόκον³⁵.

Ὁ Νεκτάριος Τέρπος ὑπῆρξε πρόδρομος καὶ πνευματικὸς πατέρας τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, ὁ ὁποῖος ἔδρασε καὶ μαρτύρησε στὰ ἴδια μέρη, στὰ ὁποῖα καὶ ἐκεῖνος ἀγωνίστηκε καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο συνέχισε καὶ ὀλοκλήρωσε. Μεταξὺ ὅμως τῶν δύο ἔθνευρτῶν ὑπῆρχαν ἀρκετὲς διαφορὲς ὡς πρὸς τὴν μεθόδευση τοῦ ἀγῶνα. Ὁ Τέρπος, περισσότερο τολμηρὸς καὶ ριψοκίνδυνος, ἐλέγχει κατὰ πρόσωπο τοὺς τυράννους καὶ κάνει ἀνοιχτὴ ἀντίσταση κατὰ τῆς ἀρχῆς. Ὁ Κοσμᾶς ὄχι μόνον πρόσεχε νὰ μὴ θίξει τοὺς ἄρχοντες, ἀλλὰ γιὰ τὴν ὁποιαδήποτε δραστηριότητά του κατὰ κανόνα ζητοῦσε τὴν ἀδειά τους. Γιὰ τὸν Τέρπο ὁ Τοῦρκος εἶναι ὁ λαομίσητος ἀντίχριστος, ἐνῶ γιὰ τὸν Κοσμᾶ ὁ θεόσταλτος σωτήρας τῆς ὀρθοδοξίας ἀπὸ τὸν καθολικισμό³⁶. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ. Βαλέτας, ὁ ἀνοιχτὸς ἀγῶνας τοῦ Νεκταρίου Τέρπου κατὰ τῆς τυραννίας καὶ τοῦ μωαμεθανισμοῦ εἶναι μοναδικό φαινόμενο σὲ ὀλόκληρη τὴν Τουρκοκρατία, ἀφοῦ καὶ οἱ μετέπειτα ἔθνευρτες ὅπως ὁ Ρήγας, ὁ Κοραῆς καὶ ὁ Ἀνώνυμος Ἕλληνας κρύφτηκαν πίσω ἀπὸ τὴν ἀνωνυμία καὶ χρησιμοποίησαν ψευδώνυμα.

Δὲν ἔχουμε περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ μεγάλη αὐτὴ μορφή τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἄγνοοῦμε τὸ ἂν γύρισε ἀπὸ τὴ Βενετία, πότε καὶ ποῦ πέθανε³⁷. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε εἶναι ὅτι ἡ σεβασμία μορφή του εἶχε ἱστορηθεῖ στὴν Ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Μοσχολόλεως. Ἐκεῖ εἰκονίζοταν μὲ τὸ ἐπανωκαλύμμαχο, τὸν μανδύα καὶ τὴν ἡγουμενικὴ ράβδο. Γύρω ἀπὸ τὴ μορφή του εἶχε ἀναγραφεῖ τὸ ὄνομά του³⁸.

Ἀναμφίβολα ὁ Νεκτάριος Τέρπος ἀνήκει στοὺς μεγάλους ἀγωνιστὲς τῶν χρόνων τῆς σκλαβιάς. Ἡ δράση του ὑπῆρξε ἀξιοζήλευτη. Πρόβαλε μὲ πάθος τὴν ὀρθόδοξη πί-

31. Ὁ.π., σ. 50.

32. Ὁ.π., σσ. 91-92.

33. Ὁ.π., σ. 93.

34. Ὁ.π., σσ. 94-95.

35. Ὁ.π., σσ. 99-103.

36. Γ. Βαλέτας, Ὁ ἀρματωμένος λόγος, σ. 8.

37. Μ. Κελεμένη-Ντούρου, «Νεκτάριος Τέρπος. Ἀπόπειρα προσέγγισης τῆς προσωπικότητος, τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ ἔργου του», *Ἡπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο* (1991) 273.

38. Θεόφρ. Γεωργιάδου, *Μοσχόπολις*, Ἀθήναι 1975, σ. 69.



Πρωμεταπίδα τοῦ ἔργου «Ζητήματα διάφορα θεολογικά κατ' ἐρωταποκρίσιν» ἔκδοσις 1779.

στη και τήν ιδέα της εθνικής ελευθερίας. Αναχαίτισε με ζηλευτή αγωνιστικότητα τό κύμα του έξιλαμισμού, που άποτελοῦσε για τό Γένος μας θρησκευτική και εθνική αίμορραγία³⁹. Τόνωσε τό εθνικό φρόνημα τών καταπονημένων ραγιαδών. Μίλησε με θέρμη ψυχής για τό μεγάλο ιδανικό της εθνικής ελευθερίας. Καυτηρίασε με σκληρές έκφράσεις τίς άθρόες άλλαξοπιστίες και ποτέ δέν συμβιβάστηκε με τό φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού⁴⁰, τό όποιο θεωροῦσε νόθο κατάσταση και αδυναμία εϋθείας και πεπαρησιασμένης όμολογίας της αλήθειας.

Ό Νεκτάριος Τέρπος, χρησιμοποιώντας τή ζωντανή γλώσσα του λαού, στην όποια με μοναδική ικανότητα εκλαΐκευσε δυσνόητους θεολογικούς όρους, εισέδυσε, όσον ελάχιστοι, στίς ψυχές τών λαϊκών στρωμάτων, στίς όποίες βρήκε μεγάλη απήχηση. Άσυμβίβαστος αγωνιστής όπως ήταν δέν δίστασε να έλέγξει κατά πρόσωπο και αυτούς άκόμη τούς ισχυρούς της ήμέρας, τήν άρχουσα τάξη της εποχής του, ή όποια, προκειμένου να διατηρήσει τήν έξουσία, διατηροῦσε άριστες σχέσεις με τόν Τουρκο δυνάστη και εκμεταλλευόταν τούς άπλοϊκούς και αγράμματους ραγιαδες. Ποτέ δέν θυσίασε τίς αρχές του στην καιρική σκοπιμότητα. Η παρησία, τό θάρρος και κυρίως ή φανερό όμολογία της πίστεως ήταν τά κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεγάλης αυτής προσωπικότητας. Μοναδικός του στόχος υπήρξε ή άποτροπή της εθνολογικής άλλοτρίωσης του έλληνισμού και ή σταθερή έμμονή του στην πίστη τών πατέρων τους.

39. Λ. Βρανούση, «Ίδεολογικές ζυμώσεις και συγκρούσεις», *Ίστορία Έλληνικού Έθνους*, τ. 11, Άθήνα 1975, σ. 435. Πρβλ. Παν. Φ. Χριστοπούλου, *Τά λείψανα και τό μοναστήρι Κοσμά του Αιτωλού*, Άθήνα 1987, σ. 6.

40. Για τό φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού βλ. Έλ. Ι. Νικολαΐδου, *δ.π.* της ίδιας, «Ό κρυπτοχριστιανισμός κατά τή διάρκεια της Τουρκοκρατίας», *Έργα Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου Νεομαρτύρων*, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 329-340· Ν. Μηλιώρη, *Οί κρυπτοχριστιανοί*, Άθήνα 1962· Στυλ. Παπαδοπούλου, *Οί Νεομάρτυρες και τό δούλον Γένος*, εν Άθήναις 1974, σσ. 37, 39· Βασ. Σφυρόερα, *Οί Έλληνες επί Τουρκοκρατίας*, Άθήνα 1975, σ. 28· R. M. Dawkins, «The Christians of Turkey», *Byzantion* VIII (1933) 247-275.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἐπιλογή ἀντιπροσωπευτικῶν κειμένων ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Νεκταρίου Τέρπου

*Νουθεσία εἰς κάθε ἀπλὸν ἄνθρωπον καὶ χωρικόν*⁴¹ (Αποσπάσματα)

Ἴδὲς τοὺς εὐλογημένους ὑπηκόους τοῦ Χριστοῦ, χριστιανοὺς τῆς ἐπαρχίας Τρικάλους καὶ Μασκουλουρίου, ἢ σκούφια τους ἀπὸ ἀπὸν καὶ σαϊκάκι καὶ ἄσπρες κιόλας, ἀπὸ ἑπτὰ ἄσπρα ἀγορασμένα, καὶ τὸ περισσότερον δέκα, τόσον οἱ πτωχοί, ὡσὰν καὶ οἱ βιοτικοί. Μὰ ὅλοι εὐλογημένοι καὶ ἁγιασμένοι Χριστιανοί, μὲ τὸ νὰ σταθοῦν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ ἐτοῦτοι ὁποῦ εὐρίσκονται ἐδῶ πρὸς ἐτοῦτα τὰ μέρη τοῦ Ἰλλυρικοῦ τῆς Ἀλβανιτίας καὶ τοῦ Μωρέως, διὰ ὀλίγην ἀνάγκην (φεῦ) ἀρνοῦνται τὸν κύριον τῆς δόξης Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ Θεὸν τῶν ὄλων. Καὶ διὰ τὸ ραχτζίνι του δίνει δυὸ δουκάτα, καὶ παραπάνω στὸ ἐλέκι καὶ ἄλλη φορεσία καὶ πλατέα βρακία, καὶ σιρίτια λαμπρά, μαχαίρια ἀργυρωμένα καὶ στρουφοτούφεκα ἀσημένια. Εἰς αὐτὰ ποσῶς δὲν τὰ ψηφοῦν τὰ ἄσπρα τους, καὶ διὰ τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ καὶ Παράδεισον δὲν θέλουν νὰ δώσουν ἕξη γρόσια ἢ καὶ ὀλιγότερον τοῦ χρόνου, μόνον χωρίζονται οἱ ἄθλιοι ἀπὸ τὸν Χριστὸν, προτοῦ νὰ κάμει ὁ ἴδιος τὴν δικαίαν κρίσιν.

...Καὶ ὅσοι ἄνθρωποι πιστεύουν τὸν Χριστὸν διὰ Θεὸν τῶν ὄλων, καὶ φυλάγουν τὰς ἐντολάς του, ὅλοι εἰς τὸν Παράδεισο πηγαίνουν ἐξαποφάσεως. Καθὼς ὁ ἴδιος ὀρίζει: *ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, κἂν ἀποθάνῃ ζήσεται*. Λοιπὸν φεύγα, ὦ ἄνθρωπε, ὅθεν σοῦ βλέπουν τὰ μάτια σου, ἀπέρνα τὴν πλατεῖα θάλασσα, ὑπαγε εἰς ξένα σύνορα, καὶ εἰς ἄλλα βασιλεία, καὶ Τοῦρκος νὰ μὴν γένεις. Ὅσα πάθεις, κἂν τε βάσανα, κἂν τε σὲ ζημιώνουν καὶ σοῦ παίρνουν τὸν βίον ὄλον, ἢ σὲ τυραννοῦν διὰ κάτι τι ἀφορμή, ἐσὺ στάσου ἀνδρείως εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Καὶ κράξε μεγαλοφώνως μετὰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: *καὶ τίς δύναται με χωρίσαι ἀπὸ τὴν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ;*

...Ποῦ εἶναι κάποιες τρισκατάρατες καὶ πενταφορτισμένες γυναῖκες, καὶ λέγουσιν: *ὦ ἄνδρα μου γένου Τοῦρκος, διατὶ δὲν ἠμποροῦμεν νὰ πλερώσομεν χαράτζι!* Καὶ ἄλλες θεῖες καὶ ἀνεπιές τοῦ διαβόλου λέγουν, *ὦ παιδιὰ μου, βάλετε ἀπὸ ἓνα ὄνομα τούρκικο ὡς νὰ μὴν πλερώσετε χαράτζι, καὶ δὲν ἠμποροῦμεν νὰ ζυμομαγερευόμεν διὰ τοὺς Ἀγαρηνοὺς!* Ὅχι, ὄχι! μὴν πλανᾶσαι, διὰ δύο ἄσπρα τὴν ἡμέρα, ὦ θυγατέρα τοῦ σατανᾶ. Διατὶ κολάζεσαι ἐσὺ καὶ τὰ παιδιὰ σου. Καὶ μὴν τὸ κάμνετε τοῦτο, ἔτζι νὰ ἔχετε τὴν εὐχὴν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας.

Ἄλλοι καὶ ἄλλες, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μοῦ λέγουν, πῶς ὁ ἄνδρας μου νηστεύει, κρατεῖ τὰ τριήμερα, κάμνει τὸν σταυρὸν του, δὲν ἀρταίνεται, πηγαίνει τὴν νύκτα εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ μεταλαμβάνει τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. Ἔρχεται ὁ παπᾶς τὴν νύκτα, καὶ μᾶς κάμνει τὰ χρειαζόμενα, βαπτίζει τὰ παιδιὰ μας, στεφανώνει τὸν υἱόν μου.

Ὅχι, ὄχι! δὲν σᾶς ὠφελοῦνε ὅ,τι καὶ ἂν κάμνετε, κατὰ τὴν φωνὴν τοῦ Εὐαγγελίου, λέγοντας: *Ὅποιος ἤθελε με ἀρνήσει, ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἐγὼ θέλω τὸν ἀρνηθῆ ὁπόταν θέλω νὰ κατεβῶ ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλήμ, νὰ*

41. Νεκταρίου Τέρπου, *Πίστις*, σσ. 320, 322, 328-333, 349-350.

κρίνω όλον τὸν κόσμον, ἤγουν θέλει τοὺς πέμψει εἰς κόλασιν νὰ φλογίζονται εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον μὲ τοὺς δαίμονας, καὶ ὄλους τοὺς ἀπίστους καὶ ἀρνητὰς τῆς ἐκκλησίας.

Καὶ μὴν πλανεθῆς, ὦ καλὲ ἄνθρωπε, καὶ μοῦ λέγεις: *Τὸν πατέρα μου, τὸν ἀδελφόν μου τὸν ἐξέχωσα καὶ τὸν ἔφερα εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν νύκτα.* Δὲν σοῦ ἀξίζει! Πλανᾶσαι! Δὲν σοῦ ὠφελᾶν αὐτὰ τίποτες. Ἐγὼ τὲς ἀπερασμένες ἐπῆγα εἰς μίαν ἐκκλησίαν καὶ ἤρρηκα, ἀπὸ κάτω εἰς μίαν τούβλαν, ἓνα ψόφιον πόντικα καὶ τὸν ἀπετάξαμεν ἔξω. Καὶ ἡ ἁγία ἐκκλησία ἀπ' αὐτὸν δὲν ἐμίανθη, ἀλλὰ οὔτε ὁ πόντικας ἁγιάσθη. Τέτοιαι λογῆς εἶναι καὶ οἱ ἀρνηταί, πού τοὺς φέρουν κρυφίως εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ. Παρά, θέλεις νὰ εἶσαι ἅγιος καὶ εὐλογημένος; Ὅλα σου τὰ καμώματα τῆς χριστιανοσύνης φανερὰ εἰς τὸ φῶς νὰ εἶναι, νὰ σὲ βλέπουν ὄλοι, νὰ πηγαίνεις σὺ ζωντανὸς εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Νὰ δοξολογᾶς, καὶ νὰ προσκυνᾶς τὸν ἐν Τριάδι Θεόν, καὶ τὴν ἀξίαν αὐτοῦ μητέρα καὶ παρθένον Μαρίαν.

...Ἐλα λοιπὸν, ἔλατε εἰς τὴν πίστιν σας καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν σας, ἢ νὰ εἰπῶ καλλίτερα, ζυγώσατε εἰς τὸν Θεόν, καὶ μὴ μακρύνετε ἀπὸ τὸν Χριστὸν σας, καὶ ποιητὴν τοῦ παντός. Μὴν χωρισθῆτε ἀπὸ τὴν γενεάν σας προκαιροῦ, καὶ μὴ ἀφήσετε τὴν ἀληθινὴν πίστιν τῶν προπατόρων σας, ἀλλὰ στάσου μὲ τὸ ἅγιον ἐκεῖνο βάπτισμα, ὅπου ἔλαβες ἐκ νεότητός σου. Διατί, ἐὰν τὴν ἐμολύνεις, μὲ αὐτὸ τὸ ἅγιον βάπτισμα ἔχεις νὰ κριθῆς. Ὅ,τι καὶ ἂν γένεις, τὸ βάπτισμα ἀπάνω σου πάντοτε εἶναι.

Καὶ ἂν ἐγελάσθης καὶ ἔγινες Τοῦρκος, μὴ ἀμφιβάλεις νὰ εἰπῆς, πλέον ἐλπίδα σωτηρίας δὲν ἔχω. Γύρισε, ὁ ἀφέντης μας Χριστὸς σὲ θέλει καὶ συγχωρᾷ, καθὼς ἀπατός του λέγει: *Ὅσακις ἂν πέσης, ἔγειρον καὶ σωθήσῃ. Καὶ οὐκ ἔχουσι χρεῖαν οἱ ἰσχύοντες ἰατροῦ, ἀλλ' οἱ κακῶς ἔχοντες.* Διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλῶ νὰ ὑπομένετε μὲ ὑπομονὴν εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ, καὶ μὴ γίνεσθε μικρόψυχοι, ἀλλὰ μίαν φορὰν ὅπου ἐβαπτισθήκαμεν εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος, κεντρώνοντας καὶ σμίγοντας μὲ τὸν Χριστὸν, πρέπει λοιπὸν νὰ μὴ ξεχωρισθοῦμεν ἀπ' αὐτὸν καὶ μὴ ξεχωρίζοντας ἀπ' αὐτὸν καὶ ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν του, θέλομεν εἶστε παντοτινὰ μὲ τὸν Χριστὸν εἰς τὸν παράδεισον.

Βάστα λοιπὸν παιδευσες, καὶ ἂν σὲ δέσουν μὴν πικραίνεσαι, κι ἂν σὲ βάλουν εἰς φυλακὴν ἢ εἰς σίδηρα καὶ εἰς τὸ τρομπούκι, ὑπόφερε χαρούμενος, κάμνοντας τὸν σταυρόν σου, καὶ κήρυττε τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ Θεοῦ τοῦ παντός.

...Τὸ λοιπὸν, τί ἀνάγκην σωματικὴν εἶχα ἐγὼ πέρσι εἰς ἀψαδ' *Δεκεμβρίου κε'*, καὶ νὰ πηγαίνω εἰς ξένην ἐπαρχίαν τοῦ Ἀλμπασανίου εἰς χωρίον Τραγότι; Καὶ ἐμπαίνοντας ἐγὼ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἤρρηκα τὸν παπὰ μὲ ὡς ἑκατὸν εἴκοσι γυναῖκες, καὶ ἄνδρες ὡς δέκα πέντε, καὶ πολλὰ ἐπικράθηκα διὰ τὴν ὀλιγότητα τῶν ἀνδρῶν, καὶ εἶχα ρωτήσῃ προτῆτερα, καὶ μοῦ εἶπαν, πῶς οἱ ἐπίλοιποι ἄνδρες (φεῦ) ὄλοι ἐτούρκεψαν, καὶ ἐγὼ εἶπα τους ἐκεῖνοι ὅπου ὁ Θεὸς μὲ ἐφώτισεν. Ὑστερον δὲ τὸ ἔμαθαν δύο ἀδελφία Ἀγαρηνοί, οἱ ὁποῖοι ἦτον σουπασάδες, τὸ πῶς ἐκήρυξα ὁμολογώντας τὸν Χριστὸν Θεὸν ἀληθινόν, καὶ τὴν Θεοτόκον μητέρα καὶ παρθένον, τὸν δὲ Μωάμεθ ψεύστην καὶ πλάνον, καὶ ἓναν πρῶτον μαθητὴν τοῦ ἀντιχριστοῦ.

Ἦλθαν καὶ μὲ ἤρραν εἰς τὸ σπίτι τοῦ παπᾶ, καὶ εἶχε ὁ καθένας ἀπὸ ἓνα κοντόξυλον ἀπὸ γλατζινά, καὶ κτυπῶντες ἀπάνω μου ἀνελεήμονα, δὲν ἐκοίταξε ἓνας τὸν ἄλλον

πῶς καὶ ποῦ βαροῦν, ἀλλὰ τοῦ κακοῦ μὲ ἔδερναν ὅπου ἔφθανε καθένας. Τοῦ Παύλου εἶναι ἄμετρα τὰ βάσανα καὶ θλίψεις ὅπου ἔπαθεν διὰ τὸν Χριστόν, καὶ μίαν φορὰν ἐδέχθηκε ραβδιὲς παρὰ μίαν σαράντα, ἀλλὰ λογιάζω αὐτὲς νὰ ἦταν μὲ τάξιν. Μὰ ἐτοῦτες, αἱ ξυλιὲς ἦτον ὡς εἴκοσι πέντε, τρελὲς καὶ πικρότατες. Διατί, τόσον συχνὰ μὲ ἔκρουξαν, ὥστε καὶ τὰ ξύλα ἐξεφλουδίσθησαν μὲ τὸ νὰ τύχουν χλωρά. Εἰς ὅλα τὰ μέρη μὲ βάρεσαν, ἀλλοῦ τὸ κορμὶ μου ἐκοκκίνησε, καὶ εἰς τοὺς περισσότερους τόπους ἐμαύρισε, καὶ ὅ,τι ἔκαμαν αἱ βενδοῦζες καὶ τὰ κέρατα, καὶ χάριτι Χριστοῦ ἰατρεύθηκα. Ὅμως τὸ ζερόν μου πρᾶτξο ἔμεινε βλαμένο, καὶ ποτὲ δὲν ἤμπορῶ νὰ ἀναπαυθῶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος.

Καὶ ὁπότεν ἐγὼ ἤμουν εἰς τὰ χέρια ἐκεινῶν τῶν δύο τυράννων, ὁ ἱεροδιάκονος τοῦ μοναστηρίου μας κύρ Νικηφόρος, ἐσηκώθη νὰ μοῦ βοηθήσει, καὶ ἡ παπαδιά μὲ τὲς ἄλλες γυναῖκες δὲν τὸν ἄφηκαν, καὶ εἰς τοῦτο καλὰ ἔκαμαν διὰ τὸ σκάνδαλον, ἀλλὰ ἔστεκε μακρόθεν, καὶ μὲ κοίταζεν καὶ ἔκλαιε πικρῶς διὰ τὰ βάσανά μου.

Καὶ τοῦτο δὲν τὸ γράφω διὰ ἔπαινον, ἀλλὰ διὰ νὰ ἔχει τινὰς κάποιον θάρρος καὶ ὑπομονὴν εἰς τὲς θλίψεις. Καὶ πολλοὶ φιλόχριστοι φίλοι μου μοῦ εἶπαν νὰ κάμουν τὴν ἐκδίκησιν εἰς αὐτουνοὺς, καὶ ἐγὼ δὲν ἠθέλησα διὰ νὰ ἔχω κάποιον μισθὸν ψυχικόν.

...Βλέπετε τί καταραμένη συνήθεια ἔχει αὐτὸ τὸ γένος, καὶ τίς τοὺς κάμει Τούρκους; Τοὺς κάμει ἓνας ἄπιστος, ἓνας ἀγράμματος, ἓνας ὅπου δὲν ἠξεύρει οὔτε Θεὸν οὔτε διάβολον. Ἐνας ὅπου δὲν καταλαμβάνει τὰ ἐν τῷ οὐρανῷ ἅπανα, καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς (κάτω). Δὲν ἠξεύρει ποῦ, καὶ πῶς περιπατεῖ, καὶ τὰ καταχθόνια δὲν τὰ νοᾷ, μηδὲ κόλασιν φοβᾶται, μήτε παράδεισον ὀρέγεται, ἀλλ' ἄνθρωπος ὡς τύχει ἁμαρτωλός, κακοποιός, φονέας, ἀδικητής καὶ πόρνος, χωρὶς εὐχῆς, δίχως παρακλήσιν καὶ δέησιν πρὸς τὸν Θεόν. Μόνον ἓνας μπαρμπέρης ἔρχεται μὲ ἓνα ψαλίδι, καὶ τὸν σημαδεύει εἰς τὰ ἀπόκρυφα μέρη καὶ τὸν κάνει τέλειον Τοῦρκον, καὶ τὲς γυναῖκες τοὺς παντάπασιν, δὲν τὲς μελετοῦν νὰ τὲς κάμουν Τούρκισες. Οὔτε εἰς τὸ Μετζίτι δὲν τὲς ἀφήνουν νὰ ὑπάγουσιν, ἀλλὰ εἶναι παντέρημες ἀπὸ παντὸς ἀγαθοῦ, καθὼς καὶ οἱ ἄνδρες τοὺς. Τὸ αὐτὸ κάμουν καὶ ὁπότεν ὑπανδρεύονται, ὁ κάθε ἓνας παίρνει γυναῖκες ζωντανῆς ἀπὸ δύο καὶ δις δύο καὶ περισσότερες.

Ἡ νηστεία τοὺς εἶναι ἐτούτη. Ὅλην τὴν ἡμέραν κρατοῦν, καὶ ὅλην τὴν νύκτα τρώγουν ὡσὰν λύκοι τὰ καλλίτερα φαγητὰ καὶ πιотὰ ὅπου νὰ εὔρεθῶν. Τότες τὰ καταλοῦν, ἐτότες τὰ παχέα κρέατα, καὶ πολὺ βουτυρομέλι, ἐτότες τελειώνουν τὲς σαρκικὰς ἐπιθυμίας. Καὶ πίστη εἶναι αὐτή; Ὅχι, ὄχι! παρὰ πλανοῦνται οἱ ἄθλιοι. Πίστις ἀληθινή εἶναι ἡ ἐδική μας τῶν Χριστιανῶν, καθὼς ὅλοι οἱ ἅγιοι Προφῆται μᾶς τὸ ἐβεβαίωσαν καὶ ὁ Χριστὸς καὶ Θεὸς μας, ἀπόστολοι καὶ πάντες οἱ ἅγιοι. Καὶ καθὼς εἶναι ἓνας οὐρανός, ἀγκαλὰ καὶ νὰ ἔχει δίπλες πολλῆς, μὰ ἓνας εἶναι. Καὶ καθὼς εἶναι μία ἡ γῆ, καὶ αὐτὴ ἂν μοιράζεται σὲ πολλὰ μερτικά, μὰ μία ὀνομάζεται. Ἡ ὡς καθὼς εἶναι μία θάλασσα, καὶ ἂν βλέπομεν καὶ ἀκούομεν ἄσπρη, μαύρη καὶ κόκκινη, μὰ πάλε ὅλαι ἀντάμα σμίγουνται, τοιοῦτης λογῆς εἶναι ἓνας Θεὸς τρισυπόστατος, λέγω, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ Θεὸς τῶν ὄλων, καὶ ἂν εἰποῦμεν, πῶς εἶναι πίστες πολλῆς, πρέπει νὰ εἰποῦμεν καὶ θεοὶ εἶναι πολλοί. Μὴ γένοιτο ἐτοῦτο, ᾧ γλυκύτατέ μου Ἰησοῦ Χριστέ. Ἄλλὰ Σὺ εἶ μόνος ἅγιος, Σὺ εἶ μόνος Κύριος, Ἰησοῦς Χριστὸς, εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς, Ἀμήν.

Μέθοδος ἤγουν τέχνη πανουργική τοῦ διαβόλου⁴²

...Βλέπετε, εὐλογημένοι χριστιανοί, τί πανουργίες ἐφύτρωσεν ὁ ἀνθρωποκτόνος διάβολος, καὶ τί κακὴν συμβουλὴν ἐσυμβουλευέθη μετὰ τῆς κακῆς αὐτοῦ συνοδείας, καὶ Μωάμεθ, κατὰ τοῦ χριστιανικοῦ γένους. Καὶ ἄλλον τρόπον δὲν ἤρξεν ὁ διάβολος νὰ πλανᾷ τοὺς χριστιανούς, παρὰ μὲ τὸν Μωάμεθ, καθὼς τὸν βλέπομεν καθημερούσιον εἰς τὴν βασιλείαν του, ἢ νὰ εἰπῶ καλλίτερα εἰς τὴν τυραννίδα του, ὅτι δὲν εἶναι βασιλεὺς, ἀλλὰ τύραννος, διατι ὁ Μωάμεθ ὄλωσδιόλου εἶναι σκεῦος, ἀγγεῖον καὶ κατοικητήριον τοῦ ἀνθρωποκτόνου διαβόλου, καὶ διὰ τοῦτο ἐπέρσι τὸν ἐπαράστησα πὼς εἶναι Ἄντιχριστος, δηλαδὴ ἐνάντιος τοῦ Χριστοῦ. Καὶ εἰς τοῦτο δὲν σφάλω, ὅτι ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν του ἔτξι τὸν βεβαιώνει. Ἴδου καὶ τὸ ὄνομά του: ἑξακόσια ἑξήντα ἕξ, λέγω Ὅτμάνες, ἤγουν Ὅσμανλῆς. (0=70+τ=300+μ=40+α=2+ν=50+ε=5+5=200. Σύνολον: 666). Καὶ εἰς τοῦτο μὴν φοβηθῆ τινάς, ὅτι ὁ Χριστὸς μετ' ἐμᾶς εἶναι, ἡ Παναγία, καὶ πάντες οἱ Ἅγιοι. Καὶ καθὼς ὀρίζει ἡ θεία του γλώσσα: Ἐγὼ στέλνω ἐσᾶς ὡς πρόβατα εἰς τοὺς λύκους, καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν (κεφ. ι´): Ἴδου ἐγὼ ἀποστέλλω ὑμᾶς ὡς ἄρνas ἐν μέσῳ λύκων. Καὶ ἐὰν ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν, τίς καθ' ὑμῶν, Σταθῆτε λοιπὸν στερεοὶ εἰς τὴν πίστιν τοῦ Χριστοῦ. Ὅτι τὸ καλὸν ἄλογο μὲ γνωστικὸν στρατιώτην εἰς τὸν πόλεμον φαίνεται. Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ πιστὸς Χριστιανὸς πλησίον τῶν Ἀγαρηνῶν.

Ἐπειδὴ καὶ μὲ κατηγορᾶς, πὼς ἔγραψα τὸν Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν ὅτι εἶναι Ἄντιχριστοί, ἀμὴ ὁ Ἰωάννης ὅπου φωνάζει μετὰ μεγάλης φωνῆς καὶ τοὺς λέγει Ἄντιχριστοὺς, μάλιστα εἰς αὐτὸ τὸ τρίτο καὶ δέκατο κεφάλαιον γράφει, πὼς θέλουν νὰ τὸν προσκυνοῦν ὅλα τὰ ἔθνη, ὅλοι τὸν ἐπροσκύνησαν καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη καὶ γλώσσες ἐπῆραν τὸ ὄνομα τοῦ θηρίου, ἤγουν ἀπὸ ὅλες τὲς φυλὲς ἔγιναν Τοῦρκοι, καὶ εἰς ὅλα τὰ ἔθνη δίδει τὸν χάρακα καὶ τὴν βούλα του, καὶ πηγαίνουν καὶ ἔρχονται, καὶ πωλοῦν καὶ ἀγοράζουν. Λοιπὸν, ἀνάγνωσον μὲ προσοχὴν αὐτὸ τὸ κεφάλαιον καὶ τότες θέλεις νοήσεις καλλίτερα.

Ἐγκώμιον εἰς τὸν λαοπλάνον Μωάμεθ καὶ Ἀλῆν⁴³

Ἄλλοίμονον εἰς ἐκεῖνον τὸν ἀνθρωπον ὅπου θέλει νὰ ἀποθάνει εἰς τὴν πεπλανημένην θρησκείαν τοῦ πλάνου καὶ ἀποστάτου τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, λέγω τὸν Μωάμεθ, καὶ τοῦ γαμβροῦ αὐτοῦ Ἀλῆ, οἱ ὅποιοι εἶναι καὶ εὐρίσκονται πάντοτε ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πυρὸς τῆς κολάσεως ὁμοῦ μὲ τὸν πατέρα τους τὸν διάβολον. Καὶ οἱ ταλαίπωροι οἱ Τοῦρκοι, ὡς ὄντως πεπλανημένοι ὅπου εἶναι, ἐλπίζουν ἀπ' αὐτοὺς σωτηρίαν, ἐκεῖνοι δὲ παιδεύονται πάντοτε, ἡμέρα καὶ νύκτα, εἰς τὴν ἀτελεύτητον κόλασιν, μὲ τὸν πατέρα τους τὸν Σατανᾶν, κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου, ὅστις τοὺς εἶδε ὀφθαλμοφανῶς εἰς τὸ πῦρ τῆς γέεννης, καθὼς φανερῶναι ἐν κεφ. 20, ἐδάφ. 10, καὶ λέγει: ὁ διάβολος ὁ πλανῶν αὐτούς, ἐβλήθη εἰς τὴν λίμνην τοῦ πυρὸς καὶ θείου, ὅπου τὸ θηρίον καὶ ὁ ψευδοπροφήτης, καὶ βασανισθήσονται ἡμέρα καὶ νύκτα εἰς τοὺς αἰῶνες τῶν αἰώνων. Ἐγὼ δὲ λέγω, ὁ διάβολος, ὅπου γράφει

42. Ν. Τέρπου, ὁ.π., σσ. 409-410.

43. Ὅ.π., σσ. 401-404.

ὁ Ἰωάννης, εἶναι ὁ πρῶτος τῆς κολάσεως ἦτοι ὁ Ἐωσφόρος καὶ Σατανᾶς, ὁποῦ πλανᾷ τὸν κόσμον καὶ τὸν Μωάμεθ μετὰ τὸν Ἀλῆ. Τὸν μὲν Ἀλῆ τὸν γράφει ὁ Ἰωάννης «θηρίον», καὶ ἀληθινὰ θηρίον ἀγριώτατον ἐστάθη, καὶ ἀσελγῆς, καθὼς ἠκούσαμεν καὶ εἶδαμεν. Καὶ τὸν Μωάμεθ τὸν γράφει ψευδοπροφήτην, καὶ ἀληθινὰ ἐτζι ἐστάθη ψεύστης καὶ πλάνος, αὐτὸς καὶ οἱ διάδοχοί του ἕως τὴν σήμερον, καὶ τοὺς εἶδε ὁ Ἰωάννης καὶ τοὺς τρεῖς εἰς τὴν λίμνην τῆς φωτίας, καὶ τιάφι, ἐκεῖ ὅπου καίονται καὶ βασανίζονται εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, αὐτοὶ καὶ ὅσοι πιστεύουν ὡς αὐτοί. Καὶ οἱ ταλαίπωροι Ἀγαρηνοὶ γελιοῦνται καὶ πλανῶνται εἰς αὐτούς, καὶ ἐλπίζουν οἱ ἀπέλπιστοι νὰ κάμουν κάποιαν πρεσβείαν εἰς τὸν θεὸν διὰ τοὺς πολλοὺς Ἀγαρηνοὺς. Αὐτοὶ οἱ ἐναντίοι τοῦ Χριστοῦ εὐρίσκονται εἰς τὸ σκότος τῆς κολάσεως καὶ εἰς τοὺς ἀλύτους δεσμοὺς τοῦ ἄδου, καὶ δὲν ἤμποροῦν νὰ γλυτώσουν τοῦ λόγου τους ἀπὸ τὰ ὀνύχια τοῦ τρικεφάλου δράκοντος. Αὐτοὶ οἱ δύο λέγω, ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Ἀλῆς, καὶ ὅσοι πιστεύουν ὡς αὐτοί, εἶναι ἴδιοι Ἀντίχριστοι, καθὼς ἀποφασίζει ὁ ἄνωθεν Ἰωάννης, λέγοντας: *ὅποιος δὲν πιστεύει ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι θεὸς ἀληθινός, κόντρα τοῦ Χριστοῦ ὑπάγει καὶ ἐχθρὸς αὐτοῦ εἶναι.* Εἰς ἐτοῦτο γνωρίζονται οἱ ἀντίχριστοι εἰς κάθε γνωστικὸν ἄνθρωπον, ἀγκαλὰ καὶ νὰ λέγουν οἱ Τοῦρκοι ἀλάχ, ἀλάχ, ἦγουν θεέ, θεέ.

Ἐτοῦτο μὴν τὸ θαυμάζεις, ὦ χριστιανέ, ὅτι καὶ οἱ διάβολοι εἶπαν τοῦ Χριστοῦ: *σὺ εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου καὶ μὴ μας προκαίρου βασανίζεις.* Λοιπὸν ὁ Χριστὸς κηρύττει παρθενίαν καὶ αὐτοὶ οἱ δύο βεβαιώνουν καὶ κηρύττουν διὰ καλὸν τὴν ἀσελγίαν καὶ τὴν ἀρσενοκοιτίαν. Ὁ Χριστὸς διδάχνη νηστείαν καὶ ξηροφαγίαν, καὶ αὐτοὶ παραγγέλλουν νὰ τρώγουν πολλὰ μετὰ παχέα καὶ λιπαρὰ φαγητὰ. Ὁ Χριστὸς εἰς σαράντα μερόνυχτα μίαν φορὰν ἔφαγε, καὶ αὐτοὶ εἰς εἴκοσι ἐννέα ἡμέρας, ἦγουν ἐνοῦ φεγγαρίου, ὀγδοήντα ἑπτὰ φορὲς τρώγουν. Ὁ Χριστὸς παραγγέλλει εἰς ὅλους, μάλιστα ἐμᾶς τῶν ἱερέων νὰ εἴμαστε καθαρὸι καὶ ἀμόλυντοι ἀπὸ παντὸς ἁμαρτήματος, καὶ αὐτοὶ οἱ δύο δίδουν θέλημα τῶν ὄλων καὶ τῶν χοτζάδων νὰ κάμουν ὅ,τι κακὸν ἠμποροῦν, νὰ εἶναι ἐλεύθεροι, ἀκανόνιστοι καὶ ἀναμάρτητοι. Ὁ Χριστὸς ὀρίζει: *ἐγὼ ἐν τῷ Πατρὶ καὶ ὁ Πατὴρ ἐν ἐμοὶ* καὶ ὁ Μωάμεθ τὸ ἐναντίον: *ἐγὼ εἶμαι ἀποσταλμένος ἀπὸ τὸν θεόν, ἐγὼ δὲ τοῦ λέγω ἀποστάτης τοῦ θεοῦ εἶναι.*

Ὁ Χριστὸς ὀρίζει: κανένας δὲ ἀνέβηκεν εἰς τὸν οὐρανόν, παρὰ ἐκεῖνος ὁποῦ ἐκατέβη ἀπὸ τὸν οὐρανόν, ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὁποῦ εἶναι εἰς τὸν οὐρανόν. Καὶ ὁ Μωάμεθ κόντρα ὑπάγει τῆς ἀληθείας, καὶ λέγει: *ἐγὼ εἶμαι μέγας καὶ ἀπόστολος τοῦ θεοῦ.* Ἰδέτε, σοφώτατοι χριστιανοί, ἐτοῦτος εἶναι βέβαια ἀντίχριστος. Ὁ ἀγιώτατος νόμος ὀρίζει, ὅτι ἡμεῖς οἱ ἱερεῖς νὰ εἴμαστε ἀπείρακτοι ἀπὸ παντὸς βασιλικοῦ δοσίμου, καὶ αὐτοὶ, τὸ ἐναντίον, ἐμᾶς πειράζουν περισσότερο, ὄχι μόνον οἱ πασιάδες καὶ σιατηρλίκια μᾶς γυρεύουν, ἀλλὰ καὶ κάθε Τοῦρκος εἰς πᾶσαν παπᾶν ἐνόχλησιν τοῦ δίδουν καὶ ἄσπρα τοῦ γυρεύουν.

Οἱ ἀγιώτατοι καὶ θεόγραπτοι νόμοι καὶ εὐλαβεῖς χριστιανοὶ μᾶς ἔχουν εἰς μεγάλην ἀγάπην καὶ εὐλάβειαν, καὶ αὐτοὶ μᾶς ἔχουν εἰς οὐδέν, ἀλλὰ μᾶς λογιάζουν ὡς σιχαντερὰ καὶ βρωμερὰ ζῶα, καὶ κάθε λόγον σαπρὸν εἰς ἐμᾶς τὸν κεντρεύουν, καὶ μετὰ πέτρες καὶ σβουნიῆς ἐμᾶς σημαδεύουν.

Καὶ τί λογιάζετε, εὐλογημένοι χριστιανοί, πῶς νὰ εἶναι ἄλλος ἀντίχριστος; Ὅχι! παρὰ ὁ Μωάμεθ εἶναι καὶ οἱ συνακόλουθοί του. Καὶ πῶς δύναται ὁ ἄλλος ἀντίχρι-

στος εις σαρανταδύο μήνες, καθὼς φανερώνει εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, ἐν κεφ. ιά, νὰ πλανᾷ πολλοὺς ἀνθρώπους εἰς ὅλον τὸν κόσμον; Ἀδύνατον εἶναι τοῦτο. Μόνον ἐτοῦτος εἶναι βέβαια, ὅτι εἰς τὰ τέσσερα μέρη τοῦ κόσμου ἔδωκε τὴν σφραγίδα του, καθὼς τὴν βλέπομεν καὶ φανερώνει ὁ Ἰωάννης εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν (κεφ. 20, ἐδάφ. 8) λέγοντας: *Καὶ θέλει ἔβγει νὰ πλανέσει τὰ ἔθνη ὅπου εἶναι εἰς τὲς τέσσερες γωνίες τῆς γῆς καὶ εἰς τὸ πλάτος τῆς γῆς, καὶ ἐπερίλαβε τὸν τόπον τῶν ἁγίων.* Ἐτοῦτο ἀγροικιέται διὰ τὸ Σίναιον ὄρος καὶ ἁγίαν πόλιν Ἱερουσαλήμ, ὅτι αὐτὸς σήμερον κυριεύει αὐτουνοῦς τοὺς ἁγίους τόπους. Καὶ πρὸς ἐμένα ἄλλος ἀντίχριστος δὲν εἶναι μόνον ὁ Μωάμεθ καὶ ὁ Ἀλῆς καὶ οἱ πιστεύοντες ὡς αὐτοί.

Περὶ τοῦ τί ἐστὶ Θεός⁴⁴. Καὶ πῶς λέγεται Τρισυπόστατος, καὶ παράδειγμα τῆς Γεννήσεως αὐτοῦ.

Ἀπόκρισις

Θεὸς εἶναι οὐσία νοερά, ἡγου μετὸν νοῦν μόνον νὰ τὸν ἰδῆ, ἢ νὰ τὸν καταλάβῃ τινὰς κατὰ τὸ δυνατόν. Εἶναι ἀθεώρητος τε, καὶ ἀνερμήνευτος, ἡγουν ὅπου δὲν ἤμπορεῖ τινὰς, μήτε νὰ τὸν ἰδῆ, μήτε νὰ τὸν ἐρμηνεύσῃ, ποίας γενεᾶς, ἢ τί πρᾶγμα, ἢ ποταπὸς εἶναι. Ὁ Θεὸς γὰρ εἶναι Πνεῦμα ἄυλον, ἡγουν δὲν εἶναι ὑλικὸς ἀπὸ ὕλην. Οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὑλικοὶ καὶ κτιστοί, ὁ δὲ Θεὸς εἶναι ἀκτιστος, ἄυλος καὶ ἀσώματος. Σώματα καὶ ὑλικά καὶ κτιστὰ λέγονται ὡσὰν ὁ οὐρανός, ἡ γῆ, οἱ ἄνθρωποι, ἡ Σελήνη, οἱ ἀστέρες, τὰ ζῶα πάντα, ἔρπετά, πετεινὰ πτερωτά, καὶ ὁ κόσμος ὅλος. Ὁ δὲ Θεὸς εἶναι ὀφθαλμὸς ἀκοίμητος καὶ Νοῦς ἀεικίνητος. Ὁ Θεὸς εἶναι οὐσία δημιουργικὴ πάντων τῶν ὀρωμένων καὶ ἀοράτων κτισμάτων. Ἦγουν εἶναι δημιουργὸς πάντων τῶν φαινομένων καὶ ἀοράτων πραγμάτων, τουτέστι τοῦ Οὐρανοῦ, τῆς Γῆς, τοῦ Ἡλίου, τῆς Σελήνης, τῶν ἀστέρων, τῆς θαλάσσης καὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῇ, τῶν Ἀγγέλων, τῶν ἀνθρώπων, τῶν ζώων καὶ κτισμάτων, τῶν πετεινῶν καὶ ἐρπετῶν καὶ θηρίων καὶ πάντων τῶν ὀρατῶν καὶ ἀοράτων ποιημάτων. Πάντων εἶναι κτίστης καὶ δημιουργὸς ὁ παντοκράτωρ καὶ πανάγαθος καὶ πανοικτίρμων Θεός. Καὶ δόξα αὐτῷ τῶν ἐν Τριάδι ὑμνουμένων καὶ προσκυνουμένων Θεῶ. Πάντοτε, νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Ἐρώτησις

Καὶ διὰ τί λέγεται Θεός, ὁ Θεός;

Ἀπόκρισις

Θεὸς μὲν λέγεται ἀπὸ τοῦ θεωρεῖν καὶ βλέπεν τὰ πάντα, τὰ τε οὐράνια καὶ τὰ ἐπίγεια. Βλέπει καὶ κρατεῖ καὶ διατηρεῖ, ἡγουν φυλάττει καὶ κυβερνᾷ αὐτά, ὡσὰν νὰ εἰπῆς θεωρὸς καὶ Θεός, ἡγουν θεατὴς πάντων τῶν φαινομένων καὶ ἀφανῶν πραγμάτων, ὡς εἶπομεν. Καὶ πάλιν λέγεται Θεός, ἀπὸ τοῦ θέω, τὸ τρέχω.

Ἐρώτησις

Τί εἶναι τὸ κοινὸν τῆς Ἁγίας Τριάδος;

44. Ν. Τέρπου, *Ζητήματα διάφορα θεολογικά*, σσ. 7-9, 61-65, 93-95..

Ἀπόκρισις

Κοινὸν εἶναι ἡ οὐσία. Κοινὸν θέλει νὰ εἰπῆ, πῶς ἔχουσι καὶ τὰ τρία πρόσωπα ἴσια ἓνα πράγμα. Κοινὸν εἶναι λοιπὸν τὸ ἄναρχον, ἡ δύναμις, ἡ ἀγαθότης, ἡ σοφία καὶ ἡ δικαιοσύνη. Καὶ πάντα ἔχουσιν ἴσια, ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, χωρὶς τῶν ἰδίων αὐτῶν.

Ἐρώτησις

Πόσας οὐσίας ὁμολογεῖς ἐπὶ Θεοῦ;

Ἀπόκρισις

Μίαν οὐσίαν λέγω, μίαν φύσιν, μίαν μορφήν, ἓνα γένος, μίαν δόξαν, μίαν ἀξίαν καὶ κυριότητα.

Ἐρώτησις

Πόσας ὑποστάσεις ὁμολογεῖς ἐπὶ Θεοῦ;

Ἀπόκρισις

Τρεῖς ὑποστάσεις ὁμολογῶ ἐπὶ Θεοῦ, τρία πρόσωπα, τρία ἴδια, τρία ἄτομα καὶ τρεῖς χαρακτήρας.

Ἐρώτησις

Διατί λέγεται ὁ Πατήρ, Πατήρ;

Ἀπόκρισις

Πατήρ λέγεται, ὡς τὰ πάντα τηρῶν. Ἦγουν ὡς τὰ πάντα φυλάττων καὶ ἀνθρώπους καὶ ζῶα καὶ τὸν κόσμον ὅλον, ὡσάν νὰ εἰπῆς πάντων τηρητής.

Ἐρώτησις

Ὁ Υἱὸς διατί λέγεται Υἱός;

Ἀπόκρισις

Υἱὸς λέγεται παρὰ τὸ οἶος, ἦγουν ὁποῖος καὶ ὁμοιος. Διότι οἶος ἐστὶν ὁ Πατήρ, τοιοῦτος εἶναι καὶ ὁ Υἱός, ὁμοιος γὰρ εἶναι ὁ Υἱὸς τῷ Πατρί.

Ἐρώτησις

Καὶ τὸ πνεῦμα διατί λέγεται πνεῦμα;

Ἀπόκρισις

Πνεῦμα λέγεται, παρὰ τὸ πᾶν νεῦμα ὀξέως ἐπινοεῖν, ἦγουν πᾶσα νεῦσις συντόμως ἐπινοεῖται διὰ μέσου αὐτοῦ. Τὸ γὰρ Ἅγιον Πνεῦμα τὰ πάντα ἐρευνᾷ καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ.

Ἐρώτησις

Ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος τίς εἶναι πρῶτος καὶ τίς εἶναι ὕστερος;

Ἀπόκρισις

Ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, οὐδείς εἶναι πρῶτος, καὶ οὐδείς εἶναι ὕστερος. Ἀλλὰ ἅμα ὁ Πατήρ, ἅμα ὁ Υἱός, ἅμα τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Καὶ διὰ τοῦτο συνάναρχοι λέγονται καὶ ἄναρχοι. Ἄναρχον δὲ λέγεται τὸ πρὸ τῆς ἀρχῆς ὄν. Ἄναρχος λοιπὸν ὁ Πατήρ, ἄναρχος ὁ Υἱός, ἄναρχον τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Καὶ δὲν εἶναι ὁ ἕνας πρῶτος καὶ ὁ ἄλλος ὕστερος, ἀλλὰ ἅμα εἶναι καὶ οἱ Τρεῖς, Πατήρ, Υἱός καὶ Πνεῦμα Ἅγιον. Καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ ὀνομάζονται συνάναρχοι.

Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀντιχρίστου

Ἄ	1	
μ	40	
ν	50	
ὀ	70	Ἄρνιον ἄκακον καὶ
ς	200	δίκαιον εἶναι ὁ Χρι-
Ἄ	1	στός.
δ	4	
ι	10	
κ	20	
ο	70	
ς	200	
χῆστ	666	
Ἄ	1	
λ	30	
η	8	
θ	9	Ἀληθινός καὶ θε-
ἦ	8	ραπευτής εἶναι ὁ
ς	200	Χριστός.
Β	2	
λ	30	
α	1	
β	2	
ε	5	
ρ	100	
ὀ	70	
ς	200	
χῆστ	666	

Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀντιχρίστου

Κ	20	Καλὸς ποιμὴν καὶ
α	1	ὁδηγὸς τῶν λογικῶν
κ	20	προβάτων εἶναι ὁ
ὁ	70	Χριστός.
ς	200	Εἰς ἓνα βασι-
Ὅ	70	λειον τοῦ Κόσμου τοῦ-
δ	4	του, τὴν σήμερον
η	8	εὐρίσκονται πολλοὶ
γ	3	Ἀντίχριστοι, κατὰ
ὁ	70	τὸν Ἀπόστολον Ἰω-
ς	200	άννην.
χξστ´.	666	

Διὰ τὴν φυτεύσης κάθε λογῆς δένδρον χωρὶς κόπον⁴⁵

Εἰς τὸν Νοέμβριον μήνα, ὅ,τι ἡμέρα τύχει, κόψε κλαδί χοντρὸν ὡσάν τὴν ἄντζα σου, ὁμοίως καὶ εἰς τὸ μάκρος ὡσάν τὴν ἀρίδα σου. Καὶ ἂν εἶναι χοντροτέρου καὶ λιανότερου δὲν βλάβει, πλὴν τὰ γεματότερα πλέον προκόπτουν. Καὶ ἔτζι θέλεις ἔχει ἓνα τόπον ἴσιον, καὶ τὴν κρούξη ὁ ἥλιος καὶ τὴν βρέξη βροχὴ ἀπάνω. Καὶ τότε στρώσε εἰς τὴν ἰσιάδα κοπρίαν παλαιάν ὡς τρία δάκτυλα, ἔπειτα ἀράδισε τὰ κοντόξυλα ἀράδα ἀράδα εἰς τὴν παλαιάν κοπρίαν. Τὰ ὁποῖα ξύλα κουντουρωμένα τὴν εἶναι ἀπὸ δύο ἡμισυ πιθαμὲς τὸ μάκρος. Καὶ σκέπασέ τα πάλιν μὲ παλαιάν κοπρίαν, ὡς μίαν πιθαμὴν, ἢ καὶ ὀλιγώτερον καὶ βάλε τριγύρου πέτρες ἢ ξύλα, διὰ τὴν μὴν φεύγει ἢ κόπρος.

Καὶ ἀκόμη τὴν βάλῃς ἀπάνω ἀγκάθια διὰ τὴν μὴν τὸ σκορποῦν οἱ ὄρνιθες. Καὶ ἂν ἔχῃς τοὺς λάκκους καμωμένους ἀπὸ τὰ πέρσι, εἶναι πλέον καλλίτερον. Ὅ,τι δένδρον θέλεις, ἐλαία, μηλιά, ἀπιδιά, μουριά, λεμονιά, καὶ ἄλλα ὅ,τι θέλεις, πλὴν τὸν Μάρτιον μήνα τὴν ἐξωβγάλῃς μὲ ἐπιτηδειότητα καὶ τὴν σκεπάσῃς εἰς τόπον δουλευμένον καὶ ἀπάτητον ἀπὸ ζῶα, καὶ τὴν εἶναι φραγμένον, καὶ τὴν κούντουρα μὴν τὴν βάνεις εἰς τὸν λάκκον ὀρθά, μὴτε πλάγια, ἀλλὰ ὀλίγον γυρμένα καὶ τελείως τὴν εἶναι σκεπασμένα ἓνα δάκτυλον, εἰς τὴν ὀλιγώσιν τοῦ φεγγαρίου. Καὶ ἔτζι θέλεις κάμει δένδρα ὠραιότατα ἡμέρα ἀπὸ τὴν ρίζαν, καὶ φυτρώνοντας τὰ βλαστάρια, πλέον τὴν μὴν ἀφήσεις, μόνον δύο ἢ τρία, διὰ τὴν δυναμώσῃ τὸ δένδρον. Καὶ μίαν φορὰν ὅπου θέλεις τὴν γίνονται γλήγορα σκάψῃ τα συχνὰ τὴν γίνουν τρανὰ καὶ βάλε ἀπὸ ἓνα σημάδι διὰ τὴν μὴν χάσῃς τοὺς λάκκους. Ἐτοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι ἐγὼ ἐφύτευσα ὡς διακόσια δένδρα καὶ ἀπ' αὐτὰ ἔφαγα καρπούς.

Νεκτάριος

45. Ν. Τέρπου, ὁ.π., σσ. 91-92.

ΥΜΝΟΣ

Κατὰ Ἀλφάβητον διὰ στίχων εἰς τὴν Ὑπεραγίαν
ΔΕΣΠΟΙΝΑΝ ΘΕΟΤΟΚΟΝ⁴⁶

Ἄνοιξον δέομαι Ἄγνή, τὰ ταπεινά μου χεῖλη, τοῦ ἀνυμνεῖν,
καὶ ἐπαινεῖν, τὰ σὰ καὶ ἀναγγέλλειν.

Βάτον σέ εἶδε Μωϋσῆς, καὶ πλάκα γεγραμμένην, Μὲ το
δακτύλι τοῦ Θεοῦ, εἶσαι ζωγραφισμένη.

Γένος ἀνθρώπων σέ ὕμνεϊ, καὶ τάξεις τῶν Ἀγγέλων, Χαῖρε εἰ-
ρήνη καὶ χαρὰ, δόξα τῶν Ἀρχαγγέλων.

Δῶρον προσφέρω λογικόν, Κόρη Χαριτωμένη, Κυρία καὶ Βα-
σίλισσα, ὑπερδεδοξασμένη.

Εὐχαριστῶ σοι Δέσποινα, ποῦ σ' ἔχω βοηθειαν, Στὴν θάλασσαν
ὑπέρμαχον, στὴν Γῆν παρηγορίαν.

Ζωὴ ὑπάρχεις καὶ χαρὰ, καὶ τῶν Πατέρων κλέος, καὶ θαυμα-
στὸν Παλάτιον, τοῦ μόνου Βασιλέως.

Ἡ τὸν Χριστὸν κηύσασα, τὸν Ποιητὴν τοῦ Κόσμου, Βασίλισ-
σα τοῦ Οὐρανοῦ, τῆς Γῆς καὶ τοῦ νοός μου.

Θαυμάστωσον τὴν χάριν σου, ποῦ σ' ἔχομεν Μητέρα, καὶ φύ-
λαξόν μας Δέσποινα, νύκτα καὶ τὴν ἡμέρα.

Ίασέ με τὸν δοῦλον σου, Κόρη χαριτωμένη, καὶ φώτισόν μου
τὴν ψυχὴν, μόνη εὐλογημένη.

Κυρία μου καὶ Δέσποινα, παρηγορήτισά μου, ὁπότεν σέ πα-
ρακαλῶ, φθάνεις Βασίλισσά μου.

Λαμπάδα εἶσαι φωτεινὴ, φύλαξον, λάμπρυνόν με, ἐλέησόν με
Πάναγνε, καὶ ἐλευθέρωσόν με.

Μαρία Κυριώνυμε, ὕμνος τῶν Ἀσωμάτων, χαῖρε Πηγὴ, χαῖρε
Αὐλή, τῶν λογικῶν προβάτων.

Ναὸς Θεοῦ Πανάγιε, καὶ καλλονὴ Ἀγγέλων, Χαίροις σοι ἔφη
Γαβριήλ, χαρὰ τῶν Ἀρχαγγέλων.

Ξένον θαῦμα καὶ παράδοξον, πῶς ἦλθεν ὁ Θεός μου, καὶ ἐσαρ-
κώθη ὑπὸ σοῦ, ὁ Ποιητὴς τοῦ Κόσμου.

Ὀ Γαβριήλ ὁ θαυμαστός, εἰς Ναζαρέτ τὴν πόλιν, τὸ χαῖρε προ-
σεφάνει σοι, καθὼς τὸ ξεύρουν ὄλοι.

Παράδεισε πανθαύμαστε, κατὰκαρπος Ἑλαία, Χαῖρε ὁποῦ ἐ-
γέννησες, Χριστὸν τὸν Βασιλέα.

Ράβδος ὁποῦ ἐβλάστησες, τὸν πάντων πλαστοουργόν μας, τὸν
οὐρανοῦ τε καὶ τῆς γῆς, Κύριον καὶ Θεόν μας.

Στέφανος δωδεκάστερος, εἶσαι Χαριτωμένη, φέρων χαρὰς μη-
νύματα, πάση τῇ οἰκουμένῃ.

46. Ν. Τέρπου, ὁ.π., σσ. 99-103.

Τιμιωτέρα Χερουβίμ, καὶ πάντων ἀνωτέρα, παντός τοῦ κόσμου Δέσποινα καὶ τοῦ Θεοῦ Μητέρα.

Υψηλοτέρα Οὐρανῶν, ὑπερκαθαρωτέρα, τῶν οὐρανίων στρατιῶν, εἶσαι τιμιωτέρα.

Φέγγους Ἡλίου ὄρατοῦ, λαμπροφωτεινότερα, χαῖρε ὅτι ἐφάνηκες, καθέδρα ὑπερτέρα.

Χαῖρε σεμνή Περιστερά, ὑπερευλογημένη, Χαῖρε Ἄδὰμ ἀνοίξασα, πύλην τὴν κεκλεισμένην.

Ψαλτῆρα εἶσαι τοῦ Δαβὶδ καὶ τῆς κιννύρας θαῦμα, ὄργανον δωδεκάχορδον καὶ Σολομῶντος ᾄσμα.

Ω Παναγία Δέσποινα, δέξαι μου τοῦ ἀθλίου, τὸν ὕμνον τὸν μικρότατον, δούλου σου τοῦ ἀχρείου.

SUMMARY

Mihalis G. Tritos

NEKTARIOS TERPOS: THE MOSCHOPOLITAN TEACHER OF THE NATION

Nektarios Terpos was one of the distinguished scholarly clerics who flourished in the mid-18th century. Through the battles he waged and his general spiritual activity, he was instrumental in curbing the wave of conversion to Islam and preventing the north-western frontier areas of Greece from turning Turk.

During his abbacy, the Monastery of Ardenitsa flourished and became the spiritual centre of the whole area, doing much social, charitable, and educational work.

Two of his works survive. One is *Faith*, which was printed in Venice in 1732 and enabled him to speak directly to the enslaved Greeks, strengthening their collective national morale, and helping them to withstand the Turks' provocations and atrocities. The other is *Various Theological Problems in Question-and-Answer Form*, which was published in Venice in 1779. Here, Terpos closely examines the mysteries of the Holy Trinity and the divine Incarnation, discusses the interpretation of the number 666 in the Book of Revelation, and concludes with some practical instructions on 'How to plant any manner of tree without toil'.

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ ΤΩΝ ΒΛΑΧΟΦΩΝΩΝ
ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΠΡΩΗΝ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΧΡΙΔΟΣ

Οι βλαχόφωνοι οικισμοί εκτείνονται διάσπαρτοι, τουλάχιστον κατά τους τέσσερις τελευταίους αιώνες, κυρίως στους γεωγραφικούς χώρους της βορειοδυτικής Ελλάδας, νοτιοανατολικής Αλβανίας και νοτιοδυτικής (πρώην) Γιουγκοσλαβίας, με βασικούς ιστορικούς πυρήνες την οροσειρά της Πίνδου και τη βορειοδυτική Μακεδονία. Μετά τον 17ο αιώνα, με κύριες αστικές εστίες τη Μοσχόπολη και την Αχρίδα¹, οι βλαχόφωνοι πληθυσμοί εξαπλώνονται σε πεδινές περιοχές και σε αστικά κέντρα: σε γενικές όμως γραμμές, οι βλαχόφωνοι οικισμοί οι οποίοι δέχθηκαν επιρροές από τη Μοσχόπολη και την περιοχή της, περιέχονται στη γεωγραφική ενότητα, η οποία άλλοτε ανήκε στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδος².

Θα επιχειρήσουμε ένα οδοιπορικό σε ορισμένους από τους οικισμούς αυτούς³ με στόχο την αναζήτηση στοιχείων της ταυτότητας της παραδοσιακής τους αρχιτεκτονικής, σε συσχετισμό αναπόφευκτο με τις, μεγάλης ιστορικής σημασίας, μετακινήσεις βλαχοφώνων πληθυσμών από τη Βορειοανατολική Ήπειρο, με επίκεντρο τη Μοσχόπολη, προς τη Δυτική και Βόρεια Μακεδονία⁴. Αναφερόμαστε μόνο στις κατοικίες

1. Ο Σέρβος πατριάρχης Barkits έγραψε το 1771 ότι στο πασαλίκι της Αχρίδος οι Βλάχοι ήταν πολυάριθμοι όσο και οι Βούλγαροι. Βλ. σχετικά Α. Ischirof, *Les confins occident de Terres bulgares*, Lausanne 1916, σ. 167

2. Για τα όρια της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος: Μαργ. Δήμιτσας, *Τα περί της Αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της πρώτης Ιουστινιανής Αχρίδος και Βουλγαρίας*, Αθήναι 1859, σσ. 60-61, 95, όπου αναφέρονται υπαγόμενες οι Μητροπόλεις: Πελαγονίας, Καστοριάς, Κορυτσάς, Βοδενών, Βελεγράδων, Σισανίου, Γρεβενών, Στρουμίτισης και οι Επισκοπές: Δεβρών, Μογλενών, Βελεσσού, Πρεσπών, Αυλώνος, Κιτσάβου, Γόρας και Μόκρας. Επίσης Κ. Σκηνδέρης, *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Αθήναι 1928, σ. 64. Ο όρος «περιοχή πρώην Αρχιεπισκοπής Αχρίδος» χρησιμοποιείται εδώ με καθαρά γεωγραφικό περιεχόμενο.

3. Η παρούσα εργασία είναι μία πρώτη και αποσπασματική προσέγγιση του θέματος. Δεν περιλαμβάνονται περιοχές όπως του Βερατίου, Μογλενών, Βελεσσών κ.ά., όπου έζησαν —και ζουν ακόμη— Βλαχόφωνοι.

4. Για τις μετακινήσεις αυτές βλ. Γ. Τσότσος, «Οι μετοικεσίες Βλαχοφώνων από τη Βόρειο Ήπειρο στη Δυτική Μακεδονία», *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, Ζ' (1996) 326-338. Οι συνεχείς αυτές μετακινήσεις από τα δυτικά προς τα ανατολικά συντέλεσαν στην παρατηρούμενη, σήμερα, ομοιότητα Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων. Βλ. σχετικά Αλ. Παραφεντίδου, «Λαογραφικές ομοιότητες Βοΐου-Δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου», Α' *Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας-Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 104-117.

και όχι σε εκκλησιαστικά μνημεία, δημόσια κτήρια και άλλα τεχνικά έργα και, με βάση τις πιο κάτω παρατηρήσεις, μπορούμε να κάνουμε μόνο συγκεκριμένες διαπιστώσεις και όχι γενικεύσεις⁵.

Αρχίζοντας από τη βασική εστία των βλαχοφώνων, τη Μοσχόπολη και την ευρύτερη περιοχή, εντοπίζουμε κατά τον 17ο και 18ο αιώνα μια ομάδα βλαχοφώνων οικισμών με ελληνική εθνική συνείδηση και παιδεία και με μεγάλη οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη, εκτεινόμενη από το νότιο άκρο της λίμνης της Αχρίδος μέχρι το Γράμμο: Μοσχόπολη, Γκράμποβα, Λάγκα, Νίτσα, Μπόρια, Ντάρζα, Σίπισκα⁶, Μότσιανη, Πολένα, Μπιθικούκι, Ζαβάλιανη, Νικολίτσα, Δάρδα, Βατεάρνικο, Γράμμοστα, Λινοτόπι⁷. Αρκετοί από τους οικισμούς αυτούς σήμερα δεν κατοικούνται από Βλάχους, ενώ άλλοι έπαυσαν να υπάρχουν από τον 18ο, ακόμη, αιώνα⁸.

Για τους οικισμούς αυτούς χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφουν οι Άγγλοι Wace και Thompson⁹ στις αρχές του αιώνα: *Η Μοσχόπολη, η Σίπισκα μαζί με τη Νικολίτσα και το Λινοτόπι ήταν σύντροφοι στην ευημερία και στη δυστυχία και θα μπορούσε κανείς να πει με σιγούριά ότι κανένα βλάχικο χωριό ποτέ ή έκτοτε δεν έφθασε σε τέτοιο βαθμό υλικής ακμής. Η υλική ακμή έχει, βεβαίως, αποτέλεσμα και την ανέγερση αρχοντικών σπιτιών, παρομοίων με αυτά που σώζονται σήμερα στη Σιάτιστα και Καστοριά. Αυτό μπορεί βάσιμα να υποτεθεί, αλλά οι μόνες μαρτυρίες που έχουμε είναι ελάχιστες πληροφορίες από τους συγγραφείς της ιστορίας της Μοσχόπολης.*

Ο Ιωακείμ Μαρτινιανός¹⁰ αναφέρει σχετικά: *Αι οικίαι, ρυθμού συνήθως ενετομακεδονικού μάλλον ή τουρκικού, μεγαλοπρεπείς, αρχαϊκάι και επιβάλλουσαι..., ενώ ο Θ. Γεωργιάδης¹¹ μας πληροφορεί: Ως κατοικίας οι Μοσχοπολίται έκτιζον σπίτια με πολλά διαμερίσματα, ευρύχωρα και ευάερα, με ξυλείαν και πέτραν πελεκητήν... Εις τα προαύλια αυτών υπήρχον κρήναι με άφθονα νερά. Εις πολλάς μάλιστα κατοικίας των αρχόντων υπήρχον δύο. Οι δρόμοι ήσαν στενοί, στρωμένοι με καλντερίμια, αι αυλαί επενδεδυμένοι με πλακόστρωτα εκ πλακών λευκών, αι θύραι λαξευμένοι και θολωταί το πλείστον και πολλαί με πολεμίστρας, τα παράθυρα αφιδωτά με κάγκελα εκ της Ουγγαρίας ή Βενετίας... Τα σπίτια ήσαν κτισμένα εις επτά λόφους, μερικά δε εξ αυτών, επιπλωμένα με έπιπλα πολύτιμα εκ Βιέννης και Βενετίας και εξ άλλων πόλεων της Κεντρικής Ευρώπης ήσαν πραγματικά αρχοντικά... Έκτιζον σπίτια υψηλά και εύμορφα με πολλά διαμερίσματα, με δωμάτια ζωγραφισμένα, με τοίχους από μάρμαρον, με πατώματα πολλά και εξώστας εξόχους... Ο ενετομακεδονικός ρυθμός τον*

5. Δεν μπορούμε, δηλαδή, να μιλήσουμε για ιδιαίτερη «Βλάχικη αρχιτεκτονική», διαφορετική από την Ηπειρώτικη και Δυτικομακεδονική.

6. Η Σίπισκα ή Υπισχία είχε 8.000 οικίες κατά τον 18ο αιώνα (Κ. Σκενδέρης, *ό.π.*, σ. 89).

7. Ορισμένα χωριά ήταν αρβανιτοβλάχικα, όπως το Μπιθικούκι. Οι Αρβανιτόβλαχοι εντάσσονται στους Βλάχους της Πίνδου (Κ. Κρυστάλλης, «Οι Βλάχοι της Πίνδου», *Άπαντα*, Αθήνα χ.χ., σσ. 287-298).

8. Για τον εντοπισμό των βλαχοφώνων οικισμών της περιοχής βλ. Αχ. Λαζάρου, *Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας*, Ιωάννινα 1994, σσ. 41-44.

9. A. Wace - M. Thompson, *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 215-216.

10. Ιωακ. Μαρτινιανός, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, Θεσσαλονίκη 1957, σ. 37.

11. Θ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975, σσ. 8, 103.

οποίο αναφέρει ο Μαρτινιανός πρέπει να ερμηνευθεί ως μειωμένη παρουσία της αρχιτεκτονικής προεξοχής (σαχνισί), η οποία θεωρούνταν από τους μη ειδικούς μέχρι πρόσφατα¹² «τουρκικό», δηλαδή κοινό στην παλιά Οθωμανική αυτοκρατορία χαρακτηριστικό γνώρισμα των κτηρίων (ενώ στην πραγματικότητα πρόκειται για διαδεδομένο ευρύτατα αρχιτεκτονικό στοιχείο με ρίζες στη βυζαντινή και αρχαιοελληνική κατοικία¹³) και ως αυξημένη παρουσία ευρωπαϊκών αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών, όπως πιθανώς μπαρόκ διακοσμήσεων ή νεοκλασικών αετωμάτων. Τα τριγωνικά αετώματα κυριαρχούν και στη μία από τις δύο σωζόμενες απεικονίσεις της Μοσχοπόλεως, τη χαλκογραφία του 1767¹⁴. Αν θεωρηθεί ρεαλιστική και αξιόπιστη, τότε οι οικίες θα πρέπει να ήταν διώροφες και τριώροφες με τριγωνικά αετώματα στην πρόσοψη.

Περισσότερα στοιχεία παρέχει ο Φ. Μιχαλόπουλος¹⁵, ο οποίος διακρίνει τρεις περιόδους στην αρχιτεκτονική της Μοσχοπόλεως:

(α) την περίοδο των πρωτογόνων καλυβών (μικρές κατοικίες με τζάκια, αποθήκες, φούρνο),

(β) την περίοδο 1600-1700 (η Μοσχόπολη βιοτεχνικό κέντρο): κατοικίες πιο ευρύχωρες και ασφαλέστερες για φύλαξη και κατεργασία μαλλιού, προσθήκη δευτέρου ορόφου, πολεμίστρες,

(γ) την περίοδο 1700-1769 (η Μοσχόπολη εμπορικό κέντρο, οικονομική πρωτεύουσα Ηπείρου και Μακεδονίας): προσθήκη τρίτου ορόφου για γιορτές-δεξιώσεις, εξώστες, περιστύλια, εσωτερική διακόσμηση, βρύσες, κιόσκια.

Ο ίδιος θεωρεί ασήμαντες τις αρχιτεκτονικές επιδράσεις Βενετίας και Αυστρίας και προσθέτει πως τα σπίτια δεν είχαν εξωτερική διακόσμηση¹⁶. Σύμφωνα με την περιγραφή του¹⁷, το ισόγειο ήταν κτισμένο με πελεκητές πέτρες, είχε πολεμίστρες, θολωτή είσοδο στο μέσον και περιλάμβανε κουζίνα, πλυσταριό, αποθήκη ξύλων, κελάρι. Το δεύτερο πάτωμα (ανώγι) περιλάμβανε το λιακωτό (ή κρεββάτα), δωμάτια ύπνου,

12. Δηλαδή μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1970, οπότε άρχισε να παρουσιάζεται στην Ελλάδα ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον και μια στροφή προς οτιδήποτε το παραδοσιακό, ιδιαίτερα προς την παραδοσιακή αρχιτεκτονική, την οποία μέχρι τότε γνώριζαν και εκτιμούσαν μόνον οι ειδικοί επιστήμονες.

13. Πρόκειται για μετεξέλιξη του βυζαντινού «ηλιακού» και των αρχαιοελληνικών «δρυφάκτων» και «αιθρίων». Βλ. σχετικά Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»*. Συμβολή στη μελέτη της Ελληνικής κατοικίας, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 41 σημ. 28. Επίσης Γ. Μέγας, *Η ελληνική οικία, ιστορική αυτής εξέλιξης και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Αθήνα 1949, σ. 109· Α. Κεραμόπουλος, «Αι δρυφάκτοι των οικιών», *Αρχιμήδης* 21 (1920) 61, 60-62· Αφ. Ζάχος «Αρχιτεκτονικά σημειώματα, Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* Γ' (1928) 305, όπου τονίζεται: *Οι κτιστοί ούτοι εξώσαι εκλαμβάνονται συνήθως παρὰ πολλών ως τουρκικοί, το γεγονός όμως ότι ο Ίππαρχος, ένεκα της υπερβολικής χρήσεως αυτών υπό των αρχαίων, ηναγκάσθη να επιβάλη επ' αυτών βαρείαν φορολογίαν, πείθει περί της ελληνικότητος αυτών.*

14. Θ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, εικ. 2.

15. Φ. Μιχαλόπουλος, «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχοπόλεως», *Νέα Εστία* ΚΘ' (1941) 105-112.

16. Η έλλειψη εξωτερικής διακόσμησης και πλούσιας εξωτερικής εμφάνισης ήταν κοινό γνώρισμα στα ελληνικά σπίτια περιόδου τουρκοκρατίας, για να μην ελκύονται τα αρπακτικά βλέμματα των κατακτητών, Τούρκων και Αλβανών.

17. Φ. Μιχαλόπουλος, *ό.π.*, σ. 107.

υπηρεσίας, λουτρό, μεσάντρες, δωμάτιο υποδοχής με εξώστη¹⁸. Το σπίτι σκέπαζε σκεπή από πλάκες σχιστόλιθου, που προέρχονταν από τα λατομεία της Πολένας¹⁹. Το πιο αξιοσημείωτο είναι οι πληροφορίες για ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις σε ταβάνια και τοίχους και οι τοιχογραφίες με παραστάσεις της ελληνικής μυθολογίας²⁰, στοιχεία που παραπέμπουν στα αξιολογότερα αρχοντικά της Κοζάνης (ξυλόγλυπτα), Σιάτιστας και Νυμφαίου (εικονογραφίες με θέματα από την αρχαία ελληνική ιστορία και μυθολογία)²¹.

Για τη μετέπειτα κατάσταση της Μοσχοπόλεως (της εποχής της παρακμής), με πηγή φωτογραφία του τμήματος που υπολείφθηκε μετά την καταστροφή του 1916²², μπορούμε να παρατηρήσουμε κάποια γενικά στοιχεία της ηπειρώτικης αρχιτεκτονικής (λιθοδομές, ψηλούς αυλότοιχους), με παρουσία, σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις, αρχιτεκτονικών προεξοχών (η μία με κάτοψη ημικυκλική, το «καμπύλο» σαχνισί) με καμπύλα αετώματα, στοιχείο που έχει παρατηρηθεί και στην Αχρίδα, το Μοναστήρι, την Κλεισούρα και σε πολλά άλλα μέρη της Μακεδονίας.

Για την ευρύτερη περιοχή της Μοσχοπόλεως υπάρχουν τα ακόλουθα στοιχεία, σχετικά με την αρχιτεκτονική των οικισμών:

(α) Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος²³ αναφέρει ότι το σαχνισί υπήρξε κυρίαρχο μορφολογικό στοιχείο στην περιοχή της Νίτσας.

(β) Οι μελετητές της αλβανικής αρχιτεκτονικής Πύρρος Θώμος και Emin Riza²⁴ θεωρούν επικρατέστερο τύπο αστικής κατοικίας στην ευρύτερη περιοχή Κορυτσάς διώροφη κατοικία με προεξοχή στο μέσο της πρόσοψης, μορφή που είναι πολύ συνηθισμένη σε δυτικομακεδονικά σπίτια, ιδίως στο Νυμφαίο.

(γ) Οι ίδιοι επιστήμονες περιγράφουν κατοικία με συμμετρική πρόσοψη και με εσοχή στο μέσο της πρόσοψη στο χωριό Γκόπεσι Όπαρης²⁵. Πρόκειται για τον μορφολογικό τύπο κατοικίας που συναντάται, σχεδόν αποκλειστικά, στα βλαχοχώρια των Γρεβενών. Είναι ο ονομαζόμενος στην αλβανική ορολογία τύπος της «οικίας με οντά φωτιάς» από το όνομα ενός δωματίου (οντά) στον όροφο που χρησιμεύει ως

18. Η ίδια εσωτερική διαρρύθμιση παρατηρείται στα σωζόμενα αρχοντικά της Σιάτιστας και Καστοριάς.

19. Τα στοιχεία που αναφέρει ο Φ. Μιχαλόπουλος στηρίζονται σε παλιότερη και ποικίλη βιβλιογραφία και πρέπει να θεωρούνται αξιόπιστα.

20. Ευλ. Κουρίλας, *Η Μοσχόπολις και η Νέα Ακαδημία αυτής*, Εν Αθήναις 1934, σ. 20.

21. Ιδιαίτερα εντυπωσιασμένος από τα ξυλόγλυπτα των εκκλησιών της Μοσχοπόλεως φαίνεται ο γραμματέας του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας Καλλίμαχος: *Αμφιβάλλω αν τέτοια μνημεία ξυλογλυπτικής αριστουργηματικής επιτεχνήθησαν εις άλλην πόλιν της Ελληνικής Ανατολής και επιμένω* (Δ. Καλλίμαχος, «Ο πολιτισμός της Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια ΚΣΤ'* (1913) 9-10). Ανάλογης τέχνης και πολυτέλειας θα πρέπει να ήταν και οι ξυλόγλυπτες διακοσμήσεις των σπιτιών. Ο ίδιος συγγραφέας προσθέτει: *Σήμερα η Μοσχόπολις έχει 6-7 παλαιά, αρχοντικά, παλαιού ρυθμού βιεννέζικου...* (Δ. Καλλίμαχος, *ό.π.*, σ. 5), αναφορά η οποία ενισχύει την προαναφερθείσα μαρτυρία του Μαρτινιανού περί «ενετομακεδονικού» ρυθμού, δηλαδή ευρωπαϊκών μορφολογικών στοιχείων στα σπίτια της Μοσχόπολης.

22. Θ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, εικ. 31.

23. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 129.

24. Π. Θώμος - Ε. Riza, «Αλβανία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σ. 20.

25. *Ό.π.*, σσ. 46-47, 63.

καθιστικό και κουζίνα, ιδιαίτερα σε αγροτικές περιοχές των Τιράνων²⁶.

(δ) Στα βλαχοφώνα χωριά Δάρδα και Σινίτσα της Κορυτσάς²⁷, από τα πιο αντιπροσωπευτικά της τοπικής αρχιτεκτονικής, κυριαρχεί η λιθοδομή από σχιστόλιθο και γενικά οι κατοικίες εμφανίζονται εξωτερικά πανομοιότυπες με τις αντίστοιχες των όμορων οικισμών, εντός του ελληνικού εδάφους, των περιοχών Κόνιτσας και Γράμμου, όπως η Ζέρμα (Πλαγιά), η Καστάνιανη, η Δροσοπηγή, το Νεστόριο κλπ.

(ε) Στην Κορυτσά, όπου είχαμε σημαντικές εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από τα γύρω χωριά και από τη Μοσχόπολη, κυριαρχεί το νεοκλασικό στοιχείο, αλλά εμφανίζεται πολύ συχνά και η αρχιτεκτονική προεξοχή στο κέντρο της πρόσοψης²⁸. Η τελευταία εμφανίζεται επίσης συχνότατα σε δυτικομακεδονικά σπίτια που έχουν συμμετρική πρόσοψη από λιθοδομή ή πλινθοδομή, η οποία στο μέσο φέρει προεξοχή με τριγωνικό αέτωμα. Αυτό συμβαίνει ιδίως στο Βόιο, τα Κορέστια και σε άλλες περιοχές και, περισσότερο, στο Νυμφαίο.

Σχετικά με τους δημιουργούς της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής στη Μοσχόπολη και την περιοχή της, ο Γ. Μέγας²⁹ αναφέρει: *Η πρόοδος εις την οικοδομικήν της Αλβανίας οφείλεται εις την δράσιν των Ηπειρωτών και Μακεδόνων μαστόρων, οι οποίοι εισήγαγον και εις την Αλβανίαν μορφάς της οικήσεως συνθετωτέρας και τελειότερας, έκτισαν διατρέχοντες από νότου προς βορράν την Αλβανίαν και edίδαξαν την οικοδομίαν εις τους Αλβανούς.* Προς επίρρωση της άποψης αυτής έρχεται η μαρτυρία των Wace και Thompson³⁰ ότι κτίστες από το Κριμίμι Βοΐου εργάστηκαν στη Μοσχόπολη. Ωστόσο δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι Αλβανοί οικοδόμοι, και μάλιστα Γκέγκηδες, κατέβαιναν και νοτιότερα, ακόμη και εντός του σημερινού ελληνικού εδάφους³¹. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι μαστόροι από τις περιοχές Κόνιτσας και Βοΐου έδρασαν και στην περιοχή Μοσχοπόλεως μαζί με εντόπιους μαστόρους (ίσως και με βορειότερους από το Ελμπασάν και τη Δίβρη).

Στην περιοχή Αχρίδος-Μοναστηρίου, οι βλαχοφώνοι οικισμοί, οι οποίοι ενισχύθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τους πρόσφυγες της περιοχής Μοσχοπόλεως ή εξαρχής δημιουργήθηκαν, μπορούν να υπαχθούν σε δύο κατηγορίες, με βάση χαρακτηριστικά

26. Η μορφολογική ομοιότητα του αλβανικού σπιτιού με «οντά φωτιάς» με το δυτικομακεδονικό σπίτι των βλαχοφώνων κτηνοτρόφων της Βορείου Πίνδου έγκειται κυρίως στο κοινό γνώρισμα της εσοχής στην πρόσοψη.

27. Π. Θώμος - E. Riza, *ό.π.*, σσ. 47-48.

28. *Ό.π.*, σσ. 76-77.

29. Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 118.

30. A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 72.

31. Ντεμπρελήδες μαστόροι (από τη Δίβρη-Ντίμπρα, επί του Δρίνου) έκτιζαν στο Κρούσοβο (προφορική μαρτυρία του Προέδρου της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών κ. Κων. Βαβούσκου προς τον γράφοντα). Επίσης βλ. Έλλη Παπαδημητρίου, *Παλιές φωτογραφίες Ήπειρο-Μακεδονία*, Αθήνα 1977, σ. 8 (όπου εικονίζονται Γκέγκηδες μαστόροι σε ελληνικό έδαφος) και Ν. Μουτσόπουλος, «Κουδαραίοι-Μακεδόνες και Ηπειρώτες-Μαΐστορες, οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων», *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976, σ. 400 (χάρτης) και ιδίως σ. 368 (χάρτης), όπου οι περιοχές Κορυτσάς και Μοσχοπόλεως αναφέρονται ως κοιτίδες μαστόρων. Επίσης Ν. Μουτσόπουλος, *Η Αρχιτεκτονική μας κληρονομιά*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 78, όπου κατονομάζονται μαστοροχώρια της Κορυτσάς: Μπίγλιστα, Χότσιστα, Έλοβο, Ραδιμήσι κ.ά.

της παραδοσιακής τους αρχιτεκτονικής:

(i) Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν οι οικισμοί στους οποίους το βλαχόφωνο στοιχείο αναπτύχθηκε κατά τον 19ο αιώνα, εποχή άνθησης του νεοκλασικισμού στην ελληνική αρχιτεκτονική. Το Μοναστήρι, με τα πολλά νεοκλασικά κτήρια του 19ου αιώνα, αυξήθηκε πληθυσμιακά και άκμασε οικονομικά και πολιτιστικά μετά από την εισροή προσφύγων από τη Μοσχόπολη, το Λινοτόπι, τη Νικολίτσα και το Μπιθικούκι³². Στο Κρούσοβο, στο οποίο μετώκησαν πρόσφυγες βλαχόφωνοι από τη Μοσχόπολη, τη Μότσιανη, τη Νίτσα, τη Νικολίτσα, τη Γράμμοστα, το Λινοτόπι και αλβανόφωνοι από το Μπιθικούκι και την Όπαρη³³, διασώζονται τα πιο αξιόλογα αρχοντικά του 19ου αιώνα, με εμφανώς ελληνοπρεπή νεοκλασική διακόσμηση και με δύο χαρακτηριστικά εξωτερικά γνωρίσματα, την εσοχή στη μέση μιας συμμετρικής πρόσοψης και το τριγωνικό αέτωμα επάνω της, με διακοσμήσεις και επιγραφές. Πολλές φορές η εσοχή διαμορφώνεται σε εξώστη, συμμετρικά του οποίου, και από τις δύο πλευρές, εμφανίζονται προεξοχές (σαχνισιά), τα οποία στηρίζονται σε «φουρούσια»-ομοιώματα κλασικών κιονοκράνων³⁴. Στους ορεινούς βλαχόφωνους οικισμούς με αγροτικό ή ημιαστικό χαρακτήρα, όπως στις δίδυμες κώμες Μεγάροβο-Τύρνοβο (με πληθυσμό προερχόμενο από τη Μοσχόπολη, τη Νικολίτσα, τη Γράμμοστα, το Λινοτόπι, το Μπιθικούκι, το Φράσερι³⁵) τα σπίτια είναι διώροφα, λιθόκτιστα, χωρίς τις διακοσμήσεις και την πολυτέλεια των αρχοντικών του Κρουσόβου, αλλά πάντως πολύ πιο μεγάλα, στέρεα και άνετα από τα απλοϊκά, ισόγεια και μονόχωρα κτίσματα των σλαβόφωνων χωριών του Πελαγονικού υψιπέδου και του Μοριχόβου³⁶.

(ii) Στη δεύτερη κατηγορία ανήκει η Αχρίδα, η οποία ήταν και πριν τον 19ο αιώνα αστικό κέντρο και γι' αυτόν τον λόγο επικρατούν εκεί τα αρχιτεκτονικά γνωρίσματα του 18ου αιώνα, που είναι οι αρχιτεκτονικές προεξοχές (σαχνισιά), οι στενοί δρόμοι, η έντονη εκμετάλλευση του χώρου και, γενικά, όλα τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των μακεδονικών πόλεων του 18ου-19ου αιώνα, ιδίως δε της Καστοριάς, με την οποία υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες³⁷. Στην Αχρίδα μετοίκησαν βλαχόφωνοι από τη Μοσχόπολη, τη Γκράμποβα, τη Λάγκα, τη Νικολίτσα, το Λινοτόπι, οι οποίοι ενίσχυσαν το προϋπάρχον βλαχόφωνο στοιχείο. Όμως η παλιά αρχιτεκτονική παράδοση που κυριαρχούσε δεν άφησε χώρο για νεοκλασικές επιρροές, όπως έγινε

32. Ιωάν. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182· A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 217· Γ. Μόδης, *Ο Μακεδονικός αγών και η νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 18.

33. Τηλ. Κατσουγιάννης, *Περί των Βλάχων των Ελληνικών χωρών*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1966, σ. 27· Κων. Βαβούσκος, *Η συμβολή του Ελληνισμού της Πελαγονίας εις την ιστορίαν της Νεωτέρας Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 8.

34. Γ. Τσότσος, «Ο Ελληνισμός του Κρουσόβου και της Αχρίδος εκ των σωζομένων αρχιτεκτονικών μνημείων», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία, Πελαγονία-μια άλλη Ελλάδα»*, Θεσσαλονίκη 27-29 Σεπτ. 1996 (Πρακτικά υπό έκδοση).

35. Ιωάν. Μαρτινιανός, *ό.π.*· Τηλ. Κατσουγιάννης, *ό.π.*· A. Wace - M. Thompson, *ό.π.*

36. Γ. Μόδης, *ό.π.*, σσ. 18-19· Λύντια Τρίχα, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881*, Φλώρινα 1994, σσ. 26, 38.

37. Οι ομοιότητες Καστοριάς-Αχρίδος δεν περιορίζονται στην αρχιτεκτονική των σπιτιών και την ύπαρξη μεγάλου αριθμού βυζαντινών εκκλησιών, αλλά επεκτείνονται και στις ασχολίες των κατοίκων: εμπόριο γουναρικών και αλιευμάτων (Κ. Βακαλόπουλος, *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας 1830-1912*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 176).

στο Μοναστήρι και το Κρούσοβο, οι οποίες άλλωστε υπήρξαν πόλεις με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο καθ' όλον τον 19ο αιώνα, σε αντίθεση με την Αχρίδα, στην οποία ο βλαχοφώνος Ελληνισμός περιορίστηκε σημαντικά μετά τα μέσα του 19ου αιώνα³⁸.

Μία άλλη ομάδα πρώην βλαχοφώνων οικισμών είναι τα ορεινά χωριά των Μιάκων (Mijaci), μιας ιδιότυπης σλαβόφωνης ομάδας με ιδιαίτερα ήθη και έθιμα, που κατοικεί στο δυτικό τμήμα της FYROM, όπως το Γκαλίσνικ, η Λαζαρόπολη, η Ρόσοκα, το Μαύροβο και άλλοι οικισμοί μεταξύ Κίτσεβο και Γκόστιβαρ, αλλά και το Σμίλεβο, νοτιότερα. Για τα χωριά αυτά ο Σέρβος ιστορικο-γεωγράφος Cνιζιέ³⁹, ο καθηγητής του πανεπιστημίου Σκοπίων Tomosky⁴⁰, αλλά και οι Γ. Μόδης⁴¹ και Σωκρ. Λιάκος⁴² μας βεβαιώνουν ότι πρόκειται για εκσλαβισμένους πρώην βλαχοφώνους οικισμούς. «Αρωμουνικές ενδείξεις» διαπιστώνει ο Cνιζιέ και σε μια άλλη ομάδα οικισμών βορειότερα, στις νότιες προεκτάσεις του Σκάρδου: το Νικηφόροβο, Νιτσπούρ κ.ά. (τα οποία όμως υπάγονταν στην Αρχιεπισκοπή Ιπεκίου)⁴³. Τα σπίτια στις περιοχές αυτές είναι διώροφα, πέτρινα, με πλακοσκεπάστες στέγες, με ελάχιστη ξυλεία και μάλλον φρουριακή αρχιτεκτονική. Η τεχνοτροπία τους διαφέρει από αυτή των γειτονικών περιοχών και μοιάζει με την αντίστοιχη ορισμένων σπιτιών της Καστοριάς, του Ζαγορίου⁴⁴, αλλά και της κοιλάδας του Δρίνου στη βορειοανατολική Αλβανία, όπως και της Ηπειρώτικης και Αλβανικής «Κούλιας», δηλαδή του οχυρωμένου πυργόσπιτου⁴⁵. Ο Tomosky⁴⁶ φρονεί ότι στο Γκαλίσνικ τα σπίτια έχουν καθαρά βυζαντινή μορφολογία.

Ειδικά στον γεωγραφικό χώρο του νότιου τμήματος της (πρώην) Γιουγκοσλαβίας, το Κρούσοβο, η Αχρίδα και το Γκαλίσνικ θεωρούνται οι αξιολογότεροι σωζόμενοι διατηρητέοι οικισμοί⁴⁷. Και στους τρεις η βλαχοφώνη συμμετοχή ήταν καθοριστική για την ανέγερση κατοικιών με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, οι οποίες μάλιστα ανήκουν σε τρεις διαφορετικές τοπικές αρχιτεκτονικές σχολές.

Στον ελληνικό χώρο, μια σειρά βλαχοφώνων οικισμών εκτείνεται κατά μήκος της

38. V. Bérard, *Τουρκία και Ελληνισμός*, Αθήνα 1987, σσ. 155-156.

39. J. Cnijié, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918, σσ. 447-448, όπου αναφέρεται ότι τα χωριά της περιοχής των Μιάκων μοιάζουν με τα αντίστοιχα βλάχικα της Πίνδου, επίσης (σ. 458) ότι οι πρώτοι οικιστές της Rosoka ήταν Βλάχοι από την Αλβανία.

40. Ν. Μουτσόπουλος, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σσ. 134-136, όπου ο καθ. Tomosky αναγνωρίζει ελληνοβυζαντινή προέλευση της αρχιτεκτονικής του Γκαλίσνικ.

41. Γ. Μόδης, *ό.π.*, σ. 40.

42. Σωκρ. Λιάκος, *Η καταγωγή των Βλάχων (ή Αρμονίων)*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 163.

43. Στα χωριά αυτά δεν υπήρχαν γεωργικές απασχολήσεις, αλλά μόνο κτηνοτροφία και οικοδομική τέχνη (μαστόρους έβγαζε κυρίως το Σμίλεβο, το οποίο μετά το 1870 έγινε κέντρο του Βουλγαρισμού).

44. Υπάρχουν μεγάλες μορφολογικές ομοιότητες ανάμεσα στην αρχιτεκτονική των σπιτιών του Γκαλίσνικ και των χωριών Βίτσα και Νεγάδες του Ζαγορίου.

45. Η «κούλια» θεωρείται απόγονος του μεσαιωνικού πυργόσπιτου. Ο Γ. Μέγας, *ό.π.*, σ. 112 γράφει: *Η λέξη kula είναι αραβικής προελεύσεως, ευρίσκεται δ' ήδη παρά τοις βυζαντινοίς συγγραφεύσι του 11ου αιώνος (Άννα Κομνηνή, Γ. Κεδρηγός). Επί πλέον είναι και παρά τοις Σέρβοις ήδη το 1350 γνωστή.* Πρβλ. Φ. Κουκουλές, «Περί την βυζαντινή οικίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* IB' (1936) 117, όπου αναφέρεται ότι σε πολλά σπίτια υπήρχαν πύργοι κατά τον μεσαίωνα.

46. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 134.

47. D. St. Pavlović, «Γιουγκοσλαβία», *Βαλκανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σ. 201.

οροσειράς Βαρνούντα-Βίτσι-Σινιάτσικο, στο κέντρο της Δυτικής Μακεδονίας. Οι οικισμοί αυτοί αναπτύχθηκαν περισσότερο μετά την εγκατάσταση σ' αυτούς προσφύγων από την ευρύτερη περιοχή της Μοσχοπόλεως και είναι οι εξής:

(1) Το Πισοδέρι, όπου εμφανίζονται τρεις μορφολογικοί τύποι πλατυμέτωπης λιθόκτιστης κατοικίας: στη μία υπάρχει προεξοχή στο μέσο της πρόσοψης και τριγωνικό αέτωμα (νεοκλασική επίδραση), ενώ στις άλλες δύο η διαφορά έγκειται κυρίως στα υλικά λιθοδομής (πέτρα και οπτόπλινθοι στα υπέρθυρα ή μόνο πέτρα), καθώς οι προεξοχές απουσιάζουν. Ειδικά το κτήριο της πρώην Μοδεστίου Σχολής έχει πανομοιότυπη πρόσοψη με τον αντιπροσωπευτικό τύπο της αστικής κατοικίας της περιοχής Μοσχοπόλεως-Κορυτσάς, όπως περιγράφεται από τους Πύρρο Θώμο - Emin Riza σε άρθρο τους για την παραδοσιακή αρχιτεκτονική της Αλβανίας⁴⁸. Ανάλογα μορφολογικά χαρακτηριστικά (συμμετρικές προσόψεις με προεξοχές στο μέσο και νεοκλασικά στοιχεία) συναντώνται και στη γειτονική Φλώρινα, στην οποία έγιναν μαζικές εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από το Μοναστήρι και τη γύρω περιοχή μετά το 1913. Την εποχή εκείνη άρχισαν να ανεγείρονται επιβλητικές κατοικίες νεοκλασικού ρυθμού, κοντά στις παλαιότερες, που συνήθως χαρακτηρίζονται από συμμετρικές προσόψεις με προεξοχές (σαχνισιά) ή εσοχές με εξώστη και τριγωνικά αετώματα.

(2) Το Νυμφαίο, με εγκαταστάσεις Βλαχοφώνων από τη Μοσχόπολη και τη Νικολίτσα⁴⁹, είναι το σημαντικότερο διατηρητέο πολεοδομικό σύνολο της Δυτικής Μακεδονίας. Οι κατοικίες του χαρακτηρίζονται από τριγωνικό (σε ελάχιστες περιπτώσεις καμπύλο) αέτωμα, το οποίο επιστεγάζει είτε εσοχή είτε προεξοχή από την οικοδομική γραμμή του κτηρίου και στους δύο ορόφους. Τα περισσότερα σωζόμενα αρχοντικά του Νυμφαίου, ενδεικτικά της οικονομικής και πολιτιστικής ακμής του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, κτίστηκαν κατά το διάστημα 1850-1885, εποχή κυριαρχίας του νεοκλασικισμού, γεγονός το οποίο εξηγεί και την πληθώρα των αετωμάτων, αλλά και την ύπαρξη τοιχογραφιών με παραστάσεις από την αρχαία ελληνική μυθολογία στα εσωτερικά ορισμένων κατοικιών⁵⁰.

(3) Νοτιότερα, στα δύο βλαχοχώρια Κλεισούρα και Βλάστη, οι κατοικίες καταστράφηκαν κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Έτσι, στην Κλεισούρα, στην οποία έγιναν σημαντικές εγκαταστάσεις από τη Μοσχόπολη⁵¹, σώζεται μόνο ένα αρχοντικό των μέσων του 19ου αιώνα με κυκλικό σαχνισί και καμπύλο αέτωμα. Στη Βλάστη (με εγκαταστάσεις από Μοσχόπολη, Γράμμοστα, Νικο-

48. Π. Θώμος - E. Riza, *ό.π.*, σσ. 20, 77.

49. Νικ. Λούστας, *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκας-Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 18.

50. Ν. Μουτσόπουλος «Τα αρχοντικά της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας», *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1982, σ. 286, όπου επισημαίνεται ο νεοκλασικισμός στην αρχιτεκτονική των βλαχοχωριών της Μακεδονίας. Επίσης, κατά τον καθηγητή Μουτσόπουλο, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σ. 105, στα βλαχοχώρια ήταν συνήθης η χρήση του «κιάσκου», σαχνισιών που προεξέχουν τουλάχιστον κατά ένα μέτρο στην πρόσοψη. Κατά τον ίδιο, *το ισόγειο (στα βλαχοχώρια) έχει περισσότερο μια φρουριακή μορφή και στον όροφο ξεπετάγονται οι διάφοροι χώροι, οι ποικίλες αρχιτεκτονικές προεξοχές*, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Το τέλος της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Πανελλήνιο Συνέδριο «Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική»*, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκ. 1983, σ. 268.

51. Ιωακ. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182.

λίτσα, Λινοτόπι, Μπιθικούκι)⁵² υπάρχει ένας χαρακτηριστικός τύπος πλατυμέτωπης διώροφης οικίας, με εσοχή στο μέσο της συμμετρικής πρόσοψης και στους δύο ορόφους. Ο τύπος αυτός κατοικίας φαίνεται πως κυριαρχούσε στα βλαχοχώρια της Μακεδονικής Πίνδου, όπως προκύπτει από τα ελάχιστα σωζόμενα σπίτια που επέζησαν της καταστροφικής λαίλαπας 1943-1944, λ.χ. σε σπίτι της Σμίξης Γρεβενών. Ο ίδιος τύπος, το «κτηνοτροφικό σπίτι», όπως θα μπορούσαμε να το χαρακτηρίσουμε, εμφανίζεται επίμονα σε παλιά σπίτια της Σαμαρίνας, τα οποία σώζονται μόνο σε προπολεμικές φωτογραφίες⁵³ ή φωτογραφίες από τις αρχές του αιώνα⁵⁴, επίσης σε παλιό σπίτι στο Περιβόλι (από παλιά φωτογραφία)⁵⁵ καθώς και σε μια περίπτωση και στο γειτονικό προς τη Σαμαρίνα (αλλά μη βλαχοφώνο) Δοτσικό⁵⁶. Στα σπίτια αυτά πολλές φορές το άνω μέρος (στον όροφο) της εσοχής διαμορφώνεται σε κλειστό εξώστη (σαχνισί) που δεν προεξέχει από την οικοδομική γραμμή, ή σε ανοικτό εξώστη (χαγιάτι).

Από τα βλαχοφώνα χωριά της Ηπείρου⁵⁷, στην παραπάνω περιοχή μπορούμε να εντάξουμε, αναφορικά τουλάχιστον με την αρχιτεκτονική των σπιτιών, τη Φούρκα Κόνιτσας, που βρίσκεται στα ηπειρομακεδονικά σύνορα⁵⁸. Κι εδώ όπου κυριαρχεί ο συνηθέστερος τύπος του απλού εξωτερικά λιθόκτιστου, πλατυμέτωπου ηπειρωτικού σπιτιού χωρίς προεξοχές, εμφανίζεται η προαναφερθείσα περίπτωση της εσοχής στο μέσο της πρόσοψης, είτε και στους δύο είτε στο δεύτερο μόνο όροφο, με τη μορφή εξώστη.

Συμπερασματικά, μπορούμε να διαπιστώσουμε μια ποικιλία τυπολογικών και μορφολογικών χαρακτηριστικών, ανάλογων σε πλήθος με την εκτεταμένη γεωγραφική εξάπλωση των βλαχοφώνων οικισμών, σε μια περιοχή η οποία (πριν το 1767) ανήκε στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος και η οποία είχε κύριες αστικές εστίες των βλαχοφώνων τη Μοσχόπολη και την Αχρίδα. Ως μια πρώτη προσέγγιση και εκτίμηση του θέματος, μπορούμε να κατατάξουμε τις παραδοσιακές κατοικίες της περιοχής (τις σωζόμενες μέχρι σήμερα ή αυτές για τις οποίες υπάρχουν ιστορικές πληρο-

52. Μιχ. Καλινδέρης, *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 57-Ιωαν. Μαρτινιανός, *ό.π.*, σ. 182.

53. Τις δημοσίευσε ο Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 468-469.

54. Φωτογραφίες από το 1910 των Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σσ. 319-320.

55. Γιαν. Παπαθανασίου, *Η ιστορία των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 161.

56. Για πιθανή προγενέστερη βλαχοφώνια σε μη βλαχοφώνους, σήμερα, πληθυσμούς της περιοχής Γρεβενών (Κουπατσαραίοι), βλ. Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 32· Χρ. Ενισλείδης, *Η Πίνδος και τα χωριά της*, Αθήνα 1952· Αχ. Λαζάρου, «Εκδοχές εθνολογικής συνθέσεως νομού Γρεβενών», *Α΄ Συνέδριο των απανταχού Γρεβενιωτών*, 7-8 Αυγ. 1993, Γρεβενά 1994, σ. 97.

57. Οι βλαχοφώνοι οικισμοί της Ηπείρου δεν περιλαμβάνονταν στην Αρχιεπισκοπή Αχρίδος (Λάκκα Αώου, Ανατ. Ζαγόρι, Μέτσοβο, Συρράκο κλπ.).

58. Η Φούρκα, αρχιτεκτονικά και λαογραφικά εξεταζόμενη, αποτελεί ενδιάμεση κατάσταση μεταξύ των Βλαχοχωριών των Γρεβενών και των Μαστοροχωριών της Κόνιτσας. Από τη Φούρκα έγιναν μετοικεσίες προς τη Μηλόβιστα, Πιπιλίστα (Νάματα), Σιάτιστα κλπ. (Α. Wace - M. Thompson, *ό.π.*, σ. 218· Χρ. Εξάρχου, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 24, όπου αναφέρονται μετοικεσίες από τη Μοσχόπολη, Κορυτσά, Λάρδα, Φράσερι προς τη Φούρκα).

φορίες) στους εξής κυριότερους ή συνηθέστερα εμφανιζόμενους μορφολογικούς τύπους, κυρίως αναφορικά με την εξωτερική διαμόρφωση της πρόσοψης:

(Α) Ένας αγροτικό-κτηνοτροφικός τύπος, ο οποίος χαρακτηρίζεται από εσοχή στο μέσο της πρόσοψης. Η εσοχή αυτή στον όροφο μπορεί να διαμορφώνεται σε εξώστη, κλειστό ή ανοικτό. Ο τύπος αυτός κυριαρχεί στη δυτικομακεδονική Πίνδο⁵⁹ και εμφανίζεται ακόμη στη Βλάστη και το Νυμφαίο, ενώ μοιάζει και με τον «τύπο κατοικίας με οντά φωτιάς» (πάντοτε εξωτερικά) της περιοχής Τιράνων και του Γκόπεσι Οπαρης.

(Β) Παραλλαγή αυτού του τύπου «εσοχής» με νεοκλασικά μορφολογικά στοιχεία συναντάται στο Νυμφαίο και, ιδίως, στο Κρούσοβο (με αέτωμα).

(Γ) Ένας αστικός τύπος με προεξοχή και στους δύο ορόφους ή μόνο στον επάνω όροφο (σαχνισί), στο μέσο συμμετρικής πρόσοψης, με τριγωνικό αέτωμα και ομοιότητα με τον τύπο αστικής κατοικίας περιοχής Κορυτσάς, πολλές φορές με νεοκλασικές διακοσμήσεις⁶⁰. Συναντάται στο Μοναστήρι, την Κορυτσά και, κατά βάση, στο Νυμφαίο.

(Δ) Ένας «βόρειος τύπος» (Μαύροβο, Γκαλίσνικ, χωριά Μιάκων), πυργοειδής, χωρίς μεγάλες προεξοχές ή εσοχές. Ο τύπος αυτός χαρακτηρίζεται από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο ως εξέλιξη του οχυρού πύργου-κατοικίας του βυζαντινού παρελθόντος⁶¹.

(Ε) Ένας τύπος με επιμέρους μικρές παραλλαγές και με βασικό στοιχείο την απλή ορθογώνια κάτοψη και τη λιθοδομή χωρίς προεξοχές, εσοχές και αετώματα, κοινός σ' όλους τους βλαχόφωνους οικισμούς.

(Στ) Ο τύπος του νεοκλασικού σπιτιού του τέλους του 19ου και, ιδίως, των αρχών του 20ου αιώνα, ιδιαίτερα διαδεδομένος στα αστικά κέντρα του Μοναστηρίου και της Φλώρινας.

(Ζ) Ο κλασικός τύπος του «μακεδονικού αρχοντικού» (ή «μακεδονικού σπιτιού», όταν απουσιάζει η πολυτέλεια), με τις πολλές προεξοχές (σαχνισιά), άλλοτε επάλληλα, άλλοτε να ξεφεύγουν από την οικοδομική γραμμή και με ελαφρά υλικά στον δεύτερο όροφο (ξυλοδεσιές, πλινθοδομή). Συναντάται κυρίως στην Αχρίδα (οι προηγούμενοι τύποι είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστοι).

Οι τύποι Α, Δ, Ε και Ζ είναι παλαιότεροι, ενώ οι υπόλοιποι (Β, Γ, Στ) εμφανίζονται κατά τον 19ο αιώνα. Δεν υπάρχει ουσιαστική διαφοροποίηση μεταξύ βλαχόφωνων (Μοσχόπολη, Κορυτσά, Μοναστήρι, Νυμφαίο κλπ.) και μη βλαχόφωνων (Καστοριά, Σιάτιστα, Κοζάνη κλπ.) αστικών κέντρων όσον αφορά στην αρχιτεκτο-

59. Η ιδιαιτερότητα των σπιτιών των βλαχοφώνων χωριών των Γρεβενών επισημαίνεται και από την Ευ. Κων. Στεργιάδου, «Οι Βλάχοι και τα Βλαχοχώρια της περιοχής Γρεβενών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 1760-1821», *Χρονικά, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης ΣΤ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 103: *Έκτιζαν ωραία και με ιδιαίτερη τεχνοτροπία διάφορα σπίτια με πέτρα. Οι γωνίες των σπιτιών ήταν φιαγμένες με πελεκητή πέτρα, τα παράθυρα κατασκευάζονταν άλλα μικρά ορθογώνια και άλλα θολωτά, όλα δε είχαν στο άνοιγμά τους σίδερα* (ενδείξεις αρχιτεκτονικής φρουριακού χαρακτήρα).

60. Ο τύπος αυτός επισημαίνεται και από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, *Η αρχιτεκτονική προεξοχή*, σ. 242.

61. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 105.

νική των σπιτιών. Γενικά, όμως, η εμφάνιση νεοκλασικών διακοσμητικών στοιχείων και αετωμάτων είναι συχνότερη στους βλαχοφώνους οικισμούς απ' ότι στους γειτονικούς σλαβόφωνους, αλβανόφωνους και ακόμη και στους αποκλειστικά ελληνόφωνους στην υπό μελέτη περιοχή⁶². Στο γεγονός αυτό επέδρασε η, αναμφίβολα, ευεργετική μετεγκατάσταση βλαχοφώνων πληθυσμών από την οικονομικά και πολιτιστικά ανεπτυγμένη περιοχή της Μοσχοπόλεως προς τη Βόρεια και Δυτική Μακεδονία, ιδίως, κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βαβούσκος Κωνσταντίνος, *Η συμβολή του Ελληνισμού της Πελαγονίας εις την Ιστορίαν της Νεωτέρας Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1959.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, «Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 449-473.
- Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Νεότερη Ιστορία της Μακεδονίας 1830-1912*, Θεσσαλονίκη 1986.
- Bégard Victor, *Τουρκία και Ελληνισμός, οδοιπορικό στη Μακεδονία*, (μετάφραση Μ. Λυκουδης, εισαγωγή-σχόλια Θ. Πυλαρινός), Αθήνα 1987.
- Γεωργιάδης Θεόφραστος, *Μοσχόπολις*, Αθήνα 1975.
- Cvijić Jovan, *La Péninsule balkanique*, Paris 1918.
- Δήμιτσας Μαργαρίτης, *Τα περί της Αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής της πρώτης Ιουστινιανής Α-χρίδος και Βουλγαρίας*, Αθήναι 1859.
- Ενισλείδης Χρήστος, *Η Πίνδος και τα χωριά της*, Αθήνα 1952.
- Εξάρχου Χρήστος, *Η Φούρκα της Ηπείρου*, Θεσσαλονίκη 1987.
- Ζάχος Αριστοτέλης, «Αρχιτεκτονικά σημειώματα, Ιωάννινα», *Ηπειρωτικά Χρονικά Γ' (1928)* 295-306.
- Θώμος Πύρρος - Riza Emin, «Αλβανία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σσ. 18-82.
- Ischirof A., *Les confins occident de Terres bulgares*, Lausanne 1916.
- Καλινδέρης Μιχ. Αθ., *Ο βίος της κοινότητας Βλάτσης επί τουρκοκρατίας, εις το πλαίσιον του Δυτικομακεδονικού περιβάλλοντος*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Καλλιμάχος Δ., «Ο πολιτισμός της Μοσχοπόλεως», *Παναθήναια ΚΣΤ' (1913)* 5-12.
- Καρζής Θεόδωρος, *Οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων*, Αθήνα 1979.
- Κατσουγιάννης Τηλέμαχος, *Περί των Βλάχων των Ελληνικών χωρών. Εκ του βίου και της ιστορίας των Κουτσοβλάχων επί τουρκοκρατίας, τ. Β' , Θεσσαλονίκη 1966.*
- Κεραμόπουλλος Αντώνιος, «Αι δρύφακτοι των οικιών», *Αρχιμήδης* 21 (1920) 60-62.
- Κουκουλές Φαίδων, «Περί την βυζαντινήν οικίαν», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* IB' (1936) 76-138.
- Κουρίλας Ευλόγιος, *Η Μοσχόπολις και η νέα Ακαδημία αυτής*, Αθήναις 1934.
- Κρυστάλλης Κώστας, «Οι Βλάχοι της Πίνδου», *Άπαντα*, Αθήνα χ.χ., σσ. 285-458.
- Λαζάρου Αχιλλεύς, «Εκδοχές εθνολογικής συνθέσεως νομού Γρεβενών», *Α' Συνέδριο των απα-*

62. Ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος στην εισαγωγή του στο βιβλίο του Γ. Παπαθανασίου, *Η Ιστορία των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 11, επισημαίνει τη μη διαφοροποίηση (της βλάχικης κατοικίας) από την παραδοσιακή ελληνική της ευρύτερης μακεδονικής περιοχής και την εμφανή προβολή μορφολογικών στοιχείων που αποπνέουν Ελληνικότητα στα βλάχικα κεφαλοχώρια, όπως αετώματα, νεοκλασικίζουσα μορφολογία και τοιχογραφίες θεμάτων από την ελληνική μυθολογία.

- νταχού Γρεβενιωτών, *Γρεβενά 7-8 Αυγούστου 1993*, Δήμος Γρεβενών, Γρεβενά 1994, σσ. 79-97.
- *Καταγωγή και επίτομη ιστορία των Βλάχων της Αλβανίας*, Επιτροπή Ενημερώσεως για τα Εθνικά Θέματα, Ιωάννινα 1994.
- Λιάκος Σωκράτης, *Η καταγωγή των Βλάχων (ή Αρμανίων)*, Θεσσαλονίκη 1965.
- Λούστας Νικόλαος, *Η ιστορία του Νυμφαίου-Νεβέσκα-Φλωρίνης*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Μαρτινιανός Ιωακείμ, *Η Μοσχόπολις 1330-1930*, επιμ. Στ. Κυριακίδου, Θεσσαλονίκη 1957.
- Μέγας Γεώργιος, *Η ελληνική οικία, ιστορική αυτής εξέλιξις και σχέσις προς την οικοδομίαν των λαών της Βαλκανικής*, Σειρά εκδόσεων Υπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήναι 1949.
- Μιχαλόπουλος Φάνης, «Η οικοδομική και η τέχνη της Μοσχόπολεως», *Νέα Εστία ΚΘ'* (1941) 105-112.
- Μόδης Γεώργιος, *Ο Μακεδονικός αγών και η νεότερη Μακεδονική Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 1967.
- Μουτσόπουλος Νικόλαος, «Κουδαραίοι-Μακεδόνες και Ηπειρώτες-Μαΐστορες, οι πρόδρομοι των πρώτων Ελλήνων τεχνικών επιστημόνων», *Πρώτοι Έλληνες τεχνικοί επιστήμονες περιόδου Απελευθέρωσης*, Αθήνα 1976, σσ. 353-433.
- «Τα αρχοντικά της Μακεδονίας 15ος-19ος αιώνας», *Η Νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 214-307.
- «Το τέλος της μεταβυζαντινής αρχιτεκτονικής», *Πανελλήνιο Συνέδριο «Νεοκλασική Πόλη και Αρχιτεκτονική»*, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 2-4 Δεκεμβρίου 1983, σσ. 268-288.
- *Η Αρχιτεκτονική μας κληρονομιά*, Θεσσαλονίκη 1983.
- *Η αρχιτεκτονική προεξοχή «το σαχνισί»*. Συμβολή στη μελέτη της Ελληνικής κατοικίας, Θεσσαλονίκη 1988.
- Παπαδημητρίου Έλλη, *Παλιές φωτογραφίες Ήπειρο-Μακεδονία*, Αθήνα 1977.
- Παπαθανασίου Γιάννης, *Η ιστορία των Βλάχων (εικονογραφημένη)*, εισαγωγή Νίκος Κ. Μουτσόπουλος, Θεσσαλονίκη 1991.
- Παραφεντίδου Αλεξάνδρα, «Λαογραφικές ομοιότητες Βοΐου-Δυτικής Μακεδονίας και Ηπείρου», *Α' Συμπόσιο Ιστορίας-Λαογραφίας-Γλωσσολογίας Δυτικομακεδονικού χώρου*, Θεσσαλονίκη 2-3 Οκτωβρίου 1976, Βοϊακή Εστία Θεσσαλονίκης, σσ. 104-117.
- Ρανιονιό D. St., «Γιουγκοσλαβία», *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993, σσ. 149-214.
- Σκενδέρης Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Αρχαίας και Συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Αθήναι 1928.
- Στεργιάδου-Κωνσταντίνου Ευανθία, «Οι Βλάχοι και τα Βλαχοχώρια της περιοχής Γρεβενών στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 1760-1821», *Χρονικά, Μακεδονική Φιλεκπαιδευτική Αδελφότης Στ'* (Θεσσαλονίκη 1986) 102-112.
- Τρίχα Λύντια, *Το βιλαέτι Βιτωλίων το 1881, στατιστική από το αρχείο του Χαριλάου Τρικούπη*, Φλώρινα 1994.
- Τσότσος Γεώργιος, «Οι μετοικεσίες Βλαχοφώνων από τη Βόρειο Ήπειρο στη Δυτική Μακεδονία» *ανάτυπο από τα Δυτικομακεδονικά Γράμματα Ζ'* (1996) 324-338.
- «Ο Ελληνισμός του Κρουσόβου και της Αχρίδος εκ των σωζομένων αρχιτεκτονικών μνημείων», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Μακεδονία, Πελαγονία-μια άλλη Ελλάδα»*, Δήμος Θεσσαλονίκης - Α.Π.Θ. - Ε.Μ.Σ. - Σύλλογοι Μοναστηριωτών - Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, Θεσσαλονίκη 27-29 Σεπτ. 1996, (Πρακτικά υπό έκδοση).
- Wace Alan J. B. - Thompson Maurice S., *Οι νομάδες των Βαλκανίων, Περιγραφή της ζωής και των εθίμων των Βλάχων της βόρειας Πίνδου*, (εισαγωγή-σχόλια Ν. Κατσάνης, μετάφραση Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη 1989.

SUMMARY

Yeoryos Tsotsos

GEOGRAPHIC EXTENSION OF CERTAIN MORPHOLOGICAL ELEMENTS
OF THE ARCHITECTURE OF THE VLACH-SPEAKING VILLAGES
IN THE FORMER ARCHIEPISCOPATE OF OHRID

During the period of Ottoman rule, the area occupied by the archiepiscopate of Ohrid, with Moschopolis as its centre, experienced considerable economic and intellectual development. The migration of Vlach-speaking populations from Moschopolis and the wider area to Western Macedonia had a beneficial economic and cultural impact, one consequence of which was the construction of buildings (in the 18th and 19th centuries) whose architecture still bears the imprint of historical developments.

Assisted by transparencies of architectural monuments surviving in these Vlach-speaking villages, this study demonstrates the similarities in their architecture, the roots of which lie in their largely common origins in Moschopolis and the wider area of Northern Epirus.



Εικ. 1. Τύπος Α. Κτηνοτροφικό σπίτι με εσοχή: το σπίτι του Παγίτσα στη Σαμαρίνα σε φωτογραφία των Α. Wace - M. Thompson (1910), *Οι νομάδες των Βαλκανίων*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 30.



Εικ. 2. Τύπος Α. Το σπίτι του Παγίτσα στη Σαμαρίνα σε φωτογραφία του Απ. Βακαλόπουλου (1936), «*Ιστορικά έρευνα εν Σαμαρίνη της Δυτικής Μακεδονίας*», *Παγκραπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 468.



Εικ. 3. Τύπος Α. Σπίτι στη Βλάστη, όπου η εσοχή διαμορφώνεται σε κλειστό εξώστη (σαχνισί). Φωτογραφία του συγγραφέα (1989).



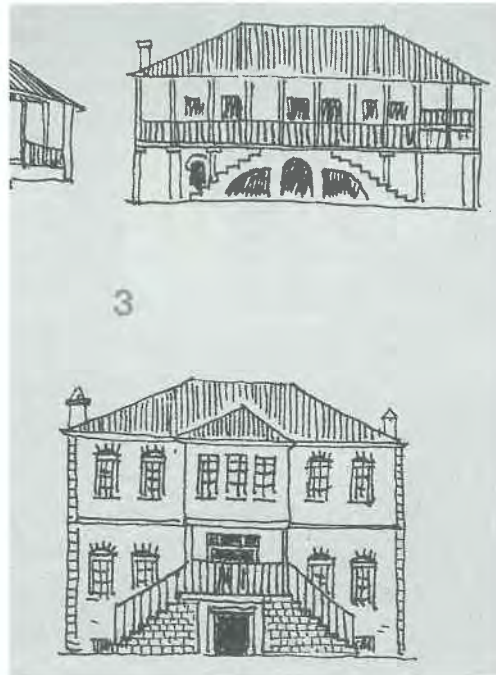
Εικ. 4. Τύπος Α. Σπίτι στη Φούρκα. Φωτογραφία του συγγραφέα (1988).



Εικ. 5. Τύπος Α. Σπίτι στο Γκόλεσι Όλαρης (κατοικία με «οντά φωτιάς»), όπου η εσοχή διαμορφώνεται σε ανοικτό εξώστη (χαγιάτι). Σχέδιο του Πύρρου Θώμου, πρώην διευθυντή ινστιτούτου μνημείων Κορυτσάς (1993).



Εικ. 6. Τύπος Β. Σπίτι στο Κρούσοβο. Συμμετρική πρόσοψη με Ελληνοπρεπή διακόσμηση. Φωτογραφία του συγγραφέα (1989).



Εικ. 7. Τύπος Γ. Αστική κατοικία στην περιοχή Κορντσάς (κάτω), κατά τους Πύργο Θόμο - Emin Riza («Αλβανία», Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1993, σ. 20). [Επάνω, κατοικία περιοχής Βερατίου].



Εικ. 8. Τύπος Γ. Συμμετρική πρόσοψη με προεξοχή και αέτωμα στο αρχοντικό Τσίρλη στο Νυμφαίο. Φωτογραφία του συγγραφέα.



Εικ. 9. Τύπος Δ. Τριώροφα πυργόσπιτα στο Γκαλίσινα (D. St. Ρανιονίς «Γιουγκοσλαβία», Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1993, σ. 202).



Εικ. 10. Τύπος Ε. Σπίτια στο Μεγάροβο από καρτ-ποστάλ του 1911 (Θ. Καρζή, Οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων, Αθήνα 1979, σ. 209).



Εικ. 11. Τύπος ΣΤ. Νεοκλασικό σπίτι στη Φλώρινα. Φωτογραφία του συγγραφέα (1995).



Εικ. 12. Τύπος Ζ. Μακεδονικά αρχοντικά με προεξοχές στην Αχρίδα. Δεξιά το αρχοντικό Ρόμπη. Φωτογραφία του συγγραφέα (1986).

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ
ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΜΟΣΧΟΠΟΛΕΩΣ
(17ος-18ος αι.)

Κατά τον αείμνηστο ιστορικό της Μοσχοπόλεως, Μητροπολίτη Ξάνθης Ιωακείμ Μαρτινιανό¹, η «πολιτεία» αυτή φέρεται να είχε από την κτίση της, στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, θεσμούς κοινωνικούς, οικονομικούς και πολιτικούς, στους οποίους αυτός αποδίδει τη δόξα, την ανάπτυξη αλλά και την παρακμή της. Οι πηγές από τις οποίες άντλησε τις πληροφορίες του ο Μαρτινιανός δεν σώζονται σήμερα —καταστράφηκαν ή λανθάνουν—, εκτός από τον κώδικα της Ι. Μονής του Προδρόμου της Μοσχοπόλεως, τον οποίο ο ίδιος εξέδωσε². Όσοι άλλοι ερευνητές έγραψαν για την ιστορία της, είτε πριν είτε μετά τον Μαρτινιανό, παραθέτουν ελάχιστα αποσπάσματα από τους κώδικες των ναών και της Μονής του Προδρόμου και στηρίζονται στις αναμνήσεις τους, στις προφορικές μαρτυρίες συγχρόνων τους Μοσχοπολιτών ή στην προφορική παράδοση της οικογένειάς τους³. Οι πληροφορίες του Μαρτινιανού για την οργάνωση της πόλης πρέπει να θεωρούνται αξιόπιστες, διότι είναι ο μόνος, από όσους έγραψαν για την ιστορία της Μοσχοπόλεως, που διάβασε και κάνει αναφορά σχεδόν στο σύνολο των γραπτών πηγών της, δηλαδή στους κώδικες των ναών της —όσοι τουλάχιστον σώζονταν κατά το διάστημα που αυτός δηλώνει ότι τους μελέτησε⁴. Από τη μελέτη των κωδίκων αυτών, αλλά και λυτών εγγράφων που του εμπιστεύθηκαν να συμβουλευθεί απόγονοι διαφόρων παλαιών οικογενειών της Μοσχοπόλεως, ο Μαρτινιανός περιγράφει την κοινωνική οργάνωση και τη διοίκηση της πόλης από τον 17ο έως τα τέλη περίπου του 19ου αιώνα.

1. Ιωακ. Μαρτινιανού, Μητροπολίτου Ξάνθης, *Ἡ Μοσχόπολις, 1330-1930* (επιμ. Στιλπ. Κυριακίδου), Θεσσαλονίκη 1957 (φωτ. ανατ. 1996).

2. Του ιδίου, *Συμβολαί εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Μοσχόπολεως. Α΄. Ἡ Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ Κώδικα, 1630-1875*, Ἀθήναι 1939.

3. Κ. Χ. Σκενδέρη, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*, Ἐν Ἀθήναις 1928². Εὐλ. Κουρίλα-Λαυριώτου, *Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς*, Ἐν Ἀθήναις 1934 [ανατύπωση ἀπὸ τῆς *Θεολογία*, τ. ΙΒ΄]. Θεόδωρ. Γεωργιάδης, *Μοσχόπολις*, Ἀθήναι 1975. Στ. Μ. Γκατσοπούλου, *Μοσχόπολις*, Ἰωάννινα 1979.

4. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σσ. 1, 15, 18-21, 80 σημ. 23, 85 σημ. 28, 120, 161, 166. Βλ. καὶ Κ. Χ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σ. 12. Θεόδωρ. Γεωργιάδης, *ό.π.*, σσ. 58-59, 65.

Η κοινωνική δομή

Ο Μαρτινιανός περιγράφει μια αυστηρή κοινωνική διαστρωμάτωση στη Μοσχόπολη, με κριτήρια ή την «έκπαλαι» οικογενειακή εγκατάσταση σε μια από τις τέσσερις πρώτες συνοικίες της, ή τον πλούτο, ή την επαγγελματική απασχόληση:

Στην *πρώτη τάξη* —την ανώτερη—, περιλαμβάνονταν: 1) οι «γηγενείς», δηλαδή οι απόγονοι των οικιστών των πρώτων συνοικιών, της Αγίας Παρασκευής, του Σάρτζα, του Ρούε και του Ήλιου· 2) οι μεγαλέμποροι —«πραγματευταί»—, που έμεναν στη Μοσχόπολη, όταν επέστρεφαν εκεί από τους τόπους της αποδημίας τους· 3) οι λόγιοι και οι καθόλου, *διὰ τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν λόγον θεωρούμενοι εὐπατρίδαι*⁵. Αυτές οι τρεις κατηγορίες αποτελούσαν την αριστοκρατία και αξίωναν υποταγή και υπακοή από τους συμπολίτες τους, πράγμα που, κατά τον Μαρτινιανό, έδωσε αφορμή για έριδες και *διχονοίας έπαράτους*, οι οποίες υπήρξαν, κατά τη γνώμη του, μία από τις αιτίες της παρακμής της πόλης και προκάλεσαν, εν πολλοίς, την πρώτη της καταστροφή, όπως αφήνει ο συγγραφέας να εννοηθεί⁶.

Τη *δεύτερη τάξη* —που ήταν και η πολυαριθμότερη—, αποτελούσαν οι «μεγάλοι και μικροί εργοστασιάρχαι». Ήταν κυρίως οι έμποροι και αυτοί που ασχολούνταν με μεταποιητικά επαγγέλματα, οι τεχνίτες, οργανωμένοι όλοι σε συντεχνίες⁷.

Στην *τρίτη και τελευταία τάξη* υπάγονταν οι βοσκοί, οι αγωγιάτες, οι υλοτόμοι, οι μυλωνάδες, οι μικροκαλλιεργητές κλπ.⁸.

Από τις τρεις αυτές τάξεις, η μόνη που εμφανίζεται οργανωμένη, και μάλιστα αυστηρά, είναι η δεύτερη. Πράγματι, μαρτυρούνται οργανωμένες επαγγελματικές συσσωματώσεις, από τις οποίες δεκατέσσερις συντεχνίες μετείχαν στην πολιτική διοίκηση της Μοσχόπολεως⁹. Για την περίοδο της ακμής της πόλης αναφέρεται η ύπαρξη και λειτουργία συνολικά πενήντα συντεχνιών¹⁰, δεν υπάρχουν όμως πληροφορίες ή τεκμήρια για τη συμμετοχή περισσότερων στη διοίκηση της πόλης. Έτσι, οι δεκατέσσερις συντεχνίες που μετείχαν στην πολιτική διοίκηση της πόλης, προφανώς οι σημαντικότερες, ήταν εκείνες που αφορούσαν στη μεταλλοτεχνία (χρυσοχόοι, αργυροχόοι, χαλκιάδες, οπλοποιοί), στα συναφή με την ένδυση και την υπόδηση επαγγέλματα (ράφτες, τσαγγάρηδες), οι συντεχνίες των εμπόρων και των μπακάληδων, καθώς και εκείνες που αφορούσαν στην οικοδομή —των κτιστών, των βαφέων, των ξυλουργών. Η σύσταση της συντεχνίας γινόταν με τη μορφή εγγράφου συνυποσχετικού,

5. Το τι συνιστούσε, πράγματι, την έννοια του ευπατρίδη, κατά τη νοοτροπία της εποχής στον συγκεκριμένο τόπο, αποτελεί ένα μεγάλο θέμα, που δεν εμπίπτει στα πλαίσια αυτής της ανακοινώσεως. Κατά τον Μαρτινιανό φαίνεται να περιλαμβάνει αυτούς που είχαν ευεργετήσει ή τιμήσει την πόλη με κάποια πράξη τους.

6. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σσ. 88-89.

7. *Ό.π.*, σσ. 89-90.

8. *Ό.π.*, σ. 90.

9. *Ό.π.*, σ. 89. Για τις επί μέρους συντεχνίες και τη δράση τους βλ. του ίδιου, *Συμβολαί*, σσ. 27, 48, 39-41, 49 στίχ. 319-324, 53 στίχ. 388, 391, 394-396, 65 σημ. 18, 80 σημ. 23, 84-85 σημ. 28, 94 στίχ. 794-795, 124, 126-128, 166· Κ. Χ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σ. 11· Θεόδωρ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 14-16, 40.

10. Ευλ. Κουρίλα-Λαυριώτου, *ό.π.*, σ. 24 σημ. 6.

που περιείχε και τους κανόνες λειτουργίας της, το οποίο υπέγραφαν οι επαγγελματίες που μετείχαν σ' αυτήν. Παράδειγμα τέτοιου «καταστατικού» μοσχοπολίτικης συντεχνίας («ρουφέτιον των μπακάληδων») δημοσίευσε ο V. Papacostea¹¹. Η μορφή του συνυποσχετικού για τη σύσταση και τον κανονισμό λειτουργίας των συντεχνιών στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας πρέπει να ήταν συνήθης, από όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, τουλάχιστον για τον χώρο του βορείου ελληνισμού¹². Η εσωτερική δομή και η ιεράρχηση των μελών σε κάθε επάγγελμα —συσσωματωμένο και μη— ήταν, σε γενικές γραμμές, παρόμοια: μαθητευόμενος (τσιράκι, κοπέλι), εργαζόμενος-τεχνίτης (κάλφας, φατούρος), εργοδότης (μάστορας, μπασκαλής).

Στη Μοσχόπολη, και σε άλλες μεγάλες χριστιανικές κοινότητες, η θέση στο επάγγελμα προσδιόριζε και την κοινωνική θέση, τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του ατόμου μέσα στη συντεχνία, πιθανόν και στην κοινότητα. Οι μαθητευόμενοι, ως ανήλικοι, ήταν φυσικό να μη μετέχουν στη διοίκηση της συσσωματώσεως ή της κοινότητας. Οι τεχνίτες επίσης δεν φαίνεται να είχαν κάποια συμμετοχή στη διοίκηση της συντεχνίας. Δεν μπορούμε ίσως να αποκλείσουμε τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή της συνοικίας ή της ενορίας όσων από αυτούς ήταν ενήλικοι. Η κοινωνική θέση όσων ανήκαν στις δύο άλλες τάξεις —στην πρώτη και στην τρίτη—, που δεν είχαν συγκεκριμένη οργάνωση, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις τους στη διοίκηση της πόλης προσδιορίζονταν εθιμικά, μέσα από άγραφους κανόνες και εθιμοτυπία τους οποίους διαμόρφωνε η συλλογική νοοτροπία και πρακτική, ειδικότερα των απανταχού βλαχοφώνων.

Ο Μαρτινιανός καταλογίζει στην πρώτη τάξη και στους «προέχοντες» της δεύτερης την παρακμή της Μοσχόπολεως, διότι έδωσαν το έναυσμα και το παράδειγμα της μεταναστεύσεως εγκαταλείποντας οικογενειακώς και οριστικά την πόλη, όταν άρχισαν οι ταραχές (1735), καθώς και μετά την πρώτη καταστροφή του 1769¹³. Έτσι, λέει, προς τα τέλη του 18ου και όλο τον 19ο αιώνα, η τρίτη τάξη, στην οποία εντάσσονταν όσοι έρχονταν να εγκατασταθούν στη Μοσχόπολη από άλλα χωριά της Ηπείρου και της Αλβανίας, συνήθως λόγω διωγμών του χριστιανικού πληθυσμού, υποκατέστησε σταδιακά τις δύο πρώτες¹⁴. Κατά τον Μαρτινιανό, η κύρια ειδοποιός διαφορά των τάξεων ήταν, κατά πρώτο λόγο, η ιδιότητα του «ἔκπαλαι γηγενούς», του «αυτόχθονος», του απογόνου, δηλαδή, των πατριών που είχαν ιδρύσει τη Μοσχόπολη, των «ἀρχῆθεν» εγκατεστημένων σε αυτήν, σε σχέση με τους κατά καιρούς επήλυδες. Κατά δεύτερο λόγο, κριτήριο ήταν ο πλούτος και η μόρφωση, ενώ η χειρωνακτική γεωργο-

11. V. Papacostea, «Despre corporațiile moscopolene», *Revista Istorică Română* IX (1939), București 1940, 1-14 (= *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București 1983, σσ. 358-364).

12. Εκτός από την παραπάνω μελέτη του V. Papacostea, βλ. ενδεικτικά Μ. Καλλινδέρη, *Αι συντεχνίαι της Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1958· Δ.-Ε. Τσούγκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική Κομπανία του Συμπίου Τρανσυλβανίας. Οργάνωση και Δίκαιο*, Παράρτημα Α', Θεσσαλονίκη 1994, παντού.

13. Κατά τον πιο έγκυρο ιστορικό της Μοσχόπολεως, τον Ιωακείμ Μαρτινιανό, βάσει του κώδικα της Μονής Προδρόμου, δεν υπήρξε, κυριολεκτικά, καταστροφή της πόλης αλλά απλώς εγκατάλειψη «από τον φόβον των μπορτζιλήδων», *Συμβολαί*, σσ. 68 στίχ. 522-526, 72 σημ. 22 και 72-79 στίχ. 591-622, 94 σημ. 30, 158-159. Βλ. αντίθετη άποψη στον Κ. Χ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σσ. 36 επ.

14. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 90.

κτηνοτροφική εργασία κατέτασσε τους πολίτες στην τρίτη και κατώτερη τάξη¹⁵. Έτσι, οι δυνατότητες ανόδου στη δεύτερη ή στην πρώτη τάξη ήταν η άσκηση κάποιας τέχνης, η μόρφωση, ή η συγκέντρωση πλούτου. Η διαδικασία όμως για να μεταπηδήσει πολίτης της τρίτης τάξης στις δύο ανώτερες ήταν, κατά κανόνα και με τα δεδομένα της εποχής, μακρά: έπρεπε κάποιο παιδί να γίνει δεκτό ως μαθητευόμενος, να διακριθεί ως τεχνίτης, να συγκεντρώσει κεφάλαιο για να ανοίξει δικό του εργαστήριο ή μαγαζί και με τον τρόπο αυτό να συμμετάσχει στην αντίστοιχη συντεχνία: η διάκριση στα γράμματα ήταν ο άλλος τρόπος, όχι εύκολος ή αυτονόητος: τέλος, η κοινωνική άνοδος ήταν δυνατή με κάποιο συνοικέσιο, αν και πιστεύω ότι, ειδικά στη Μοσχόπολη, όπως και στις αστικές κοινότητες, ο γάμος κοινωνικά ανώτερου/ης με κατώτερο/ο θεωρούνταν μειωτικός για όλη την οικογένεια και για τον λόγο αυτό αποτελούσε την εξαίρεση. Το στοιχείο που κατέτασσε κάποιον στην ανώτερη τάξη ήταν γενικά η ιδιότητα του «έκπαλαι γηγενούς», διότι αυτό εμφανίζεται ως προέχον και για την εκλογή στο ανώτατο όργανο της πολιτικής διοικήσεως της Μοσχοπόλεως, το «Ανώτατο Συμβούλιο» της πόλης¹⁶, όμως η ιδιότητα αυτή δεν αποτελούσε προϋπόθεση εκλογιμότητας για το Ανώτατο Συμβούλιο των συντεχνιών¹⁷.

Η πολιτική διοίκηση

Για την πολιτική διοίκηση της Μοσχοπόλεως, ελλείπει δημοσιευμένων άμεσων πηγών —εκτός από τον Κώδικα της Ι. Μ. Προδρόμου και μερικά λυτά έγγραφα—, ο ερευνητής είναι υποχρεωμένος να στηριχθεί στις έμμεσες, και ιδιαίτερα στη μονογραφία του Ι. Μαρτινιανού για την ιστορία της, που βασίζεται στους κώδικες των εκκλησιών της, τους οποίους είχε μελετήσει και από τους οποίους είχε κρατήσει σημειώσεις για να συγγράψει το έργο του¹⁸. Από αυτό πληροφορούμαστε για το σύστημα της διοικήσεως της πόλης, αλλά και για τη σχέση της με —και το βαθμό εξαρτήσεως της από— τις οθωμανικές αρχές, τοπικές, περιφερειακές και κεντρικές. Από τις διάσπαρτες στο έργο του πληροφορίες, θα επιχειρήσουμε λοιπόν να περιγράψουμε α) πώς εντασσόταν η πόλη στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα: β) ποιο ήταν και πώς λειτουργούσε το δικό της διοικητικό σύστημα.

Ι. Το οθωμανικό σύστημα διοικήσεως

Ο Ι. Μαρτινιανός μας πληροφορεί ότι, από την αρχή σχεδόν της οθωμανικής κατακτήσεως της περιοχής και μέχρι περίπου το 1650, η Μοσχόπολη υπαγόταν στη βαλιντέ σουλτάνα, τη βασιλομήτορα δηλαδή, *στενῶς και ἄρρηκτως συνδεδεμένη* με τον κεχαγιά της και την ίδια, *έχαιρε δε προνομίων*. Ως υπαγωγή ή «ἄρρηκτον» σύνδεση θα πρέπει ίσως να εννοήσουμε την υποχρέωση καταβολής κάποιας προσόδου —που προσδιοριζόταν κατ' αποκοπήν για την πόλη με αντάλλαγμα την προστασία από τις

15. Ιωαν. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 88-89.

16. *Ο.π.*, σ. 150.

17. *Ο.π.*, σ. 151.

18. Ιωαν. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σσ. 96 επ., 99, 165-166.

τυχόν αυθαιρεσίες των τοπικών αρχών και το δικαίωμα απ' ευθείας αναφοράς στην Πύλη μέσω της βασιλομήτορος ή του σιλιχτάρη—, πρόσδοδος η οποία είχε εκχωρηθεί αρχικά στη βασιλομήτορα που την εισέπραττε μέσω του βοεβόδα ή κεχαγιά της. Από το 1650, περίπου, και μέχρι το 1772, ο Μαρτινιανός αναφέρει ότι η Μοσχόπολη υπαγόταν στον εκάστοτε σιλιχτάρη, δηλαδή «πρωτοσπαθάριο» ή «αυλάρχη», του σουλτάνου και, τελευταία, στον «κωνσταντινουπολίτην ζαΐμην», με την ίδια έννοια της καταβολής κατ' αποκοπήν προσόδου έναντι της παροχής προστασίας. Μνημονεύονται αορίστως και κάποια προνόμια, όπως η απαγόρευση εγκαταστάσεως Οθωμανών στην πόλη, αλλά δεν παρέχονται άλλα συγκεκριμένα στοιχεία. Το 1772 όμως, ο Μαρτινιανός αναφέρει ότι η Μοσχόπολη *ήγοράσθη από τον υιόν του έν Κορυτσά Μουσαΐ πασαΐ Φρασαρλή, Μεχμέτ πασαΐ*¹⁹, και στη συνέχεια, κατά διαστήματα, από τοπικούς τουρκαλβανούς μπέηδες, οι οποίοι καταδυνάστευαν την πόλη και προηγουμένως με την απαίτηση υπέρογκων τόκων, εξαναγκάζοντας τους άρχοντες να δανείζονται χρήματα από άλλους τουρκαλβανούς μπέηδες, ή και από τους ίδιους, για να εξοφλήσουν τα υπέρογκα χρέη²⁰. Αυτή η συσσώρευση χρεών οδήγησε τη Διοίκηση της πόλης να εκποιεί αφ' ενός, ιερά σκεύη και ακίνητα εκκλησιών της πόλης, καθώς και να συνάπτει δάνεια από την Ι. Μονή Προδρόμου, αφ' ετέρου δε, εργαστήρια και ακίνητα Μοσχοπολιτών που είχαν εγκαταλείψει την πόλη οριστικά για να εγκατασταθούν στην Κορυτσά, σε άλλα αστικά κέντρα της οθωμανικής και της αυστριακής αυτοκρατορίας ή στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες²¹. Η έννοια της «πωλήσεως» της Μοσχόπολεως από τον «έν Κωνσταντινουπόλει ζαΐμην», τον «ιδιοκτήτην», σε τρίτο, δημιουργεί πρόβλημα για το νομικό καθεστώς της πόλης μέσα στο οθωμανικό γαιοκτητικό, διοικητικό και δημοσιονομικό σύστημα, που δεν μπορεί όμως να λυθεί στα πλαίσια αυτής της μελέτης. Πάντως, για το προ του 1772 καθεστώς, ο Μαρτινιανός ισχυρίζεται ότι η Μοσχόπολη ήταν *αυτόνομος και αυτόδιοίκητος, διετέλει άμα εις σχέσεις έπισήμους κυρίως προς τον βοεβόδα της βασιλομήτορος* (και στη συνέχεια προς τον σιλιχτάρη και τον «κωνσταντινουπολίτη» ζαΐμη), *είτα δέ κατά δεύτερον λόγον προς τον δερβεντάτ-ναζιριή... του τόπου*²².

Σε ό,τι αφορά τις τοπικές οθωμανικές αρχές, η Μοσχόπολη υπαγόταν, «τυπικά», στον μπουτσελίμη της Κορυτσάς, στον μπεϊλέρ-μπεη της Ρούμελης (με έδρα το Μοναστήρι) και στον Βεζύρη του Βερατίου, που ήταν υπεύθυνος για την ασφάλεια της περιοχής —ιδιαίτερα των δημοσίων οδών και ορεινών διόδων— μέχρι την περιφέρεια Τρικάλων (ντερβεντάτ-ναζιριή)²³.

Στον ντερβεντάτ-ναζιριή υπαγόταν ο «ζαμπίτης» ή «μπουλούκμπασης» της Μοσχόπολεως, ο υπεύθυνος για την ασφάλεια της πόλης και της περιοχής της, με δύναμη τριακοσίων ανδρών υπό τις διαταγές του, ο οποίος ήταν αρμόδιος να κρίνει

19. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σ. 185· του ίδιου, *Συμβολαί*, σ. 79 στ. 623-627 και σημ. 23.

20. Πρβλ. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σσ. 187-189.

21. *Ό.π.*, σσ. 130 επ., 187-189· του ίδιου, *Συμβολαί*, σσ. 39-41 στ. 168-169.

22. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχόπολις*, σ. 86. Για τις φορολογικές υποχρεώσεις των κατοίκων βλ. ενδεικτικά σ. 85.

23. *Ό.π.*, σ. 81 επ.

ποινικές υποθέσεις των κατοίκων της πόλης και μισθοδοτούνταν από αυτήν, όπως γράφει ο Ι. Μαρτινιανός²⁴. Εκτός αυτών των διοικητικών αρχών, η Μοσχόπολη υπαγόταν στον ιεροδικαστή —καδή—, που είχε την έδρα του στην Κορυτσά. Ο Μαρτινιανός αναφέρει ότι, κατά παλαιό έθιμο, χορηγούνταν στον καδή της Κορυτσάς εφ' άπαξ χρηματικό ποσό, «ὡς φιλοδώρημα»²⁵. Αυτό καταβαλλόταν, φυσικά, διότι οι Μοσχοπολίτες παρέκαμπταν τη δωσιδικία του, και, όπως θα δούμε παρακάτω, ανέπτυξαν το δικό τους δικαστικό σύστημα.

Πρέπει, τέλος, να αναφερθεί και ο «μπουμπασίρης τῶν ἐκκλησιῶν» —ο έκτακτος απεσταλμένος της Υψηλής Πύλης για τον έλεγχο της πιστής εφαρμογής των φιρμανιών που είχαν χορηγηθεί από τον σουλτάνο για την ανοικοδόμηση νέων ναών. Και αυτός, λέει ο Μαρτινιανός, «φιλοδωρούνταν» πάντοτε με σημαντικό χρηματικό ποσό²⁶.

II. Η πολιτική και διοικητική οργάνωση της Μοσχόπολεως

Στην οργάνωση αυτής της αμιγώς χριστιανικής αστικής κοινότητας διαπιστώνονται, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ι. Μαρτινιανού, δύο κυρίως περίοδοι: 1) αυτή που διαμορφώθηκε σταδιακά μέχρι το 1650 —και άρχισε ενδεχομένως μετά την οθωμανική κατάκτηση της περιοχής²⁷—, και 2) εκείνη που διαμορφώθηκε όταν η πόλη αναπτύχθηκε και ήκμασε (1650-1769)²⁸. Για την περίοδο της προοδευτικής παρακμής της —μετά την πρώτη «καταστροφή» της, το 1769—, μέχρι τον σχεδόν αφανισμό της, το 1919, δεν παρέχονται από τον Μαρτινιανό συγκεκριμένες πληροφορίες για την οργάνωση και λειτουργία της πόλης κατά τρόπο διαφορετικό από αυτόν που περιγράφει για τη δεύτερη περίοδο. Είμαστε επομένως υποχρεωμένοι να εικάσουμε ότι το σύστημα διοικήσεως διατηρήθηκε, σε γενικές γραμμές, και ότι έγιναν οι αναγκαίες προσαρμογές, σε σχέση κυρίως με την αριθμητική συρρίκνωση των κατοίκων και τις κοινωνικές ανακατατάξεις που έγιναν λόγω των μεταναστεύσεων²⁹.

1) Η πρώτη περίοδος (-1650)

Στην περίοδο αυτή, ο Μαρτινιανός χαρακτηρίζει το σύστημα διοικήσεως «αριστοκρατικόν», αναφέροντας ότι προσομοιάζει με εκείνο των κοινοτήτων Μετσόβου, Συρράκου και Καλαρρυτών, καθώς και *ἐν ὄλοις σχεδόν τοῖς τοιούτοις ὁμογλώττοις συγκροτήμασι*³⁰. Προηγουμένως, λέει, ήταν «δημοκρατικόν», δεν προσδιορίζει όμως ούτε την περίοδο ούτε τη σημασία που δίνει στον όρο «δημοκρατικόν». Πιστεύω ότι αναφέρεται σε κάποια πρώιμη περίοδο του συνοικισμού της Μοσχόπολεως, κατά την οποία δεν υπήρχαν μεταξύ των κατοίκων σημαντικές διαφοροποιήσεις οικονομικού

24. Ο.π., σσ. 151-152.

25. Ο.π., σ. 151.

26. Ο.π., σσ. 151-152.

27. Ο.π., σ. 87 επ.

28. Ο.π., σ. 150 επ.

29. Ο.π., σ. 128 επ.

30. Ο.π.

και κοινωνικού χαρακτήρα, όπου όλοι οι ενήλικοι άνδρες μετείχαν ισότιμα στα κοινά, ως εκλέκτορες και εκλόγιμοι.

A. Το Συμβούλιο των αρχόντων

Οι «*προύχοντες*» —ή πρόκριτοι— της πόλης εξέλεξαν συμβούλιο που αποτελούνταν από επτά μέλη, τα οποία προέρχονταν από την πρώτη κοινωνική τάξη. Το συμβούλιο εξέλεγε πρόεδρο —που λεγόταν «*γέρων*» ή «*πρωτόγερος*» ή «*πρώτος αρχων*»—, υπό την εποπεία του οποίου υπάγονταν οι άλλοι έξι: ο «*έφορος των σχολείων*», ο «*φροντιστής των υδάτων*», ο «*εισπράκτωρ των φόρων*», ο «*αγορανόμος*», ο «*επίτροπος των εκκλησιών*» και ο «*εντεταλμένος την ασφάλειαν του τόπου*», έμμισθος και εξαρτώμενος από το «*τμήμα οδοφυλακών*», και τον ντερβεντάτ-ναζιρί του Βερατίου³¹.

Το γεγονός ότι εκλόγιμοι στο Συμβούλιο ήταν μόνον όσοι ανήκαν στην πρώτη τάξη και εκλέκτορες όσοι μπορούσαν να χαρακτηρισθούν στη συλλογική συνείδηση ως «*προύχοντες*» —μια και δεν υπήρχαν σαφή και αντικειμενικά κριτήρια για την ιδιότητα αυτή—, εξηγεί, νομίζω, τον χαρακτηρισμό του πολιτικού συστήματος της Μοσχοπόλεως από τον Μαρτινιανό ως «*αριστοκρατικού*», όπως και ήταν αναμφίβολα.

B. Η Επιτροπή των γερόντων

Υπό την εποπεία του επταμελούς Συμβουλίου λειτουργούσε μία 4μελής ή 7μελής επιτροπή —«*σωματείον*» κατά τον Μαρτινιανό, πράγμα που δείχνει ότι η λειτουργία του ήταν συλλογική—, *αποτελουμένη εκ τῶν συνετοτέρων γερόντων*. Δεν αναφέρεται αν η επιτροπή αυτή εκλεγόταν ή αν οριζόταν από το Συμβούλιο. Είχε δικαστική αρμοδιότητα για τις διαφορές που αναφύονταν μεταξύ των κατοίκων, κρίνοντας βάσει του τοπικού εθιμικού δικαίου (*τῶν πατροπαράδοτων συνηθειῶν καὶ διατυπώσεων*)³². Ο Μαρτινιανός υποστηρίζει ότι το σύστημα αυτό απονομής της δικαιοσύνης, υπό την αρχική του μορφή —*νομαδικήν καὶ εἴτα διαιτητικὴν*—, διατηρήθηκε στα βασικά του σημεία και εξελίχθηκε, προσαρμοζόμενο στις μεταρρυθμίσεις και τους νεωτερισμούς που εισήχθησαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, *διατρεφόμενον ἰδίως ὑπὸ τῆς ἰκμάδος τῶν παραδόσεων τοῦ παρελθόντος*³³.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι, για την πρώτη αυτή περίοδο, δεν αναφέρεται στο σύστημα αυτοδιοικήσεως της πόλης κάποια συμμετοχή των συντεχνιών, ούτε αν, και πόσες, υπήρχαν.

2) Η δεύτερη περίοδος (1650-1919)

Η οριοθέτηση της περιόδου αυτής είναι μάλλον ρευστή, ως προς την καταληκτική χρονολογία της (1919). Ο Μαρτινιανός διαβεβαιώνει, περιγράφοντας το διοικη-

31. Ο.π.

32. Ο.π., σ. 87.

33. Ο.π.

τικό σύστημα της Μοσχοπόλεως, ότι αυτό διατηρήθηκε μέχρι την τελευταία καταστροφή της, με διάφορες προσαρμογές στην εκάστοτε πραγματικότητα και τις μεταρρυθμίσεις του οθωμανικού διοικητικού συστήματος³⁴. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να δεχθούμε, με κάθε επιφύλαξη, τη διατήρηση όσων στοιχείων προσιδιάζουν ιδιαίτερα στην αριθμητική αυξομείωση του πληθυσμού της πόλης, καθώς και στην αναγκαστική προσαρμογή του συστήματος στους Γενικούς ή Εθνικούς Κανονισμούς, μετά το 1860.

Από το 1650 και μετά, το σύστημα διοικήσεως της Μοσχοπόλεως παγιώνεται, σταδιακά, με τα εξής όργανα:

A. Οι Άρχοντες ή Προεστοί

Η πόλη διαιρούνταν σε έξι μεγάλες συνοικίες ή μαχαλάδες: 1) του Σάρτζα ή της Μητροπόλεως ή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (της «Παναγίας»), στην οποία ήταν προσαρτημένη και η συνοικία της Αγ. Παρασκευής· 2) του Ρούε ή του Αγ. Νικολάου· 3) του Σκαμνελίκι ή Σκαμνελίτ ή του Αγ. Αθανασίου· 4) του Μετσοβίκι ή των Αγίων Μεγαλομαρτύρων Δημητρίου και Γεωργίου· 5) του Προφήτη Ηλία στην οποία ήταν προσαρτημένη και η συνοικία της Ποστενίκας· 6) του Ήλιου ή των Ταξιαρχών³⁵.

Σε κάθε μία από τις συνοικίες αυτές *διωρίζετο κατ' έτος*, γράφει ο Μαρτινιανός³⁶, ένας προεστός που αποκαλούνταν συνήθως άρχων. Δεν αναφέρει όμως από ποιον διοριζόταν. Σε άλλο όμως σημείο³⁷, μιλώντας για τη Συνέλευση αναφέρει ότι εξέλεγε νέους προεστούς, ή και τους ίδιους, μετά τον έλεγχο της διαχειρήσεως των απερχομένων. Αυτήν την τελευταία εκδοχή θεωρώ πιο έγκυρη, διότι από τον τρόπο που χρησιμοποιεί τον όρο «διωρίζετο» και την περιγραφή της εκλογής συνάγεται ότι εννοεί τον διορισμό με εκλογή. Προσόντα εκλογιμότητας ήταν να είναι «πολίτης» και να απολαύει *ἀμερίστου τῆς κοινῆς ὑπολήψεως, λόγω τε ἰκανότητος, παρελθόντος και καταγωγῆς*. Ο υποψήφιος άρχοντας για μια συνοικία έπρεπε φυσικά να είναι και κάτοικός της, από δε τα προσόντα εκλογιμότητας που αναφέρει ο Μαρτινιανός συνάγεται ότι έπρεπε να είναι «προύχοντας» ή «πρόκριτος», να ανήκει, δηλαδή, στην ανώτερη κοινωνική τάξη με ένα από τα κριτήρια με τα οποία αυτή οριοθετούνταν στη συλλογική συνείδηση της κοινότητας.

Ο άρχοντας μιας συνοικίας είχε γενικά τη διαχείριση των υποθέσεων της συνοικίας του και απέδιδε δημόσια λογαριασμό στη Συνέλευση, στο τέλος της ενιαύσιας θητείας του. Ο αριθμός των αρχόντων των συνοικιών αυξήθηκε με την ανάπτυξη της πόλης και τη συγκρότηση νέων συνοικιών, καθώς και με την εκλογή ενός δεύτερου προεστού, του κοτζάμπαση, επιφορτισμένου ειδικά με την είσπραξη των φόρων από τους «ναχιέδες» (φωτιές, δηλαδή τζάκια, οικογένειες) της κάθε συνοικίας³⁸. Η διαχείριση των υποθέσεων της συνοικίας περιελάμβανε τα παρακάτω καθήκοντα και αρμο-

34. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σσ. 96 επ., 99 σημ. 32.

35. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 67-75, 150.

36. *Ο.π.*, σ. 150.

37. *Ο.π.*, σ. 154.

38. *Ο.π.*, σσ. 151, 154, 155.

διότητες του κάθε άρχοντα³⁹:

α) Ο άρχοντας εκπροσωπούσε, μόνος ή μαζί με έναν ή δύο προκρίτους, τη συνοικία του και ολόκληρη την κοινότητα της πόλης —συνήθως μαζί με άλλους άρχοντες—, ενώπιον των οθωμανικών αρχών για οποιαδήποτε υπόθεση της πόλης, της συνοικίας ή και απλού πολίτη.

β) Εισέπραττε ο ίδιος, ή διά του κοτζάμπαση, τους τακτικούς και εκτάκτους φόρους από κάθε οικογένεια της συνοικίας, ανάλογα με την οικονομική της ικανότητα.

γ) Προσδιόριζε σε κάθε οικογένεια της συνοικίας του το ποσό που της αναλογούσε από τις επιβαλλόμενες στην πόλη αγγαρείες, τροφοδοσίες, καταλύματα κλπ. για τις ανάγκες του οθωμανικού στρατού.

δ) Σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας της πόλης, συνήπτε δάνεια για λογαριασμό της συνοικίας του ή και της πόλης, για να αντιμετωπισθούν τα οικονομικά βάρη της κοινότητας, εφ' όσον δεν επαρκούσαν τα ήδη συγκεντρωθέντα ποσά. Τέτοια δάνεια συνάπτονταν επίσης για να εξυπηρετηθούν προηγούμενα που δεν είχαν εξοφληθεί, λόγω των υπέρογκων τόκων («μπορτζιλήδες»⁴⁰).

ε) Εκδίκαζε, «μετ' άλλων», τις διαφορές μεταξύ των κατοίκων της συνοικίας του που δεν ενέπιπταν στη δικαιοδία του Ανωτάτου Συμβουλίου των συντεχνιών, και εφόσον οι διάδικοι δεν ήταν έμποροι.

στ) Επέβαλλε πειθαρχικές ποινές («διοικητική τιμωρία» κατά τον Μαρτινιανό) στους κατοίκους της συνοικίας του, ακόμη και για πλημμελήματα και κακουργήματα.

B. Το Ανώτατο διοικητικό συμβούλιο της πόλης

Οι άρχοντες ή προεστοί των συνοικιών αποτελούσαν το ανώτατο Συμβούλιο της πόλης του οποίου την προεδρία ασκούσε ο «Μέγας Άρχων» ή «ναζίρης» ή «Ζουπάνος» ή «Αρχιζουπάνος». Στο αξίωμα αυτό η Συνέλευση εξέλεγε ένα των μάλλον έγκριτων πολιτών, οστις λόγω καταγωγής, μορφώσεως, έπιβολής, κύρους και των λοιπών απαραίτητων προς τούτο ήθικων κεφαλαίων ήν φύσει ένδεδειγμένος.... Η εκλογή του έπρεπε να ανακοινωθεί στον σιλιχτάρη, και διοριζόταν επίσημα με σουλτανικό φερμάνι, που εκδιδόταν μετά από εισήγηση της βαλιντέ-σουλτάνας —διά του κεχαγιά της— στην περίοδο που η Μοσχόπολη ήταν υπό την προστασία της, αργότερα δε με πρόταση του ίδιου του σιλιχτάρη ή του «κωνσταντινουπολίτη ζαΐμη»⁴¹. Η θητεία του Μεγάλου Άρχοντος οριζόταν για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα περισσοτέρων ετών, φυσικά, μια και η διαδικασία εκδόσεως φερμανιού στην Κωνσταντινούπολη ήταν χρονοβόρα. Μπορούσε επίσης να είναι και ισόβια. Ελλείψει πληροφοριών, πρέπει να υποθέσουμε ότι η διάρκεια της θητείας του οριζόταν με την εκλογή του.

Εκτός από την προεδρία του Ανωτάτου Συμβουλίου και την άσκηση εποπτείας στο έργο των προεστών-μελών του, ο Μέγας Άρχων έχει ως καθήκον, όπως επισημαίνει ο Μαρτινιανός, να ασκεί δημόσια κριτική στους άρχοντες μετά τη λογοδοσία τους

39. Ο.π., σσ. 158-159.

40. Ο.π., σσ. 85, 172-173.

41. Ο.π., σσ. 150-151.

για την άσκηση της διαχειρίσεώς τους και εν γένει των καθηκόντων τους, στο τέλος της θητείας τους. Μόνος ή μαζί με μερικούς προκρίτους παρουσίαζε τους νέους άρχοντες, μετά την εκλογή τους, στον μουτεσελίμη της Κορυτσάς ή ακόμη και στον Βεζύρη του Βερατίου, *δπως τύχωσι τῆς εἰθισμένης τυπικῆς ἀναγνωρίσεως*⁴².

Τα μέλη του Ανωτάτου Συμβουλίου της πόλης μετείχαν στις συνελεύσεις του Βιλαετιού, όπου συζητούνταν οι γενικές υποθέσεις της επαρχίας με τους άρχοντες και προκρίτους των άλλων πόλεων, κωμοπόλεων και χωριών μαζί με τον μουτεσελίμη και τον καδή του τόπου. Εκεί συζητούσαν για την επιβολή και την κατανομή των φόρων στις πόλεις και τα χωριά ανάλογα με τον πληθυσμό τους, καθώς και για την εφαρμογή των διαταγών της κεντρικής οθωμανικής διοικήσεως⁴³.

Εκτός από τη γενική ονομασία «άρχοντες», στον κώδικα της Ι. Μονής του Τιμίου Προδρόμου αναφέρονται ο «Επίτροπος του Ορφανοδικείου» ή «Ορφανοδιοικητηρίου» (ορφανοτροφείου), ο Έφορος του Φροντιστηρίου (της «Ακαδημίας»)⁴⁴, και ο Επίτροπος της Ι. Μονής του Προδρόμου, ο οποίος εκλέγεται από τη Συνέλευση⁴⁵.

Γ. Το Ανώτατο Συμβούλιο των Συντεχνιών

Το όργανο αυτό αποτελούνταν από τους «επιστάτες» —έναν ή δύο (το 1731)⁴⁶— ή «συντεχνιάρχες», τους προέδρους, δηλαδή, των δεκατεσσάρων σημαντικότερων συντεχνιών της Μοσχόπολεως. Όλες οι συντεχνίες διοικούνταν από συμβούλια που εκλέγονταν από τα μέλη τους —τους «μαΐστορες»—, με επικεφαλής τον «επιστάτη». Αυτός αντιπροσώπευε τη συντεχνία, για όλες τις υποθέσεις των μελών και της συντεχνίας, στα όργανα της πόλης και, ενδεχομένως, στις οθωμανικές αρχές⁴⁷. Τα συντεχνιακά συμβούλια εκτός από τις προφανείς διοικητικές, πειθαρχικές και αγορανομικές δικαιοδοσίες, είχαν και δικαστική αρμοδιότητα για επαγγελματικές ή άλλες διαφορές που ανέκυπταν μεταξύ των μελών τους, ενδεχομένως και μεταξύ των μελών τους και ξένων προς τη συντεχνία ή την πόλη, όταν φυσικά εναγόταν το μέλος της⁴⁸. Η οργάνωση αυτή *ύφίστατο κατά τὰ ἔκπαλαι ἔθιμα*, τα οποία είχαν διαμορφωθεί σταδιακά, από τις αρχές του 17ου αιώνα, ενώ την ίδια αυτή εποχή μαρτυρούνται «κατάστιχα» (βιβλία πρακτικών) των συντεχνιών σ' ένα από τα οποία καταχωρήθηκε, το 1711, το καταστατικό της συντεχνίας των «ραφτάδων»⁴⁹. Το Ανώτατο Συμβούλιο των συντεχνιών συνεδρίαζε ορισμένες ημέρες του μήνα ή της εβδομάδας, και, εκτός από την επίλυση διοικητικών και γενικών ζητημάτων των συντεχνιών, δίκαιζε ως εφετείο υποθέσεις των μελών μιας συντεχνίας επί των οποίων είχε αποφανθεί πρωτοδί-

42. *Ο.π.*, σ. 154.

43. *Ο.π.*, σ. 155.

44. Κ. Χ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σσ. 17 (πρόκειται για τον κώδικα της Παναγίας, διότι στην έκδοση του κώδικα του Προδρόμου από τον Μαρτινιανό, *Συμβολαί*, δεν αναφέρεται τίποτε) και 19 (1750).

45. Κ. Χ. Σκενδέρη, *ό.π.*, σ. 20.

46. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 53, στ. 395-396.

47. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 151.

48. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 15, όπου μνεία δικαστικών αποφάσεων συντεχνιακών συμβουλίων.

49. *Ο.π.*, σσ. 15, 80 σημ. 23, 84-85 σημ. 28, 166· Θ. Γεωργιάδη, *ό.π.*, σσ. 15-16.

κως κάποιο συντεχνιακό συμβούλιο⁵⁰. Αποφαινόταν επίσης «παρεμπιπτόντως» (όταν προσέφευγαν σε αυτό) για ποινές και *ιδιορρυθμούς υποθέσεις πολιτών*⁵¹, πλην των εμπόρων. Αυτοί επέλυαν τις ιδιωτικές διαφορές τους μεταξύ τους, με αιρετοκρισία, οι δε αιρετοί κριτές αποκαλούνταν «ταχμιντζήδες»⁵².

Πρέπει, τέλος, να τονισθεί ότι οι «επιστάται» ή «συντεχνιάρχαι» δεν ήταν ανεύθυνοι. Λογοδοτούσαν στο τέλος της ενιαύσιας θητείας τους στη συνέλευση των μελών της συντεχνίας τους.

Δ. Η Συνέλευση

Ελάχιστες πληροφορίες παρέχονται από τον Μαρτινιανό για τη σύνθεση και λειτουργία της Συνελεύσεως των κατοίκων της Μοσχοπόλεως. Η ύπαρξη και η λειτουργία της θεωρούνται αυτονόητες χωρίς ειδική αναφορά σε αυτές. Αναφέρει όμως ρητά ότι τηρούνταν *πρακτικά των συνελεύσεων*⁵³ και ότι υπήρχε *κώδικας, «κατάστιχον της χώρας»*, δηλαδή της πόλης, όπου καταγράφονταν αποφάσεις που μπορούσαν να τις διαβάσουν ή να τις ελέγξουν οι οθωμανικές αρχές για να διαπιστώσουν αν κάτι τους έθιγε, άμεσα ή έμμεσα⁵⁴. Επίσης, από έγγραφο «κοινή ομολογία απάντων» για την πώληση ακινήτων και εργαστηρίων Μοσχοπολιτών, που είχαν μεταναστεύσει και εγκατασταθεί οριστικά σε άλλες πόλεις, πληροφορούμαστε ότι η απόφαση για την εκποίηση λαμβανόταν προφανώς σε Συνέλευση των κατοίκων και καταχωρούνταν είτε στο «κατάστιχον της χώρας» είτε στον κώδικα κάποιας εκκλησίας ή της Ι. Μ. Προδρόμου, όπου δηλαδή γινόταν η Συνέλευση⁵⁵, που μπορούσε να συνέλθει και στο «κονάκι» κάποιου πλούσιου ή στο ύπαιθρο. Επίσης, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει ότι *...ὁ Μητροπολίτης Κορυτσάς ἠδύνατο νὰ προεδρεύη*

50. Ως δικαστήριο, το Ανώτατο Συμβούλιο των συντεχνιών ονομαζόταν και «ειρηνοδικείο», όπως επισημαίνει ο Κουρίλας, *ό.π.*, σ. 25.

51. Ως «ιδιορρυθμες υποθέσεις πολιτών» πρέπει να εννοηθούν οι αστικής φύσης διαφορές, εκτός, ενδεχομένως, από εκείνες του οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου, που ανήκαν στη δικαιοδοσία των εκκλησιαστικών δικαστηρίων (της Επισκοπής Γκόργας και Μόκρας ή της Μητροπόλεως Κορυτσάς και Μοσχοπόλεως που είχε ως έδρα την Κορυτσά). Δεδομένου όμως ότι έκρινε και για «ποινές», ποινικές δηλαδή υποθέσεις, δεν αποκλείεται να έκρινε ως διαιτητικό δικαστήριο, με κοινή συμφωνία των διαδίκων για την υπαγωγή της διαφοράς στο Ανώτατο Συμβούλιο των συντεχνιών. Διαφορετικά, η ποινική υπόθεση θα έπρεπε να κριθεί από τον Μπουλούκμπαση ή τον Καδή σύμφωνα με το οθωμανικό ή το ισλαμικό δίκαιο αντίστοιχα. Βλ. Ευλ. Κουρίλα, *ό.π.* Θεωρητικά, αλλά και πρακτικά —λόγω των δύσβατων και επικίνδυνων δρόμων—, διαφορές οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου μπορούσαν επίσης να κριθούν από το Ανώτατο Συμβούλιο των συντεχνιών σε δεύτερο βαθμό με κοινή συμφωνία των διαδίκων για την υπαγωγή της διαφοράς σε αυτό. Πρβλ. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σ. 140, πωλητήριο του 1719, όπου ο λόγος για «εσωτερικόν και εξωτερικόν κριτήριο», και «ομολογία» σσ. 132-133, από την οποία συνάγεται ότι προηγήθηκε δικαστική διανομή κληρονομίας: *...κατά το θέλημα του νόμου και των αρχόντων...*

52. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Η Μοσχοπόλις*, σ. 151. Με αιρετοκρισία επιλύονταν και οι διαφορές μεταξύ Μοσχοπολιτών εμπόρων και ξένων, όταν ο εναγόμενος ήταν Μοσχοπολίτης, κατά πάγια πρακτική της τάξης των εμπόρων σε όλη την Ευρώπη, μέχρι και τον 18ο αι., δηλαδή ίσχυε ο κανόνας της δωσιδικίας του εναγομένου.

53. Ιωακ. Μαρτινιανού, *Συμβολαί*, σσ. 15, 166 και 82, όπου αναφορά σε «γενική συνέλευση κληρικών και λαϊκών» της Μοσχοπόλεως.

54. *Ο.π.*, σ. 80 σημ. 23.

55. Βλ. τέτοιο παράδειγμα *ό.π.*, σσ. 186-187.

συνελεύσεων, δεδομένου ότι το έπραττε, μεταξύ των ετών 1719-1745, ο αρχιερατικός του επίτροπος, ο πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Γκόντου, αδελφός του Αρχιεπισκόπου Αχριδών Ιωάσαφ Γκόντου, που είχε το οφφίκιο του οικονόμου⁵⁶. Επίσης, σε εγγραφή του Κώδικα της Ι. Μ. Προδρομού, με ημερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1668, καταχωρείται κοινή *χρεωστική και πωλητική όμολογία* που έδωσαν ...οί κληρικοί και οι γέροντες της χώρας⁵⁷.

Στα παραπάνω στοιχεία πρέπει να συνεκτιμηθεί η σπουδαιότητα του μαχαλά —της συνοικίας—, ως διοικητικού πυρήνα⁵⁸ όχι μόνον της Μοσχοπόλεως αλλά και όλων των κοινοτήτων, αδιακρίτως του θρησκευτικού ή εθνικού τους χαρακτήρα. Έτσι, στη δεύτερη αυτή περίοδο της πολιτικής οργάνωσης της πόλης προκύπτει το ερώτημα αν υπήρχε κάποια αυτοτελής, στοιχειώδης έστω, οργάνωση της συνοικίας. Σε συνδυασμό λοιπόν με τα καθήκοντα των αρχόντων, πώς διαχειριζόταν ο κάθε άρχοντας τις υποθέσεις της συνοικίας του και ποιοι ήταν «οι άλλοι» μαζί με τους οποίους δικάζε τις διαφορές των κατοίκων της;

Από τις αρχές του 17ου αιώνα, με την αύξηση του πληθυσμού της Μοσχοπόλεως και τη συγκρότηση νέων ή την επέκταση των παλαιών συνοικιών, είναι φυσικό ότι το αρχικό επταμελές Συμβούλιο και η Επιτροπή γερόντων δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες όλων των συνοικιών. Έτσι, νομίζω ότι βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε κάθε συνοικία διατηρήθηκε το επταμελές Συμβούλιο —με τις επί μέρους αρμοδιότητές του—, εκλεγόμενο από τους «προκρίτους» της συνοικίας, καθώς και η 4μελής ή 7μελής Επιτροπή γερόντων, που οριζόταν από το Συμβούλιο ή εκλεγόταν από τους κατοίκους της συνοικίας. Τα μέλη αυτής της Επιτροπής «των συνετοτέρων γερόντων» πρέπει να ήταν ισόβια. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης, βάσει των «πατροπαράδοτων συνθηθειών και διατυπώσεων», που προϋποθέτει μακρά θητεία και γνώση προηγουμένων αποφάσεων, ώστε να επιτυγχάνεται, κατά το δυνατόν, ομοιομορφία στις λύσεις που προκρίνονταν και με τον τρόπο αυτό ασφάλεια δικαίου, που θα εμπόδιζε την προσφυγή σε «εξωτερικά κριτήρια» —στην περίπτωση μας τόσο το εκκλησιαστικό δικαστήριο όσο και ο καδής στην Κορυτσά. Ο χαρακτήρας της Επιτροπής γερόντων ήταν διαιτητικός, γιατί ο παράλληλος θεσμός της αιρετοκρισίας στηριζόταν στην εκάστοτε επιλογή των κριτών από τους δίκους.

Η υπόθεση της διατήρησης στα πλαίσια της συνοικίας των αρχικών θεσμών της πρώτης περιόδου —του Συμβουλίου και της Επιτροπής—, επιρρωνύεται από την ονομασία των οργάνων που αναφέρονται από τον Μαρτινιανό και τους άλλους συγγραφείς: «Ανώτατον Συμβούλιον», για τις διοικητικές υποθέσεις, κατ' αναλογία προς το «Ανώτατον Συμβούλιον των συντεχνιών», άρα δευτεροβάθμιο όργανο σε σχέση με το πρωτοβάθμιο συνοικιακό Συμβούλιο και το Συμβούλιο της κάθε συντεχνίας αντίστοιχα. Σε ό,τι αφορά στη διατήρηση της Επιτροπής γερόντων στο επίπεδο της συ-

56. *Ο.π.*, σ. 63 σημ. 18.

57. *Ο.π.*, σ. 40 στ. 191-192.

58. *Ο.π.*, σσ. 39-41.

νοικίας, ο Μαρτινιανός ρητά αναφέρει ότι ο κάθε άρχοντας δίκαιε «μετ' άλλων» τις διαφορές των κατοίκων της συνοικίας του. Είναι λογικό να εικάσουμε ότι οι «άλλοι» ήταν η 4μελής ή 7μελής Επιτροπή της συνοικίας.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω και όσα αναφέρει ο Μαρτινιανός, σύμφωνα με τους κώδικες των εκκλησιών και τα διάφορα οικογενειακά αρχεία που μελέτησε, μπορούμε να προσδιορίσουμε, κατά προσέγγιση, τη σύνθεση της Συνελεύσεως των κατοίκων της Μοσχοπόλεως. Έτσι, αυτή θα πρέπει να περιελάμβανε:

α) Τον Μεγάλο Άρχοντα, τα επταμελή Συμβούλια των έξι συνοικιών και τρεις «Επιτρόπους» (Ορφανοδιοικητηρίου, Φροντιστηρίου και Ι. Μ. Τιμίου Προδρόμου).

β) Τις 4μελείς ή 7μελείς Επιτροπές γερόντων των συνοικιών.

γ) Τους προέδρους —«επιστάτες»— των δεκατεσσάρων κυρίων συντεχνιών.

δ) Κληρικούς, σε αριθμό προσδιοριστο, ή τουλάχιστον όσους είχαν εκκλησιαστικό οφφίκιο ή τους προϊσταμένους των ναών, που ήταν είκοσι τέσσερις, ακόμη δε, ενδεχομένως, τους ηγουμένους και μοναχούς των δύο μονών (Τιμίου Προδρόμου και Αγ. Κωνσταντίνου και Ελένης)⁵⁹.

Ο συνολικός αριθμός των λαϊκών μελών της Συνελεύσεως μπορεί έτσι να υπολογισθεί για τις έξι συνοικίες με κατώτατο όριο τα 84 και ανώτατο τα 103 μέλη. Ανάλογα με τον όγκο των συγκεντρωμένων και τις καιρικές συνθήκες υποθέτω ότι θα επιλεγόταν και ο τόπος όπου διεξαγόταν η Συνέλευση.

Από τη σύντομη ανάλυση του διοικητικού συστήματος της Μοσχοπόλεως προβάλλει αβίαστα το συμπέρασμα ότι είχε πράγματι ολιγαρχικό —«αριστοκρατικό»— χαρακτήρα, διότι τόσο το εκλογικό δικαίωμα όσο και ο κύκλος των εκλογίμων περιορίζονταν σημαντικά βάσει κοινωνικών κριτηρίων. Η συντεχνιακή οργάνωση εμφανίζει δημοκρατικά χαρακτηριστικά, αναγκαστικά, όπως επίσης, ως ένα βαθμό, και το σύστημα απονομής της δικαιοσύνης. Η τρίτη, εν τούτοις, τάξη απουσιάζει από τα κοινά και τις λειτουργίες της κοινότητας. Η ανάμιξη επίσης της Εκκλησίας στα κοινοτικά πράγματα εμφανίζεται από αναιμική έως ανύπαρκτη. Αντίθετα, πλείστα όσα φαινόμενα μαρτυρούν την ανάμιξη των Αρχών της κοινότητας στη διαχείριση και διοίκηση των εκκλησιαστικών πραγμάτων, και αυτής ακόμη της σταυροπηγιακής Ι. Μ. του Τιμίου Προδρόμου⁶⁰. Με όλα αυτά που σήμερα θεωρούνται μειονεκτήματα — και με όσα άλλα πλεονεκτήματα μπορούν να εντοπισθούν στο διοικητικό σύστημα και τη λειτουργία της—, η θρυλική πολιτεία κατόρθωσε να επιβιώσει, σχετικά αυτόνομη και αυτοτελής, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, παρ' όλη την παρακμή της.

59. *Ο.π.*, *passim*.

60. *Ο.π.*, σ. 28 επ.

SUMMARY

Despina Tsourka-Papastathi

SOCIAL STRATIFICATION AND ADMINISTRATIVE ORGANISATION OF MOSCHOPOLIS

The administrative organisation is discussed with a joint consideration of the economic activity and social structure of Moschopolis. Where comparison is possible, there is a brief discussion of how these differ from or resemble certain aspects of the organisation of other Greek communities in the north.

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΑΘ. ΑΛΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ISBN 960-7265-42-4